FOLIA HISTORICA
XXI

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM 1998-99

FOLIA HISTORICA

XXI. kötet 1998—1999

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM TÖRTÉNETI ÉVKÖNYVE

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2000

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM TÖRTÉNETI ÉVKÖNYVE

Főszerkesztő:
Kovács Tibor

Szerkesztő:

Szerkesztőbizottság:
Bencze Géza
Gerelyes Ibolya
Haider Edit
Körmöczi Katalin
Rózsa György
Stemlerné Balog Ilona
Szikossy Ferenc

A kiadvány a Nemzeti Kulturális Alap anyagi támogatásával jelent meg.

© Magyar Nemzeti Múzeum, 2000

ISSN 0133 6622

Felelős kiadó: a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója
Készült az MNM Nyomdájában, 17,5 (A/5) ív terjedelemben, 600 példányban
Felelős vezető: Berkes Miklósné
Szedés-tördelés: Kovács Gy. Lászlóné

TARTALOM

Folia Historica 1998–99.

I. Tanulmányok

Orgona Angelika: Jan Zygmunt. János Zsigmond lengyelországi udvara 5
Papp Júlia: „A' mit magunkért nem akarnánk, akarjuk Hazánkért!" 33
Nagy Sándor: Egy renitens honvédtiszt hányattatásai 67
Bencze Géza: Az Oetl Antal Vasöntöde és Gépgyár Rt. története
II. rész (1938–1948) 85

II. Közlemények – Műhely

Szemán Attila: Dísz bányászkalapácsok és -ékek a Magyar Nemzeti Múzeum
Gyűjteményében 117
Szoleczky Emese: Pax in Nummis 1648–1748 – A béke megjelenítése
emlékérmeken 165
Tompos Lilla: Egy történelmi esemény tükröződése a viseletben 215
Joseph Vinzenz Haufler magyar vonatkozású munkái 233
Szvitek Róbert József: Ambrozovics Dezső, a művészetek pártfogója 243

III. Szemle– kiállítás, könyvismertetés

Habsburg Mihály: Beszéde a József nádor kiállítás megnyitóján 261
Basics Beatrix: A Szépművészeti Múzeum 19. századi gyűjteményének
új kiállítása 265
Tamás Edit: Gondolatok egy kiállítás apropóján: időszaki kiállítás Szathmáry Lajos
Kossuth Gyűjteményéből a Hadtörténeti Múzeumban 271
Aczél Eszter: „Szabadság és testvériség" 277
Dávid Géza: „Egy ismeretlen orientalista" 279

Orgona Angelika

Jan Zygmunt.
János Zsigmond lengyelországi udvara

(Ez a tanulmány 1996-ban a MTA Történettudományi Intézetének Lengyel–Magyar Történész Vegyesbizottsága által meghirdetett „Ezer év a lengyel–magyar kapcsolatok történetében" című pályázaton első díjat nyert.)

János Zsigmond életének fontos állomása volt az 1551 és 1556 közötti időszak. Az ifjú Szapolyai 11 éves gyermek volt, amikor távozott Erdélyből, és 16 esztendős ifjúként tért oda vissza, tehát azt mondhatjuk, hogy ezekben az években vált felnőtté. Milyen okok késztették őt és anyját Erdély elhagyására, és öt év múlva miért térhetett oda vissza? Milyen környezetben töltötte ezeket az éveket; milyen egyéniségek hatása alatt formálódott személyisége; milyen szerepet játszott az Izabella és Habsburg Ferdinánd közötti diplomáciában; hogyan teltek az ünnepek, és hogyan a hétköznapok Lengyelországban – ezekre a kérdésekre próbál választ adni az alábbi tanulmány.

Néhány szó a János Zsigmond-irodalomról

Az Erdélyi Fejedelemség születése János Zsigmond alakjával fonódott össze. A fejedelemség kialakulásának körülményei a kutatások homlokterében állnak mind a mai napig. Ennek ellenére János Zsigmond személyével keveset foglalkoztak a történészek. Életének 1551 és 1556 közötti időszakát ismerjük a legjobban. Elsőként Horváth Mihály írt erről tanulmányt,[1] aki szinte kizárólag a brüsszeli levéltárban végzett kutatásának anyagát dolgozta fel. Az ő érdeme, hogy ráirányította a figyelmet a témára. 1552-től 1556-ig vizsgálta az eseményeket, főként Izabella és testvére, Zsigmond Ágost lengyel király francia kapcsolatait vizsgálta.

Ezután Szádeczky Lajos[2] foglalkozott az 1551–1556 közti időszakkal. Remekül világította meg Izabella és Ferdinánd diplomáciai akcióit. Ferdinánd lengyelországi követeinek jelentései alapján mutatta be a bécsi udvar tevékenységét Izabella, illetve János Zsigmond kárpótlási ügyében. Ő szintén új forráskörre, a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv Hungarica osztályának anyagára alapozta kutatásait.

Veress Endre dolgozta fel a legalaposabban ezt az időszakot. A Haus- Hof- und Staatsarchiv Hungarica, Polonica és Turcica osztálya adta műve fő forrását, de átnézte a krakkói Jagelló Egyetem könyvtára kézirattárának ide vonatkozó anyagát is, kutatott a varsói, lembergi, boroszlói levéltárakban. Kutatási eredményét egy tanulmányban adta közre[3], majd Izabella királynéról szóló monográfiájában[4] nagyrészt e tanulmányára támaszkodott, illetve néhol kiegészítette azt újabb adatokkal. Munkáiban rendkívüli precizitással igyekezett rekonstruálni az eseményeket. Veress Endre figyelmének középpontjában Izabella alakja állt, és a királyné tárgyalásai Ferdinánddal, kapcsolata a Portával, valamint az erdélyi események. Hatalmas anyagát nem tudta teljes egészében feldolgozni és kiadni.

Szentmártoni Kálmán volt az a történész, aki monográfiájában megkísérelt teljes pályaképet adni János Zsigmond életéről.[5] Ennek megfelelően részletesen foglalkozott az 1551 és 1556 közötti eseményekkel is. Ő azonban nem végzett önálló kutatásokat, főleg az Erdély történetére vonatkozó forráskiadványokra, így Barabás Samu regesztáira, a Székely krónikára, Hurmuzaki és Veress Endre dokumentumgyűjteményeire, illetve Szádeczky Lajos

és Veress Endre munkáira támaszkodott. Monográfiájában túlzottan az erdélyi eseményekre koncentrált, és műve meglehetősen elfogult szemléletű.

A nemrég elhunyt Barta Gábor életműve nagy részét a fejedelemség születése, Fráter György tevékenysége vizsgálatának szentelte.[6] János Zsigmondról is végzett kutatásokat, de ezeket már nem tudta befejezni. Barlay Ödön Szabolcs művelődéstörténeti szempontból közelítette meg Izabella és János Zsigmond alakját.[7] Érdekes és új szempontokkal gazdagította, főleg olaszországi kutatásai nyomán, a róluk alkotott képet.

Előzmények

Gyalutól Gyulafehérvárig

Az 1540-es években Fráter György arra törekedett, hogy Erdélyt és a királyi Magyarországot Habsburg Ferdinánd fősége alatt egyesítse. A helytartó ahhoz is ragaszkodott, hogy a király gondoskodjék Erdély török elleni védelméről. Fráter György tevékenységét, megegyezési kísérleteit Barta Gábor dolgozta fel több munkájában. Egész röviden villantsuk fel az eseményeket!

1541-ben a gyalui egyezménnyel a váradihoz hasonló megállapodás született: kimondta Magyarország Ferdinánd jogara alatt való egyesítését, ha a király az országot megvédi, és a török alól felszabadítja. János Zsigmondnak Szepes várát ígérték Erdélyért cserébe, a váradi egyezkedéskor említett „szepesi hercegséggel" szemben. Ferdinánd seregeinek kudarca meggátolta a szerződés végrehajtását, de sem György barát, sem a király nem mondott le szándékáról.

1549-ben a nyírbátori egyezményben rögzítették a két országrész egyesítésének feltételeit. A szerződés szerint Fráter György Erdélyt és a Partiumot átengedi Ferdinándnak, János Zsigmond kárpótlásként Oppeln és Ratibor sziléziai hercegségeket kapja, évi 15.000 ft jövedelemmel. Izabella 100.000 forintot kap jegyajándéka kárpótlásaként. György barát marad Erdély kormányzója. Az özvegy királyné, amikor értesült a nélküle létrejött szerződés tartalmáról, a Portától kért segítséget, és hívei, Petrovics Péter és mások is fegyverrel támogatták őt Fráter Györggyel szemben. A barát azonban Ferdinánd segélyhadával bevette Gyulafehérvárt, és a királyné megadta magát.

A gyulafehérvári egyezményben, 1551. július 19-én Izabella a maga és fia nevében lemondott a koronáról, Erdélyről és a Partiumról. Kárpótlásként elfogadta Oppelnt és Ratibort. Ferdinánd megígérte, hogy ha a hercegségek jövedelme nem érné el az évi 25 ezer forintot, egyéb birtokokat fog átengedni; karácsonyig, amíg visszaszerzi ezeket a hercegségeket, Kassát engedi át; Izabella 140 ezer forintos nászajándékáért cserébe 100 ezer forint kárpótlást kap, a maradék 40 ezer forint fejében pedig Münsterberg és Frankenstein birtokokat juttatja neki Ferdinánd. Ha V. Károlynak és Ferdinándnak nem születne utóda, János Zsigmondra száll a magyar korona, ha neki sem lenne, a királyválasztás joga visszaszáll a magyar nemzetre.[8]

A korona átadása

Izabella és fia július 19-én indult el Gyulafehérvárról. Tövis községben hívük, Petrovics Péter két követe járult Izabella elé, hogy rábeszélje: térjen vissza Szászsebesre, mert török segítséggel meg fogják védeni János Zsigmond trónját. Fráter Györgyöt viszont aggodalommal töltötte el a török közelléte, ezért óvatosságból megakadályozta a korona átadását. Cas-

taldo erre a végső ajánlatot tette meg: megígérte, hogy ha az átadás megtörténik, János Zsigmond és Johanna, Ferdinánd lánya még Kolozsvárott eljegyezhetik egymást. Az eljegyzés terve reményt adott arra, hogy Magyarország trónját valamikor visszaszerzik. Az ajánlat megtette hatását: Izabella nem hallgatott Petrovicsra.[9]

A kivonulás ünnepélyes körülmények közt zajlott. Az eseményeket Bernardo de Aldana, spanyol zsoldosvezér emlékiratából ismerjük. János Zsigmond és Izabella útba ejtette a spanyol csapatok táborhelyét, ahol pompás díszsortüzet adtak le tiszteletükre, majd lovagi tornában gyönyörködhetett a királyfi, aki – mint azt a forrás kiemeli – nem ült be anyja mellé a kocsiba, hanem lóháton utazott.

Fráter György mindenképpen beszélni akart Izabellával még a korona átadása előtt, ezért megállíttatta a menetet. A patetikus leírás szerint a 69 éves barát a 11 éves János Zsigmondot leemelte lováról, és a karjaiban (!) vitte oda Izabellához. Azután elküldte a kíséretet. Nem maradt ott más, csupán a királyné néhány híve és néhány spanyol zsoldos. Izabella sohasem kedvelte Fráter Györgyöt, ráadásul az elmúlt hónapok viszályai alaposan megviselték idegzetét. Nem csoda hát, hogy a furcsa manőver láttán megeredtek a könnyei. Zokogó anyját látva János Zsigmond is elsírta magát, a körülötte állók nagy szánakozása közepette.[10] De a barát ékes beszéddel rukkolt elő: elmondta, milyen célok vezették, amikor az országot Ferdinándnak átadta. Izabella erre szomorúan csak azt felelte, őrizze meg György barát az ő és fia emlékét, akit ezen a földön hozott a világra, s most mégis megfosztották az örökségétől.[11]

A korona átadása július 21-én reggel Felvincen történt.[12] Ferdinánd biztosa, Giovanni Battista Castaldo beszámolója szerint Izabella a koronát és a koronázási ékszereket Fráter György és a királyi biztosok jelenlétében adta át Castaldónak, aki azzal vigasztalta, hogy egy korona helyett kettőt nyert: „...az egyiket önmaga fejére tette azzal, hogy ezt az országot kiragadta a hitetlenek kezéből, a másikat pedig a fiáéra, mert megnyugtatóan elrendezte az ő sorsát és helyzetét..."[13]

Az átadás ténye sok vitára adott okot, és már a kortárs közvéleményt is erősen foglalkoztatta. A lengyel történetírók is megemlékeztek róla. Számukra ez azért volt fontos esemény, mert János Zsigmond ereiben anyja révén Jagelló-vér csörgedezett. Nagybátyjának, Zsigmond Ágost lengyel királynak pedig még nem született utóda. Így hát János Zsigmondot mint esetleges trónörököst vették számba a lengyel udvarban. Ezért érdekelte a krónikásokat a királyfi személye. Stanisław Orzechowski például egy regényes részletet említ a korona átadásával kapcsolatban. A lengyel krónikás szerint Izabella lecsavarta a korona keresztjét, és a fiának adta. János Zsigmond erre azzal vigasztalta a királynét, hogy akinél a kereszt van, ahhoz visszakerül a korona is. Marcin Bielski krónikájában is szerepel ez a történet.[14]

A kereszt lecsavarásának kérdése a századfordulón kisebb vitát kavart.[15] A kérdést még bonyolultabbá teszi, hogy János Zsigmondnak valóban volt egy keresztje.[16] A vita arról szólt, hogy vajon ez a kereszt azonos volt-e a korona keresztjével. Elegendő adat erre vonatkozóan nem állt és ma sem áll rendelkezésünkre. Az viszont tény, hogy a szemtanúk – Castaldo és Fráter György – nem említik az esetet, tehát mi sem fogadhatjuk el azt teljes bizonyossággal.

Dionigi Atanagi, aki olasz versgyűjteményét 1565-ben János Zsigmondnak ajánlotta, így méltatta a királyfi szavait: „...Fenséged jelen volt, amikor Édesanyja, a kegyelmes Izabella királyné átadta Erdély feletti uralmát és a drága királyi koronát ... ennek átadásánál olyan szavakat mondtál, melyek nem gyermekhez illenek, hanem olyan győzhetetlen királyhoz, aki a balszerencse következtében hatalmát nem tudja gyakorolni."[17] Ez igazolni látszik a lengyel krónikások azon állítását, hogy János Zsigmond is megszólalt az átadásnál. Ha meggondoljuk, hogy Izabella és tanácsadói köre politikai okokból mindvégig előtérbe tolta a király-

fit, hangsúlyozni igyekezett királyi voltát, akkor valószínűnek látszik, hogy a korona – az ő koronája – átadásakor is szólt egy-két szót.

A magyar kortársakat szintén sokat foglalkoztatta az esemény. Tinódi Sebestyén szerint Izabella kijelentette, hogy sokan meg fogják még bánni ezt a cselekedetüket.[18] Forgách Ferenc keserű hangvételű emlékiratában azt írta, hogy Izabella sok csapást és megpróbáltatást jósolt az átvevőknek, de saját lelkiismeretét nyugodtnak érezte, minthogy a koronát vértől be nem szennyezve adta át.[19] Szamosközy István szerint az esemény Székely Pál házánál történt Felvincen. A királyné megjövendölte, hogy többé nem lesz magyar vérből származó királya az országnak.[20] Születtek hitelt nem érdemlő találgatások is. Ezek közül a legötletesebb és legkedvesebb a spanyol Aldanáé, aki szerint „... átadott a királyné egy keresztet és egy koronát Gian Battistának és a királyi követeknek, továbbá egy köntöst, egy jogart és egy hegyes orrú cipőt is, tudniillik ezek az uralkodói jelvények, melyek a magyar királyok koronázásához elengedhetetlenek..."[21]

Sic fata volunt

Felvincről Kolozsvárra vonultak Izabelláék, ahol a rendek július 26-án jóváhagyták Erdély átadását. A kolozsmonostori apátság templomában július 29-én jelképesen megkötötték János Zsigmond és Johanna, Ferdinánd négyéves leánya eljegyzését, nem a legjobb hangulatban.[22] Ez az kézfogó újabb állomás az 1506. évi Habsburg–Jagelló házassági szerződés, majd annak 1515-ös megerősítése után a házassággal megpecsételt szövetségek sorában. Valódi jelentőséget persze akkor nyert volna, ha a házasság is létrejön. Ám ez sohasem történt meg, és így a tényleges trónrakerülésnek ez a módja sem adatott meg János Zsigmond számára. A „választott király" („electus rex") titulus puszta cím maradt: királyságát, amint Barta Gábor megjegyezte, „tán csak a török ismerte el".[23]

Miután minden a szerződésben foglaltak szerint haladt, a királyfi és a királyné tovább folytatta útját Kassa felé. Az indulást július 31-re tűzték ki, de János Zsigmond megbetegedett: a kolozsmonostori kolostorban ápolták.[24] Augusztus 8-án reggel indulhattak csak el. Fráter György valószínűleg nem sokáig kísérte őket, hiszen fennmaradt egy aznap esti, Kolozsvárról írt levele.[25] Tinódi érzékletes leírása szerint a barát könnyezve búcsúzott gyámfiától, megcsókolta őt is és anyját is, és 1000-1000 aranyat adott nekik.[26]

Ascanio Centorio, az olasz krónikás és Aldana feljegyzése szerint a Meszesi-kapunál Izabella egy „sudár fába"[27] véste a három betűt: S. F. V. – szerencsétlen élete jelmondatának (Sic fata volunt) kezdőbetűit –, és alájuk nevének első betűjét, az Y-t írta. Castaldo márvány síremléket emelt a forrásnál, ahol Izabella utoljára ivott, s rávésette a négy betűt magyarázó szöveggel és alkalmi versekkel ellátva.[28] Kropf Lajos szerint az esetet igaznak kell gondolnunk, mert két különböző forrás is egybehangzóan állítja.[29] De pusztán ezért még nem tekinthetjük megtörténtnek, hiszen egyik idézett forrás sem törekedett a valósághűségre, ráadásul Aldana nem is volt jelen az eseménynél.

A sorsüldözött királyné búcsúja Erdélytől nemegy írót, művészt is megihletett. Kemény Zsigmond nagy történelmi regényében, a Zord időben jelenik meg, Wagner Sándor pedig ecsettel örökítette meg a jelenetet.

Kassai hónapok

János Zsigmond, Izabella és kísérete augusztus végén érkezett meg Kassára. A szerződés értelmében itt kellett maradniuk addig, amíg Ferdinánd a zálogban lévő Oppeln és Ratibor hercegségeket vissza nem szerzi. Kassán nagy örömmel fogadták a királynét és fiát: a

Szapolyai-dinasztia régi híve, Czeczey Lénárd kapitány katonáival eléjük ment, és illő pompával vezette be őket.[30] Nézzük, kikből állt ekkor Izabella és fia udvara!

Czeczey Lénárd, mint házigazda, fontos szerepet játszott: neki kellett gondoskodnia a vendégekről, ő volt János Zsigmond és anyja új támasza. Czeczey Szapolyai János tehetséges katonája volt.[31] 1536-ban, amikor Szapolyai János serege elfoglalta Kassát, Czeczey Lénárd lett a kapitány. A német polgárokat kitelepítette, mert Ferdinánd híveinek tartotta őket. A nagy, főtéri házakba beköltöző új lakók Czeczey katonái, illetve nemesek és a mezővárosokból jövő polgárok voltak.[32] A kapitány teljhatalmat gyakorolt a város és vidéke felett. Temérdek muníciót halmozott fel tárházában, pompásan igazgatta birtokait, és a várszerűen árokkal, palánkkal körülvett házában egymást érték a vidám mulatozások.[33] Tinódi Sebestyén, aki szintén Kassán élt ebben az időben[34], meleg hangon emlékezik meg az erős, egészséges kapitányról: „Nagy víg embör vala, minden szereti vala".[35]

Czeczey mellett ott voltak Izabella és János Zsigmond régi erdélyi hívei, akik vállalták a száműzetést. Augusztus végén, Temesvár és Becskerek átadása után érkezett Kassára Petrovics Péter, akit János Zsigmond fogadott, udvara és a városi őrség kíséretében.[36] Tanácsosai közül Csáky Mihály első titkár és kancellár, jeles humanista tudós és Bábay Kis Péter tartottak vele. Petrovics és Csáky Lengyelországban is szolgálták a királynét, Bábay viszont nem, ezért róla itt kell megemlékeznünk.

Bábay Kis Péter Szapolyai János híve volt annak koronázása óta, majd Izabella tanácsosa lett. Verancsics Antal tehetséges és szorgalmas embernek ismerte, noha egy különös, hirtelen támadt betegségéről is beszámol, mely 1549 tavaszán tört rá, és több, mint egy évig tartott. Bábay az őrülethez hasonló állapotba került, családtagjait és minden szembejövőt megszidott, sőt megtámadott és kővel megdobált.[37] Befolyását mutatja Werner megjegyzése egy Ferdinándhoz írt levélben: „Izabella királynénak gonosz tanácsadója volt és most is az. Így hát jobb lenne, ha minél távolabb volna Kassától."[38] Az udvaron belüli viszonyokat mutatja, hogy Bábay jó kapcsolatot tartott Csákyval is[39], Czeczey Lénárdnak pedig jóbarátja volt.[40] Aranysarkantyús lovagi címet is nyert. Lengyelországban már nem sokáig szolgálta Izabellát: sírfelirata szerint 1552. május 12-én halt meg. Lengyel származású felesége nevét is epitaphiumából ismerjük: Anna Gaiowskának hívták.[41]

A magyar hívek mellett befolyásos olasz és lengyel tisztviselők is szolgálták Izabellát Kassán. Stanisław Ligęza, Mikołaj Nieżowski, Loboczky Mátyás, Mikołaj Czikowski a lengyelországi évek alatt is mellette maradtak, ezért róluk a lengyel udvar bemutatásakor lesz szó. Az olasz Blandrata, Izabella házi orvosa viszont 1552 őszén eltávozott az udvarból.

Giorgio Biandrata (1515?–1588) piemonti nemes családból származott. A padovai egyetemen tanult, s korán megismerkedett a reformáció irányzataival. Előbb Bona királyné, majd ennek lánya, Izabella házi orvosa lett. 1544-ben ment Bona tanácsára Erdélybe. 1552 őszén Izabella elbocsátotta udvarából. Ekkor Bona királynéval Velence környékére utazott el, majd Pavia mellett telepedett le. Innen Genfbe menekült, ahol megismerkedett Kálvinnal. Egy ideig követte a reformátort vallásában, de hamarosan különvált az útjuk: Blandrata kétségbe vonta a Szentháromság tanát. Ellentétük annyira nyilvánvaló lett, hogy menekülnie kellett Genfből. Ezután Zürichbe ment, és csak 1559-ben tért vissza Izabellához, hogy meggyógyítsa. Később János Zsigmond udvarában működött 1563-tól 1571-ig. Az ifjú uralkodót teljesen a hatása alá vonta, olyannyira, hogy az végül maga is antitrinitárius lett.[42]

A kassai udvaron belül két tábor alakult ki. Izabella magyar híveiben már ekkor felmerült a gondolat, hogy a királyné szegje meg a szerződést és maradjon Magyarországon. A másik párt, élén a lengyel Loboczkyval és az olasz Blandratával, a szerződés végrehajtására hajlott. A királyné ez utóbbiakra hallgatott – egyelőre.[43] Fráter György és a Habsburg udvar előtt nem maradtak rejtve ezek az elképzelések, ezért a barát egyre sürgette Castaldót,[44] hogy

mielőbb adja át Izabellának a hercegségeket, mert egyes izgatók el akarják tántorítani a királynét szándékától.

A kassai napok egyébként szomorúan teltek. A távozás és a veszteség sokkja mellett egy baleset is bánatot okozott az udvarban. János Zsigmond leesett a lováról, és komolyan megsérült a feje. A sebet az orvos csak nehezen tudta meggyógyítani. Maga Fráter György számol be erről Ferdinándnak. A barát – mint írja – aggódik érte odahaza, hogy nincs, aki törődne vele. Bezzeg, mikor ő mellette volt, igyekezett művelni a királyfit, hogy erényt és virtust tanuljon. A baleset ürügyén arra is céloz, hogy János Zsigmondot el kellene távolítani az anyja mellől.[45] Az udvar később is megpróbálta a királyfit elszakítani Izabellától, akit ezzel a lépéssel teljesen leszerelhettek volna, de a királyné, érthető okokból, nem állt kötélnek. A barát e néhány, aggodalmat és szeretetet is tükröző sora gyámfiáról írott végrendeletének is tekinthető. Kassára az új év első napjára ért el Fráter György meggyilkolásának híre. A királyné tobzódott a kárörömben.[46] Hogy a kis János Zsigmond mit érzett gyámja halálakor – arról hallgatnak a források.

Közben lassan haladt a szerződésben megígért Oppeln és Ratibor hercegségek átvételének ügye. A sziléziai birtokok felkeresésére Izabella Lobocky Mátyást küldte el. Loboczky a jószágok megtekintése után igen csalódott volt, és méltán, hiszen a hercegséget Pazadowsky, az addigi tiszttartó teljesen elhanyagolta. Az udvarmester nem titkolta, hogy úrnőjét nagyon megrövidítették.[47] Ennek ellenére átvették a két birtokot. Izabella 1551 decemberében tudatta Oppeln hercegség rendjeivel, hogy a saját és fia nevében való kormányzással bízta meg Schehndorf Albert és Grodiski János nevű híveit, akiket teljhatalommal ruházott fel.[48] 1552. január 17-én adták át Oppelnt János Zsigmondnak, de a másik birtok, Ratibor átvétele csak 1553. április 7-én történt meg.[49] Ezt a hercegséget is Loboczky Mátyás vette át, miután megegyezett Wenzlaw Nawoi ratibori tanácsnokkal. Mivel gyengélkedett, csak 7-én tudta átvenni.[50]

Január 27-én Izabella átadta Kassát Ferdinánd biztosainak.[51] Czeczey Lénárdot feloldotta a hűségeskü alól, és a város kulcsait átadta a biztosoknak. Az új kapitány – Castaldo javaslatára – Serédy György lett.[52] Vajon mi történt Czeczeyvel? A források szerint az Izabelláék távozása utáni ötödik napon meghalt, máig kiderítetlen, rejtélyes körülmények között. Tinódi szerint hirtelen támadt betegség végzett a férfival,[53] de ezt tulajdonképpen maga is kétkedve állítja erről az erős, makkegészséges, ötvenéves emberről. Forgách azt írja, hogy lelki bánat végzett vele: öngyilkos lett, miután a királyné több napon át hiába próbálta lebeszélni tervéről.[54] Ez szintén eléggé valószínűtlen, hiszen maga is János Zsigmonddal akart tartani, miután kassai kapitányságától megfosztották, és már fel is készült az útra. Az igazat talán Kendy Antal, János Zsigmond erdélyi híve árulta el egyik levelében: részeg lengyel katonák gyilkolták meg Czeczeyt.[55] Ez magyarázatot adna arra, miért igyekeztek betegség és depresszió ürügyével palástolni a szomorú esetet. Forgách egyébként megrendülten és – rendhagyó módon – igen elismerően nyilatkozik róla: „A fájdalom közös voltát minden rendű-rangú ember, férfiak és nők, fiatalok és vének, de még a távolabb élők összesereglése is bizonyította. Lascanust, Ferdinánd spanyol vezérét seregével együtt megfutamította és őt magát levágta; tizenöt éven át viselt kassai kapitánysága alatt egyetlen éjszakát sem töltött a városon kívül."[56]

Ferdinánd ezúttal is méltó kíséretről gondoskodott Izabella és fia számára: Serédy Györgyöt rendelte ki kétszáz lovasával.[57] A kassai polgárok figyelmét azonban nem a katonák, hanem a kis János Zsigmond kötötte le. Tinódi leírása szerint jó lován ülve szinte vonzotta az emberek tekintetét szép termete, tartása, okos beszéde, amint szomorú szemét Kassára, az újabb elhagyott otthonra emelte.[58] A kortársaknak is feltűnt tehát, hogy a királyfi az ünnepélyes alkalmakkor mindig lovon ült, mint egy uralkodó, és nem kocsiban utazott, mint az

asszonyok. Izabella és tanácsadói köre az ilyen eseményeket is felhasználta arra, hogy prezentálja: János Zsigmond király, aki egyszer uralkodni fog.

János Zsigmond, Izabella és a kíséret február 9-én érkezett meg Krakkóba. Castaldo egészen a lengyel határig kísérte őket. A krakkói tanács nagy ünnepélyességgel fogadta az érkezőket. Egy hetet pihentek Izabella hajdani otthonában, a waweli palotában.[59]

Következő pihenőhelyük Krzepice volt, ahol János Zsigmond nagybátyja, Zsigmond Ágost lengyel király látogatta meg őket. A 32 éves uralkodónak még nem született gyermeke, pedig ebben az időben már harmadik házasságát tervezte. Ezúttal Habsburg Katalin volt a kiszemelt menyasszony, első felesége nővére,[60] tehát fontos volt számára a Habsburgokkal való jó viszony fenntartása. Ezért a szerződés végrehajtása mellett foglalt állást.

Zsigmond Ágost számára mindaddig, míg nem születik utódja, János Zsigmond volt az örökösjelölt, ezért fokozott figyelemmel kísérte sorsát. Már első találkozásukkor, Krzepicében gondoskodott arról is, hogy egy jó nevelő vegye kezébe unokaöccse oktatását. Albertus Novicampianust, a kiváló lengyel humanistát szemelte ki arra, hogy János Zsigmondot humanista műveltséggel vértezze fel.

Oppelnben

Oppelnbe érve a királyné és fia még rosszabbnak találták a körülményeket, mint ahogy azt Loboczky lefestette. Március 20-án kelt Izabella Ferdinándhoz szóló panaszos levele, melyhez János Zsigmond sorait is mellékelte a királyné. A királyfi arra kéri a királyt, hogy igyekezzék ügyüket előmozdítani.[61]

A szűkös viszonyok között Izabella nem válogatott az eszközökben, hogy biztosítsa az anyagiakat. A birtokokon könyörtelenül kivágatta az erdőket, hogy pénzt teremtsen belőlük. A templomi kincsekhez is hozzányúlt.[62] De 1556 elején, amikor szinte biztos volt már, hogy Erdélybe visszatérhetnek, hogy mindezeket feledtesse a lakossággal, privilégiumot adott Oppeln városának.[63]

János Zsigmond címeihez a birtokok átadása óta az „Oppeln és Ratibor hercege" titulus járult. Izabella pedig, mint gyám („tutrix") írta alá az okleveleket fia nevében.[64] János Zsigmond oppelni hercegsége alatt több jószágkormányzó váltotta egymást: Georg Hausert előléptetése után Haus von Redern auf Heintzendorf, majd Paul Twardowa von Twardorff auf Przedboraw, utána Kristoff Warkotsch von Nobschütz auf Schwesterwitz következett.[65] 1556-ban Zirowsky János az oppelni kapitány.[66] Egy 1554. évi lengyel nyelvű nyugta szerint Izabella oppelni alkancellárja Jan Wolff volt.[67]

János Zsigmond és Izabella nem sokáig maradt a kapott hercegségekben, de még távozásuk előtt körutazást tettek birtokaikon. Ellátogattak Münsterbergbe és Frankensteinbe, azokra a birtokokra, melyeket maga Izabella kapott jegyajándéka kárpótlásáként. Április 9-én Frankensteinbe érkeztek, ahol Münsterberg és Frankenstein rendjei letették a hűségesküt.[68] Hazafelé megpihentek Kamentz apátságában, itt ebédre is vendégül látták őket. A másnap reggeli istentisztelet után Neyssbe vonultak, majd visszaérkeztek Oppelnbe.[69] 1552. április 26-án már újra Lengyelországban voltak.[70]

Lengyelországban

A vándorlás

Izabelláék tartózkodási helyét mindvégig befolyásolták az erdélyi események. A gyakori lakhelyváltás nemegyszer Ferdinánd biztosainak megtévesztését is szolgálta. Melyek voltak a lengyelországi évek legfontosabb állomásai?

A rövid oppelni tarózkodás után Izabella és fia Piotrkówba érkeztek, ahol Zsigmond Ágost látta őket vendégül, és gondoskodott arról, hogy rokonai semmiben se szenvedjenek hiányt.[71] Majd Varsóba látogattak, ahol János Zsigmond nagyanyja, Bona királyné fogadta őket. 1552 júniusában Izabella engedélyt kapott fivérétől, hogy fiával Sanokba költözzön, tárgyaival és vagyonával együtt, s a kapitányság összes jövedelmét is megkapta. A várnagy Zborowski Péter volt,[72] majd 1553 végétől Lubomirski Szaniszló.[73] 1556-ban, amikor Bona elhagyta Lengyelországot, Sanokhoz újabb birtokok járultak: Wielun, Kadonyk és Sambor, melyeket lengyelországi tarózkodása idejére kapott a királyné.[74]

A Sanokba költözködés azonban elmaradt. Helyette 1552 telén a varsói pestis elől Krzepicébe indultak. A Petrovics szervezte mozgalom hírére lassan a határ felé húzódtak. Ezért tette át lakásukat Izabella Bona váraiból Piotrkówba. A mozgalom sikertelenségét hallva egy időre újra Varsóba költöztek. A János Zsigmond elleni állítólagos merénylet után visszatértek Piotrkówba. Közben többször felmerült, hogy a határhoz közeli Sanokba tegyék át lakásukat Zsigmond Ágost vendégei. A Ferdinánddal szembeni sakkhúzások egyike volt ez. Amikor 1555 februárjában végre valóban Sanokba költöztek, már eldőlt: vissza fognak térni Erdélybe. Innen az év augusztusában egy újabb pestis űzte el őket, melybe János Zsigmond egyik szolgája is belehalt. Ezért október végéig Lieszkoban tartózkodtak. Ezután egyre gyorsabban változtatták lakhelyüket: Sanok, majd a három éve nem látott oppelni kastély, végül Varsó a költözködés állomása, s mindez alig két hónap alatt. A lengyelországi évek utolsó állomása a Vereckei-hágóhoz közeli Ilyvó (Lemberg) volt.[75]

A lengyel udvar

Lengyelországban tehát új otthonra lelt Izabella és János Zsigmond. Izabellának ez volt a hazája, az ő igazi közege. Természetesen elsősorban lengyelek vették körül. Verancsics még az erdélyi években írta Blandratának, aki vissza akart térni Olaszországba, a maradásra igyekezvén rábírni, hogy Izabellánál a külföldiek egy kis szorgalommal vagyonhoz és tisztségekhez juthatnak.[76] Izabella udvarában valóban sok lengyel emelkedett föl. Karrierjüket aztán, királynéjukat követve, Erdélyben folytatták, majd Izabella halála után János Zsigmondot szolgálták. Egész epigrammacsokrot készített róluk az ugyancsak lengyel Gruszczyński.[77] Másik fontos forrásunk a lengyel udvarról egy szintén későbbi mű: Gianandrea Gromo emlékirata.[78] Gromo a pápai diplomácia informátora volt, akit maga János Zsigmond hívott meg Erdélybe 1564-ben, hogy testőrkapitánya legyen. Miután – rövidebb megszakításokkal – két évig tartózkodott a gyulafehérvári udvarban, megírta Compendio-ját, melyet I. Cosimo Medici firenzei és sienai hercegnek, toscanai nagyhercegnek ajánlott. Az írás azzal a céllal készült, hogy Gromo a Medici-házból szerezzen feleséget János Zsigmondnak. A mű részletesen elemzi az erdélyi viszonyokat, így gondosan jellemzi az uralkodó udvarának tagjait is.[79]

A lengyel udvaroncok közül leginkább Stanisław Ligęza és Stanisław Nieżowski lehettek hatással János Zsigmondra. Gromo szerint Nieżowski udvarias, adakozó természetű ember volt, és – ami Gromo szempontjából érdekes – nagyon szerette az olaszokat. Később meghitt

bizalmasa lett János Zsigmondnak, „a király tejtestvére". Nieżowski jóval idősebb volt, mint a királyfi, 30–35 éves ekkor,[80] tehát csak a dajkájuk lehetett közös, de nem egyszerre szoptatták őket.[81] Izabella régi szolgája volt, Forgách szerint legfőbb bizalmasa, a lengyelországi években asztalnoka volt, sőt a királyné „gyengéd kapcsolatokat tartott fenn" vele.[82] 1559-ben, Izabella halála előtt és 1563-ban követségben járt Zsigmond Ágostnál. János Zsigmond uralkodása alatt főpohárnok volt, s Blandrata hatására maga is antitrinitárius lett.[83] Feleségül vette Zamfirát, Mózes vajda lányát. János Zsigmondot nem sokkal élte túl: 1574-ben halt meg.[84]

Stanisław Ligęza (előneve Bobrek[85]) Izabella pohárnoka és ugyancsak régi, meghitt bizalmasa volt. Izabella már 1548-ban életjáradékot biztosított számára Bogucice faluban.[86] Egy feljegyzés szerint Izabella minden ügyét Csákyval és vele beszélte meg.[87] Forgách szerint a királyné vele is „gyengéd kapcsolatokat ápolt".[88] Egy 1554-ből származó oklevél aláírói között mint „neustadti főpohárnok és sanoki legfőbb intéző" szerepel.[89] 1556-ban követte Izabellát Erdélybe. 1558-ban egy időre visszatért Lengyelországba, ahol saját ügyeit kellett elintéznie,[90] de később János Zsigmondot is szolgálta. Gruszczyński epigrammáiból kiderül, hogy rokonsága is az udvarhoz tartozott: nővére, Anna, akinek magyar férje volt, és unokaöccse, ifjabb Stanisław Ligęza.[91]

Izabella hopmestere Loboczky Mátyás volt. Előneve: de Lobudzycze et in Malyn heres, dominus in Camenecz. Loboczky korábban Ferdinándnak szolgált. 1539 és 1543 között Somoskőn lakott, és gyakran járt át Krakkóba.[92] Helyzetének jelentőségét mutatja, hogy a Ferdinánddal való tárgyalások és egyezkedések főszereplője, de személyéről egyebet nem árulnak el a források. Halála után Mikołaj Czikowski töltötte be posztját, aki krakkói és zarnowi várkapitány is volt.[93]

Izabella udvarának magyarjai között 1553 nyaráig minden bizonnyal Petrovics Péter foglalta el a legelőkelőbb helyet. Kiváló képességeit és mindenekfeletti hűségét több kortárs is elismerte: „Nagy hűségét jó Petruit megmutatta, / Csélcsapását néki lám senki nem látta, / Sőt az király fiát mindenbe táplálta / Kinek lába nyomát nagy hűséggel nyomódta." – énekelte Tinódi.[94] Ő a Szapolyaiakkal rokon, Pozsega vármegyei, suráklini Petrovics család leszármazottja volt. Haláláig a Szapolyai-ház híve. Fiatalkori nevezetes haditette volt, hogy 1514-ben Dózsa Györgyöt letaszította a lováról és elfogta. 1531-ben, amikor Mehmet pasa betört az országba, Szapolyai János Petrovicsot bízta meg, hogy a pasa pusztító csapatait Ausztria felé terelje, de ez nem sikerült neki.[95] János király a halála előtt őt nevezte ki fia gyámjává Fráter György és Török Bálint mellett, és jelentős tisztet ruházott rá, a temesi bánságot. Petrovics több más főúrral együtt Fráter Györggyel ellentétes, törökbarát politikát folytatott a negyvenes években Erdélyben.[96]

Izabella mellett a hatalmas temesi bánnal is egyezkednie kellett Ferdinándnak Erdély átvételekor, és Bécs tartott attól, hogy Petrovics nem fog lemondani nagy hatalmáról.[97] Délmagyarországi birtokait: Temesvár, Becse, Becskerek, Lippa és Solymos várát csak 1551 szeptemberében adta át Ferdinánd biztosainak.[98] A hagyomány szerint, amikor Lippát elhagyta, kijelentette, hogy kész lesz annak az embernek a lovásza lenni, aki várait akár két esztendeig is a török császártól meg tudja oltalmazni.[99] A stratégiailag fontos Munkácsot követelte Temesvárért cserébe Castaldótól,[100] és a királyné is sürgette a vár átadását. 1552. január 28-án Petrovics átvette Munkácsot, és megesküdött, hogy a várat Ferdinánd hűségében megtartja.[101] Egy hét múlva azonban megkapta Mircea vajda levelét, benne a szultán fenyegető soraival, hogy a németeket űzzék ki, és ismerjék el János Zsigmondot.[102] 1553 júliusában titokban hazatért,[103] hogy megszervezze János Zsigmond hazahozatalát.

Egyelőre hagyjuk el a Magyarországra szökő Petrovicsot. Izabella udvarának bemutatása után most pillantsunk bele János Zsigmond lengyelországi hétköznapjaiba: ismerjük meg

azokat az embereket, akikkel szoros kapcsolatban állt; nézzük meg, mivel töltötte idejét; vizsgáljuk meg, milyen szerepet játszott az ifjú anyja és tanácsadói politikájában!

János Zsigmond nevelése

Eszmék és célok

János Zsigmond nevelésében több szempontot igyekezett érvényesíteni Izabella és tanácsadói köre, mindenekelőtt Csáky Mihály. Elsősorban, mint választott királynak, akinek előbb vagy utóbb – amint környezete hitte – el kell foglalnia trónját, minden uralkodáshoz szükséges ismeretet és képességet el kellett sajátítania. Ez elsősorban a politikai életben való tájékozódás, bizonyos diplomáciai készség megszerzését jelentette. Hozzátartozott a katolikus hit és erkölcs, a kegyesség, igazságosság magvainak elültetése lelkébe. Elengedhetetlen volt a minél alaposabb, kiterjedtebb műveltség, a számára nélkülözhetetlen nyelvtudás megszerzése.

Ez összefonódott a humanista világnézet érvényesülésével, amely erőteljesen befolyásolta a kor nevelésügyét, s rányomta bélyegét János Zsigmond nevelésére is. A klasszikus auktorok olvastatása nemcsak az esztétikai érzék fejlesztésében volt fontos, hanem a példák bő tárházát is nyújtotta arra nézve, milyen életelvek szerint kell az embernek élnie. A humanista szellemű oktatók nevelési elvei között szerepelt, hogy a tanítvány megfelelő művészi érzékkel rendelkezzék, tudja évezni az irodalom, a zene, a képzőművészet remekeit. Értsen az ekkor divatos asztrológiához, alkímiához, platonista filozófiához. Kapjon ösztönzést arra, hogy felnőttkorában a tudósok, írók, művészek mecénása lehessen. Ismerje a Bibliát és az ókeresztény írókat, képes legyen magyarázni ezeket. Fontos volt a gyermek testi ügyességének, edzettségének fejlesztése, hogy mind a harcban, mind a vadászatokon helyt tudjon állni. Szeresse a zenét, táncot, élvezze a társasági élet forgatagát.[104]

Harmadrészt, mint száműzött uralkodónak, meg kellett értenie az ő visszatérése érdekében folytatott udvari politikát, Petrovics Péter erdélyi tevékenységének jelentőségét, azonosulnia kellett anyja céljával. Mindehhez meg kellett ismernie a magyar történelmet éppúgy, mint családja történetét, kisgyerekkorának viszontagságait.

E sokféle szempontnak egy ember nem tudott megfelelni. A János Zsigmondra lengyelországi évei alatt leginkább ható emberek közül három emelkedik ki: Izabella, Albertus Novicampianus és Csáky Mihály. Mindhárman erőteljes, szilárd egyéniségek. Az ő hatásuk alatt formálódott a serdülő ifjú. A háttérben egyre változó színfalak előtt e három ember mindvégig mellette volt ezekben az években.

Novicampianus és tanai

Albertus Novicampianus (Wojciech Nowopolski) korának kiváló anatómusa, fiziológusa, jeles teológus volt. 1508-ban született Novopoljében.[105] 1522–1523-ban immatrikulálták a krakkói egyetemen, s 1539-ben lett a szabad művészetek mestere.[106] Ezután az egyetemen tanított fizikát, grammatikát és dialektikát.[107] Az univerzitást az uralkodó az 1550-es években gondoskodásával tüntette ki, anyagilag is támogatta.[108] Novicampianus szívesen olvasott Cicerót és görög szerzőket, melyeket ő népszerűsített az egyetemen.[109] Bátyja, Pawel nagy tudású orvos volt, de a művei sajnos elvesztek.[110]

Novicampianust János Zsigmond nagybátyja, Zsigmond Ágost lengyel király rendelte 12 éves unokaöccse mellé, amikor Krzepicében meglátogatta őket, 1552. február 27-e és március 4-e között. Megbízatása szerint teológiára kellett oktatnia a királyfit. Ekkor már

megjelent A teremtésről című műve,[111] de hogy oktatása minél hatékonyabb legyen, kinyomtatta egy korábban megkezdett művét, a Scopus biblicust.[112] Még egyetemi működése alatt kezdte el e munkáját, s egyetemi előadásnak szánta.[113]

Novicampianus Erdélybe is követte tanítványát. Itt készült két további műve a katolikus hit védelmében.[114] A mester azonban hamarosan megbetegedett és visszatért Krakkóba, hogy elfoglalja a teológiai katedrát. 1558-ban halt meg.

Nowopolski tevékenységéről sokat megtudhatunk, ha elolvassuk a Scopus Biblicus János Zsigmondnak szóló ajánlását.[115] Novicampianust a dedikáció szerint Zsigmond Ágost azért rendelte unokaöccse oktatására, hogy lelkét a keresztény kegyességgel töltse meg. Mint írja, ez az első és legfontosabb egy uralkodó számára. Ha egy király istentelen és gonosz, nem csak magának árt vele, de másokat is tönkretehet. Egyrészt azért, mert rossz példát mutat népe számára, mely hajlamos uralkodója tetteit utánozni, másrészt a fejedelem esztelenkedéseiért a nép bűnhődik.

Minthogy a tanulás a példák segítségével lesz igazán eredményes, Novicampianus ezután a Bibliából és a történelemből vett példákon keresztül bizonyítja tanításának igazát. Először a rossz uralkodók hibáit sorolja fel. A hitetlen, kegyetlen, dölyfös, zsarnok uralkodókat Isten szörnyű büntetésekkel sújtotta. Nabukodonozor például megőrült, s mint a barom, füvet legelt. Saul isten igéjének megvetéséért bűnhődött. Sardanapal elpuhultsága és asszonyi erkölcse miatt alattvalói fellázadtak. Galba Sergiust fösvénysége és kegyetlensége miatt végezték ki. A gyalázatos jellemű Vitellius Caesar szörnyen kegyetlen halállal lakolt: megkötözve végighurcolták a városon, ganajjal dobálták, s miután ledöfték, holttestét a Tiberisbe dobták. Demetriust elhagyták a makedónok, s Pyrrhoshoz menekültek. A kegyetlen Phalarist az agrigentumiak támadták meg, Julius Caesart 23 tőrdöféssel gyilkolták meg, amiért semmibe vette az isteni és emberi törvényt. Orseolo Pétert zsarnoksága miatt kétszer űzték el trónjáról. Jeroboám és Achab bálványimádó volt, s ezért isten mindkettőjüket lesújtotta: csatában estek el, Achab vérét a kutyák nyalták fel. Így bűnhődnek azok, akik mások rossz példáját követik.

Az uralkodó saját vétke miatt isten a népet sújtotta nemegy esetben. Dávid, mikor meg akarta számolni a lakosságot, isten döghalált küldött Izraelre. Baltazár bűne miatt a perzsák és médek elfoglalták Babilont, és Baltazárt megölték. A fáraó bűne miatt isszonyú csapásokat állt ki Egyiptom. Sedékiást, aki megvetette Jeremiás prófétát, Nabukodonozor elfogta, végig kellett néznie fiai legyilkolását, s szemét kiszúrták, népét elhurcolták. Láthatja ebből János Zsigmond, hogy a gonosz, hitetlen uralkodók maguknak és másoknak is kárára vannak.

Ezután a kegyes uralkodókat veszi sorra. Mózes győzelmet aratott Amálek felett, Dávid megkegyelmezett az ellene vétőknek, így Saulnak is. Ez helyes cselekedet volt, hiszen Krisztus joga, hogy büntessen, s nem az emberé. Novicampianus nemcsak bibliai és ókori példákat vonultat fel, hanem a magyar történelemben is tájékozott: az erényes uralkodók között találjuk Szent Istvánt, aki törvényeivel megvédte a kereszténységet, II. Andrást, aki, belátván felesége hibáit, megkegyelmezett Bánk bánnak. A kegyesség az erény forrása is: ezt mutatja be Ulászló és II. Lajos példáján.

Végül János Zsigmond környezetét is megemlíti. Elsősorban Zsigmond Ágostot, akit követendő példaként állít az ifjú elé. A mester hangsúlyozza, hogy a lengyel király nem háborúzik Magyarországgal, hanem a békére törekszik. Zsigmond Ágost ekkor, Habsburg Katalinnal való esküvője előtt – mint említettük – valóban biztosítani kívánta a jó kapcsolatot Ferdinánddal, és amint látható, ez a politika az ajánlásba is beszüremlik.

Novicampianus ezután Bona királynéról szól, akinek bölcsességét hangsúlyozza. János Zsigmond anyja, Izabella mint viszontagságos sorsú, hős lelkű asszony jelenik meg. Majd

Petrovics Péter szelídségét és önzetlenségét említi, aki János Zsigmond miatt hatalmas birtokairól is lemondott. Végezetül arra inti a királyfit, akinek nagy királyok vére csörgedezik az ereiben, hogy fontolja meg: mindenki szeme rajta függ. Kiváló képességeit: éles elméjét és jó memóriáját ne hagyja tunyaságban elgyöngülni, hanem tanuljon, és fogadja meg a tanácsait.

Hogyan tanított a mester? Egy ifjú egyszer, már Erdélyben, tanúja volt annak, amint Novicampianus egy zsoltárt magyarázott János Zsigmondnak. A jelenet annyira meghatotta, hogy úgy érezte, akár egy évig is elhallgatná az előadást, és sajnálta, hogy neki nem volt ilyen jó tanítója. Somlyai Báthory István – mert ő volt ez az ifjú – később maga mesélte el mindezt Antonio Possevinónak.[116]

Csáky Mihály

Csáky Mihály (1490k.[117]–1572[118]) az egyik legbefolyásosabb személyiség volt János Zsigmond udvarában. A királyné és fia Erdélyből való távozásakor a kíséret tagja, s kassai, majd lengyelországi tartózkodásuk alatt is hűen szolgálta őket.

Csáky Mihály szegény nemesi családból származott. A családi hagyomány szerint Csákot tekintették ősüknek, valójában a XIV. század közepéig vezethető vissza a családfa. Csáky László II. Ulászlótól nyert Temes megyei birtokokat, testvére, Miklós pedig egyházi pályára lépett. Csanádi püspök volt, amikor megölték Dózsa György felkelésekor. László István nevű fia újabb birtokokkal gazdagította a családi vagyont. Ennek két fia Mihály és István. Ez utóbbi a Mihályi előnevet vette fel Ung vármegyei birtokáról.[119]

Bátyja, Mihály fényes egyházi és világi karriert futott be. Gyermekként került a Szapolyaiak udvarába. Tanulmányait az ekkor nagyhírű krakkói egyetemen végezte, ahol a legelőkelőbb magyar családok sarjai tanultak.[120] 1521-ben a krakkói magyar bursa szeniora volt.[121] 1525-ben a gyulafehérvári püspök pártfogoltjának mondták, tehát a püspök finanszírozta egyetemi éveit [122]

Hazatérve egyházi pályán indult el Erdélyben. 1539-ben kanonok Gyulafehérvárott,[123] 1543-ban püspöki alhelyettes és krasznai főesperes,[124] 1545-ben püspökhelyettes.[125] 1548 és 1551 között, mint püspöki vikárius, tagja a fejedelmi tanácsnak,[126] 1549 és 1550 között Izabella titkára.

Már a katolikus egyházi embert is foglalkoztatták a reformáció tanai. Ennek jele, hogy 1543-ban, a vallásügyi kérdéseket is tárgyaló országgyűlésen Luther híveit védelmezte Fráter Györggyel szemben.[127] Heltai Gáspár Bibliájának fordítását és kiadását anyagilag támogatta.[128] A protestantizmussal szimpatizáló, királyné oldalán álló pap viszonya a baráttal egyre inkább elmérgesedett. Miles, szász krónikás jegyezte fel azt az esetet, hogy egy ízben Fráter György, mikor megtudta, hogy Csáky nem tartotta meg a pénteki böjtöt, hóhérral meztelenre vetkőztette, testére nyulat, rókát, tyúkot rakott, majd vadászkutyákat uszított rá. A büntetésbe az áldozat csaknem belehalt.[129] Erdély átadásakor a barát Csáky kiadatását követelte, ám a királyné ragaszkodott tanácsosához.[130]

Személyisége leginkább a Verancsics Antallal folytatott humanista levelezésből bontakozik ki. Verancsics egyik levelében elragadtatással jellemzi kedves barátját.[131] A kettejük közötti barátság bizonyítéka az az epigramma is, melyet Verancsics újévi ajándékul küldött Csákynak, aki maga is írt műveket.[132] Testvéréért, Csáky Istvánért már nem lelkesedett ennyire, mert ez távol volt az udvar pompájától.[133] Vele inkább Verancsics Mihály rokonszenvezett.[134]

E hízelgő leírás mellé két kedvezőtlen jellemzést kell tennünk. Az egyik Gromóé, aki 1565-ben kapzsinak, ravasznak, álnoknak, mézes-mázosnak festi le Csákyt. Egészséges,

szikár testalkatú volt, és szász módra öltözködött.[135] Forgách is kiemeli kapzsiságát. Szerinte ő volt János Zsigmond „esetleg mégis meglevő" erkölcseinek megrontója, a három „világraszóló gazember" egyike, akik uralkodtak rajta. (A másik kettő Bekes Gáspár és Blandrata.)[136]

Csáky Mihály a lengyel évek alatt döntő befolyáshoz jutott a királynénál. Ligęza mellett ő volt Izabella legfőbb bizalmasa, első titkára, majd kancellárja. Hűséges lengyelországi szolgálataiért Izabella és János Zsigmond adományokkal halmozta őt el.[137] De nemcsak az özvegy politikájának irányításában volt szerepe, hanem János Zsigmond nevelésében is. Csáky nem egyedül János Zsigmondra felügyelt. Csáky István mellé adta két fiát, Jánost és Gábort, akik a királyfi tanuló- és játszótársai voltak.[138]

A bécsi udvar szerette volna elválasztani Csákyt János Zsigmondtól, de nem sikerült: még az udvarban ígért fényes állás sem csábította.[139] Ekkortól kezdve haláláig ott volt a királyfi mellett.[140] Ő gondoskodott arról, hogy János Zsigmondban elültesse a tudatot, hogy ő egy száműzött király, akinek vissza kell kapnia az országát. A kortársak Csáky hatásának tulajdonították azt, hogy János Zsigmond megjelenésében, öltözködésében magyarságát hangsúlyozta. Csáky tanította meg a királyfit magyarul írni.[141]

János Zsigmond és a politika

Izabella és Csáky ily módon bevonták a politikába János Zsigmondot. Amellett, hogy megérttették vele, ki ő, és mit várnak tőle, személyét is a propaganda eszközévé igyekeztek tenni. A követek által időről időre idézett nyilatkozataiból kitűnt, alig várja a percet, amikor Erdélybe visszatérhet. A követjelentésekből tudjuk azt is, hogy gyakran jelen volt a kihallgatásokon.[142] A lengyel főurak arra figyelmeztették Ferdinánd követeit, hogy ha nyugodtan akar uralkodni Magyarországon, gondoskodjék a szerződés betartásáról, mert a királyfi már most is gyakran zúgolódik sorsa miatt, ami nagyravágyását bizonyítja. Sokat mondogatja, hogy sajnálja elvesztett országát, szemrehányást tesz anyjának, hogy kényszerítő ok nélkül elhagyta Erdélyt, és biztatja, hogy menjenek vissza. Az egyik követet pedig Radziwiłł alkancellár, majd Bona királyné figyelmeztette, hogy János Zsigmondnak már pelyhedzik a bajusza, és nagyon vágyik vissza szép, virágzó hazájába.[143] Ferdinánd főherceg látogatásakor a kis királyfinak egy Izabella által betanított olasz szöveget adtak a szájába, mely szerint „ne aggódjék a király miatta, mert Őfelségének szófogadó, hűséges fia kíván lenni."[144]

1554 júliusában, amikor a tárgyalások hangvétele egyre erősödött, de eredményt nem hozott, rejtélyes körülmények között merényletet kíséreltek meg János Zsigmond ellen. A merénylet nem állt másból, minthogy egy napon egy gyanúsan viselkedő ember érkezett Varsóba, aki azt állította, hogy Petrovics követe. Amikor Izabella nem bocsájtotta maga elé, több udvarnok előtt kijelentette, hogy úgy látszik, a királyné őt kémnek vagy valami merényletre felbérelt embernek tartja. Amikor vallatóra fogták, azt állította, hogy őt Ferdinánd küldte Varsóba, hogy János Zsigmondot megölje, s hogy még három társa van a városban. Ezt követően egy éjjel 1 és 2 óra között belőttek a királyfi ablakán. Maga az apród sem sérült meg, aki az ablakban ült. Az ügy óriási visszhangja miatt Ferdinánd kénytelen volt egy követét elküldeni a kivizsgálás végett, de ifj. Haidenreichet nem engedték a fogoly közelébe. Később, alapos kínzások után tett nyilatkozatát a lengyel király titokban tartotta.[145] A merénylet körülményei és Zsigmond Ágost, illetve Izabella titkolózása valószínűsítik, hogy megrendezett álmerényletről volt szó. Izabella és tanácsadói azt remélték, az ügy visszhangja Ferdinándot végre cselekvésre készteti.

A tanulás és a diplomáciai életbe való betekintés mellett János Zsigmond szórakoztatásáról is gondoskodtak. 1552 júniusában a Varsó melletti Sochaczowba kirándultak édesanyjával, hogy „bonum Sylvestrium"-ot lássanak. Nagybátyja írt ez ügyben Borek Szaniszló sochaczowi kapitánynak, hogy illő módon fogadja őket. Azt is megengedte, hogy ha kedvük tartja, bölényre vadászhassanak.[146] A bölényvadászat ugyanis a kor egyik legkedveltebb mulatsága volt. Az olykor két méter magasságot is elérő, 5–7 mázsás állat leterítése igen nagy ügyességet igényelt, és nem volt veszélytelen. Elejtésének több módja volt, de általában lóhátról, vagy fák közé épített fedezékből vadászták. A XVI. század második felében főleg az divatozott, hogy külön „nézőteret" ácsoltak a fákra, ahonnan a hölgyek cukorkát szopogatva nézhették végig a vadászatot. A lengyel erdőkben különösen sok bölény élt. János Zsigmond nagyapja, Jagello Zsigmond egy ízben harmadmagával foglalt helyet egy lelőtt bölény szarvai között. Báthory István lengyel királysága idején a bialowiezai erdőben vadászott bölényre.[147]

A királyfi az udvari élet ünnepségeiből szintén kivette a részét. Zsigmond Ágost harmadik esküvőjén is részt vett. Ez az ünnepség volt az ifjú első nyilvános szereplése. Orichovius Szaniszlónak e nevezetes esemény alkalmából írt panegyricusában sorra veszi az esküvőn jelenvoltakat. Így János Zsigmondot is megemlíti, aki a lakodalmi ünnepségen nem anyja oldalán állt, mint árva gyermek, hanem Zsigmond Ágost és Habsburg Ferdinánd mellett, mint király.[148] Amint más források megemlítik, apródja követte őt címeres pajzsával.[149]

A hazatérés

Miközben János Zsigmond, mint ifjú királyfi, készült az uralkodásra, Izabella és udvara az Erdélybe való visszatérést szorgalmazta. Ferdinánd megpróbálta visszatartani Izabellát attól, hogy az egyezményt felrúgja, de végül be kellett látnia: politikája kudarcot vallott. Izabellát már Kassán válaszút elé állította tanácsadói köre, de a királyné akkor még nem hallgatott a magyar tanácsosokra. (Ne feledjük, még élt a nagy ellenfél, Fráter György!) Nemsokára azonban belátta, hogy Ferdinánd nem képes teljesíteni a feltételeket: jegyajándéka 100 000 forintos kárpótlása helyett az összegnek csak évi 6%-os kamatát kapta, 1553-ban pedig már azt sem. Maguk az átadott hercegségek sem úgy jövedelmeztek, ahogy azt várták.[150] Emellett fia visszatérésének hatalmas pártfogója volt: Szulejmán, aki már 1552 elején követelte a rendektől, hogy „István királyt" – ahogy a törökök hívták János Zsigmondot – hozzák vissza Erdélybe, és a tartomány továbbra is a „király fia szandzsákja" maradjon.

II. Henrik francia király Habsburg-ellenes tervei miatt szintén támogatta Izabella ügyét portai követei útján. János Zsigmondnak francia hercegnőt ígért házastársul, és mellé egy 50 000 koronát érő francia tartományt. Petrovics kielégítéséről is gondoskodott volna. Mindezt annak a reményében ígérte meg, hogy a királyfi hívei háborút robbantanak ki a Habsburgok hátában, melyet ő anyagilag is támogatott volna.[151]

Zsigmond Ágost lépett föl közvetítőként a két fél között. Balti-tengeri érdekeltségei miatt fontos volt számára, hogy a déli határon nyugalom legyen, s a török ne támadhassa hátba. Másrészt, mivel immár harmadik házasságát kötötte meg 1553-ban, de továbbra sem született utódja, János Zsigmond, mint örökösjelölt számára igyekezett Erdélyt visszaszerezni, és ily módon nővérét, Izabellát is kielégíteni. Ezért amellett volt, hogy Ferdinánd adja vissza Erdélyt János Zsigmondnak.

Erdélyben Fráter György meggyilkolásával nem oldódott meg semmi sem. A török hatalmas erejű támadást zúdított Magyarországra és Erdélyre. Castaldo csapatai ellátlatlanságuk miatt mindenfelé garázdálkodtak. 1553-ban a tiszántúli nemesség vezetői, Ártándy Kelemen, Pathócsy Ferenc, Bethlen Gábor, valamint az erdélyi Szapolyai-hívek, Kendy Antal és Hagymássy Kristóf csatlakoztak Petrovics Péterhez. A mozgalom ekkor még nem hozott sikert: a szultán a perzsa háborúval volt elfoglalva. Castaldo felmentését kérte, és a beteg Báthory András lemondott, helyére Dobó István és Kendy Ferenc állt. Dobó Habsburg-hű szemléletű volt, Kendy azonban csak rövid időre változtatta meg pártállását.[152]

A szultán továbbra is követelte, hogy János Zsigmondot hozzák vissza Erdélybe. 1554-ben Lugost és Karánsebest átengedte Petrovicsnak, aki ezúttal a román vajdaságokon keresztül érkezett, és ott sereget gyűjtött.[153] Szulejmán üzenete kemény paranccsá változott 1555 októberében, amikor a perzsa háború már befejeződött. Ez felgyorsította az események menetét: decemberben a marosvásárhelyi országgyűlés azt üzente Ferdinándnak, hogy vagy segítse meg őket a török ellen, vagy oldozza fel esküjük alól. A választ meg sem várva, 1556 januárjában Tordán kimondták az elszakadást. Az év tavaszán lázadás tört ki, Balassa Menyhárt a havasalföldi csapatokkal bevette Gyulafehérvárat. Petrovics Péter serege is megérkezett Erdélybe.[154] Kendy Ferenc megegyezett a lázadókkal, de Dobó mindvégig ellenállt. Hiába. Nem állt rendelkezésére elegendő pénz ahhoz, hogy katonákat toborozzon, sőt a meglévőket is alig tudta fizetni. Kénytelen volt embereivel Szamosújvárba vonulni. Végül, miután Ferdinánd felmentette hűségesküje alól, ő is felhagyott az ellenállással.[155]

A szászsebesi országgyűlést 1556. március 8-ára Petrovics Péter hívta össze. A rendek kimondták, hogy „az mái napon a mi urunk gyermekét, János király fiát vettük magunkhoz fejedelmül és királyul – egyenlő akaratból, kinek az ő méltósága szerént minden hívséggel mint urunknak leszünk, vagyunk is". János Zsigmond bejöveteléig Petrovics Pétert választották helytartónak, akit széles jogkörrel ruháztak fel.[156] Ferdinánd június 14-én átengedte Erdélyt János Zsigmondnak, cserébe visszavette a két sziléziai hercegséget.[157]

Ilyvóba, azaz Lembergbe 1556. augusztus 8-án ért az erdélyi rendek Kendy Ferenc vezette küldöttsége. A Vereckei-hágónál várta őket a fényes díszkíséret. A küldöttség élén egy akkor 24 éves ifjú, somlyai Báthory István állt, ő köszöntötte a hazatérőket. Mellette ott voltak nem csak az erdélyi három nemzet képviselői, hanem Pătraşcu havasalföldi és Alexandru Lăpuşnanu moldvai vajda is, bojárjaik kíséretében. Mögöttük kétszáz janicsár fegyvere csillogott, jelezve, kinek köszönheti János Zsigmond és Izabella a visszatérést.[158]

Az utat Kolozsvárig a két román vajda fedezte. Petrovics Désnél várta őket.[159] „Szent Orsolya asszony napra"[160], azaz október 22-én Izabella és János Zsigmond bevonult Kolozsvárra, királyi pompával.[161]

Zárszó

János Zsigmond életébe rengeteg változást hozott az Erdélytől távol töltött időszak. Új környezetbe került, számára eddig ismeretlen tájakat, embereket, szokásokat ismert meg. Ekkor kezdődött oktatása. Nevelője irányításával elsajátította a humanista műveltség alapjait. Novicampianus igen korán, 13 éves korában bevezette őt a hittudomány világába. Megértette, hogy szörnyű büntetés vár a rossz és hitetlen uralkodóra, és megtanulta, hogyan válhat erényes, jó királlyá. Megismertették vele a diplomáciai életet, ahol hamar felismerhette, hogy a szavak mögött nem mindig az őszinteség rejtőzik, de azt kellett tennie, amit anyja mond, hisz minden az ő érdekében történt. Megérttették vele, hogy ő magyar király, akinek vissza kell szereznie a trónját. Bepillanthatott a lengyel udvar reneszánsz fényébe.

Megtanulta a társasági élet szabályait. Olaszos, könnyelmű, életet szerető udvaroncok vették körül anyját és őt.

Mindez mély nyomot hagyott az ifjúban. Gyulafehérvári palotája termeiben élete végéig ott keringenek majd a lengyel évek fényei és árnyai.

Irodalom

Források

Kiadatlan források

Magyar Országos Levéltár
Gyulafehérvári Káptalan Levéltára, F 12 Lymbus
1. cs. János Zsigmond és Izabella rendeletei és levelezése
16. századi fejedelmi levelezés töredékei
Nádasdy család levéltára, E 185
7. cs. No. 10–13. Csáky Mihály Nádasdy Tamáshoz. Varsó,1554. ápr. 28.

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára
Veress Endre Gyűjtemény
Ms 443 Oppeln és Ratibor Erdély történetében
Ms 468 Veress Endre Izabella királyné című életrajzához írt pótlékok
Ms 4179/21 Veress Endre pótléklapjai „Oppeln és Ratibor szerepe Erdély történetében" című doktori értekezéséhez
Ms 459/6 Blandrata György Erdélyben (1559)
Ms 5068/82 Veress Endre: Bölényvadászat a régi magyaroknál

Kiadott források

Székely krónika (1529–1596). Kiad.: BARABÁS Samu. Történelmi Tár 1880. 633–648.
Regesták Erdély történetéhez (1551–1553). Kiad. BARABÁS Samu. Történelmi Tár 1891–1892.
Oklevéltár a Csáky család történetéhez. I./1. Kiad.: BÁRTFAI SZABÓ László. Bp. 1919.
A bécsi Titkos Levéltár okleveleiből. IV. Történeti Lapok 1874. 658–659.
BEKE Antal: Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárt. Bp. 1889.
BETHLEN Farkas: Historia de rebus Transsylvanis I. Szeben 1782[2].
FORGÁCH Ferenc: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt. Ford.: BORZSÁK István. In: Humanista történetírók. Vál., szerk., jegyz., utószó: KULCSÁR Péter. Közrem.: KULCSÁR Margit. Bp. 1977. 567–1041. (Magyar Remekírók)
Giovanandrea GROMO: Compendio di tutto il regno posseduto dal Re Giovanni Transilvano ed di tutte le cose notabili d' esso regno (sec. XVI). Kiad.: Aurel DECEI. Apulum. 1943–1945. 140–213.
Ascanio CENTORIO degli Hortensii: Commentarii della guerra di Transilvania. Kiad.: GÁLDI László. Bp. 1940.
ISTVÁNFFY Miklós: A magyarok történetéből. Ford.: JUHÁSZ László. Bp. 1962.

A korona kilenc évszázada. Szerk.: KATONA Tamás. Bp. 1979.
Fráter György levelezése és egyéb őt illető iratok. 1535–1551. Kiad. KÁROLYI Árpád. Történelmi Tár 1880–1881.
Albertus NOVICAMPIANUS: Scopus Biblicus Veteris et Novi Testamenti. Krakkó 1553., 1572. OSZK Régi Nyomtatványok Tára Ant. 5999., Ant. 8272.
Stanislaus ORICHOVIUS: Panagyricus (!) nuptiarum Sigismundi Augusti Poloniae regis. Krakkó 1553. OSZK Régi nyomtatványok tára Ant. 6501(2)
A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai. Kiad.: ÓVÁRY Lipót. I–II. Bp. 1890.
Bernardo de ALDANA: Magyarországi hadjárata (1548–1552). Kiad.: SZAKÁLY Ferenc. Ford.: SCHOLZ László. Bp. 1986.
VERANCSICS Antal: Összes művei. Kiad.: SZALAY László, WENZEL Gusztáv. VI. Pest 1860., VII. Bp. 1865., XII. Bp. 1875. (MHHS 9,10, 32)
TINÓDI Sebestyén: Erdéli história. In: TINÓDI Sebestyén: Összes művei. Kiad.: SZILÁDY Áron. II. Bp. 1881. 7–60. (Régi Magyar Költők Tára 3.); Uő.: Krónika. Kiad.: SUGÁR István. Bev.: SZAKÁLY Ferenc. Bp. 1984. 95 –158.; Uő.: Az János király fiáról való szép krónika In: Összes művei II. 364–370.
Erdélyi országgyűlési emlékek. Monumenta comitialia regni Transsylvaniae. Kiad.: SZILÁGYI Sándor. I. Bp. 1875.
SZAMOSKÖZY István: Történeti maradványai. Kiad.: SZILÁGYI Sándor. IV. Bp. 1880. (MHHS 30)
GYULAFY Lestár: Följegyzései. Kiad.: SZILÁGYI Sándor. In: Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XV–XVIII. századokból. Bp. 1894.
MARTONFALVAY Imre deák: Emlékirata. Kiad., bev., jegyz.: SZOPORI NAGY Imre In: Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. 125–184 Bp. 1881(MHHS 31)
Antonio POSSEVINO: Transilvania (1584). Kiad.: VERESS Endre. Bp. 1913. (Fontes Rerum Transylvanicarum 3)

Feldolgozások

BAGYARY Simon: János Zsigmond aranykeresztje azonos volt-e a szent korona keresztjével? Századok 1909. 53–57.
BARLAY Ödön Szabolcs: Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Bp. 1986.
BARTA Gábor: Az Erdélyi Fejedelemség születése. Bp. 1984[2]
Uő.: Vajon kié az ország? Bp. 1988.
Uő.: Az Erdélyi Fejedelemség első korszaka (1526–1606). In: Erdély története. Főszerk.: KÖPECZI Béla. Bp. 1986. I. 409–541.
Uő.: A fejedelemség kialakulása és első válságai (1526–1606). In: Erdély rövid története. Főszerk.: KÖPECZI Béla. Bp. 1993. 217–317.
BUDAI Ferenc: Magyarország polgári históriájára való lexikon a XVI. század végéig. 3. Nagyvárad 1805.
FRANKL Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bp. 1873.
GRANASZTÓI György: Kassa társadalma (1549–1557) a korreszpodencia-elemzés tükrében. Századok 1980. 615–660.
Wielka Encyklopedia Powszechna. Szerk. Zenon JANUSZEWSKI, Stefan NARGIEŁŁO. VIII. Varsó 1966.

KANYARÓ Ferenc: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár 1891.
Helena KAPEŁUŚ: Zápolya Zsigmond udvara Gruszczyński epigrammáiban. In: Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp.1969. 149–160.
KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY Mór: Gromo, János Zsigmond testőrkapitánya. Különlenyomat a Regnum egyháztörténeti évkönyvből. É. n.
HÓVÁRI János: A hűtlen Dobó. Bp. 1987.
HORVÁTH Mihály: Erdély állapotáról s Izabella viszonyairól Fráter György halála után. In: Történelmi Zsebkönyv. Pest1866. 463–489.
Uő.: Utyeszenich Frater György (Martinuzzi bíbornok) élete. Pest 1872.
JAKAB Elek: Néhány adat Blandrata György élete és jelleme ismeréséhez. Keresztény Magvető 1877. 1–32.
KOVÁCS Endre: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Bp. 1964.
KROPF Lajos: Castaldo magyarországi hadjárata. Hadtörténelmi Közlemények 1896.
MÉSZÁROS István: A humanizmus és a reformáció – ellenreformáció nevelésügye a 15–16. században. Bp. 1984. 10–14. (Egyetemes neveléstörténet. Szerk.: OROSZ Lajos. 7–9.)
NAGY Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. 3. Pest 1858.
S. ORGELBRANDA: Encyklopedja Powszechna. X. Varsó 1901.
PETNEKI Áron: Lengyelország a reneszánsz korban. In: Helena és Stefan KOZAKIEWICZ: A reneszánsz Lengyelországban. Bp. – Varsó 1978. 8–16.
PIRNÁT Antal: A kelet-közép-európai antitrinitarizmus fejlődésének vázlata az 1570-es évek elejéig. In: Irodalom és ideológia a 16–17. században. Szerk.: VARJAS Béla. Bp. 1987. 9–61.
Jerzy TOPOLSKI: Lengyelország története. Bp. 1989. 123–131.
TUTKÓ József: Szabad királyi Kassa városának történelmi évkönyve. Kassa 1861.
SVÁBY Frigyes: A körösszeghi és adorjáni gróf Csáky család genealógiája. Bp. 1891.
SZÁDECZKY Lajos: Izabella és János Zsigmond Lengyelországban. 1552–1556. Bp. 1888.
SZENTMÁRTONY Kálmán: János Zsigmond erdélyi fejedelem élet- és jellemrajza. Cristur-Székelykeresztúr 1934.
SZILÁGYI Sándor: János Zsigmond aranykeresztje. Archaeológiai Értesítő 1879. 385–392.
TAKÁTS Sándor: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922.
TRÓCSÁNYI Zsolt: Erdély központi kormányzata 1540–1690. Bp. 1980.
ÚJFALVI Sándor: Az erdélyi régibb és közelebbi vadászatok és vadak. Sajtó alá rend.: BENKŐ Samu. Bp. 1982. (Magyar Hírmondó).
VERESS Endre: Erdély fejedelmi interregnuma. Értekezések a történelmi tudományok köréből. XVIII. 2. 65–128.
Uő.: Izabella királyné. 1519–1559. Bp.1901.
Uő: Szent koronánk keresztje kérdéséhez. Századok 1909. 143–146.
WARGA Lajos: A keresztyén egyház történelme. Sárospatak 1906.
WICK Béla: Kassa története és műemlékei. Kassa 1941.
ZOLNAY László: Vadászatok a régi Magyarországon. Bp. 1971.
ZOVÁNYI Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Bp. 1977.

Jegyzetek

1 HORVÁTH Mihály: *Erdély állapotáról s Izabella viszonyairól Fráter György halála után.* In: Történelmi Zsebkönyv. Bp. 1866. 463–489.
2 SZÁDECZKY Lajos: *Izabella és János Zsigmond Lengyelországban. 1552–1556.* Bp. 1888.
3 VERESS Endre: *Erdély fejedelmi interregnuma.* Értekezések a történelmi tudományok köréből XVIII. 2. 65–128.
4 Uő.: *Izabella királyné. 1519–1559.* Bp.1901.
5 SZENTMÁRTONY Kálmán: *János Zsigmond erdélyi fejedelem élet- és jellemrajza.* Cristur-Székelykeresztúr 1934.
6 BARTA Gábor: *Az Erdélyi Fejedelemség születése.* Bp. 1984[2] Uő.: *Vajon kié az ország?* Bp. 1988. Uő.: *Az Erdélyi Fejedelemség első korszaka (1526–1606).* In: *Erdély története.* Főszerk.: KÖPECZI Béla. Bp. 1986. I. 409–541. Uő.: *A fejedelemség kialakulása és első válságai (1526–1606).* In: *Erdély rövid története.* Főszerk.: KÖPECZI Béla. Bp. 1993. 217–317.
7 BARLAY Ödön Szabolcs: *Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról.* Bp. 1986.
8 Az előzményekről bővebben l. BARTA Gábor: *Az Erdélyi Fejedelemség születése.* Bp. 1984[2]
9 Giovanni Battista Castaldo őrgróf jelentése I. Ferdinánd királynak. Torda, 1551. július 20. *A korona kilenc évszázada.* Szerk.: KATONA Tamás. Ford.: POLÁN Hildebrand. Bp. 1979, 161–163.
10 Bernardo de ALDANA: *Magyarországi hadjárata (1548–1552).* Kiad.: SZAKÁLY Ferenc. Ford.: SCHOLZ László. Bp. 1986.
11 ALDANA: i. m. 136–138. Giovanni Battista Castaldo jelentése: KATONA: i. m. 161–163.
12 Fráter György levele Ferdinándhoz. Felvinc, 1551. július 21. *Fráter György levelezése és egyéb őt érintő iratok.* Kiad.: KÁROLYI Árpád. Történelmi Tár 18880. 240.
13 Castaldo jelentése Ferdinándnak. Torda, 1551. július 21. KATONA: i. m. 164.
14 Stanislaus ORICHOVIUS: Annales. Poznań, 1854. 118–119. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára. Veress Endre Gyűjtemény. (Továbbiakban: MTA KK) Ms 468. No. 101: *„Cum enim ex pacto, ut ante dictum est, Regina diadema regni Joanni Baptistae, Ferdinandi exercitus praefecto, Cracoviae traderet illudque evolveret, crux ex diadematis fastigis, incertum quo casu improvidentibus omnibus delabitur, ac, ne ab inquirentibus inveniri posset, supprimitur. Itaque ad Ferdinandum diadema cruce mancum adfertur. Hanc parvus filius nactus vacuam ab arbitris matrem ludibundus adit, ac cur illa esst moesta rogat. Cui mater: 'quia tibi miserrimo regi ac mihi item miserae matri, ne diadema quidem Ungariae reliquum feci.' Ad haec ille: 'tace, obsecro, mea mater, ac lachrymis abstine, tenemus enim et nos adhuc diadematis partem.' Ac cum hoc dicto celatam crucem profert et addit: „Noli desperare mater, ad hanc crucem reliquas ejus parte, aggregatum iri, ut apud quem haec crux fuerit, ad eum quoque congregentur et partes olim hui cruci subjectae, quae fuerant."* Marcin Bielski krónikája és Roncaroli követjelentése: VERESS: *Izabella királyné.* Bp. 1901. 333.
15 BAGYARY Simon: *János Zsigmond aranykeresztje azonos volt-e a szent korona keresztjével?* Századok 1909. 53–57.; VERESS Endre: *Szent koronánk keresztje kérdéséhez.* Századok 1909. 143–146.

16 L. SZILÁGYI Sándor: *János Zsigmond aranykeresztje.* Archaeológiai Értesítő 1879. 385–392.
17 Idézi BARLAY Ödön Szabolcs: *Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról.* Bp. 1986. 85.
18 TINÓDI Sebestyén: *Erdéli história.* In: TINÓDI Sebestyén: *Összes művei.* Kiad. SZILÁDY Áron. II. k. (1540–1555) Bp. 1881. 31. (Régi Magyar Költők Tára 3.)
19 FORGÁCH Ferenc: *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt.* Ford.: BORZSÁK István. In: *Humanista történetírók.* Vál., szerk., jegyz., utószó: KULCSÁR Péter. Közrem.: KULCSÁR Margit. Bp. 1977. 567–1041. (Magyar Remekírók)
20 SZAMOSKÖZY István: *Történeti maradványai.* Kiad.: SZILÁGYI Sándor. Bp. 1880. IV. k. 1. (MHHS 30).
21 ALDANA: i. m. 138.; BETHLEN Farkas (*Historia de rebus Transsylvanis.* Szeben 1782[2]. I. 489–490) szerint a korona átadása a kolozsvári Szent Mihály templomban történt, Izabella hosszú orációjával kísérve. MARTONFALVAY Imre deák *Emlékirata* is tudósít néhány szóban az eseményről (In: *Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból.* Kiad., bev., jegyz.: SZOPORI NAGY Imre. Bp. 1894. 160. (MHHS XXXI.)); Nicolaus HENELIUS: *Cronica ducatus Monsterbergensis et territoris Francosteinensis* című művében említi – némi tévedéssel – az eseményt: MTA KK, Ms 443 No. 42.
22 TINÓDI: i. m. 33.
23 BARTA: i. m. 85.
24 TINÓDI: i. m. 32.
25 Fráter György Ferdinándhoz. Kolozsvár, 1551. augusztus 8. KÁROLYI: i. m. 248–249.
26 TINÓDI: i. m. 34.
27 Aldana emlékiratában (melynek szerzősége vitatott) „nyárfánál is sudárabb, víz körüli fá"-ról, tehát valószínűleg fűzfáról, levelében viszont „a hegyvidék égig érő, sudár fájáról" beszél. Valószínűleg nem volt ott a jelenetnél. Vö. KROPF Lajos: *Castaldo magyarországi hadjárata.* Hadtörténeti Közlemények 1896. 473.
28 ALDANA: i. m. 140–141. és 280–281.; Ascanio CENTORIO: *Commentarii della guerra di Transilvania.* Kiad.: GÁLDI László. Bp. 1940. 95.; KROPF: i. m. 473.; Izabella jelmondatáról I. BARLAY: i. m. 60–71.
29 KROPF: i. m. 473.
30 TUTKÓ József: *Szabad királyi Kassa városának történelmi évkönyve.* Kassa 1861. 102.
31 1540-ben többek közt őt bízta meg Szapolyai, hogy Izabella hozományának egy részét átvegye Kassán. *A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottságának oklevél-másolatai.* Kiad.: ÓVÁRY Lipót. I–II. k. Bp. 1890. 73.
32 GRANASZTÓI György: *Kassa társadalma (1549–1557) a korreszpodencia-elemzés tükrében.* Századok 1980. 641.
33 TAKÁTS Sándor: *Régi magyar kapitányok és generálisok.* Bp. 1922. 20–30.
34 WICK Béla: *Kassa története és műemlékei.* Kassa. 194. 60.
35 TINÓDI Sebestyén: *Erdéli história.* In: TINÓDI Sebestyén: *Krónika.* Sajtó alá rend.: SUGÁR István. Bev.: SZAKÁLY Ferenc. Bp. 1984. 58.
36 VERESS Endre: *Izabella királyné. 1519–1559.* Bp. 1901.
37 VERANCSICS Antal: *Összes művei.* Kiad.: SZALAY László, WENZEL Gusztáv. VII. Pest 1865. 69–70. (MHHS X).
38 TAKÁTS: i. m. 35.
39 VERANCSICS: i. m. 69–70.

40 TAKÁTS: i. m. 35.
41 A sírfeliratot l. VERESS: i. m. 350.
42 MTA KK, Blandrata György Erdélyben (1559), Ms 459/6; l. még: JAKAB Elek: *Néhány adat Blandrata György élete és jelleme ismeréséhez.* Keresztény Magvető 1877. 1–32.; WARGA Lajos: *A kerestyén egyház történelme.* Sárospatak 1906. 274–275.; KANYARÓ Ferenc: *Unitáriusok Magyarországon.* Kolozsvár 1891.; ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Bp. 1977. 81. PIRNÁT Antal: *A kelet-középeurópai antitrinitarizmus fejlődésének vázlata az 1570-es évek elejéig.* In: *Irodalom és ideológia a 16–17. században.* Szerk.: VARJAS Béla. Bp. 1987. 9–61.
43 FORGÁCH: i. m. 594.; ISTVÁNFFY Miklós: *A magyarok történetéből.* Ford.: JUHÁSZ László. Bp. 1962. 225–226.
44 Fráter György Castaldónak. Nagyludasi tábor, 1551. szeptember 30. Történelmi Tár 1880. 655.
45 Fráter György Ferdinándnak. Lippai tábor, 1551. december 6. Történelmi Tár 1881. 71.
46 Castaldónak Kassán, 1552. január 4-én írott levelét idézi HORVÁTH Mihály. *Utyeszenich Frater György (Martinuzzi bíbornok) élete.* Pest 1872. 369.
47 Ferdinánd Boldizsár püspöknek. 1551. november 20. Eredetije a boroszlói állami levéltárban. MTA KK, Ms 443 No. 148.
48 Kassa, 1551. december 13. MTA KK Ms 443 No. 49.
49 MTA KK Ms 443 No. 97.
50 Egy királyi biztos Ferdinándhoz írott levelének fogalmazványa. 1553. április 6. MTA KK Ms 443 No. 97.
51 A következő napon jelenti Ferdinándnak: *„Cras civitatem Cassoviensem simul cum pertinentiis in manus Georgii Werneri et Georgii Rakovszky majest. v. s. commisariorum libere consignabimus, et nos una cum filio nostro hinc emigrabimus".*[51] WICK: i. m. 60.
52 1552. január 27. BARABÁS Samu: *Regesták Erdély történetéhez (1551–1553).* Történelmi Tár 1891. 453.
53 TINÓDI: i. m. 59.
54 FORGÁCH: i. m. 594–595.
55 BARABÁS: i. m. 446.
56 FORGÁCH: i. m. 595.
57 MTA KK Ms 443 No. 54.
58 TINÓDI: i. m. 58.
59 VERESS: i. m. 343.
60 VERESS: i. m. 47.
61 BARABÁS: i. m. 654–655.
62 MTA KK Ms 443 No. 148.
63 Izabella privilégiuma Oppeln városának. Megtiltja idegeneknek, vásárra jövő posztókereskedőknek, hogy akár leydeni, akár más posztót rőffel árulhassanak a városban, cserére csak a városi polgárok jogosultak, évi egy tallérért. Egyúttal jogot ad a városnak, hogy jövő Mindszentek napjától számítva a hidak javítása fejében 2 sziléziai dénárt vehessen fel minden kaputól. Az oklevelet aláírók közt szerepel Csáky Mihály kancellár és Hannold Pál titkár neve. MTA KK Ms 443 No. 141.
64 Izabella oklevele. 1556. július 1. MTA KK Ms 443 No. 140.
65 Nicolaus Henelius Krónikájából. MTA KK Ms 443 No. 43.
66 Izabella adománylevele Zirowsky János oppelni kapitánynak. Varsó, 1556. január 2. MTA KK Ms 443 No. 124.

67 Jan Wolff vicekancellár nyugtája 15 forint fizetési részletéről. Oppeln, 1554. február 11. MOL F12 Lymbus 1. cs. I/g No. 30.
68 Münsterberg hercegség zálogjogát Ferdinánd 1551-ben váltotta meg III. Frigyes Liegnitz-i hercegtől. MTA KK Ms 443 No. 148.
69 Nicolaus Henelius Krónikájából. MTA KK Ms 443 No. 42.
70 Zsigmond Ágost oklevele. Piotrków, 1552. április 26. MTA KK Ms 4179/21, számozatlan.
71 Zsigmond Ágost oklevele. Piotrków, 1552. április 26. MTA KK Ms 4179/21, számozatlan.
72 Zsigmond Ágost adománylevele. 1552. júnnius 12. MTA KK Ms 4179/21, számozatlan.
73 Zsigmond Ágost pergamenlevele, melyben Lubomirskinek adja a megüresedett sanoki kapitányságot, azzal a kikötéssel, hogy húga jövedelmét a kapitányságból továbbra is fenntartják. Knissin, 1553. november 8. MTA KK Ms 4179/21. számozatlan.
74 Zsigmond Ágost Izabellának. Vilna, 1556. február 9. MTA KK, Ms 4179/21. számozatlan.
75 VERESS: i. m. 356–402.
76 Verancsics Antal levele Blandratához. Krakkó, 1546. szeptember 28. VERANCSICS: i. m. VI. kötet 214. (MHHS 9).
77 L. Helena KAPEŁUŚ: *Zápolya Zsigmond udvara Gruszczyński epigrammáiban.* In: *Tanulmányok a lengyel – magyar irodalmi kapcsolatok köréből.* Bp. 1969. 149–160.
78 Giovanandrea GROMO: *Compendio di tutto il regno posseduto dal Re Giovanni Transilvano e di tutte le cose notabili d'esso regno (sec. XVI).* Kiad. Aurel DECEI. Apulum 1943–1945. 140–213.
79 KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY Mór: *Gromo, János Zsigmond testőrkapitánya.* Kinyilat a Regnumból. É. n. 4–19.
80 Gromo 1565-ben 45 évesnek mondja: GROMO: i. m. 198.
81 GROMO: i.m. 198.
82 FORGÁCH: i. m. 720.
83 FORGÁCH: i. m. 983.
84 GROMO: i. m. 198.
85 Izabella királyné oklevele Stanislaus Lygenza részére. Gyulafehérvár, 1558. június 5. MOL F 12 Lymbus 1. cs. I/g. No. 8.
86 KAPEŁUS: i. m. 153.
87 VERESS: i. m. 386.
88 FORGÁCH: i. m. 735.
89 Izabella királyné oklevele két falu adásvételéről. MTA KK Ms 443. No. 104.
90 Izabella királyné oklevele Stanislaus Lygenza részére. Gyulafehérvár, 1558. június 5. MOL F 12 Lymbus 1. cs. I/g. No. 8.
91 KAPEŁUS: i. h.
92 VERESS E.: i. m.,
93 Izabella idézett oklevele aláírása szerint. MTA KK Ms 443 No. 104.
94 TINÓDI: i. m. 11. ; Forgách szerint *„...ennél a férfinál sem hűségben állhatatosabb, sem hazáját jobban szerető ember nem volt senki."* Majd hozzáteszi: *„De vele született lassúságával és félénkségével, amit az emberek szerénységre magyaráztak, nem egyszer ártott..."* FORGÁCH: i. m. 718. Verancsics inkább töprengőnek festi le: Verancsics Antal levele Oláh Miklósnak. 1550. november 15. VERANCSICS: i. m. VII. k. 151. (MHHS 10).

95 BUDAI Ferenc: *Magyarország polgári históriájára való lexikon, a XVI. század végéig.* Nagyvárad 1805. III. k. 116.
96 BARTA: i. m. 103.
97 FORGÁCH: i. m. 579.; A bécsi tanács javaslata a biztosok utasítása kapcsán, 1551. március 30: *„Petrovics csak nehezen lesz rábírható, hogy a királyfitól elváljék."* "VÁRY: i. m.99.
98 VERESS: i. m. 336.
99 BUDAI: i. m. 117.
100 Castaldo Ferdinándnak. Nagyszeben, 1552. január 15. *Regesták Erdély történetéhez (1551–*1553). Kiad.: BARABÁS Samu. Történelmi Tár 1891. 448.
101 Eperjes, 1552. jan. 28. BARABÁS: i. m. 453.
102 Mircea vajda Petrovicsnak. 1552. február 4. BARABÁS : i. m. 641.
103 Radzivill Miklós I. Ferdinándnak. 1553. július 20. *A bécsi titkos levéltár okleveleiből.* Történeti Lapok 1874. 658–659.
104 MÉSZÁROS István: *A humanizmus és a reformáció – ellenreformáció nevelésügye a 15–16. században.* Bp. 1984. 10–14. (*Egyetemes neveléstörténet.* Szerk.: OROSZ Lajos. 7–9). A lengyel reneszánszról l. PETNEKI Áron: *Lengyelország a reneszánsz korban.* In: Helena és Stefan KOZAKIEWICZ: *A reneszánsz Lengyelországban.* Bp. – Varsó 1978. 8–16. ; Jerzy TOPOLSKI: *Lengyelország története.* Bp. 1989. 123–131.
105 S. ORGELBRANDA: *Encyklopedja Powszechna.* X. Varsó 1901. 586.
106 KOVÁCS Endre: *A krakkói egyetem és a magyar művelődés.* Bp. 1964. 148.
107 *Wielka Encyklopedia Powszechna.* VIII. k. Szerk.: Zenon JANUSZEWSKI, Stefan NARGIEŁŁO. Varsó 1966. 54.
108 KOVÁCS: i. m. 172.
109 KOVÁCS: i. m. 148.
110 ORGELBRANDA: i. h.
111 VERESS: i. m. 345.
112 Albertus NOVICAMPIANUS: *Scopus Biblicus Veteris et Novi Testamenti.* Krakkó 1553. OSZK Régi Nyomtatványok Tára. Ant. 5999. A mű további kiadásai: Antwerpen 1555, 1559 és 1572. Az 1572. évi kiadás jelzete: Ant. 8272.
113 KOVÁCS: i. h.
114 Az egyik az 1556. évi kolozsvári országgyűlésre (*Oratio in comitiis Colosvarinis de corruptissimis eius seculi moribus et variis turbulentisque in religione Christiana doctrinis),* másik az következő évi tordai országgyűlésre íródott (*Apologia pro catholica fide*).
115 Albertus NOVICAMPIANUS: *Scopus Biblicus Veteris et Novi Testamenti.* Krakkó 1553. OSZK Régi Nyomtatványok Tára. Ant. 5999.
116 Antonio POSSEVINO: *Transilvania (1584).* Kiad.: VERESS Endre. Bp. 1913. 88.
117 Gromo 1565-ben 74 év körülinek állítja. G. GROMO: i. m. 196.
118 *„1572: Michael Csakius cancellarius moritur Albae-Juliae intra 11. et 12. horam meridianum."* GYULAFY Lestár: *Följegyzései.* Kiad.: SZILÁGYI Sándor. In: *Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból.* II. k. Bp. 1894. 13. (MHHS 31)
119 A Csáky családra l. SVÁBY Frigyes: *A körösszeghi és adorjáni gróf Csáky család genealógiája.* Bp. 1891. Csáky nem ebből az ágból származott, de Sváby őt is feltüntette a családfán; NAGY Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal.* III. k. Pest 1858. 77–78.
120 FRANKL Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században.* Bp. 1873. 256.

121 KOVÁCS: i. m. 149.
122 FRANKL: i. m. 258–259.
123 Chaky (vicarius generalis) idézőlevele Horváth Bálint részére. Gyulafehérvár, 1539. szept. 11. MOL F 12 Lymbus 1. cs. I/ f No. 7.
124 BEKE Antal: *Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárt.* Bp. 1889. 104.
125 Chaky Mihály idézőlevele. Gyulafehérvár, 1545. augusztus 11. MOL F 12 Lymbus 1. cs. I/g No.5. ; BEKE A.: i. m. 105.
126 TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1569.* Bp. 1980. 26.
127 KOVÁCS: i. h.
128 VERESS: i. m. 298.
129 Idézi VERESS: i. m. 297.
130 SZÁDECZKY: i. m. 28.
131 „*Quare hic inter multos amicos mihi est unus quidem amicissimus, Michael Cziacchius, professione atque ordine sacerdos, dignitate canonicus et archidiaconus vir plane multiarum virtutum ornamentis commendabilis, et spiritu christiano ad imitandum usque imbutus.*" Verancsics Antal Ephorinusnak. Gyulafehérvár, 1547. április 2. VERANCSICS: i. m. VI. k. 253–254. (MHHS 9.)
132 *Strena Michaeli Ciachio.*VERANCSICS: i. m. XII. k. Bp. 1875. 18. (MHHS 32.)
133 Verancsics Antal Csáky Mihályhoz. Gyulafehérvár, 1550. április 24. VERANCSICS: i. m. VII. k. 58. (MHHS10.).
134 Verancsics Mihály Csáky Istvánhoz. Bécs, 1557. december 22. VERANCSICS: i. m. XII. k. 218. (MHHS 32.)
135 GROMO: i. m. 195–196.
136 FORGÁCH: i. m. 982–983.
137 Az 1557. december 1-i, Kolozsváron kelt oklevél szerint Csáky Mihálynak és örököseinek, Csáky Istvánnak és annak fi- és leányági leszármazottainak a Bereg megyei Kígyós birtokot adományozza Izabella és János Zsigmond, mivel állhatatosságát és áldozatkészségét nemcsak Erdélyben, hanem lengyelországi tartózkodásuk alatt is bizonyította. *Oklevéltár Gróf Csáky család történetéhez.* Kiad.: BÁRTFAI SZABÓ László. Bp. 1919. I/2. k. 570–571. 1561-ben János Zsigmond a magtalanul elhalt Czibak Péter palotai birtokát és tartozékait adja Csáky Mihálynak és rokonainak. (i. m. 575.) Még ez évben Temes és Krassó megyében nyer birtokokat Csáky. (i. m. 577–578.) 1566-ban a Bűdy fivérek birtokait kapja, melynek örökösei fivére fiai, János és Gábor. (i. m. 584–586) 1569. augusztus 6-án János Zsigmond Zsigmond király 1389. évi adománylevele alapján az agg Csáky Mihályt a pallosjogban megerősíti. (i. m. 590).
138 Csáky Mihály Nádasdy Tamásnak. Varsó, 1554. április 28. MOL Nádasdy család levéltára. E 185 7. cs. No. 10–13.
139 Csáky Mihály Nádasdy Tamásnak. Varsó, 1554. április 28. MOL Nádasdy család levéltára. E 185 7. cs. No. 10–13.
140 GROMO: i. h..
141 VERESS: i. m. 447.
142 A követek jelentése Ferdinándnak. 1554. január 31. SZÁDECZKY: i. m. 16.
143 Haidenreich jelentése Ferdinándnak. Bécs, 1554. július 19.: „*Ipse quoque puer, per se, etiam nunc videtur majores spiritus gerere, quam ut putetur quieturus dum adoleverit – sepe enim prodit se, quod peniteat illum amissi regni, sepe incusat in faciem matrem, quod cesserit sine urgente causa Transylvania et anchelat reverti domum. Qui omnia haec contemnat, quae nunc mater illius nomine gerit. Sed ipsemet, per se esset benevo-*

lentia vinciendus, qui certe minis non terrebitur, sed potius ad querenda auxilia provocabitur." SZÁDECZKY: i. m. 49.

144 VERESS: i. m. 372.

145 A követjelentések alapján SZÁDECZKY dolgozta fel a merényletet. (i. m. 57–62.)

146 Zsigmond Ágost Borek Szaniszló sochaczovi kapitánynak. 1552. június 8. MTA KK Ms 4179/21.

147 MTA KK Ms 5068/82; l. még: ZOLNAY László: *Vadászatok a régi Magyarországon.* Bp. 1971. 109–112.; ÚJFALVI Sándor: *Az erdélyi régibb és közelebbi vadászatok és vadak.* Sajtó alá rend.: BENKŐ Samu. Bp. 1982 13–14. (Magyar Hírmondó).

148„... *Salutata hunc in modum regina, illae currus, Rex autem cum Ferdinando equos conscendunt. Rex cultu Hungarico, Ferdinandus Hispanico currum prȩcedunt. Regi a sinistra Joannes Sigismundus sororis filius eques incedit....*" Stanislaus ORICHOVIUS: *Panagyricus (!) nuptiarum Sigismundi Augusti Poloniae regis.* Krakkó 1553. OSZK Régi Nyomtatványok Tára Ant. 6501(2).

149 VERESS: i. m. 369.

150 SZÁDECZKY: i. m. 6.

151 SZÁDECZKY: i. m. 89–90.

152 BARTA: i. m. 116–119.

153 BUDAI: i. m. 119.

154 BARTA: i. h.

155 HÓVÁRI János: *A hűtlen Dobó.* Bp. 1987. 24–27.

156 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek.* Kiad.: SZILÁGYI Sándor. I. k. Bp. 1875. 568.

157 Ferdinánd levele Szulejmánhoz. 1556. jún. 14. ÓVÁRY: i. m. 149.

158 SZÁDECZKY: i. m. 94.

159 SZÁDECZKY: i. m. 95.

160 *Székely krónika (1529–1596).* Kiad.: BARABÁS Samu. TT 1880. 640.

161 SZÁDECZKY: i. h.

La corte polacca di Giovanni Sigismondo

Per il primo principe di Transilvania, Giovanni Sigismondo Szapolyai (1540–1571) fu molto significativo il periodo tra il 1551 e il 1556. Szapolyai aveva solo 11 anni quando lasciò la Transilvania è vi tornò come giovane di 16 anni, quindi in questi anni divenne adulto. Quali sono i motivi che indussero lui e sua madre, la regina Isabella per lasciare la Transilvania e perché poté tornare dopo cinque anni? In che ambiente passò questi anni; che personaggi ebbero influenza sulla formazione della sua personalità; quale fu suo ruolo nelle relazioni diplomatiche tra Isabella e Ferdinando Asburgo; come si svolsero le feste e la vita quotidiana in Polonia – sono queste le domande alle quali cerca la risposta questo studio oltre la presentazione della bibliografia relativa.

Dopo la divisione i tre parti dell'Ungeria (29 agosto 1541) il principale politico della frazione d'Est, Transilvania, Fáter György (frate Giorgio) cercò di unire la Transilvania e l'Ungheria reale sotto la corona di Ferdinando Asburgo, chiedendo in cambio la difesa della Transilvania contro i turchi. Al contrario la regina Isabella, vedova del re d'Ungheria Giovanni Szapolyai (1527–1540) tentò di assicurare a suo figlio, Giovanni Sigismondo la Transilvania ancora relativamente indipendente. L'attività diplomatica del Fáter György fu efficace: nei trattati di Nyírbátor di 1549 e Gyulafehérvár il 19 luglio. 1951 stipularono le

condizioni della unificazione dei due parti. Secondo il trattato Isabella in nome suo e di suo figlio rinunciò alla corona, alla Transilvania e al Partium. In cambio ricevé due ducati ipotecati silesiani di Oppeln e Ratibor, intanto in attesa della riconquista di questi da parte di Ferdinando, le consegnarono Kassa. Il trattato stipulò inoltre se Carlo V e Ferdinando non avessero eredi, il diritto alla corona ungherese sarebbe ricaduto su Giovanni Sigismondo, se neanche lui avesse discendenti il diritto di scegliere il re sarebbe ricaduto sulla nazione ungherese. Fráter György conservò l'incarico di governatore della Transilvania.

In accordo con il trattato di Gyulafehérvár, il 21 luglio 1551 Isabella e suo figlio consegnarono la Santa Corona all' incaricato di Ferdinando, Castaldo, suggellando il patto in seguito con il fidanzamento di Giovanni Sigismondo con Giovanna, la figlia di 4 anni di Ferdinando.

Giovanni Sigismondo, sua madre ed il loro corteo arrivarono a Kassa il fine agosto. Secondo il trattato dovettero restare qui, finché Ferdinando non avrebbe riconquistato i ducati ipotecati. Czeczey Lénárd, capitano di Kassa, precedentemente talentato soldato di Giovanni Szapolyai si occupò di loro, diventando il loro nuovo sostenitore.

Accanto Czeczey vi si trovarono i vecchi fedeli sostenitori di Transilvania, affrontando l'esilio: Péter Petrovics, Mihály Csáky e Péter Babay Kis.

Péter Babay Kis proselito di Szapolyai, diventò influente consigliere di Isabella. Babay fu buon amico di Czeczey e mantenne buone relazioni con Csáky. In Polonia non servì Isabella per molto: secondo l'iscrizione della sua pietra funeraria morì nel 12 Maggio 1552.

A Kassa nell'ambiente consultivo di Isabella accanto ai sostenitori ungheresi troviamo anche influenti funzionari polacchi e italiani come Giorgio Biandratta (1515?–1588), il medico della regina. Biandratta discendeva da una nobile famiglia piemontese. Fece i suoi studi all'università di Padova, e incontrò presto le diverse tendenze della riforma. Diventò medico della regina Bona, e dopo di sua figlia Isabella. Nel 1552 lasciò la corte, partendo per l'Italia. Tornò dalla regina nel 1559, e lo troviamo nella corte di Giovanni Sigismondo tra il 1563 e 1573. Il giovane regnante subì la completa influenza di Biandratta, in questo periodo convinto antitrinitario. Il medico italiano riuscí anche a convertirlo alla-sua fede.

Il 27 Gennaio 1552 Isabella consegnò Kassa agli incaricati di Ferdinando. Il re mandò una degna scorta per la l'uscita di Isabella e suo figlio. Alle cerimonie il principe partecipò sempre cavalcando come un regnante e non in carrozza come le donne. La regina e suoi consiglieri usarono questo importante fattore protocollare per ribadire: Giovanni Sigismondo è re e un giorno regnerà.

In 1552–1553 Isabella in nome suo e del figlio prese la guida dei ducati di Oppeln e Ratibor. Arrivati a Oppeln trovarono le condizioni peggiori anche delle descrizioni di Loboczky, cosi non rimasero molto. Il 26 Aprile, 1552 tornarono in Polonia, preparandosi di tornare a patria.

In Polonia Isabella e Giovanni Sigismondo trovarono una nuova casa. Fu la patria della regina, il suo vero e proprio ambiente. Naturalmente fu circondata da polacchi, chi continuarono le loro carriere in Transilvania, seguendo la regina e dopo la sua morte rimasero servire il figlio. Su di loro scrisse una serie di epigrammi Gruszczynski, anche lui polacco. Un' altra fonte importante in quanto riguarda la corte polacca sono le memorie dell'italiano Gianandrea Gromo, capitano delle guardie, e informatore della diplomazia papale.

Tra i cortigiani polacchi si distinguono Stanislaw Ligeza e Stanislaw Niezowski. Quest'ultimo, vecchio servitore di Isabella, fu il suo principale confidente, il suo scalco durante gli anni trascorsi in Polonia e secondo il cronista Forgách anche il suo amante. Durante il regno di Giovanni Sigismondo fu grancoppiere, e subendo l'influenza di Biandrata diventò

anche lui antitrinitario. Sposò Zamfira, figlia del voivoda Mosè. Non visse molto di piú del suo principe, morì nel 1574.

Stanislaw Ligeza fu il coppiere e anche lui vecchio confidente di Isabella. Secondo una nota la regina discusse tutti suoi affari con lui e Csáky. Secondo Forgách „c'era del tenero tra di loro". Nl 1556 seguí Isabella in Transilvania. Nel 1558 tornò in Polonia per affari, intanto più tardi tornò a servire Giovanni Sigismondo. Gli epigrammi di Gruszczynski rivelano che anche la sua parentela appartenne alla corte: sua sorella Anna con marito ungherese e suo nipote, il giovane Stanislaw Ligeza.

Mátyás loboczky fu il siniscalco di Isabella. Loboczky precedentemente servì Ferdinando. Egli fu il protagonista degli accordi e negoziati con Ferdinando.

Tra gli ungheresi della corte di Isabella fino all'estate del 1553 sicuramente Petrovics Péter occupava il posto più distinto. Egli, discendente della famiglia Petrovics, imparentato con i Szapolyai, rimase fedele alla casa Szapolyai fino alla morte. Re Giovanni prima della sua morte nominò lui tutore del suo figlio insieme con Fáter György e Bálint Török, inoltre gli affidò il Banato di Temes. Le sue proprietà di sud (Temesvár, Becse, Becskerek, Lippa, Solymos) erano lontani da Vienna, e vicine ai turchi. Cosí scelse i negoziati con la Porta, al posto del dubbio aiuto Asburgo. Nel luglio del 1553 tornò a casain segreto per organizzare il rimpatrio di Giovanni Sigismondo.

Isabella e suoi consiglieri cercarono di tenere conto di diversi Punti di vista nell'educazione del principe. Prima di tutto, come re prescelto, che prima o dopocredeva il suo ambiente – occuperà il trono, dovette guadagnare tutte le conoscenze e capacità (orientamento nella vita politica, abilità diplomatica) necessarie a regnare. L'educazione umanistica comprese la lettura dei autori classici e l'insegnamento della filosofia platonica. Come regnante in esilio, dovette capire le intenzioni politichedel suo ambiente e l'importanza dei passi diplomatici fatti per il suo rimpatrio. A tutte queste esigenze un solo uomo non poté corrispondere. Il principe fu sotto il controllo di tre forti personalità: Isabella, Albertus Novicampianus, e Mihály Csáky.

Albertus Novicampianus (Wojciech Novopolski) fu un importante anatomico, fisiologo e teologo della sua epoca. Il suo incarico fu di insegnare la teologia al principe. Durante la sua precedente attività universitaria cominciò il suo lavoro con il titolo Scopus Biblicus. L'opera fu dedicata a Giovanni Sigismondo. La dedica svela i principi della sua attività di insegnante.

Mihály Csáky (cc. 1490–1572) fu uno dei più influenti personaggi della corte di Giovanni Sigismondo. Durante gli anni in Polonia guadagnò maggior influenza nell'ambiente della regina. Accanto Ligeza fu il principale confidente di Isabella, il suo primo segretario e in seguito cancellerie. Ebbe un ruolo importante anche nell'educazione di Giovanni Sigismondo. Fu lui a impiantare nel principe la consapevolezza di essere un re in esilio, chi deve riavere il suo regno. Nel vestire e aspetto Giovanni Sigismondo cercò di accentuare di essere ungherese. Anche questo fu considerato risultato dell'influenza di Csáky. Fu Csáky a insegnare il principe a scrivere in ungherese.

In questo modo Isabella e Csáky attirarono Giovanni Sigismondo nella politica. Oltre a fargli capire di è, e cosa si aspettano da lui, cercarono di usarlo come strumento di propaganda. Le dichiarazioni del principe di tanto in tanto citati dagli inviati diplomatici rivelano la sua impazienza di tornare al più presto in Transilvania. Sempre dai rapporti degli inviati sappiamo che partecipò spesso alle udienze. Gli inviati polacchi avvertirono Ferdinando di rispettare il trattato per poter regnare tranquillamente in Ungheria.

Mentre il giovane principe si preparò a regnare, la regina e la sua corte insistettero per tornare in Transilvania. Ferdinando cercò trattenerla dalla violazione del trattato, però infine si rese conto del fallimento della sua politica e di non poter soddisfare le condizioni. Invece

del risarcimento di 100.000 fiorini del regalo di fidanzamento di Isabella, la regina ricevette solo 6% gli interessi della somma e nel 1553 néanche questo. In quanto i ducati questi non rendettero quanto si sperava. Oltre tutto il ritorno del princpe ebbe un potente sostenitore: il sultano Solimano. gli richiese il ritorno del principe sin dall'inizio del 1552. Il re francese, Enrico II motivato dai suoi piani anti-Asburgo sosteneva anche egli la causa di Isabella attraverso i suoi inviati alla Porta. A Giovanni Sigismondo promisero una sposa principessa francese con una regione francese del valore di 50.000 corone. Tutte queste promesse furono fatte nella speranza di far scoppiare una guerra alle spalle dell'Aburgo, con il suo aiuto finanziario. Il re di Polonia Sigismondo Augusto, zio del principe si offrì come mediatore tra le parti in causa, in difesa dei sui interessi baltici cercò di assicurare tranquillità alle sue frontiere meriodionali, per non essere sorpreso alle spalle da un attacco turco. Dall'altra parte sposato per la terza volta, nel 1553 ancora senza eredi cercò di riconquistare la Transilvania per suo nipote e erede designato e in questo modo soddisfare anche sua sorella Isabella. Per questo favoriva la restituzione della Transilvania da Ferdinando a Giovanni Sigismondo.

Nel 1553 in Transilvania si sviluppò un movimento tra i nobili condotto da Péter Petrovics per richiamare il principe. Nell' ottobre del 1555, alla fine della guerra persica la Porta si schierò dalla parte del movimento, velocizzando in questo modo lo svolgimento degli eventi. Nel Gennaio del 1556 alla dieta di Torda l'ordine dei nobili proclamò il distacco da Vienna. Nella primavera stessa le truppe di Menyhárt Balassa prendono Gyulafehérvár (Alba Iulia). Péter Petrovics convocò la dieta per l'otto Marzo a Szászsebes, dove l'ordine dei nobili giurò fedeltà a Giovanni Sigismondo, eleggendo Petrovics luogotenente fino al suo rimpatrio. Il 14 luglio Ferdinando consegnò Transilvania e riprese i ducati silesiani. Il 22 Ottobre la regina e il principe fecero ingresso a Kolozsvár con pompa reale.

Papp Júlia

„...a' mit magunkért nem akarnánk, akarjuk Hazánkért!"

(Adatok a hazai ókori emlékek leírásának és gyűjtésének történetéhez – a Nemzeti Múzeummal kapcsolatos 19. század eleji sajtóhírek tükrében)

A Nemzeti Múzeum alapítását, működését és gyűjteményének gyarapítását a korabeli sajtó tanúsága szerint a 19. század első évtizedeiben élénk közfigyelem kísérte. A segítő, támogató szándékot részben a növekvő nemzeti-hazafias öntudat, részben pedig a művelődési eszmény 18. századi erősödése, s ezzel összefüggésben a művészeti és régészeti emlékek iránti fokozódó érdeklődés motiválta. Elmélyült és új, hazafias tartalmat kapott a nemzeti múlt tárgyi emlékeinek tisztelete, illetve felértékelődött történeti és tudományos forrásértékük.

A 18–19. század fordulójának közgondolkodásában felértékelődtek a hazai művészeti és régészeti emlékek összegyűjtésére, megmentésére, illetve közgyűjteménybe juttatására irányuló magánkezdeményezések is. A nyilvános gyűjtemények gyarapítását célzó egyéni törekvések a 19. század első évtizedeiben szoros kapcsolatban voltak az emlékanyag védelmének és tudományos rendszerezésének feladatát ellátni hivatott múzeumi rendszer – intézményi gyűjtemények, nyilvánossá váló magángyűjtemények,[1] Nemzeti Múzeum – kialakulásával és megszilárdulásával.[2]

A művészeti és régészeti emlékek iránti érdeklődés, a velük való foglalkozás, illetve a műgyűjtés hagyománya Magyarországon – mint ismeretes – természetesen jóval régebbi időkig nyúlik vissza. A 18–19. század fordulóján, az intézményes (egyetemi) régészeti oktatás és kutatás elindulásakor, illetve a Nemzeti Múzeum alapításakor az antik feliratos kövek leírásának és a kincsjellegű tárgyak, régi pénzek gyűjtésének szokása[3] például egyaránt több évszázados múltra tekintett már vissza. A Mátyás uralkodása alatt Magyarországra érkező itáliai humanista feliratgyűjtők tevékenységét[4] később hazai és külföldi történetírók, utazók, régiségbúvárok, tudósok folytatták.[5] A 18. századra – Európa más országaihoz hasonlóan – nálunk is viszonylag magas színvonalra emelkedett az emlékanyagot elsősorban történeti szempontok szerint vizsgáló numizmatika[6] tudománya. A műkedvelő, illetve tudós előzmények a 18–19. század fordulóján kibontakozó topográfiai, „műemlékvédelmi"[7] és múzeumi mozgalmaknak is előkészítői, szellemi inspirátorai lehettek.[8]

A hagyományok, illetve a közvetlen előzmények kutatását az is indokolja, hogy a Nemzeti Múzeum gyűjtemény-szerkezetét és a gyűjteménygyarapítás szempontjait – az első évtizedekben legalábbis – a különböző területek felé irányuló, sokfelé ágazó gyűjtői és kutatói érdeklődés tradíciói is befolyásolták. Abban a programban, mely szerint a létrehozandó „Tárháznak magában kell foglalni mindazt, a' mi a' Nemzeti Literaturához tartozik", illetve a „különös Nemzeti szorgalomnak Találmányait, mesterséges-munkáit ... látásra méltó kézimunkáit"[9], az ún. raritásgyűjtemények, Kunst und Wunderkammern-ek[10] – a 19. században egyébként már túlhaladottá vált – hagyományának továbbélése mutatható ki.[11] A természeti értékeknek, növényeknek, állatoknak, ásványoknak – „a' miket Pannonia, Daczia és Illyrus Hegyeknek, Bértzeknek, Réteknek és Vízeknek a' három természet' rendeiből bőségesen az Egek adtanak" – gyűjtése és bemutatása is egy régebbi irodalmi hagyományt, az ország természeti gazdagságának (fertilitas Pannoniae)[12] reneszánsz toposzát kívánta feleleveníteni.

Fontos szemléleti változásra utal ugyanakkor, hogy a múzeum gyűjtőkörét kijelölők a „Magyar Tudományoknak szentelt Oltárt...akár melly nyelven vagy tárgyban magyaroktól vagy külsőktől is, de Hazánkat és a' Szent Koronát illetendő dolgokról írott" könyvekkel, kézírásokkal, festményekkel, szobrokkal, pecsétekkel, eszközökkel, fegyverekkel, a „magyar

földön találtatott" régi pénzekkel, márványokkal, feliratos kövekkel, illetve természeti kincsekkel kívánták felékesíteni. Ezeknek a tárgyaknak az összegyűjtésével és bemutatásával a nemzeti közgyűjtemény vezetői – a középkori ritkasággyűjtemények tulajdonosaival ellentétben – elsősorban már nem az istenalkotta világ fantasztikus gazdagságának, sokféleségének univerzális bemutatására törekedtek, hanem a nemzet tehetségének, szorgalmának, kultúráltságának, a művelődés iránti érzékenységének és az ország természeti gazdagságának, termékenységének bizonyítására – mind maguk, mind a kritikus külföld előtt.

A gyűjtői érdeklődésben bekövetkezett szemléleti változást jelez az is, hogy a nemzetállam-eszme európai erősödésével és a hazafias öntudat növekedésével párhuzamosan a 19. században a hazai antik emlékek vizsgálata mellett itthon is egyre meghatározóbbá válik a honfoglalást követő időszakokból származó „nemzeti" művészeti és építészeti emlékeknek, a dicső múlt hagyatékának – alkalmanként a provincializmus veszélyeit is magában hordozó, leszűkítő szemléletű – gyűjtése és kutatása. Bár a humanista hagyományokkal, a tudósok képzettségével, forrásismeretével, illetve a régészeti oktatás jellegével összefüggésben az ókori emlékek kutatása, ismertetése – mint látni fogjuk – a 18–19. század fordulóján még túlsúlyban volt, a középkori művészeti emlékekre, épületekre, romokra és síremlékekre irányuló figyelem egyre élénkebbé vált.[13] Gyűjteményeik fejlesztésében – hogy csak a múzeum állományának két jeles gyarapítóját említsük – Széchenyi Ferenc és Jankovich Miklós is egyre nagyobb teret szentelt a „nemzeti" emlékek felkutatásának és megszerzésének.

Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy az antik emlékek jelenlétéhez és jelentéséhez kapcsolódó egyetemes konszenzus – úgy tűnik – a 19. században sem veszít erejéből.[14] Ennek magyarázatát részben abban kereshetjük, hogy a honi antik emlékek kutatása sem a hazafias-nemzeti érzésekkel, sem az új, polgári értékrenddel[15] nem került ellentétbe. A tudósok és a műkedvelők ezeket az emlékeket is a becses honi értékek között tartották számon.[16] Jelentőségükkel az a Jankovich Miklós is tisztában volt, akinek gyűjtői tevékenysége elsősorban a „Nemzeti Míveltséget" reprezentáló „Nemzeti Kincsek" megmentésére összpontosult. A hazai földből előkerült antik emlékek „fennlétele nékünk Magyaroknak" – írja – „annál nagyobb dicsőségünkre válik, mennél inkább a' világ míveltebb Nemzetei, azzal otthon szűkölködnek." A Várhelyen felfedezett ókori mozaik például „szinte oly nagy bámulást, mint tiszteletet gerjeszt, édes hazánknak pedig hírt, nemzetünknek dicsősséget szerez..." (FMOM 1825. 473–474)[17]

„...ha az európai mozgalomban tényleg részt akarunk venni, a római világhódításnak saját hazánk területén való fölötte érdekes századjait tanulmányozni és az itten letelepedett honatyák bár nem közvetlen, de az itten talált népekre közvetve hatott, már hanyatló műveltségét bár csak hozzávetőleg is meghatározni; vajjon meg fogunk-é elégedni azon nagyon is sovány adatokkal, melyekkel a büszke római írók a távoleső tartományokról megemlékeznek? vagy fogunk-e keresni más kútfőket is, melyekből biztos adatokat hazánk egy nagy részének hajdanáról meríthetünk?"[18] – kérdi Römer Flóris is a 19. század második felében. Szavaiban annak a több évszázados szemléletnek a hagyománya él tovább, mely a hazai antik emlékek kutatását az európai szellemi-művelődési közösséghez való tartozással kapcsolja össze, s mely az emlékek megbecsülésében a nemzet kulturális legitimációja erősítésének, az európai művelődéshez való óhajtott felzárkózásnak egyik lehetőségét vélte megtalálni.[19]

*

Az antik emlékek iránti általános, koronként divatszerű rajongássá fokozódó érdeklődés a 15–18. századi Európában egy sajátos kulturális konszenzust, egy közös, univerzális „nyelvet" hozott létre. Ennek a „nyelvnek" az ismeretében nemcsak a Magyarországra látogató külföldi utazók tájékozódhattak könnyen az itthoni leletek között, hanem hazai tudósaink és régiségbúváraink is naprakészen levelezhettek a tárgykörben ismert külföldi tudósokkal.[20] Bár az ókori római emlékek iránt érdeklődő külföldi humanisták és követőik számára az Imperium Romanum egykori egész területe potenciális lelőhely volt,[21] azokban az országokban, ahol értették a latin szót, és többé-kevésbé otthonos volt a humanista műveltség – mint nálunk is – a gyűjtők minden bizonnyal könnyebben boldogultak.

Azáltal, hogy a magyarországi antik kőemlékek feliratai – hol külföldi,[22] hol hazai szerzők (gyakran utóbbiaknak is külföldön megjelentetett, vagy külföldre juttatott) munkái, illetve saját korukban nem publikált, de fennmaradt kéziratok révén – bekerültek az epigráfiai ismeretanyagot összegyűjtő nagy corpusokba, s ezeken keresztül a közös antik örökségbe, a honi kultúra bekapcsolódhatott az európai szellemi élet vérkeringésébe. A Mátyás 1464-es koronázására ideérkező velencei követ, Francesco Giustiniani magyarországi feliratos kövekről készült kéziratának nagy részét Ludovico Muratori bedolgozta Novus thesaurus veterum inscriptionum című 4 kötetes, 1739 és 1742 között Milánóban megjelent munkájába. 1521-es diplomáciai útján Móré Fülöp velencei magyar követ Megyericsei János epigráfiai gyűjtéséről készült másolatot a magyar humanisták barátja, Aldus Manutius velencei nyomdász utódának adta át. S bár a kézirat akkor nem került kinyomtatásra, azáltal, hogy a vatikáni könyvtár tulajdonába került, megmaradt az utókor, s ismertté válhatott a nemzetközi kutatás számára.[23] A Báthory István erdélyi fejedelem gyulafehérvári udvarába 1574-ben francia követi megbízással érkező, humanista műveltségű és érdeklődésű Pierre Lescalopier francia jogász epigráfiai gyűjtőmunkája adatait[24] Jan Gruterus holland tudós felvette Corpus inscriptionum antiquae totius orbis Romanorum című, 1601–1603 között Heidelbergben megjelent alapvető munkájába.[25]

Eleven és széleskörű európai kapcsolatrendszerre utal, hogy az antik feliratos kövek iránti honi érdeklődést is az első időkben gyakran külföldi példák inspirálták. Többéves római tartózkodás és olmützi humanistákkal való kapcsolat után kezdett a 16. század elején feliratos kövek leírásához a csehországi Brüxben született, a bécsi egyetemen a Natio Hungaricahoz tartozóként regisztrált[26] Hans Dernschwam. Üzleti útjai során nemcsak Besztercebánya környékén gyűjtött anyagot, hanem – mint a bécsi Nationalbibliothek kézirattárában őrzött epigráfiai gyűjteménye mutatja – az erdélyi bányavidékeket is bejárta. Az epigráfiai kutatások korabeli hazai népszerűségét jelzi ugyanakkor, hogy a közvetlen indíttatást Dernschwam az erdélyi ókori feliratos kövek „szinte corpus-igényű feldolgozásához... Megyericsei Jánostól, s az akkor már Erdélyben működő barátjától és honfitársától, Taurinus Istvántól" kapta.[27] Attól a Megyericsei (Mezerzius) Jánostól, aki 1495 és 1516 között Erdélyben és Magyarországon nagy pontossággal több száz feliratot gyűjtött össze,[28] s attól a Taurinustól, akinek 1519-ben Bécsben megjelent, a Dózsa-féle parasztháború eseményeit megéneklő Stauromachia id est Cruciatorum Servile Bellum című hexameteres eposzának névmagyarázatában szereplő – Megyericsei adatai nyomán közölt – feliratokat Theodor Mommsen felvette a Corpus Inscriptionum Latinarum III. kötetébe.

Taurinus egyébként hőskölteményében – a kor európai divatjának megfelelően – humanista műveltségét ókori klasszikus szerzőktől vett idézetekkel, munkáikra történő utalásokkal, archeológiai ismereteit pedig a helyi antik emlékekre vonatkozó adatok közlésével csillogtatta.

A beözönlő tatárok pl. – írja –

„...pusztíták Decebál tornyát, Trajanus diadalmi
emlékét: Sármást, Abrudbányát, a Fehérvárt,
büszke Zalatnát és faragott márványköveken kelt
húszpillérű hidat: rohanó Duna habja benyelte,
romjaiból csak alig látunk porosult maradékot."[29]

Az, hogy Taurinus a hősköltemény függelékeként közreadott lexikonszerű magyarázatában az itt is említett városok (Sarmizegetusa,[30] Abrudbánya, Gyulafehérvár, Zalatna) és személy (Decebál), illetve a parasztfelkelés más eseményeihez kapcsolódó helyek (pl. Kolozsvár) ismertetésekor antik feliratokat közölt, jól példázza, hogy a kor humanistái számára a feliratos kövek fontos történeti forrásértékkel bírtak. Sarmis „magyarázatakor" hangsúlyozza is, hogy a dákok székhelye, Sarmizegetusa, illetve a Decebál legyőzése után alapított „Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica... (modo Varhel)" – azaz a mostani Várhely – egykori fekvésére Megyericsei a környéken talált ókori kövek feliratairól következtetett.[31]

A hazai epigráfiai törekvések külföldi megbecsülését jelezte, hogy az osztrák Wolfgang Lazius 1598-ban Frankfurtban megjelent, Reipublicae Romanae Commentarii című műve függelékeként újra kiadta Szamosközy István Analecta Lapidum Vetustorum, et Nonnulorum In Dacia Antiquitatum című, 1593-ban Padovában megjelent feliratgyűjteményét.[32]

A magyarországi ókori feliratos kövek iránti hazai érdeklődést azonban nem pusztán az antikvitás emlékei iránti humanista megbecsülés és rajongás motiválta. Nemcsak a kései utódok,[33] hanem minden bizonnyal már a feliratok legelső hazai összegyűjtői és közreadói is úgy vélték, hogy a világot egykor uraló dicsőséges római birodalomhoz való – még ha csupán földrajzi értelemben vett – tartozás megfényesíti a később itt élő nemzetek történelmét is.[34] A virtuális vagy a dinasztikus-nemzeti célokból valóságossá tudóskodni igyekezett[35] kapcsolat az ókori rómaiakkal nemcsak az aktuálpolitika számára volt fontos, nemcsak a „legitimizálandó jelent kötötte össze a dicső múlttal".[36] A lehetőséget, melyet az antik emlékek kutatása kapcsán kialakult közös konszenzus az európai kultúrához való felzárkózásra kínált, a honi literátusok is felismerhették. Padovában tanuló erdélyi ifjak, Kornis György és Was Ferenc Szamosközy István Analectájához csatolt verseikben hangsúlyozták, hogy a szerző művével kiérdemelte a haza háláját.[37]

*

A viszonylagos visszaesés[38] után, mely az antikvitás „pogány bálványai" ellen forduló ellenreformáció[39] virágzása, illetve a török hódoltság alatt következett be, a 18. században a történeti és a tudományos szemlélet erősödésével párhuzamosan a dáciai és a pannóniai antik kövek feliratainak gyűjtésében és rendszerezésében újabb fellendülés következett be.

A Buda 1686-os visszafoglalásakor az ostromműveletek vezetőjeként tevékenykedő bolognai Aloys Ferdinand Marsigli[40] hadimérnök mellett feliratgyűjteményt állítottak össze az 1750-es években tett magyarországi útjuk során Pococke és Milles angol utazók is. Az itáliai Domenico Sestini régiségtani adatokat is tartalmazó, 1780-as utazásáról készült leírása Viaggio curioso- scientifico-antiquario per la Valachia, Transilvania e Ungheria fino a Vienne címen 1815-ben Firenzében jelent meg.

Kolozsvárott adta ki Fasching Ferenc Dacia vetus (1725), az Erdélyt beutazó Fridvalszky János bölcseleti doktor pedig epigráfiai gyűjtőmunkája eredményeit bemutató Inscriptiones romano-transylvanicae (1767) című munkáját. Az 1770-es években Bécsben jelent meg

Johann Seivert Inscriptiones monumentorum Romanorum in Dacia mediterranae, illetve S. J. Hohenhausen Die Alterthümer Daciens im heutigen Siebenburgen című munkája.

Bél Mátyás, Torkos József, Severini János, Bartalis Antal gyűjtései után Szalágyi István, Katancsich Péter és Schönwisner István az 1780-as évek elején már a tudományos igényű honi epigráfiai és régészeti kutatások alapjait rakták le.[41]

Ókori emlékek leírásával a felvilágosodás és a korareformkor hazai és magyar vonatkozású külföldi sajtóirodalmában is találkozunk. A Pressburger Zeitung (1764–1849), az Allergnädigst privilegierte Anzeigen (1771–1776), az Ephemerides Vindobonenses (1776–1785), az Ungrisches Magazin (1781–1787), vagy az 1817-ben induló Tudományos Gyűjtemény egyaránt közölt ismertetéseket hazai antik feliratos kövekről, síremlékekről és más régészeti leletekről – gyakran a korszak elismert tudósainak – pl. Seivert Jánosnak, Windisch Károlynak, Eder József Károlynak, Schönwisner Istvánnak[42] a tollából.

Magyarország és Erdély természetesen nemcsak a feliratok összeírói számára voltak jó vadászterületek. VI. Károly 1717-ben hivatalos felhatalmazással látta el a soproni Dobner Ferdinándot, hogy a városban és a környékén található római köveket összegyűjtse és vámmentesen Bécsbe szállítsa.[43] Giuseppe Ariosti kapitány által 1723-ban az uralkodó megbízásából összegyűjtött és Bécsbe szállított erdélyi feliratos kövek egy részét az udvari könyvtár lépcsőházának falába építették be.[44]

A hazai feliratos kövekről évszázadok alatt itthon és külföldön felhalmozódott ismeretanyag – beleértve a sajtóirodalomban közölt ismertetések egy részét is – beépült a 18. század végi[45] és a 19. századi epigráfiai rendszerező munkákba is. Theodor Mommsen monumentális Corpusa, vagy a Nemzeti Múzeum anyagáról készült katalógusok[46] nemcsak a korábbi nagyobb összefoglaló munkák adatait vették át, hanem például az Aranka György által vezetett erdélyi nyelvművelő társaság beszámolójában, vagy a sajtóban megjelent írások említéseit is. Forrásai felsorolásánál Mommsen külön megemlíti Kollár Ádám Ferenc Allergnädigst privilegierte Anzeigenje, illetve a Josef Hormayr és Mednyánszky Alajos által Bécsben 1811-ben indított Taschenbuch für die vaterländische Geschichte vonatkozó híranyagát.[47] Több, a Tudományos Gyűjteményben közölt ismertetést sorol fel forrásai között Römer Flóris is a Nemzeti Múzeum antik kőanyagát ismertető katalógus bevezetőjében.[48]

*

A távoli múltba nyúlik vissza a művészeti és régészeti emlékek megőrzésének hagyománya is. Az ingó művészeti emlékek egy részének fennmaradását a korábbi időkben elsősorban az egyházi, fejedelmi és főúri kincstárakban, illetve raritás- vagy/és művészeti gyűjteményekben történő elhelyezésük biztosíthatta.[49]

A közgyűjteményi rendszer kialakulása, illetve az intézményes műemlékvédelem létrejötte előtti időszakban a nem kincsjellegű emlékek fennmaradásának egyik lehetőségét megbecsült díszként, rekvizitumként való felhasználásuk jelenthette.[50] A reneszánsz feliratgyűjtők kulturális misszióként végzett tevékenysége elsődlegesen még csak arra irányult, hogy azt, amit az idő és az emberi tudatlanság napról napra pusztít, legalább írásban megmentsék és továbbhagyományozzák.[51] A 15. század végi Itáliában ugyanakkor már a feliratos kövek is „más antik tárgyakkal együtt a humanista otthonok díszévé" váltak.[52] A Mátyás király utasítására Erdélyből hozatott, s egy Budán létesített romkertben elhelyezett római emlékkövek az uralkodó dinasztikus dicsőítését szolgálva „beépültek a királyi reprezentációba". Míg az ókori köveket korábban Magyarországon is főleg építőanyagként (a szarkofágokat közkutakként) hasznosították, a 15–16. század fordulóján az antik emlékek nálunk is értékes, becses műtárgyakká váltak. A Mátyás király halálát követően szétszóródott

emlékekre főpap és plébános, kancelláriai hivatalnok és kereskedő egyaránt igyekezett szert tenni.[53]

A gyulafehérvári püspök, Geréb László humanista körének tagjai (a 15. század végén közéjük tartozott Megyericsei János is) „gyűjtötték az itt-ott előbukkanó feliratokat és a kanonoki házakba, a prépositi és püspöki palotába befalazott vagy éppen a székesegyház díszítésére felhasznált római feliratok divatja versenyre kelt a kapuk, ajtó- és ablakkeretek frízébe antik szállóigéket, maximákat vésető mecénások számbeli növekedésével."[54] Lescalopier erdélyi útján nemcsak az épületromok között heverő, hanem városi házakba beépített kövek feliratát is ismerteti – igaz, sem a Zalatnán leírtaknál,[55] sem a Gyulafehérvárott, a „fejedelem házának két oldalán" található feliratos emlékeknél nem tér ki arra, hogy tudatosan beépített, vagy csak építőanyagként felhasznált kövekről van-e szó. A segesvári palota faláról lemásolt 11 antik feliratos kő kapcsán ugyanakkor már nagy valószínűséggel tudatos beépítésre gondolhatunk.[56]

Egy ideig a piaristák kertjében volt egy Alsó-Gallán előkerült római szarkofág. (APA 1775.365)[57] Szily János szombathelyi püspök savariai antik feliratos köveket építtetett be püspöki palotájába, melyek – a kortársak véleménye szerint – „életre támasztják Savariát", Migazzi Kristóf pedig a váci püspöki palota kertjében állíttatott fel ókori feliratos köveket, szarkofágokat.[58] A vértesszentkereszti templomból, illetve Brigetio-ból (Ószőny) hozatott köveket – utóbbiak közül pl. egy háromalakos síremléket – is felhasznált Charles Moreau a 18. század végén annak a műromnak az építésekor, mely napjainkban is a tatai Esterházy-kastély angolparkjában áll.[59]

A 18. század végére az antik emlékek gyűjtése Erdélyben[60] szinte divattá vált. Károlyfehérvár környékén számtalan római régiség került felszínre. „Teli vagynak ezekkel Épületeink, Utczáink, de vittek ezekből Szebenbe, Bécsbe, 's más helyekre-is. A' mostani Püspök Ur ö Excellentiájának talám a' leg-szebb Gyüjteménye vagyon bennek."[61] A nyelvművelő társaságnak az erdélyi régiségekről beszámoló tudósítója többször említi, hogy személyesen kereste fel az érdekesebb emlékeket. Egy, a környéken előkerült antik mozaikleletet pl. – írja – „magam is láttam. A' kövek koczkáson voltanak egybe rakva szinek szerént. Az ajtó bémenetelin pedig két-felöl két ökör bikáknak formái voltak ki-rakva, és az ajtot mintegy örzeni láttattak."[62]

A kultúra, ezen belül a tudományosság jelentőségének növekedésével párhuzamosan az antik emlékek gyakran váltak művelődési, oktatási intézmények díszeivé. A bécsi udvari könyvtár lépcsőházának falába a 18. században beépített antik köveket ma is megtekinthetik a látogatók. Schönwisner István nemcsak a budai egyetem előcsarnokában elhelyezett négy római mérföldkőről tudósít, hanem azt is megemlíti, hogy Promontorban felfedezett római feliratos köveket „...denket der gelehrte Domherr Joseph von Koller käuflich an sich zu bringen, um sie nahe an der Bischöflichen Bibliothek in Fünfkirchen aufzustellen." (UM 1783.63–64. és 75.)[63] Az egyik Pécsre szánt kő feliratához hasonlót tartalmazó, Esztergom környékén előkerült mérföldkő „wird nun nebst einer andern Säule von... diesem Kaiser zu Ofen bey der Universität aufbehalten." (UM 1783.77)

*

A hazai sajtóban megjelent ismertetések egy részében ugyanakkor már nem csupán az előkerült leletek leírásáról, azaz a források rögzítéséről,[64] illetve történeti forrásértékük[65] és tudományos jelentőségük[66] hangsúlyozásáról van szó. Azok a sajtóhírek, melyek egyes emlékek lakóházak vagy kertek[67] díszeiként történő elhelyezéséről számoltak be, s melyek az esetek kapcsán nevesített, társadalmi állástól és anyagi helyzettől függetlenül osztogatott

dicséreteket tartalmaztak – éppúgy, mint azok a hírek, melyek intézményi gyűjteményeknek[68] vagy a Nemzeti Múzeumnak ajándékozott emlékekről (s természetesen az adományozókról) tudósítottak – tudatosan mélyítették el a leletek megmentéséhez, megóvásához, a velük való foglalkozáshoz[69] kapcsolódó társadalmi presztízsértéket.

Bár a leletek megmentésének szükségességet azok a figyelemfelkeltő tudósítások is hangsúlyozták, melyek egyes előkerült emlékekben gondatlanságból, tudatlanságból vagy nyereségvágyból bekövetkezett sérülésekről, pusztulásokról számoltak be,[70] ezeknek a híreknek egy részében még a korábbi antikváriusi-gyűjtői szemléletben[71] gyökerező, néha felfokozott enthuziazmusban[72] jelentkező érdeklődéssel találkozunk. Az ókori emlékek becsének, értékének felismerése elsősorban a műkedvelő vagy tudós régiségbúvárok körére korlátozódott. A „régiségekbenn gyönyörködő világnak" kívánja „ki-nyilatkoztatni" szerémségi régészeti kutatásai eredményét Jakosits József. (PMH 1783.36) A Tata környéki Alsó-Gallán előkerült antik feliratos szarkofágot az 1770-es évek elején egy földműves fedezte fel. „Nur Schade! Daß der Unwissende, in Hoffnung große Schätze darinnen zu finden, den obern Boden desselben eingebrochen, und dieses römische Alterthum, zum Nachtheil forschender Alterthumsliebhaber, so leichtsinnig verwüstet hat." A pénzéhes földműves azonban a szarkofágban nem talált mást, csak csontokat, fekete agyagedényt hamuval és üvegcséket. „Der einfällige Bauer, unbekümmert, wie schätzbar dieses alles, einem Freunde der Alterthümer seyn würde, zerbrach Topf und Glas in Stücke..." (APA 1775.366)[73]

Szemléleti változást jelez ugyanakkor, hogy az újság szerkesztője az előkerült régészeti leletet már a hazai művelődés és történelem figyelemreméltó emlékeként is számon tartja: Annál szívesebben közöljük az emlék leírását – írja – „je mehr wir überzeiget sind, daß dergleichen Denkmäler, alle Aufmerksamkeit verdienen, weil die alte Geschichte Pannoniens, unter dem Römern, jedesmal dabey etwas gewinnet." (APA 1775.366)[74] „Quam diligenti cura ac studio id genus monimenta, quae ad illustranda remotiora Hungariae secula tantam lucem adferunt, colligenda non sunt?" – kérdezi a tudósító Promontorban előkerült római mérföldkövek leírásakor. (EV 1779.325) A promontori mérföldkövek értelmezésekor tudományos jelentőségük kiemelése mellett Schönwisner István is hangsúlyozza a nemzeti művelődésben játszott szerepüket: „So war nun also gedachter alte Stein der erste dieser Art, welcher in unserm Vaterlande, die Aufmerksamkeit so mancher Gelehrten rege gemacht hat." (UM 1783.62)

Az emlékek megmentésére irányuló 19. századi törekvések előkészítői és inspirálói lehettek azok a sajtóhírek, ismertetések is, melyek kallódó, vagy a pusztulás veszélyének kitett emlékeket[75] mutattak be, megadva pontos lelőhelyüket.

A Hazai Tudósításoknak a régészeti és művészeti emlékek iránt érdeklődő székesfehérvári levelezője[76] például több alkalommal közölt leírásokat a megyében előkerült, vagy már régebben hányódó régészeti leletekről. „Én midőn két esztendők előtt a' Városnak Budai kapuja körül fekvő bástyáit szorgalmatosabban megtekéntgettem, szomorú szívvel láttam a' legszebb római köveket olly megvetetve földön heverni, hogy azokon a' kisded gyermekek követsest jádzanának. Sokakat már akkor közülük az eső, 's egyéb viszontagságok úgy megrongáltak, hogy betűikből három vagy négynél többet meg esmérhetvén, lehetetlen vala azokat számomra leírnom: kettőt mindazonáltal, mellyeket valami előre látó ész a' falba tétetett, tsak ugyan megmentettem a' végső veszedelemtől. Egyik a' kapu fölött lévő torony formájú épület falába, a' másik a' kapuhoz nem messze álló Nepomuk Szent János képe alá helyheztetett. Amaz most is helyén vagyon; ezt, lerontatván a bástya falaival együtt az említettem kép, hová vitték, nem tudom." – s közli az ókori, illetve a 18. század elejéről származó kövek feliratát. (HT 1806.343)

Tudósítónk – átvéve azt a humanista hagyományt, mely a feliratok összegyűjtésében, tehát az írott forrás megmentésében a szellemi-kulturális örökség megőrzésének lehetőségét látta – úgy véli, hogy a feliratos kövek szövegének leírásával megóvta az emlékeket a „végső veszedelemtől". „Bár minden Hazafiak olly szeretettel viseltetnének a' szép Mesterségekhez, olly tisztelettel Eleikhez, hogy a' Birtokaikban eddig meg maradott régiségeket lerajzoltatnák, vagy leírva fennmarasztanák Unokáink emlékezetére." (HT 1806.236) – írja máshol is.

Megszólal benne ugyanakkor a modern műemlékvédő is: dicséri az „előre látó észt", mely a kövek közül kettőt viszonylag védett helyre, falakba épített be, s fájlalja az egyik emlék eltűnését. S azzal, hogy közli ennek az emléknek a pontos leírását, mintegy arra buzdítja az olvasókat, hogy figyeljenek rá, mentsék meg, ha véletlenül szemük elé kerül. A tudósító a baracskai sírkőről közölt meghökkentően részletes leírásában (HT 1806.39–40), illetve a tabajdi romos temetőkápolna alapjainak kiásásakor előkerült, mellképekkel díszített sírkövek fel iratainak és ábrázolásainak ismertetésekor[77] is pontosan megadja az emlékek feltalálási helyét. Utóbbi írásában szinte felszólítja a tudósokat az előkerült emlékek összegyűjtésére: „Számos, és nevezetes Római Régiségeket lehetne találni Székes-Fejér vármegyében, kivált ennek Napkeleti részében, a' Dunához közelebb, tsak a'hoz értő Tudósok által ezen tájok szemessen visgáltatnának meg." (HKT 1810.II.122–123)

Kölesy Vince egy Pécsett, a székesegyház mellett előkerült ókori feliratos kő sorsáért aggódik: „Egy illy Emlékkő bizonyosan méltó volt e' tsekély megvisgálásra, és éppen olly bizonyosan megérdemlette, hogy az enyészet karjából kiragadtassék, mellybe omolni (alig hogy napfényre jött) az ő veszedelmes Localitása által viszont gyorsan siet." (TGY 1820.I.54–63)[78]

A művészeti emlékek megőrzésére irányuló törekvések pozitív társadalmi megítélését leginkább természetesen azok a hírek mélyíthették el, melyek a magánszemélyek által megmentett művészeti, régészeti emlékekről tudósítva ezen cselekedetek nemes, példaadó voltát hangsúlyozták.[79] „A Törökök alig fordultak-meg Hazánkban, és itt léteknek egy emlékeztető oszlopát hagyták, a' rajta való irással. Ez a' szegény oszlop sokáig arra alacsonitatván-meg, hogy a' pincze torka előtt borok bé-bocsátására szolgállyon Krakkoban, onnan a' nemes gondolkodású Id. Doctor Pataki Sámuel Ur által vitetett Kolosvárra, és most említett Prof. Szathmári Mihály kertében vagyon."[80] Az emlékek történeti és tudományos értékének növekedése tehát, mely az „emlékmentések" gyakoribbá válásában is fontos szerepet játszott, alkalmanként a használati értékben is gyökeres módosulást eredményezett.[81]

Az Aranka György-féle nyelvművelő és kéziratkiadó társaságnak az erdélyi régiségekről beszámoló tudósítója közli egy Károlyfehérvár[82] környékén talált, hat láb hosszú és négy láb magas szarkofágnak a leírását: „Ezen kö Koporsónak külsö látható egyik óldalának végső két részein egy egy Páva, egy borzos haju ember fö, és egy Czethal vagynak ki-metzve; ezek között a' Koporsónak ugyan azon lapján a' következendő betük olvastatnak:

LIA VARIROMU
LI, VIX ANN- VIII ET
IANVARAE PVPAE
VIX ANN XIII
IANVARI ATITI: A.
M ALTR FILIS POSVIT

Ez a' méltóságos Püspök Ur ö Excellentiája Várbéli Udvarába bé-menő kapuja között letéve szemléltetik."[83] Négy 1790-ben előkerült feliratos kövön kívül[84] „találtatott egy ember magosságnyi Aszszony embernek képe, alabástromba faragva hoszszu köntösben és palástban; a' fejéröl hoszszan fátyol vagy ruha függ. E' szép és ép kép hihetö hogy egy Isten Aszszonynak Bálvány képe lehetett. Ezek Püspök Ur ö Excellentiája felső kertyében láttat-

nak, holott-is több efféle régiségek szemléltetnek, ugymint: Pánczélban fel-öltöztetett Alabástromból faragott Képek, Iratos kerek magos Oszlopok 's több iratos kövek 's a' t."[85]

1806-ban egy, a székesfehérvári főtemplom déli oldalánál talált vörösmárvány sírkőről, illetve az emlék sorsáról számol be a Hazai Tudósítások székesfehérvári levelezője. „Csalai Úr maga lakására új házat kezdvén építeni az említett Szentegyház oldaláig vitte falait, holott egy ölnyi hoszszaságú, 2 lábnyi szélességű ép márvány kőre akadott, mellyen ezen írást olvashatni: AD PATREM. PAVLVM. POSITVS. ROGAT. APOLINARIS. QVIS-QVIS. ES. QVI. MORTE CADES. STA PLEGE. PLORA SVM. QVOD. ERIS. QVOD. ET. IPSE. FVI. PRO. ME PRECORORA." (HT 1806.228)[86] „Azt legalább senki sem tagadhatja, hogy Csalai Árendator Gulinger Úrnak tselekedete, ki...azon talált márványt látszatós helyre háza oldalába téteti, minden tiszteletet érdemel.„ – hangsúlyozza az eset kapcsán a tudósító néhány számmal később. (HT 1806.236) „Méltó volt Gulinger Gergely Tsalai Árendás Urat" – tér vissza az emlékmentésre még egyszer – „ditsérettel megnevezni; mert valóban egy időtől fogva ritkaság azt látni Fejérvárott, hogy a' régi kövek falakba tisztességes helyekre beépíttessenek." (HT 1806.343)

Két évvel később tudósítónk arról számol be, hogy a Fejér vármegyei iváncsai pusztán a helyi csikósok és gulyások egy régi híd romjai közelében két feliratos antik követ fedeztek fel.[87] „Vannak ezek a' Kő oszlopok most Baratskán Fejér Vármegyében, Fő Szolga Bíró Pázmándy Károly Úrnak Udvarában. Alig, hogy nap fényre jöhettek ezen betses Régiségek, mindjárt némellyek igen nagy kemény szívűséggel más setétségbe akarták taszíttatni. Azt javallák ugyan is gondatlanul, hogy erőségekre nézve is jó lenne kapu bálvány helyett az Kő keríttésben rakatni; melly nem a' mi időnkhöz, és Nemzetünkhöz illő javallást azzal kívánja megbosszullani a' tisztelt Fő Szolga Bíró Úr, hogy azon két Kő oszlopokat a' maga Anglus kertjének leg szebb részeiben fogja felállíttatni. Éljenek illyen nemes érzésű, és a' Régiségeket betsülni tudó Hazafiak..." (HT 1808.I.337–338) A tudósító egy újonnan felfedezett, figurális ábrázolásokkal díszített feliratos kőről írva később ismét említi ezeket a leleteket. (HKT 1810.II.122–123) A használati értékben bekövetkezett módosulás itt is az emlékek növekvő megbecsülésével függ össze.[88]

Egy 1606-ban Bocskay István erdélyi fejedelem kolozsvári szülőházában felállított feliratos követ „tsak ennyihány esztendők előtt Idősbb Széki Gróf Teleki József, azon Háznak mostani birtokossa, és illy betses Emlékeknek buzgó kedvellője, a' komor üdőnek mostohaságától menteni kivánván, a' kapu Tornáczában újdonan fel állította..." (TGY 1818.I.73)[89] A tudósító, Jankovich Miklós közli a latin nyelvű felirat (Boccatz János verse) teljes szövegét is.

Az osztrák birodalmi patriotizmus jeles képviselője, Joseph von Hormayr folyóiratában egy régiségbúvár erdélyi útjáról küldött beszámolóban ismerteti azokat a Sarmizegetusa környékén előkerült jelentősebb antik emlékeket, melyek magánszemélyekhez kerültek. Az öt feliratos kő közül kettő „befinden sich im Weingarten des Kammeralphysikus Herrn Doctor Graeff", három pedig „Herr Provincialcommissär von Czirick" tulajdonában van. (A 1823.591) Említés alapján tud még egy Szirbay nevű régiségkedvelőnél lévő híres kőről, ezt a gyűjtőt azonban útja során nem találta otthon. „Einige Wochen vor meiner Ankunft im Hatzegerthale entriß Herr Oberrichter v. Gergots den zerstörenden Händen der Varhelyer Bauern eine Inschrift, die sich auf einer 3 ½ Schuch ins Gevierte großen einen Schuhdicken grauen Marmorplatte befand, welche so eben ausgegraben worden war, und zum Kalkbrennen dienen sollte. Er ließ sie nach einem Edelsitze in A Farkadui bringen, und daselbst im Hofe aufstellen, wo ich selbe copirte." (A 1823.591) Közli annak a két emléknek a feliratát is, melyet a demsus-i Noptsa birtokon talált.[90]

Néhány nappal azután – teszi hozzá a tudósító – hogy elutazott Erdélyből, Sarmizegetusa környékén igen jelentős lelet került elő. „...aus den sehr mangelhaften Nachrichten, die ich darüber erhielt, läßt sich ungefähr folgendes entnehmen." Noptsa erdélyi udvari kancelláriai tanácsos feleségének a részben az ókori Ulpia Trajana romjaira épült gredistyei birtokán egy épülő ház alapjának kiásásakor mozaikkal díszített padlójú és falú ókori helyiségeket találtak. Bár a levélíró az előkerült leletről csak annak a nem túl világos levélnek az alapján tudott beszámolni, melyet neki is egy erdélyi, az emléket személyesen megtekintő barátja küldött, az ábrázolások témáját – Priamos könyörög Akhilleusz előtt Hektor holttestének kiadásáért, illetve Párizs ítélete – közli. „Mein Correspondent rühmt die richtige Zeichnung, und Färbung dieser Gruppe.[91] Die Frau Hofräthinn hat bereits alle Anstalten getroffen, damit diese merkwürdigen Reste der Vorzeit vor allen Beschädigungen durch Muthwillen oder Ungeschicklichkeit bewahrt werden." (A 1823.592)

Két évvel később az emlékkel foglalkozó Jankovich Miklós is megköszöni a tulajdonosnőnek „emlékezetemre még nálunk példa nélkül lévő Hazai-Régiségek' pártfogását a' nemzeti dicsőség' öregbítésére tárgyazott adakozását", ti. hogy „felséges érzéssel, 's példán kivül lévő adakozással, a' jeles alkotmányt" a megóvás céljából kőfallal vétette körül, s befedette. „...méltó, sőt felséges gondolatja és dicső tette vala Nagyságodnak, hogy a' régiség olly emlékét pártul fogta, és a' mit szégyenelhetünk, még a' mi felderültt év-korunkban is folyton-folyva dúló Vandalismustól megmentette..." (FMOM 1825.473–474)

Dálnoky Márton Kovács János Arad megyei alispánhoz írott, a Tudományos Gyüjteményben megjelentetett – talán a folyóirat szerkesztőjének említett felkérésére reagáló? – levelében szintén az erdélyi Hátszeg környékén található római régiségekről számol be. „Szármizegnek bizonyos ott fekvését, avagy csak azon Várból felásott kő Oszlop is bizonyítja, melly oszlop 2 ½ lábnyi magos, 1 ½ láb széles és vastag, szép metszett párkányozattal körül véve, 's reá ezen igen tisztán látszó Római Betük vésve:

QIANIARIO QF
COLLINA RF
TAVIO FLAMINI
QQ PRIM PRO IMP
ORDO COL VLP TRAI
DACIC SARMIZEG[92]

Az oszlopok alsó és felső részei azt mutatják, hogy mind az alapjának, mind feljül végző végének, más megkülönböztetett Oszlopnak kelletett még hozzá foglalva lenni, melly Oszlop most N. Noptsa László Uraság Farkadin nevű Jószágába helyheztetett udvar házánál vagyon, több számos iratú nevezetes oszlopokkal, mellyekből az említett Úraság udvara' közepén szándékozik a' Régiség' szent tiszteletére, egy dicsőséges Pyramist állítani." (TGY 1824. X.31) Dálnoky ismerteti még két Várhelyen (Gredistje) előkerült antik kő feliratát, melyek szintén Noptsa farkadini udvarában voltak.[93] A környéken még „Több számos oszlopok, 's más igen mesterségesen kimetszett kövek, 's figurák találtatnak, mellyeket a' sok Birtokos Uraságok Kastélyjaikhoz által tettek; a' mint felszámlálhattam, a' régi Szármizeg Várának helyét több mint 30 birtokosok osztották el..." (TGY 1824.X.34–36)[94]

A 18–19. század fordulóján változás következett be a hazai földben talált emlékek külföldre kerülésének megítélésében is. A 18. század közepén Weidenfelder Lőrinc mihályfalvi pap és régiségbúvár számára még magától értetődő volt, hogy a célirányos kutatásai során előkerült római leleteket hol hazai, hol bécsi régiségkedvelőknek adta el.[95] Néhány évtizeddel később azonban – részben a növekvő nemzeti öntudat, részben a fennmaradt tárgyi emlékeknek a nemzeti művelődési mozgalomban elfoglalt pozíciója emelkedésének hatására – a hazai szerzők már nehezményezik, hogy az itthon talált antik emlékek külföldre

– elsősorban Bécsbe – vándorolnak.[96] 1783-ban Károlyfehérvár környékén talált ókori mozaiklelet „hajón Bécsbe fel-küldetett. Ennél még szebb hasonló Mosaicummal rakott Pádimentum találtatott volt 1766-ban néhai nagy emlékezetü Fö Hadi-Vezérünk Groff Hadik András Ur idejében, a' kinek költségén számos ilyetén régiségek ásattak-ki a' földnek el-rejtett gyomrából; de fájdalom! Ki-menetelével mind Bécsbe vitettek, és a' Hazától el-idegenültek."[97]

A hazai művészeti és régészeti emlékek külföldre „engedésének" korábbi szokása – hangsúlyozza a Nemzeti Múzeum programírásának szerzője is – a nemzeti gyűjtemény gyarapításának esélyeit rontja: „Az emberek többféle igyekezetek és itéletek othon (sic) elmulasztották a' legszükségesebbeket, a' midőn a' legbetsesebb dolgoknak megvetések, vagy aranyat kivántsi éhség azon legdrágább számtalan ritkaságokat idegen földekre kivinni megengedte, a' mellyeket most nállok mint saját Szépségeket meredt tagokkal tsudálunk."[98]

*

Míg tehát a művészeti és régészeti emlékek gyűjtése Európában a korábbi századokban elsősorban az egyén gazdagságának, kivételes társadalmi állásának, illetve – az antikváriusi, antikvitásrajongói hagyománnyal és szemlélettel összefüggésben – műveltségének, kifinomult ízlésének, a szellemi arisztokráciához, az „igaz nemességhez" való tartozásának reprezentálására volt alkalmas,[99] a művelődés megbecsülése a felvilágosodás tudományos és kritikai szemléletének megerősödésével és a polgárság kulturális emancipálódásával párhuzamosan a 18. században általánossá válik. Az ész és a tudomány mindenhatóságába, illetve az irodalom és a művészet erkölcsi nevelő erejébe vetett hit elmélyülésével a kultúra egyetemes küldetésjelleget kapott.[100] A 18–19. század fordulóján a művészeti és régészeti emlékek megmentése is egy sajátos, a tulajdonos hazafias érzését és a tudomány és művelődés iránti tiszteletét bizonyító hangsúlyt kapott. „Ditséretes dolog magunk végett az emlékezetre méltókat el nem temetni; az az: a' mit magunkért nem akarnánk, akarjuk Hazánkért!" (TGY 1819.IX.112–113) – olvashatjuk egy írásban, mely véletlenül előkerült antik leletek nyomán további kutatásra buzdítja a terület birtokosát.

Magyarországon a művészeti, régészeti emlékekre irányuló érdeklődés megélénkülésében a politikai legitimáció mellett – mint láttuk – a legkorábbi időktől szerepet játszott egyfajta sajátos nemzeti-kulturális reprezentációs igény is. A 18–19. század fordulóján, a nemzeti öntudat erősödésével párhuzamosan a hazai múlt tárgyi emlékanyagának gyűjtése egyre határozottabban kezdett összekapcsolódni a tágabb közösség, a nemzet kulturális legitimációjának megerősítésére irányuló törekvésekkel. Ha egyének mentettek meg – még ha saját gyűjteményük számára, illetve házuk vagy kertjük díszítésére is – előkerült régészeti leleteket, az emlékek azáltal, hogy leírásukat, jelentőségüket a nyilvánosság előtt ismertették, beépültek a közösség kulturális örökségébe, értékrendjébe. De tágabb keretekben, emelkedettebb – nemzeti – szempontok szerint kezdett értéket nyerni az emlékek egyéni megmentésének aktusa is. Azt a tervet, mely előkerült antik leleteket nem kulturális-szellemi rangjuknak megfelelően akart elhelyeztetni, nem „a' mi időnkhöz, és Nemzetünkhöz illő javallás"-ként ítélték el. (HT 1808.I.337–338)

Számos szerző hangsúlyozza – alkalmanként az itáliai humanistáktól kiinduló, nemzetkarakterológiai toposzokra épülő európai „kulturális verseny"-ben[101] elért helyezésünkön való javítás szándékával – hogy a hazai emlékek összegyűjtésével[102] nemcsak magunk, hanem a kritikus külföld előtt is bizonyíthatjuk a művészeti emlékek, tágabb értelemben a művelődés iránti érzékünket. A Nemzeti Múzeum gyűjteménye gyarapításának szükségességét például az is indokolja, hogy a külföldiek „...már az első tekintetre is érthessék 's

mondhassák: nem szűkölködik már a' Magyar a' Kulturában, a' mellynek heves lángja nélkül semmi az emberi értelemben tökéletességre nem mehet."[103]

A külföld „balítéletének" megcáfolása Jankovich Miklóst is inspirálta gyűjteménye létrehozásában: „Fel is állítottam Őseink Tudományos, és Mívbeli szorgalmainak Dicsőséges Eredeti példáiból olly tulajdon Nemzeti Gyűjteményt...Mellynek tekintete által elpirul a' Rágalom, midőn immár a' Tudományok, és szép Mívek gyakorlásában Törökök ostromai alatt nyögő Századokban is, a' Magyart felesleg hátramaradottnak többé nem gúnyolhatja..." (TGY 1830.VIII.115)

A nemzet kulturális identitása erősítésének következő lépcsőfokát a magántulajdonban lévő emlékek közgyűjteményekbe juttatása,[104] illetve a magángyűjtemények nyilvánossá tétele jelentette – természetesen nem csak Magyarországon. A 18–19. század fordulójától számos európai országban – legradikálisabban a forradalmi Franciaországban – a korábban jórészt elzárt fejedelmi gyűjteményekben őrzött emlékanyag nyilvános bemutatásával, kiállításával a nemzet kulturális legitimációjának látványos, a külföld felé is felmutatható széleskörű reprezentálását valósították meg.[105]

A történeti-rendszerező szemlélet megerősödésével párhuzamosan az új, polgári és nemzeti kulturális intézményrendszer kialakítására irányuló törekvések eredményeként Magyarországon ebben az időszakban jött létre az az intézményi keret (Nemzeti Múzeum és Akadémia), mely – a már korábban intézményesült régészet mellett – egyik előfeltétele lesz az intézményes műemlékvédelem működésének. A múzeumi rendszer megerősödésével a korábbi tezaurálási funkcióval szemben a gyűjteménykezelésben az ismeretterjesztés, azaz a közművelődés elősegítése és a tudományos rendszerezés funkciója került előtérbe.[106]

Nem véletlen, hogy a 19. században az előkerült antik és középkori kövek megőrzésének járható útja sem az angolkertek díszeiként történő elhelyezésük, hanem a nemzeti gyűjteménybe juttatásuk lett.[107] Egy 1784-ben Székesfehérvárott kiásott „koporsó' márványkő" 1815-ig „a' Püspöki Major' falába volt helyheztetve; ekkor pedig a' Nemzeti Museum' számára Pestre küldettetett." (TGY 1818.VI.34) 1815-ben küldte be a Nemzeti Múzeumba a baracskai kastélya angolkertjében elhelyezett, korábban említett ókori feliratos köveket Pázmándy Károly is, stb.[108]

A társadalmi méretű – vagy legalábbis arra törekvő – figyelemfelkeltés azért volt fontos, mert a véletlenül, vagy ásatások során előkerült régészeti leletek, illetve kallódó, hányódó művészeti emlékek megmentésének, megőrzésének lehetőségét jelentette az intézményi gyűjteményekbe[109] vagy a Nemzeti Múzeumba kerülésük.[110] „Régiségek, Ritkaságok és más egyéb látásra méltók számtalanul homályosságban hevernek, 's kevesektől esmértetvén semmi haszonra nem szolgálnak. – Ha szeretjük Hazánkat, világosságra kelletik illyeneket hoznunk... A' Márványokról, Oszlopokról és más régi Faragott-Képekről, Fel-írásokról, 's Maradványokról azt hihetjük, hogy nem léteznek olly hazafiak, a' kik a' magok' jószágaikban és régi épületek omladékiban, midőn illyeneket találnak, azokat tudatlanoktól öszvetörettetni, vagy más móddal a' tudományokban minden haszontétel nélkül elveszni inkább engednék, mint sem hogy ide ajándékoznák."[111] – olvashatjuk a Nemzeti Múzeum gyarapítására felszólító felhívásban. Véletlenül előkerült antik pénzekből, melyek puszta rézként nem sokat érnek ugyan, de „mint elmét gyönyörködtető, kétségeket fejtő régiségek..." sok drága kincs értékét felülhaladják – olvashatjuk máshol – a föld bérlője „némellyeket ...el ajándékozott, nem tudván, hogy a' mit baráti szivességből tesz, azt a' haza végett nem jól teszi. Kérdés, voltak-e azok a' Numismatikának Barátjai? ...A' Magyar Muzeum" igazán becsülni tudta volna ezeket az ajándékokat. (TGY 1819.IX.114)

*

A művelődési eszmény erősödésével, a kultúra egyetemes küldetésjellegének felismerésével és a nemzeti öntudat növekedésével egyaránt összefügg tehát, hogy a hazai sajtó fokozott figyelmet szentelt mind a nemzeti gyűjtemény létrehozására irányuló törekvéseknek, mind a létrejött Nemzeti Múzeumnak.

Schauff János pozsonyi rajztanár hazai nyilvános művészeti múzeumok létesítésére vonatkozó, a „nemes magyar nemzethez" címzett felhívásában hangsúlyozta, hogy a kultúra fejlesztése minden nemzetnek kötelessége, hiszen ha az emberiség lemond erről, az állati cselekvés szintjére jut, s vadságba süllyed. S mivel az igazi kultúra az érzékelés kifejlesztésével kezdődik, s ez csak a művészeti tevékenységen keresztül történhet meg, kiemelkedő fontosságú ennek felvirágoztatása. Jelentős szerepe van Magyarországnak az általános emberi kultúra terjesztésében, hiszen feladata nemcsak a nyugati hatások újbóli összegyűjtése, hanem – egyfajta gyújtópontként – az eredményeknek keletre való kiterjesztése is. (ZU 1804.VI.178–180)[112]

Gróf Széchenyi Ferenc – olvashatjuk a Nemzeti Múzeum alapításának évében – gyűjteményeit, melyek „könyvekben, kéz írásokban, képekben, tzímerekben, mappákban 's pénzekben állanak; példás hazafisággal a' Magyar Haza köz hasznára ajánlotta és ajándékozta." (BMH 1802.II.285, OPZ 1802.869–870) Olvashatunk a nemzeti könyvtár megnyitásáról (BMH 1803.I.233–234), illetve az első felajánlásokról is: Winkler Mihály pécsi kanonok római kori és régi magyar pénzekből álló több száz darabos gyűjteményét ajándékozta a múzeumnak. (MK 1803.II.347–48) A könyvtár és a múzeum alapításáról és a pénzgyűjtemény Marczibányi István titkos tanácsos által történt kiegészítéséről beszámoló írás a két lelkes főnemes hazafiasságát emeli ki. (OPZ 1806.481)

A hazai művészet és irodalom felemelését szolgáló Nemzeti Múzeum és könyvtár felállításáról és a nemzet birtokába vételéről döntő 1807. évi országgyűlési határozatot, az ún. 24. cikkelyt, illetve az intézmény alapításának történetét számos újság ismertette. (MK 1808. I. 116, 180–181, II.92–93, OPZ 1808. 61, 73–74, 97–98, GB 1811.I.18–19, PZ 1813.I.37–38, MK 1816.I.21.levél Toldaléka 1–5, HKT 1816.I.65–67, 81–82, 89–91, 99–101) A pesti német újság a lelkes visszhangról is beszámolt, mely a gyűjtemény adományok útján történő gyarapításának javaslatát kísérte, megemlítve a legbőkezűbb ajándékozók nevét. A tervek szerint a múzeum lenne a hazai irodalmi, művészeti, technikai és természettudományos törekvések találkozási pontja. Ismerteti a létrehozandó gyűjteményeket, osztályokat, illetve a múzeum szervezeti felépítését. (OPZ 1808. 61, 73–74, 97–98) A lap beszámol az új múzeumépület tervrajzairól, melyeket a híres pesti építész, Hild finom ízléssel készített, s melyeket Karacs Ferenc metszett rézbe. (OPZ 1808. 85–86)

A hazai újságok rendszeresen és lelkesen közöltek híreket arról a társadalmi mozgalomról is, mely a Nemzeti Múzeum gyűjteményének pénz- és tárgyadományokkal történő bővítését célozta meg. A mozgalomnak a lehető legszélesebb társadalmi körökre történő kiterjesztésének hangsúlyozott szándékára utal, hogy a polgári értékrend és a nemzeti-hazafias szemlélet összeegyeztetésére már az 1807-es múzeumi kiadványnak a gyűjtemény gyarapítására buzdító felhívásában is találunk kísérletet: „igaz ugyan, hogy díszes a' takarékosság; de szebb még annál is a' Nemzet díszére való igyekezet...„[113] S nem is sikertelent: Egy újság név szerint felsorolja a pesti izraelita hitközség azon tagjait, akik a múzeumnak adományozott 4005 Ft-ot – 25 és 250 Ft közötti összegben – összeadták. (OPZ 1810.675–676) Landherr Antal pesti polgár és építőmester más építőanyagok mellett 40000 téglát és 40000 cserepet ajánlott fel az új múzeumépülethez. (OPZ 1813. 1–2, PZ 1813.I.37–38) 1814-ben a fiatalabb és az idősebb Ehrenreich (ez utóbbi antikvárius volt) ajándékait említik meg. (OPZ 1814.696–697)[114] Egy bánáti postamester római régiségeket (OPZ 1809.81), Jacob Schelle szombathelyi postamester pedig antik tárgyakat, ivóedényt,

delfinekkel díszített lámpát stb. (OPZ 1819.1105) ajándékozott a múzeumnak. Egy nagykőrösi csizmadiamester – Tóth nevezetű – egy őstulok koponyájával gazdagította a múzeum őslénytárát, (OPZ 1819.849) Schuster nagyszombati patikus pedig antik és középkori pénzeket juttatott a nemzeti gyűjteménybe. (OPZ 1819.1019) „Lukits Mózses Péter Úr, Ujvidéki Polgár és kereskedő, 's egyszersmind a' Szép Tudományok' kedvellője, a' Nemzeti Muzeumnak Bátskában és Szeremben talált Régiségekkel kedveskedett..." (HM 1830.I.387–388) stb.

A művészeti és régészeti emlékek megmentésére és közgyűjteménybe juttatására a Nemzeti Múzeum kiadványai, katalógusai azzal is ösztönözték a hazafiakat, hogy összeállítói számos emléknél ismertették az ajándékozók nevét. A múzeum antik anyagát bemutató 1818-as katalógus pl. nemcsak azt közli római mérföldkövek kapcsán, hogy azokat Pázmándy Károly ajándékozta a nemzeti gyűjteménynek, hanem átveszi, s herostratosi tetté nagyítja azokat a Hazai Tudósításokban rosszallóan említett javaslatokat, melyek az emlékek építőanyagként történő felhasználására vonatkoztak.[115]

Az ajándékozások általános megbecsülését mutatja egy tanulmány címe: „Rövid leírása egy Ólom-Táblácskának, mellyet Kehrer József Úr Pesti Polgár, és egy Cs. K. Privilegiált Timár Fabrikának Birtokossa a' Nemzeti Museumnak szentelt." (TGY 1817.III.61–65)[116] „Nem tsak illendőnek, de kötelességemnek is tartom" – írja Haliczky Antal Óbudán talált római emlékkövekről beszámolva – Pintér Antalnak „hasznos fáradságait méltó dítsérettel meghálálni. Ő mint Ó-Budai Káplány minden hivatalbéli dolgaitól üres óráját a' Római Régiségek' leírására fordította, ő szedett öszve egy római arany, ezüst, és réz pénzekből álló Gyűjteményt, saját költségén ...és ezen Gyűjtemény most is ...a' Nemzeti Muzeumban fen áll a' maga valódiságában. Tisztelet és betsület mindezekért a' jó Hazafinak, a' derék Polgárnak, és a' honi Literatura' Előmozdítójának." (TGY 1824.III.3) A társadalmi „mozgósítás" sikerességére utal, hogy egy 1830-as tudósítás szerint az év májusában szántás közben előkerült római régiségek június 12-én már „a' Nemzeti Muzeumba béadattak." (HM 1830.I.387)

A Magyar Kurír 1808-től indított sorozatot a legnevezetesebb emlékek bemutatására, (MK 1808.II.92–93, 581, 1809.I.282–285, 1810.I–II. 130–131, 150–153, 166–168, 1812.I.38–39, 51–52) míg a Hazai és Külföldi Tudósítások 1812 és 1819 között számolt be többször a Múzeumnak felajánlott pénzekről, képekről, szobrokról. (HKT 1812.II.59, 1813.II.50–51, 1814.I.66, 82, II.58 stb.) A gyűjtemény gyarapodásáról a Pressburger Zeitung is beszámolt. (PZ 1813.37–38, 1816.214, 1817.193, 1137–1138, 1819.I.617–618, 1823.I.451–452, 475–476, 487–488, 499–500, 503–504, 511–512, 523–524, 535–536, 548, 559–560, 583–584, 596–597, 608, II.14, 26–29, 1824.I.523–524, 535–536)

A legrészletesebb ismertetéseket „hazafias hozzájárulások a Nemzeti Múzeum gyűjteményéhez" című rovatában az Ofner und Pester Zeitung közölte, a ritka könyvek, kéziratok, fegyverek, természeti és technikai ritkaságok mellett megemlítve a múzeumnak ajándékozott régi pénzeket, pecséteket, antik és középkori emlékeket, használati tárgyakat, régészeti leleteket, ékszereket is.[117] Miller Jakab Ferdinándnak, a Nemzeti Könyvtár vezetőjének küldte el például a nádor azt a hazai földből kiásott Trajanus kori szép bronz Herkulest, melyet Kiss Antal Torontál megyei bírósági ülnök ajándékozott neki. (OPZ 1806.493, MK 1806.II.630–31)[118] A múzeum állománya 1808-ban egy elefántcsonttal díszített, bőségszarú formájú ezüstkehellyel, (OPZ 1808.229) antik szobrocskákkal és újkori reliefekkel, (OPZ 1808.669) 1809-ben pedig a nádor által adományozott régi pénzekkel, (OPZ 1809.33) gyarapodott. Andrássy József kamarás – többek között – 2 darab, Jézus életéből vett jeleneteket ábrázoló elefántcsont basreliefet ajándékozott a múzeumnak. (OPZ 1810.649) A Farádi Vörös Ferenc által adományozott gyűjteményben fegyverek, kéziratok és könyvek mellett Syrmiából való kiváló bronz Pomona, Fortuna szobor, Szőnyből származó

római fémkanna, egy fövényi római kori lámpa és Priapus szobor is szerepelt. (OPZ 1810.675–676)

A művészeti, régészeti emlékek megmentésére, illetve a múzeum anyagának gyarapítására irányuló magánkezdeményezések alkalmanként közvetlen támogatást kaptak a múzeum hivatali rendszerétől. 1808-ban Retteg Ferenc pest megyei orvos tudtára adta József nádornak, hogy Szentendrén Pajor Gáspár orvos házának udvarán építkezés közben római régiségeket találtak. A nádor a leletek megvizsgálására Miller Jakab Ferdinánd „Assessort" küldte ki. Miller megkísérli rekonstruálni a hat kő feliratát, s közli az emlékek eredetére vonatkozó feltételezéseit is. A „több közre botsájtott munkáiról a' Tudósok között esméretes Birtokossa a' lerajzolt római emlékeztető jeleket önként a' Magyar Museumnak ajándékozta." – teszi hozzá. Amikor a nádor megkapta Miller jelentését – tudjuk meg az újságból – elrendelte Pest megyénél, „hogy ezen Régiségek minden hallasztás nélkül Pestre hozatassanak, és addig is, míg a' Magyar Museumnak építése elkezdődik, az Ország Könyvtárában letétessen, a' hol is azokat most minden nap látni lehet."[119] (MK 1808.II.V. Toldalék, 37. levél után kötve, 35–40)

A tudósítók dicsérik a gyűjteményeik egy részét vagy egészét odaajándékozó nemesek – az említetteken kívül például Viczay Miklós, Marczibányi István, Huszár Antal stb. – hazafias lelkesedését. A Marczibányi hagyaték ismertetésekor – mely többek között egy Szőny mellett talált, díszesen kidolgozott bronz alvó Ámorból, 2 római kori, Bátaszék mellett, illetve Óbudán felfedezett bronz atléta szoborból, Báthory Istvánt ábrázoló elefántcsont mellszoborból, Szent Istvánnak, és feleségének, Gizellának elefántcsont szobrocskájából, egy kínai mandarint és egy kinai nőt ábrázoló steatit faragványból stb. állt – hangsúlyozzák, hogy az ajándékok a haza nagyságának állítanak emlékművet. (OPZ 1812.91–92, 111–12, 129–130, 139, 151–152, MK 1812.I.51–52)[120]

Több újság beszámolt arról az aranyozott ónsasról, melyet Párizs elfoglalásakor a Tuilleriák előtt lévő diadalívről vettek le a magyar katonák, s melyet a nádor engedélyével a Nemzeti Múzeumnak ajánlottak fel. (MK 1816.I.20 levél Toldaléka 1, HKT 1816.I.129–130) Kámánházy László váci püspök „a' Boldogságos Szűzet a' kis Jézussal" ábrázoló, „mesterségesen készíttetett, és drága rámába foglaltatott kép"-et „a' Nemzeti Museumnak ajándékozta 1815. esztendőben."[121] (TGY 1818.IV.13)

A sajtó beszámolt arról is, hogy Szombathely mellett földmunkák közben nagy kiterjedésű ókori temetőt, szarkofágokat, urnákat, lámpákat, feliratos köveket, üvegeket, ezüstpénzeket, gyűrűket, gyöngyöket találtak. (OPZ 1819.735, MK 1819.II.51–52) Régészi alapossággal, a lelő-körülményeket rekonstruálva ismerteti Bitnitz Lajos ezt az emlék-együttest. (TGY 1821.VIII.15–37) Leírja a kiásott épületrészek elhelyezkedését, majd funkciójuk szerint csoportosítva bemutatja a leleteket. Ír a talált edények, tárgyak formájáról, feliratairól, ábrázolásaikról, az egykori halottkultuszban játszott szerepükről. A felvetett kérdés megválaszolásához – hogy ti. „valóban romai eredetüek-e ezen hamvvedrek, vagy talán valamelly vad nemzettől származtatnak?" – külföldi analógiákat hoz. (TGY 1821.VIII.32) Megemlíti, hogy az előkerült emlékek egy része a Nemzeti Múzeumba, illetve a helyi líceumba került, „több becses darabok pedig némelly mű 's régiség kedvellőknek kezeikben nyugosznak. Óhajtanók, hogy ezek is áldozzanak valamit azon szent czélra, mellyért a' nyilvános gyűjtemények alkottattanak; ...'s így bizonyosakká tétetnének ...hogy neveik a' nemzet' háládatos emlékezetében tisztelettel megörökösítetnek." (TGY 1821.VIII.5) A Hasznos Mulatságok megígéri, (HM 1824.II.41–45) majd közli is a Farkas László ásatásain előkerült, később a múzeum számára megvásárolt gyűjtemény részletes, leltárszerű ismertetését. (HM 1829.I.257–260, 265–269, 273–276, MK 1829.I.279) A leletegyüttesről Jankovich is részletesen ír. (TGY 1827.II.47–49) „Melly dicső fényben tünik fel..." –

olvashatjuk a Szombathelyen előbukkant régiségeket összegyűjtő Farkas László és Petrédy Antal, illetve a gyűjteményeiket megvásárló és a Nemzeti Múzeumnak ajándékozó József nádor és Batthyány Fülöp fáradozásait említő írásban – „azon áldottabb hazafiak' buzgósága, kik egy szabad hazának szabad fiaihoz illő bőkezűséggel a' régiségek' nyilván való Gyűjteményét áldozattyaikkal gyarapítván, annak tudományos czélját nagy lelküen előmozdítják és így neveiket is a' nemzet' hálaadatos emlékezetében legillendőbben megörökítik!" (TGY 1829.III.6–7)[122]

A Jankovich-gyűjteményt megszemlélő nádor dicsérte a gyűjtőt, hogy nem hagyta elveszni ezeket a nemzeti értékeket, a tudósítók pedig azon reményüket fejezték ki, hogy a ritka és gazdag gyűjtemény a Nemzeti Múzeum fényét fogja emelni. (OPZ 1824.1167, HKT 1824.II.171–72, MK 1824.II.186–87) A Tudományos Gyűjtemény később közölte Jankovich levelét, melyben a gyűjtő – hivatkozva a nádor 1825-ös országgyűlési javaslatára – kéri a hazai rendeket a gyűjteményt „kiküldendő díszes Tagok által megszemléltetni, és azt a' jövendő Ország-Gyűlésére választandó Követek által a' Dicső Magyar Nemzet Nagyjainak, és Rendeinek Kegyes Pártfogásába, és Nagyszívűségébe ajánlani." (TGY 1830.VIII.116)[123]

A Nemzeti Múzeum gyűjteményébe kerültek azok a régészeti leletek is, melyek Nagy Pál professzornak a nádor megbízásából végzett nagyváradi ásatásain kerültek felszínre. Az ásatásokról beszámoló tudósítások ismertették a feltárt fontosabb épületmaradványokat, előkerült emlékeket, pénzeket, s megemlítették, hogy az ásatás vezetője a talált régiségek és épületmaradványok leírásának kinyomtatására készül. (HKT 1826. II.178, 1827.I.33–34, II.267, OPZ 1826.1225, MK 1827.I.56, II.288) A múzeumba szállították a Nógrád megyében felfedezett régészeti leletegyüttes – arany ékszerek, fonalak, tekercsek, cserép- és réztárgyak – nagy részét (TGY 1828.I.20–31), illetve azokat a római kori régiségeket – edényeket, szarkofágot, fegyvereket – is, melyeket Szabolcs megyében szántás közben fedeztek fel. (OPZ 1830.824)

A Nemzeti Múzeum anyagának gyarapodását külföldön élő hazafiak is figyelemmel kísérték. Egy Franciaországban katonáskodó magyar kapitánynak a múzeum igazgatójához, Miller Jakab Ferdinándhoz küldött listája egy francia régiségkereskedő árajánlatát tartalmazta, mely alapján a Nemzeti Múzeum antik szobrokat, edényeket vásárolhatna. (TGY 1818.X.116–118)

A múzeumnak ajándékozott emlékek vagy gyűjtemények rövid, tárgyszerű ismertetése mellett találunk néhány régészeti, tipológiai, ikonográfiai vonatkozásokat is tartalmazó részletes, szakszerű leírást, illetve szaktanulmányt is. Egy ókori ólom tábla funkcióját – ti. hogy Apolló templomába szánt áldozati, fogadalmi tábla („Tabula Votiva") lehetett – a tudósító az emléken látható „Simbolicus figurák" alapján igyekezett meghatározni. Érvelését külföldi szakmunkákban található analógiákkal támasztotta alá, s megemlíti, hogy a táblácskáról készült rajzot Ehrenreich metszette rézbe. (HKT 1814.II.58) Részletes ismertetést találunk egy Gróf Migazzi által a múzeumnak felajánlott, a 15. századra datált aranyozott ezüst kehelyről is. (HKT 1814.I.82)

Haliczky Antal a Kehrer József pesti polgár által a gyűjteménynek ajándékozott ókori ólomtábla keletkezésének idejét stiláris sajátosságok alapján igyekszik meghatározni. Az emléket az i. e. 4. századra datálja, „mert a' mi a' munkának mesterséges mivoltát illeti, nem lehet mondani, hogy tökélletes, és az első Császárok alatt készített remek munkákkal öszve hasonlítandó vólna; de mindazonáltal barbarus munkának éppen nem mondhatni, a' lovak különössen olly gyönyörűen vagynak formálva, hogy akarmelly faragó mesternek, ha a' szép mesterségek legvirágzóbb időpontját veszem is, becsületére szolgálnának." (TGY 1817.III.64–65) A szerző – mintegy szakmai vitát nyitandó – felhívja a tudósokat, hogy közöljék nézeteiket a táblácskáról, s hogy ezt megkönnyítse, cikkéhez az ismertetett emléket

ábrázoló rézmetszetes illusztrációt mellékel. Önálló írást közölt – mint láttuk – Haliczky, „a'Nemzeti Múzeum Pénzei és Régiségei Őrzője" „Szombathelyi Római Régiségek" címmel Farkasfalvi Farkas László táblabíró gyűjteményéről, melyet a nádor 1500 Ft-ért vásárolt meg a múzeum számára. Tárgykörönként ismerteti a legfontosabb darabokat, s írása végén közli és értelmezi néhány antik sírkő feliratát. (TGY 1823.XI.3–18)[124] Sorozatos írást közölt Haliczky a Nemzeti Múzeum tulajdonában lévő „némelly Római Emlék-kövekről" is. (TGY 1824.III.3–30, IV.4–19) Bitnitz Lajos „A' Szombathelyen felásott és fő Méltóságú Herczeg Batthyány Fülöp úr által a' nemzeti Museumnak ajándékozott Római Régiségekről" című, sok vallás-, és művelődéstörténeti adalékkal, jegyzetekkel illusztrált írásában ismerteti a feltárás körülményeit és a leleteket. (TGY 1829.III.3–66)[125]

*

A Nemzeti Múzeum gyűjteményének kortárs, vagy közelmúltbeli hazai műalkotásokkal történő gazdagítása a 19. század elején elsősorban a nemzeti művészet megteremtésére és felvirágoztatására irányuló hazafias törekvésekkel kapcsolódott össze. Josef Kiss a pozsonyi Franz Xaver Messerschmidtnek II. Józsefet, Albert szász herceget és Mária Krisztinát, az adományozót, illetve a művészt – polgári ruhában, görög kosztümben és nevető állásban – ábrázoló hét kerek alabástrom tábláját ajándékozta a múzeumnak. (OPZ 1813.711–712) A múzeumnak küldte el szép keretben Vedres István szegedi földmérő annak a rajznak a másolatát, melyet az 1697. évi szentai ütközet megünneplése alkalmából készített. (MK 1816.II.39. levél toldaléka 1) A császári pár és a nádor látogatásáról beszámoló tudósítás Balkay Pál Békesség hasznai című allegorikus festményét a múzeum leendő képgyűjteménye bíztató jeleként említi. (HKT 1820.II.189–190)

Jelentős sajtóvisszhangja támadt annak az akciónak, mely a megyék előfizetéséből megrendelt képekkel kívánta a Nemzeti Múzeum képgyűjteményét gazdagítani. Mivel a császárnak tetszett a bécsi művészeti akadémia professzorától, Peter Krafft-tól rendelt, Zrínyi kirohanását ábrázoló festmény, a rendek további jeles műalkotásokkal akarták gyarapítani a gyűjteményt.[126] Az I. Ferenc koronázását ábrázoló festmény – olvashatjuk – előreláthatólag 5000 Ft-ba, a gyermek II. Józsefet az 1741. évi pozsonyi országgyűlésnek bemutató Mária Teréziát ábrázoló kép 3000 Ft-ba kerülne. Az 1000 Ft költséggel elkészítendő érc oltárban azt a díszes könyvet tartanák, mely a 10-10 ezüst forintot felajánló 900 hazafi nevét tartalmazná. (MK 1822.I.319–320, PZ 1822.I.465–466) A Magyar Kurír hosszú leírást szentelt az elkészült két festménynek. A tudósító ismerteti a Ferenc császár budai koronázását, illetve Zrínyi kirohanását ábrázoló képeket, s megemlíti, hogy Pestre küldésük előtt a bécsi közönség is megtekinthette őket 1 Ft belépődíj ellenében.[127] (MK 1825.I.230–231) A formai és a tartalmi elemekre egyaránt kiterjedő, irodalmias magyarázatokkal kiegészített ismertetést közölt a festményekről az Ofner und Pester Zeitung is. (OPZ 1825.513–514) A tudósító dicséri a festmények jól sikerült kompozícióját, a kosztümökkel elért festői hatást, az életteli és világos kifejezést.

Verbegyi Gábor Johann Ender bécsi festő Széchenyi Ferencet ábrázoló – a könyvtáralapító fiai által a Nemzeti Múzeum számára megrendelt – portréjáról közölt részletező leírást. Az életnagyságú festményt, melyre a művész Széchenyi Ferenc könyvtáralapítói tevékenységével kapcsolatos attribútumokat is festett, hazahozatala előtt a bécsi császári palotában állították ki – „köz megtekintés végett". „A' Haza örvendhet – véli a tudósító – ezen szép ajándéknak!" (TGY 1825.VI.79–80) A Nemzeti Múzeum számára szándékozott szobrokat rendelni Ferenczytől Ponori Thewrewk József. (MK 1828.II.364)

Balkay Pál említett, Allegória a Tudománynak és szép mesterségnek emlékezetére alcímet viselő, 1820-ban készült festményének egyik jelentésrétegét az a vetélkedés adta, mely a harci erények és a békében virágzó szelíd tudományok között folyik, s mely a kép tanúsága szerint a művész korában az utóbbiak győzelmét hozta.[128] A kiemelt figyelem, mely Balkay művelődési allegóriája felé irányult, jelzi, hogy a festmény – festői fogyatékosságai és ikonográfiai konzervativizmusa ellenére – szemléletesen jeleníthette meg a kortársak számára azokat a felvilágosodás- és korareformkori törekvéseket, melyek a hazai művelődés emlékeinek felkutatására és bemutatására, illetve a nemzeti művészet és tudomány felvirágoztatására irányultak. A műalkotásnak a Nemzeti Múzeumban történt elhelyezése azt is jelezte, hogy az új kulturális közintézmény mindkét feladat végrehajtásában szerepet kívánt vállalni.

Újságok és folyóiratok rövidítése

APA	Allergnädigst privilegierte Anzeigen aus sämmtlichen kaiserl. königl. Erbländern (1771–1776)
A	Archív für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst (1823–1828)
BMH	Bécsi Magyar Hírmondó (1792–1803)
EV	Ephemerides Vindobonenses (1776–1785)
FMOM	Felső Magyar Országi Minerva (1825–1836)
GB	Gemeinnützige Blätter (1811–1848)
HM	Hasznos Mulatságok (1817–1842)
HT	Hazai Tudósítások (1806–1808)
HKT	Hazai és Külföldi Tudósítások (1808–1848)
MK	Magyar Kurír (1786–1834)
MM	Magyar Múzeum (1788–1793)
MU	Merkur von Ungarn (1786–1787)
OPZ	Ofner und Pester Zeitung (1800–1845)
PZ	Pressburger Zeitung (1764–1849)
PMH	Pozsonyi Magyar Hírmondó (1780–1788)
TGY	Tudományos Gyűjtemény (1817–1840)
UM	Ungrisches Magazin (1781–1787)
VAU	Vaterländischer Almanach für Ungarn (1821)
ZU	Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur (1802–1804)

Jegyzetek

1 A nagyszebeni Bruckenthal Múzeum ünnepélyes megnyitásáról beszámoló tudósítók szerint a múzeumnak – mely könyvtárból, kép-, és rézmetszet-galériából, antik-, pénz-, és ásványgyűjteményből áll – tömege és belső értéke éppoly gazdag, mint tanulságos. A hazafias lelkületű alapító gondosságát jelzi, hogy a múzeum egy 30000 Ft-os fenntartó tőkével is rendelkezik. (OPZ 1817.365, TGY 1817.V.145, MK 1817.I.201, HKT 1817.I.201, PZ 1817.265–266) (Az újságok és folyóiratok rövidítésének feloldását ld. a tanulmány végén.)

2 *Fejős Ferenc:* A Magyar Nemzeti Múzeum története 1802–1847. = Folia Archeologica 1964 (XVI) 267–281.

3 *Siklóssy László:* Műkincseink vándorútja Bécsbe. Budapest 1919., *Entz Géza:* A magyar műgyűjtés történetének vázlata. Budapest 1937., *Sinkó Katalin:* Adatok a magyar műgyűjtés történetéhez. In: Művészet és felvilágosodás. Budapest 1978. 545–552. *Dr. Korek József:* A múzeológia alapjai. Budapest 1988. 53–59.

4 *Kulcsár Péter:* Egy budai humanista feliratgyűjtemény. In: Archeológiai Értesítő (1968) /2 257–261., *Ritoók-Szalay Ágnes:* Der Kult der römischen Epigraphik in Ungarn zur Zeit der Renaissance. In: Geschichtsbewusstsein und Geschichtsschreibung in der Renaissance. Hrsg.: *Buck August, Klaniczay Tibor, Németh S. Katalin.* Budapest 1989. 65–75. *Ritoókné Szalay Ágnes:* A római föliratok gyűjtői Pannóniában. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Budapest 1994. 318–325. *Tóth Endre:* A tovább élő ókor. In: Történelemkép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. MNG kiállítási katalógusa. Budapest 2000. 265–275.

5 *Mommsen Theodor:* Corpus Inscriptionum Latinarum Berlin 1873. III/1 153–160. III/2. 413–415, 477–481.; *Gárdonyi Albert:* A történeti segédtudományok története. Budapest 1926.; Inscriptiones Daciae Romanae III/2. Bukarest, 1980. 11–17.; *Nagy Emese:* Jankovich Miklós régészeti és műemléki tevékenysége. In: *Belitska-Scholtz Hedvig* (Szerk.): Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás. Budapest 1985. 122–153.

6 *Gárdonyi Albert:* A történelmi segédtudományok története. Budapest 1926. 9., *Huszár Lajos:* Jankovich Miklós numizmatikai tevékenysége. In: Belitska-Scholtz: i.m. 1985. 82–98. Kollár Ádám Ferenc udvari könyvtáros Bécsben megjelenő magyar érdekű folyóiratában, az Allergnädigst privilegierte Anzeigenben 1772-ben numizmatikai rovatot indított. A hazai régi pénzeket ismertető, jegyzetekkel, bibliográfiai adatokkal és metszetillusztrációkkal kiegészített, a kortárs kutatások eredményeit figyelemmel kísérő írások alkalmanként a jelentősebb honi pénzgyűjtemények anyagát is bemutatták. (APA 1772. 84–86, 97–100, 113–115, 1774. 11–15, 49–54, 65–70, 81–85, 105–110, 153–157, 177–183, 191–192, 377–381, 1775. 3–6, 41–46, 49–54, 73–77, 145–148, 209–212, 249–253, 257–260, 297–300, 314–318, 329–332, 337–338, 361–365, 377–381, 393–397, 1776. 3–5, 9–11, 25–30, 57–62, 73–80, 81–85, 89–93, 113–118, 137–142, 193–197) Az erdélyi és magyarországi pénzgyűjtemények jegyzékének elkészítésére vonatkozó felhívást közreadó tudósító is ismerteti a fontosabb hazai pénzgyűjteményeket és a numizmatikai feldolgozásokat. (ZU 1804.V.78–84) Leírásokat találunk a Viczay gyűjtemény történetéről, új katalógusáról, az érmek számáról, s arról, hogy a tulajdonos mely gyűjtemények megvásárlásával gazdagította éremtárát (GB 1817.II.451–452, MK 1817.II.158) – hogy csak néhányat említsünk az újságokban és folyóiratokban megjelent számtalan numizmatikai tárgyú írás közül. A numizmatika fejlettségét jelzik a nemzeti gyűjtemény magyar pénzeiről megjelentetett katalógusok: Catalogus Numorum Hungariae ac Transilvaniae Instituti Nationalis Széchenyiani. Pestini 1807. I–II. és Appendix ad Catalogum Numorum Hungariae ac Transilvaniae Instituti Nationalis Széchenyiani. Pestini 1810.

7 *Papp Júlia:* Hazai művészeti, régészeti és építészeti emlékek ismertetése a felvilágosodás és a korareformkor sajtójában. (Adalékok a műemlékvédelmi gondolkodás kialakulásához). Megjelenés alatt.

8 Néhány tudós, múzeumi gyűjteménykezelő már a mozgalmak elindulásakor megkísérelte felvázolni a hazai és külföldi epigráfiai kutatások történetét. A nagyszebeni Seivert (Seybert) János erdélyi antik feliratos kövekkel foglalkozó könyve kapcsán a recenzens az eddigi feldolgozásokról (Szamosközy István, Wolfgang Lazius, Schwandtner Márton

stb.) is írt. (APA 1773.297–301) A Nemzeti Múzeum programírásában Miller Jakab Ferdinánd a feliratos kövek leírásával foglalkozó korábbi hazai szerzőket (Szamosközy, Hohenhausen, Bod, Tröster, Fridvalszky, Seivert) említett. Museum Hungaricum – A Nemzeti Gyűjtemények elintézése' feltételei Magyarország hazafiai' számára. Budán. é.n. (1807) 12. A múzeum 60 antik emlékét ismertető, Haliczky Antallal együtt készített katalógushoz írt előszavában Miller a régebbi és a közelmúltbeli külföldi és hazai epigráfiai és régészeti irodalom felsorolását (Vossius, Graevius, Burmann, Gruterus, Torkos, Severini, Fasching, Ariosti, Marsigli, Balla Antal, Schönwisner, Salagius, Katancsich) adta. Miller Jakab Ferdinand: Acta Litteraria Musei Nationalis Hungarici. Tomus I. Budae 1818. 205–208.

9 Museum Hungaricum... i. m. (1807) 4.

10 *Schlosser von Julius:* Die Kunst- und Wunderkammern der Spätrenaissance. Leipzig 1908. *Entz:* i.m. *Scheicher Elisabeth:* Die Kunst- und Wunderkammern der Habsburger. Wien – München – Zürich. 1979.

11 A fáradságos munkával létrehozott ritkaság-, és kuriózum-érték, illetve az anyag- és stílszerűség követelményét hangoztató esztétikai szempont ütközött össze abban az 1841-es sajtóvitában, melyben Henszlmann Imre Libay Sámuel ötvösnek Ferenc császárt ábrázoló, filigrán technikával készült szoborportréja múzeumi megvásárlása ellen tiltakozott. Ha nem akarjuk – véli Henszlmann – hogy a Nemzeti Múzeum a továbbiakban sem legyen más, mint „ritkaságok zsibkamrája", nem szabad a gyűjteményt művészi érték nélküli ritkaságokkal vagy drágaságokkal gyarapítani. *Henszlmann Imre:* Válogatott képzőművészeti írások. Szerkesztette: *Tímár Árpád.* Budapest 1990. 160–162., 447–452.

12 Hagymási Bálint: Magyarországhoz (1509)
„Boldog lehetsz szerencsés Magyarország,
derűs éghajlat fürdeti a tájad,
kerek világon sehol gazdagabb föld,
termékenyebb táj nincsen a tiédnél.
Bányája nincs különb Hispániának,
nálad nemesb fémet nem szül Corinthus...
Műveltek ifjaid s tiéd a bánya...
Isten kegyéből kincsben, gazdagságban
el nem maradsz te egyetlen országtól..." In: Janus Pannonius – Magyarországi humanisták. Budapest 1982. Válogatta: *Klaniczay Tibor.* 223.

13 A középkori egyházi épületek és készületek, a síremlékek felmérése, regisztrálása is korábbi időszakra, az egyházi történetírásból kifejlődő katolikus és protestáns történetírói iskolák, illetve az egyházlátogatások, az ún. canonica visitatiók hagyományaira tekintett vissza. A 19. század elejétől azonban a velük foglalkozók ezeket az emlékeket már nemcsak vallásos tárgyakként, hanem a nemzeti történelem és művelődés ereklyéiként is tisztelték és értelmezték. Megítélésükben az egyházi emlékek szakrális értékének korábbi dominanciájával szemben a történeti és tudományos érték kezd előtérbe kerülni. *Papp Júlia:* Cserey Farkas Hazafi "hajtás"-a a Magyar Kurir 1822. évfolyamában. In: Magyar Könyvszemle. 1999/I.103–106.

14 Holéczy Mihály sorai sem csak az erősödő szemléleti változásra világítanak rá, hanem arra is, hogy az antik emlékek iránti érdeklődés a nemzeti emlékek megbecsülésének növekedésével sem halványult el: „Ha valamely régi hányt vetett márvány darabot, mellyen egynéhány betük látszanak, kifordít a' munkás szántóvetőnek ekéje: szinte mérsékletlen örömre gerjed felette némelly Tudós, és siet a' világgal közleni talán drágán

vásárlott tulajdonát mint a' felvilágosodásnak 's tudományos előhaladásnak szent sugarait; holott az egész ereklye gyakran nem egyéb, valamelly pénzes Római szabónak vagy feleségének sírkövénél! Azonban nem szeretném, ha mondásomért valaki azzal vádolna, hogy én a' betses óság eránt egy általjában érzéketlen vagyok; sőt nagy tisztelője, 's igen felforr bennem a' bosszú, hallván, hogy a' tiszteletes régiségnek maradványja bitangoltatik; 's én buzogva kérem hazámfijait, fordítsák különös figyelmöket az illyen találmányokra, vegyék az értetlen durva kezekből ki, 's mentsék meg méltatlan hajgáltatásoktól...Hanem tsak annyit akarok mondani, hogy mikor az idegen római köveket illy megkülönböztetésben tartjuk: akkor ne legyünk a' mi honni köveink eránt is hidegek." (TGY 1824.III.122)

15 „A' Romai Nép munkára, és egy Polgári Társaság boldogságának építésére 's fenn tartására termett nép volt. A' mi kevés ideig Erdélyt bírta, sőt első esztendeiben mindjárt Uralkodásának, ezt a' kicsin részit a' nagy Birodalomnak utakkal, városokkal, csatornákkal meg épitette 's fel-ékesítette...nintsen az a' szegelete az Országnak, mellyben munkás szorgalmatosságoknak eleven, és csudára méltó nyomait nem hagyták vólna." (Aranka György): A' Magyar Nyelv-mívelő Társaság' Munkáinak Első Darabja. Szebenben, 1796. 138.

16 „Hazánk legrégiebb mívészi Emléke..."-ként említi Jankovich Miklós az erdélyi Várhelyen felfedezett antik mozaikleletet. (FMOM 1825.473–474)

17 Sajátos módon nyert megfogalmazást a gondolat egy 18. század végi alkalmi kiadványban: a két „vitézkedő Nép", a magyarok és a horvátok ereiben – olvashatjuk – „még a' régi Római szabad vér buzog..." Trenk emlékeztető-jele és halotti beszédgye a' mi kedves Loudonunknak az egész austriai hadi-sereg' leg-főbb vezérjének sírja felett. Pesten 2-dik Júliusban. Pesten és Budán 1790, 29.

18 A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei. Desjardins Ernő francia szövegét ...magyarította, bővítette és külön pótlékkal kiegészítette Dr. Rómer Flóris. Budapest 1873. X.

19 A tradíció továbbélését jelzi a Nemzeti Múzeum antik kőanyagának 19. századi folyamatos gyarapodása is. Míg a múzeum 1807-es programírása a gyűjteményben csupán három agyagurnát és egy, a telki apátúrság földjén kiásott „Bálványt" említett, (Museum Hungaricum... i. m. (1807) 8–9.) a múzeum kiadványában egy évtizeddel később megjelent tanulmány már 60 ókori feliratos emléket ismertetett. (Acta Litteraria: i. m. 1818. 205–278.) 1820-ra elkészült – igaz, kéziratban maradt – a tanulmány 18 újabb emléket ismertető folytatása is. (*Rómer-Desjardins:* i. m. 1873. II.) A nemzeti gyűjtemény 1873-as szakkatalógusa már több, mint 250 kőemléket mutatott be. (*Rómer-Desjardins:* i. m. 1873.) Az egyetemes és a nemzeti kultúra, illetve az antik és a középkori művészet változó megítéléséről a korban ld.: *Szilágyi János György:* „Ismerem helyemet." (A másik Pulszky-életrajz) In: Pulszky Ferenc (1814–1897) emlékére. Budapest 1997. 25, 27. és *Marosi Ernő:* Az óságbarát múzeumigazgató. Pulszky és Bizánc művészete. In: uo. 50–55.

20 Erdélyi antik feliratos köveket ismertetett történeti és mitológiai kérdések kapcsán az Auraria Romano-Dacica. Cibinii, 1717. című, külföldön is ismert munka szerzője, Köleséri Sámuel Peter Burmann leideni professzorhoz és a lipcsei Jean-Burckhard Mencke-hez írott leveleiben. Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literärische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen von Joseph Trausch. III. Band. Kronstadt 1871. (Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen. Változatlan utánnyomás Köln, Wien 1983.) 295–298. *Papp Júlia:* Weidenfelder Lőrinc két levele erdélyi régiségekről 1754-ből. In: Magyar Könyvszemle 2000/II. 204–210.

21 S nemcsak a külföldiek, hanem a hazaiak számára is. Hans Dernschwam, a Thurzó-Fugger cég besztercebányai megbízottja üzleti utazásai során epigráfiai kutatásait Magyarország és Erdély mellett az oszmán birodalomra is kiterjesztette. Dernschwam, Verancsics Antal és Belsy János humanisták nevéhez fűződik az Augustus császár politikai végrendeletét tartalmazó híres Monumentum Ancyranum első újkori leírása. *Dernschwam Hans:* Erdély, Besztercebánya, Törökország. Útinapló. Közreadja Tardy Lajos. Budapest 1984. 17., 53–55., 430–432.

22 Kisebb pannóniai gyűjtés (14 kő felirata) szerepelt Bartholomaeus Amantius és Petrus Apianus 1534-ben Ingolstadtban megjelenő Inscriptiones sacrosanctae vetustatis non illae quidem Romanae sed totius fere orbis című munkájában. Wolfgang Lazius osztrák orvos 1551-ben Reipublicae Romanae in exteris provinciis constitutae commentarius címen jelentette meg a magyarországi római feliratokra vonatkozó gyűjteséit.

23 *Gerézdi Rabán:* Aldus Manutius magyar barátai. In: MKSz 1945. 39. 82–84.

24 Lescalopier az útleírásában közölt erdélyi feliratok egy részét (12 darab) utazása során saját maga jegyezte fel, más részét pedig (15 darab) egy Kolozsmonostoron élő olasz bérlőtől (árendástól) kapott gyűjtésből másolta ki. Pierre Lescalopier utazása Erdélybe (1574). Közreadja Benda Kálmán és Tardy Lajos. Budapest 1982. 91. Lescalopier egyébként – a reneszánsz archeológiai szemléletének hatására – nemcsak a kövek feliratának, hanem a szövegek mellett lévő figurális ábrázolásoknak, illetve az emlékek művészi kivitelezésének is figyelmet szentelt. Zalatnán egy „régi, magányos épület romjainál egy nagy, négyzetes kőlapon két kibontott hajú, könnyeit törlő leányalak faragott mását pillantottam meg" – írja – majd közli a kő feliratát. 79. Máshol egy felirat „egy durva és rosszul csiszolt márványlapon" látható. 89. Tordán egy „rosszul csiszolt márványkőből készült kapu"-t említ. 88. Felkelti érdeklődését egy olyan emlék is, mely egyáltalán nem tartalmaz feliratot: Gyulafehérvárott, a Campedor kapunál „egy kövön nagy, faragott domborművet pillantottam meg, mely két kisgyermeket szoptató nőstény farkast ábrázol." 81.

25 *Lescalopier:* i. m. 1982. 112.

26 A nemzetiségi hovatartozás kérdéséről a korban: *Klaniczay Tibor:* Hungaria és Pannonia a reneszánsz-korban. In: ItK 1987–88. 1–19.

27 *Dernschwam:* i. m. 1984. 16–17. Megyericsei és Taurinus az 1510-es években a Padovában és Bolognában tanult Várdai Ferenc humanista püspök gyulafehérvári udvarának volt a tagja.

28 Ábel, Eugen: Johannes Mezerzius, der Begründer der dacischen Epigraphik. In: Ungarische Revue 1883. 373–383.

29 *Taurinus István:* Paraszti háború. Fordította: Geréb László. Budapest 1972. 49–50.

30 A dákok fővárosáról, Sarmizegetusáról, illetve a Decebált legyőző Marcus Ulpius Traianusról elnevezett római Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa településről ld: Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Supplementband XIV. München 1974. 599–655.

31 CIL III 1452. Ezt a feliratot majd Szeredai Antal is közli Series Antiquorum et recentionum Episcoporum Transilvaniae című műve mellékletének bevezetőjében (Collectio continens Tabulas vetustorum, ad recentiorum monumentorum, quae in Templo Albaolim Juliensi, nunc Carlinensi in Transilvania sunt, fueruntque locata. A Carolinae 1791).

32 Kéziratban maradt, s csak újabban került kiadásra Szamosközy 1598-as Inscriptiones Romanae in lapidibus antiquis Alba Juliae et circa locorum című munkája. *Szamosközy István:* Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum,

Patavii 1593. Hasonmás kiadás. Sajtó alá rendezte: Balázs Mihály, Monok István, Szeged 1992. Magyarországi antik feliratos kövek szövegét közli Jacob Bongars (Bongarsius) Rerum Hungaricarum scriptores varii ... című, 1600-ban Frankfurtban megjelent magyar történeti forrásgyűjteményében. 617–631. Vö.: *Hóman Bálint:* A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon. Budapest 1925. 6–7. Bongars epigráfiai gyűjtését a Bél Mátyás köréhez tartozó osztrák történettudós, I. G. Schwandtner Scriptores rerum Hungaricarum reteres ... című munkájában (Bécs, 1746–48, I/2 kötet) újból közölte. 877–884.

33 A dákokat legyőző rómaiaktól, „ettől a' Győzedelmes Néptől veszik eredeteket azok a' mindenféle régiségek mellyek mái napon-is határunkon találtatnak." *Aranka:* i. m. 1796. 144.

34 A soproni polgárok egy antik feliratos követ a 16. században „lakóhelyük római eredetének büszke bizonyítékaként" a városháza falába építettek be. *Dávid Ferenc:* A Gizella-kápolna Veszprémben (1766–1938). In: Tanulmányok Csatkai Endre emlékére. Sopron 1996. 219.

35 Bonfininek a Hunyadiak római származását „bizonyító" genealógiai bravúrjához az írott források mellett az antik emlékek, feliratos kövek, gemmák szolgáltak igazolásul.

36 *Mikó Árpád:* Pannónia újjászületése. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Budapest 1994. 36.

37 Ad autorem libelli (Stephanum Zamosius) Georgius Kornis Transylvanus

Si retulit laudem Romani conditor aevi,
Livius Ausonia primus in historia,
Si Plato ab Actaeis merito decoratur Athenis,
Si celebrat Samium Graecia Magna senem,
Aurea iure etiam tibi grates Dacia debet,
Qui eruis ex eius plurima signi situ.
O utinam reliqui tam pulchra exemplo secuti
Sic vellent patriam condecorare suam.
Unanimi ergo tibi loquitur nunc Dacia voce;
Saepius o tales edere perge notas.

Aliud

Quod nunc prodit opus breve
Montanae referens rudera Daciae,
Nequaquam meritis modis
Exornare potest haec tenuis lyra.
Nam, quae tempus edax diu
Indignis tenebris clauserat, iis modo
Tu reddis nitidum iubar
Praeclaris meritis. Hinc merito pia
Acceptum referet tibi
Transylvania, quod sic decoras eam,
Ergo macte animi pie
Vir, te et longifluis insere seculis.

Franciscus Was Transylvanus.

(Ex Analecta lapidum vetustorum et nunnolarum in Dacia Antiquitatum Stephani Zamosii, Patavii, 1593 impressa)" Idézi: Dr. Veress Endre: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864. Budapest 1941. 576–577.

38 Tröster János nagyszebeni evangélikus rektor 1666-ban Nürnbergben jelentette meg Das Alt und Neue, Teutsche Dacia című könyvét.

39 Az Erdődy György megrendelésére az európai ellenreformáció egyik központjában, Antwerpenben készült Szent István diadalkocsin című metszeten (Peeter Rucholle, 1633) a szent király „robogó kocsijával pogány istenek szobrain és azok imádóin gázol át..." *Galavics Géza:* Program és műalkotás a 18. század végén. Művészettörténeti Füzetek 2, Budapest 1971. 16. (8. kép). Vö.: *Tóth:* i. m. 2000. 270–271.

40 Danubius Pannonico-Mysicos. Hagae et Amstelodam 1726. és Inscriptiones, monumenta ornamenta, lateres hierogliphicis inscripti, metae, scapi columnarum, urnae et omnia ad ripas Danubii in Hungaria inventa. Bononiae (é.n.) Marsigli magyarországi tevékenységéről: *Veress Endre:* Olasz egyetemi városok magyar vonatkozásai. Pécs 1941. 47.

41 *Matthiae Belii:* Notitia Hungariae novae geographico historica. Viennae 1735–1742. Torkos, Joseph: Meletema antiquarium philologico-historicum de veteri monumento sepulcrali romano Jaurinum inter et Comaromium invento. Jaurini 1748; Severini, Johannes: Pannonia veterum monumentis illustrata cum Dacia tibiscana. Lipsiae 1770; *Bartalis Ant.:* Ortus et occasus imperii romanorum in Dacia mediterranea cui accedunt nonnullae de monumento quodam e ruderibus Coloniae Apulensis eruto opinionis. Posonii 1787; Salagius, Stephanus: De columna romana milliaria ad Budam nuper reperta dissertatio. Quinque-Ecclesiis. 1780; *Katancsich, Matthias Petrus:* Dissertatio de columna milliaria ad Eszekum reperta. Eszekini 1782; Schönwisner, Stephanus: In romanorum iter per Pannoniae ripam... Budae 1780, Antiquitatum et historiae Sabariensis ab origine usque ad praesens tempus... Pestini 1791.

42 A korabeli régészeti kutatások eredményeinek népszerűsítésére törekedett Schönwisner István, az egyetem régészprofesszora a Promontorban felfedezett római mérföldköveket ismertető hosszabb írásában. (UM 1783.60–90) A csak monogrammal, de hangsúlyozott „Auf der Universität zu Ofen" keltezéssel aláírt, bőséges jegyzetapparátussal kiegészített, a külföldi szakirodalomra gyakran hivatkozó, a római mérföldköveket általában is ismertető értekezés elején a szerző felsorolja azokat a hazai feldolgozásokat, melyek eddig a nemrég felfedezett egyik kővel foglalkoztak. A sajtóirodalom növekvő szerepére utal, hogy Schönwisner nemcsak a tudományos publikációkat (Szalágyi István 1780-ban, Pécsett megjelent munkáját, saját ugyanebben az évben kiadott Commentarius geographicus... című művét, illetve Weszprémi István debreceni orvos Succincta Medicorum Hungariae ac Transilvaniae Biographia...Viennae 1781. című könyvét) említi meg, hanem a tudományos feldolgozások alapját képező első híradást, az Ephemerides Vindobonenses 1779. évi tudósítását is. A bécsi újság egyébként Schönwisner értekezésének megjelenése előtt közölte öt másik Promontorban előkerült mérföldkő feliratát is, (CIL III. 3717, 3718, 3713, 3714, 3716) hozzátéve: „Monimenta haec propedium, ut spes est, ad collectionem lapidum literatorum, quae in Budensi Regia scientiarum Universitate est, transferentur". (EV 1782.196–197, 182)

43 *Grüll Tibor:* Sopron város leírása 1738-ból – A régészeti kutatások kezdetei Sopronban. In: Tanulmányok Csatkai Endre emlékére. Sopron 1996. 152.

44 Inscrizioni antiche trovate e raccolte tra le rovine della Transsylvanis. 1723.

45 Schönwisner István Aquincum helyének meghatározása kapcsán ókori szerzők mellett megemlíti – többek között – Lazius, Marsigli, Timon Sámuel, stb. nézeteit. (UM 1783.89)

46 Acta Litteraria: i. m. 1818. 205–278., Rómer-Desjardins: i. m. 1873.

47 CIL III/2. 481.

48 *Rómer-Desjardins:* i. m. 1873. Pl. TGY 1820.I.54, III.9, 1822.I.68, 1823.VI.3, XI.3, 1824.III.3, IV.3, 1829.IV.122. stb.
49 *Siklóssy:* i. m. 1919., *Entz:* i. m. 1937., *Sinkó:* i. m. 1978.
50 *Dercsényi Dezső:* Ókor a középkor művészetében. Parthenon-tanulmányok 10. Budapest 1944.
51 *Ritoók-Szalay:* i. m. 1989. 65.
52 *Ritoókné:* i. m. 1994. 318.
53 *Ritoókné:* i. m. 1994. 323.
54 *Kovács András:* Humanista epigráfusok adalékai Gyulafehérvár közép- és koraújkori helyrajzához. In: *Szamosközy:* i. m. 1992. 26. (CIL III, 1070)
55 CIL III. 1298.
56 *Lescalopier:* i. m. 1982. 79, 81, 91.
57 RIU 696.
58 *Sinkó:* i. m 1978. 545–552. Szily és az antikvitás kapcsolatáról: *Galavics:* i. m. 1971. 30. és *Boda Zsuzsa:* Dorffmaister István világi falképei – kastélyok, középületek dekorációja. In: „Stephan Dorffmaister pinxit." Dorffmaister István emlékkiállítása. Katalógus. Szerk.: Kostyál László, Zsámbéki Mónika. 1998. 183–184.
59 *Buttlar, Adrian von:* Az angolkert – *Galavics Géza:* Magyarországi angolkertek. Budapest, 1999. 38.
60 „Az idegen Régiségekre való figyelmetesség-is ebben a' Százban kezdödött N. Ferencz Császárrol, 's Kapitány Székelly Sámuelröl bé-hatván Erdélybe-is, leg-elsö N. B. Szilágyi Sámuel vólt, ki ezeknek Gyüjtésekben gyönyörködni kezdett, azután N. Groff Hadik Erdélyben létében, és emlitett B. Brukenthal Urak tették közönségesebbé ezt a' részit a' jó izlésnek." *Aranka:* i. m. 1796. 140.
61 *Aranka:* i. m. 1796. 146.
62 *Aranka:* i. m. 1796. 149.
63 A terv végül nem valósult meg, a köveket 1816-ban a promontori szőlőhegyről a Nemzeti Múzeumba szállították. Acta Litteraria: i. m. 1818. 257–258. CIL III. 3714, *Rómer-Desjardins:* i. m. 1873. 96. és CIL III. 3718.
64 Egy pécsi levelező egy antik kő feliratát küldi be – mindenféle megjegyzés nélkül. (MU 1786.612) Az adatot Mommsen is átveszi: „Ex Fünfkirchen missa est." CIL III. 3306.
65 „A talált emlékek, és egyébb Régiségek a' Literatura baráti, 's különösen a' honnyi történetek' kedvelői előtt mindenkor nagy betsben fognak maradni, mert azok az Elővilágnak homályos időszakaszaiból vont Történeteknek leg hihetőbb, leg biztosabb tanubizonyságai, 's a' hol a' Történetírásban a' leg szorosabb visgálódás sikeretlen marad... ott gyakorta egy talált, ezen időket tárgyazó Emlék elegendő, 's kivánt világosítást adhat." (TGY 1820.I.54)
66 „Ó Szőny Római régiségek' tekintetében sokkal több nevezetességgel szolgálhat a' Tudós világnak, mint sem ne ohajthatnánk, hogy az ott lakó tanultt Urak fordítanák ezen nevezetes tárgyra gondos figyelmöket, 's közölnék." (TGY 1829.IV.123)
67 Holéczy Mihály Zichy gróf ószőnyi angolkertjében 1821-ben „egy nagy láda képű fejér márvány koporsót", egy „a' végre készültt fahajlékban felállított bálványt egész valóságos Római katona öltözetben", illetve két antik feliratos követ látott. (TGY 1829.IV.122–123)
68 „Columna milliarum Romana, quae nuper a Domina Veronica Knol universarum scientiarum Academiae huius urbis dono data..." (EV 1779.324–325. PZ 1779.55.sz.o.n.) CIL III. 3715. A „Budai Universitásnak" juttatott „két jeles régiségekről", egy antik feliratos kőről (CIL III. 3387), illetve egy Pomázon talált réztőrről – utóbbi, mint olvashatjuk,

„Vatai Pál Úr" ajándéka – szintén két újság is beszámolt. (EV 1781.46–47, PMH 1781.92)

69 Az erdélyi Közép-Ajtáról származó hír szerint „Ladislaus Mosa de Sáros-Berkesz, Centurio secundae Legioni pedestris Siculicae, cum nuper monimenta antiquitatis, cuius vir hic multiplici eruditionis genere ornatus mirifico studio tenetur, more suo investigaret, in Comitatu Szolnokensi Interiore ad pagum Also-Ilosva in rudera vetustae Arcis Romanae Eruditis hactenus incognitae incidit, tresque lapides reperit..." (EV 1780.136) CIL III. 803. Sáros-berkeszi Mósa László „tábornok, ki pályáját a székely gyalogságnál kezdé meg, tudományosságáról volt ismeretes." *Nagy Iván:* Magyarország családai. Pest. 1860. L-Ö. 569.

70 „Feküsznek" – olvashatjuk ókori és középkori márvány emlékekről – „számtalanul illy Kövek ide 's tova Országunkban, majd eldült Templomoknak omladékiban, majd régi Váraknak 's Épületeknek halmaiban; sőt még az utakon is elszórva, a' nélkül, hogy magokra valami figyelmetességet vontak volna." A bécsi udvari könyvtár lépcsőháza ellenben tele van „Pannoniai és Dátziai Régiségekkel...Illy régi maradványoknak hasznait valóban tsak tudatlanok és a' tudományokban járatlanok által nem látják." Museum Hungaricum... i. m. (1807) 11–12.

71 *Choay, Françoise:* Das architektonische Erbe, eine Allegorie. Geschichte und Theorie der Baudenkmale. Braunschweig/Wiesbaden 1997. (Eredeti cím: L'Allegorie du Patrimoine 1992, 1996) 51.

72 „Mit welchem Vergnügen, mit dem Vergnügen eines brennenden Liebhabers der ehrwürdigen Alterthümer, habe ich das überschickte römische Monument betrachtet. Aber ach! was ist doch alle Ewigkeit der menschlichen Ruhe und Sicherheit, da sie der geringste Bauer vernichten kann!" (APA 1775.367)

73 „Siebenbürgen hat eine ganze unterirdische Römerwelt..." – írja később egy másik régiségbúvár is – „und ich muß hinzusetzen, schade, daß die Schätze dieser unterirdischen Welt, welche die Erde über anderthalb Jahrtausende in ihrem mütterlichen Schooße vor gänzlicher Zerstörung bewahrte, bey ihrer Entdeckung so oft durch Unverstand, Bosheit, oder Gemeine, ihren eigene Nutzen übelberechnende Gewinnsucht unwieder bringlich zu Grunde gehen." (A 1823.590)

74 Szemléletváltásra utal az is, hogy a szerkesztő fontosnak érzi az eltérő vélemények, tudományos nézetek nyilvános ütköztetését. Miután közölte a bemutatott emlék feliratának feloldására és ábrázolásának értelmezésére tett kísérletet, hozzáfűzi: „So weit unser würdiger Freund. Wir überlassan diese Gedanken der Prüfung, und dem Urtheil, gelehrter Alterthumsforscher, und versichern, daß wir alle Erinnerungen dabey, mit dem verbindlichsten Dank annehmen; und wahren Gebrauch davon machen wollen." (APA 1775.368)

75 Amikor olyan emlékről olvasunk többé-kevésbé pontos leírást, amely nem került nyilvános, illetve magángyűjteménybe – tehát vagy lappang, vagy megsemmisült – akkor az autopszián alapuló ismertetés dokumentumértéke a modern régészeti kutatás számára is fontossá válik. Az ábrázolásokra és a feliratra egyaránt kiterjedő részletes leírást találunk például a már említett, Alsó-Gallán, Tata mellett előkerült, azóta eltűnt római szarkofágról. APA 1775.365–368. Vö.: RIU 696.

76 A székesfehérvári főtemplom megmaradt részeit ismertető 1806-os forrásértékű leírását a szakirodalom számon tartja. (HT 1806.235) *Dercsényi Dezső:* A székesfehérvári királyi bazilika. Budapest 1943. 61, *Marosi Ernő:* Mátyás király székesfehérvári sírkápolnája. In: Székesfehérvár Évszázadai. 2. Szerk.: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár 1972. 169–184, *Fényi Ottó:* A székesfehérvári királyi bazilika és préposti residen-

tia a XVII. században. In: Székesfehérvár Évszázadai 3. Szerk.: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár 1977. 127–144., *Kralovánszky Alán:* A székesfehérvári Anjou-sírkápolna. In: Művészet I. Lajos király korában (1342–1382) Katalógus Budapest 1982. 165–174. és *Szakál Ernő:* A székesfehérvári Anjou síremlékek és I. Lajos király sírkápolnája. In: Művészet I. Lajos király korában (1342–1382) Katalógus Budapest 1982. 175–182.

77 „...két ölnyi magasságú, 's fél ölnyi szélességű lapos Kő; mellynek felső részén, két fél Kör (Circlus) alatt, két mejj Kép (Brustbild) látszik. Ez alatt Linea vagyon húzva, és mindjárt lejjebb nagy, és szép olvasható betükkel ezen írás van:

M. VLP. PROVIN
CIALIS. AN. L.
H.S.E.
VLP. MATTVIK.
CONIVGI PIENT
ISIMO ET SIBI
VIVA PL.

Ezen írás alatt és mintegy egy tenyérnyit távolságra linea vagyon húzva, 's a' lineán egy tollakon függő kotsi van, eleibe két tűzes Ló lévén fogva. A kotsiban egy ember üll hátul egy pedig a' Kotsis ülésből a' lovakat hajtja. – Egy más illyen forma és hasonló készületű...Kő-darab is találtatott az most leírottal, de ezen az írás több helyen nem igen olvasható, hanem amint hozzá lehet vetni, M. Ulpius Római Tiszttartó Feleségének Sírköve lehet..." (HKT 1810.II.122–123) Marcus Ulpiusnak és feleségének az i. sz. 100 körül készült sírköve a Nemzeti Múzeumban található. (Ltsz.:107.1901.1.) A sírkővel foglalkozó irodalom nem említi a Hazai és Külföldi Tudósítások beszámolóját: *Römer Flóris:* Pannoniai újabb kiadatlan Római feliratok. II. közlés In: Archeologiai Közlemények IV. (1864) XX.sz. (56. o.) A sírkő ekkor még Tabajdon volt.; CIL III. 3375, 10342; *Hampel József:* A Nemzeti Múzeum legrégibb pannoniai sírtáblái. = Értekezések a történelmi tudományok köréből. (XXI) Budapest 1908. 31. sz. (40–41. o.) Hampel közli, hogy az emlék 1901-ben került a Nemzeti Múzeumba.; *Schober, Arnold:* Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. In: Sonderschriften des österreichischen Archäologischen Institutes in Wien. 1923. Band X. 211. sz. 98. o.

78 A hazai és külföldi szerzők (Megyericsei, Lazius, Dernschwam) által a 16. század közepe óta többször említett, később elveszett, majd 1818-ban Pécsett előbukkant márvány áldozati oltárt (CIL III. 3307) a pécsi püspöki palota egyik kertté átalakított bástyáján állították fel, majd 1873-ban Kovács Zsigmond püspök a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta. (Ltsz. R-D.352) *Römer-Desjardins:* i. m. 1873. 151.; Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Budapest 1994. 326.

79 Egy 1798-ban kiásott antik feliratos követ „Raich Pál akkori Apatikarius Úr... megvásárolván háza' falába az úczára berakatta." (TGY 1821.VIII.11) Egy 1809-ben a szombathelyi szőlőkben talált antik sírkövet „Czuppon György Apát és Kanonok Úr Kám uczán lévő házánál a' falba rakatta." (TGY 1821.VIII.9)

80 *Aranka:* i. m. 1796. 141.

81 Természetesen nem mindig: Alsó-Besnyőn 45 évvel korábban talált római feliratos kő a 19 század második évtizedében még a község határkövéül szolgált. Az ugyanakkor, hogy Moldoványi Antal figyelemfelkeltő írását, s benne az emlék feliratát a Tudományos Gyűjtemény közli, jelzi, hogy a lelet tudományos jelentőségével tisztában voltak a korban. Az emléket egykor felfedező Petrás András által nemrég talált római urnáknak,

hamvvedreknek „fölküldését" (nyilván a Nemzeti Múzeumba P. J.) – teszi hozzá a tudósító – „érdemes Petrás Úrnak ígérete szerént remélhetni" lehet. (TGY 1818.IV.142)

82 Az ókorban Apulum, a középkorban és a koraújkorban Gyulafehérvár.

83 *Aranka:* i. m. 1796. 146–147. CIL III 1236.

84 CIL III. 1147, 989, 1131, 1056. Ezt a forrást Mommsen mind az öt emléknél említi.

85 *Aranka:* i. m. 1796. 147–149.

86 Magyar Nemzeti Múzeum. (Ltsz.: 60.268.c.) *Johannes Nep. Máthes:* Veteris Arcis Strigoniensis... Strigonii. 1827. 61.; *H. Kolba Judit:* Románkori feliratos sírkőlap. In: Folia Archeologica (1962) 111–123.; *Takács Imre:* Esztergomi síremléktöredékek a 13. századból. In: Ars Hungarica 1988/2. (Utóbbi munka a 4. sz. jegyzetben említi a Hazai Tudósítások leírását.) Az epigráfiai érdeklődés elmélyülésére utal, hogy a tudósító a sírkő betűtípusai alapján kísérli meg az emlék datálását. A „betük bé vannak metszve, nem pedig kiállóképen faragva. Tsak ezen okból is gyaníthatni, hogy a' Templom építéséhez közelget az írás régisége, mert a' 11 és 12 században metszettek be a' kövekbe az illyen írások, és már a' 13 és 14 században többnyire mind kiálló betükkel jelentették. – De a' betük képe is a' régi Római egyenes vonásokat többnyire megtartja, 's tsak mémellyek tudniillik az A. M C N. betű képzelik a' Gorthus írás szegletességét. Ugyan ezen keverés is régiségnek jele Mabillon, Montfaucon, és Baringius szerint. – Az írásnak értelme mutatja, hogy koporsóírás: a' szavak ejtésök pedig rythmusával bizonyítja, hogy a' 9dik századtól a' 12idig uralkodó szokást követi. Hogy Apolinaris nevű férfiu az attya, t.i. Pál mellé helyheztetett, az világos: de ki légyen Pál? mi légyen Apolináris? azt arányozni sem lehet. Jeles személyek lehettek, azt abból gyaníthatom, hogy a' Fő Templomba temettettek, és hogy márvány födél takarja; mert az oda temetkezés tsak különös Királyi Levél mellett engedtetett meg; a' márvány koporsó kő pedig akkor tsak a' Királyokat, és az ő rokonaikat ditsőítette." A felirat betűtípusa valójában „a XII. század végére és a XIII. század elejére jellemző." A pater itt nem apát, hanem apátot jelentett, Apolinaris tehát fiatalabb rendtársa lehetett Pálnak. *H. Kolba:* i. m. 1962. 111.

87 Acta Litteraria: i. m. 1818. 250. 36. sz. CIL III. 3721. *Rómer-Desjardins:* i. m 1873. 97. illetve Acta Litteraria: i. m. 1818. 251. 37. sz. CIL III. 3722. *Rómer-Desjardins:* i. m. 1873. 98. A Hazai Tudósítások írását mindhárman említik.

88 „A' mi kövek még a' Püspöki kertben találtatnak, azok is megérdemelnék, hogy a' Fejérvári Papnevelő háznak valamellyik gondos tagjától a' Hazafiakkal közöltessenek." (HT 1806.344)

89 A feliratos kő „annyival... betsesebb... emlék, hogy mind Bochkayról reánk áradott szóbeli hagyományt megerősíti, mind pedig Boccátz Jánosnak Kassai Polgár-Mesternek és azon időbeli legdíszessebb Deák Poetánknak Verseit, mellyek külömben elenyésztek volna, fenntartotta; Mi ezen Történeti és Tudományi maradványnak velünk lett közlését Méltóságos Gróf Teleki Lászlónak nyilván köszönnyük." (TGY 1818.I.73)

90 CIL III. 1503. IDR III/2 112., CIL III. 1497. Mommsen említi az Archív leírását.

91 A 16–18. századi nemzetközi antikváriusi réteg tagjai között folyó élénk levelezés hagyománya – mint a fenti hírek mutatják – hazánkban a 19. századig továbbélt, alkalmanként már felhasználva a hatékonyabb, szélesebb körű tájékoztatás, a sajtóirodalom lehetőségeit is. Néhány tudós egy-egy újság rendszeres vidéki levelezőjévé vált (pl. Seivert János az Ungrisches Magazinnak), mások pedig alkalomszerűen küldtek tudósításokat a lapoknak: Jakosits József pl. a kolostorlátogatása közben végzett szerémségi régészeti kutatásairól – többek között egy római szarkofág és három feliratos kő felfedezéséről – számolt be. (PMH 1783.36–39) A szerkesztők buzdították is erre a régiségekkel foglalkozókat. „A' legújabb időben is találtattak e' tájon (t.i. Hátszeg

környékén P.J.) több emlék-kövek, mellyeknek leírásait Erdély' Tudósaitól kérjük. A' Red." (TGY 1824. IV. 10.) – olvashatjuk abban az írásban, melyben Haliczky Antal több mint 10 óbudai és erdélyi követ ismertet részletesen. (pl. CIL III. 3414) (TGY 1824. III. 3–30, IV. 3–19)

92 CIL III. 1503. IDR III/2 112. Déva, Múzeum (Románia) Az emlékkel egy évvel korábban – mint láttuk – Hormayr Archív-ja is foglalkozott.

93 CIL III. 1469. IDR III/2 396. Déva, Múzeum (Románia) CIL III. 1438. IDR III/2 314. Déva, Múzeum (Románia) Mind Mommsen, mind az IDR mindhárom kő esetében említi a Tudományos Gyűjteményben megjelent ismertetést. Mommsen megemlíti azt is, hogy az emlékek Noptsa farkadini kastélyában vannak.

94 A folyóirat szerkesztője közvetlenül a levél után közölte Haliczky Antal cikkét, melyben a tudós az utóbb említett kő feliratának jelentését igyekezett megfejteni. (TGY 1824. X. 37–39)

95 Az erdélyi tudós pap 1754-ben kelt levelét közli: Aranka: i. m. 1796. 134–136.

96 *Forster Gyula:* A műemlékek védelme a magyar és a külföldi törvényhozásban. Budapest 1906.

97 *Aranka:* i. m. 1796. 149.

98 Museum Hungaricum... i. m. (1807) 5.

99 Igaz, az antik emlékek megvédésére irányuló törekvések alkalmanként már igen korán összekapcsolódtak a helyi közösség identitástudatának erősödésével. A római városi tanács 1162-ben – büntetés terhe mellett – rendeletben tiltotta meg a Trajanus-oszlop rongálását: „Wir wollen, daß sie unbeschädigt bleibt, solange die Welt besteht..." *Choay:* i. m. 1997. 36.

100 Erre utalhat a Nemzeti Múzeum programírásának mottójaként szereplő Ciceró-idézet is: „Semmi se jelesebb az Emberi-Társaságban, mint a' Haza Köz-Javának eszközlése által szerzett érdem." Museum Hungaricum... i. m. (1807) 1.

101 *Tarnai Andor:* Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez.) Budapest 1969.

102 „A' sok szép Régiségek, mellyeket eddig Hazánkfiai a' földből kaptanak, ha egybegyüjtettenek vólna, vólna a' mit egy idegen Hazánkba lássan. De hová lettek? A' gyermeki együgyüség, a' drágaságoknak árrok nem tudása, az igaz Hazafiuságra való érzéketlenség, és a' becsületre való roszszul értett vágyódás el-fecsékelték a' sok kincset; Tolvajjai voltunk és vagyunk nagy részint Hazánknak; ezt megfosztván, idegeneket gazdagitottunk 's gazdagitunk vélek." Aranka: i. m. 1796. 140.

103 Museum Hungaricum... i. m. (1807) 3.

104 Johannes Máthes egy középkori esztergomi sírkő ismertetésekor megemlíti: „Lapis hic cum sua inscriptione similis est illi, qui Alba-Regali in Museum Nationale illatus fuit..." Mathes: i.m. 1827. 61. A Hazai Tudósítások levelezője – mint láttuk – még csak az emlék magánszemély által történt megmentéséről számolt be. (HT 1806.228)

105 „Mivel az egész Nemzet' híre nem az egyes polgárok' nagy vagyonaiktól...hanem a' köz kintstől, a' melly az elme 's lélek' tökéletességére és épülésére szolgál, veszi eredetét 's mértékét, mert nem tsak magunk' hanem Hazánk hasznára is kelletik gazdagoknak lennünk, minden igazsággal is egy részét örökségünknek Hazánk magának kívánhatja, ha jó és hív Hazafiak' ditséretét itthon és külföldön megérdemleni, és fentartani kívánjuk." Museum Hungaricum... i. m. (1807) 3.

106 A Nemzeti Múzeum „kintseinek köz hasznúvá tételére" – olvashatjuk egy korabeli tudósításban – „mindeneknek hetenkint bizonyos napokon a' bemenetel reggeli órákban megengedtetik", az igazi hasznot azonban a gyűjteményhez kapcsolódó tudományos kör

kialakulása jelentheti. Ennek feladata lesz „a' Múzeumbeli tudományos gyűjtemények által a' hazai históriát, a régiségeket és a' természeti históriát felvilágosítani, és ezen esméreteket a' Hazával nyomtatásban közölni." (HKT 1816. I. 100) A múzeum látogatási rendjét a Tudományos Gyűjtemény is ismerteti: a pénz- és régiséggyűjtemény például keddenként és péntekenként tekinthető meg. (TGY 1817. IV. 133)

107 Az angolkert „ideológiájában" szerepet játszó univerzális múlandóság-gondolat, (Vanitas) és archeológiai szemlélet (Roma aeterna) mellett a tudományosság és a hazai föld történeti emlékei iránti sajátos tisztelet is motiválta azokat a birtokosokat, akik a környékükön előkerült művészeti és régészeti leleteket – elsősorban antik feliratos köveket – kertjük, udvaruk díszeként helyeztek el. Vö.: *Buttlar– Galavics:* i. m. 1999. 36–41.

108 Acta Litteraria: i. m. 1818. 253.

109 Az egyetemi gyűjteménybe kerültek egy budai építkezésnél talált antik tárgyak. (ZU 1804. V. 23–24)

110 Ahogy jelenti ma is: 1958-ban a nyíregyházi múzeum szakembereit értesítették, hogy Mátészalkán „egy régi, faragott márványlap fekszik az egyik udvaron és azt felajánlják a Múzeum részére." Az emléket – egy 1484-ben készített reneszánsz Báthory címert – néhány nap múlva el is szállították. *Koroknay Gyula:* A mátészalkai reneszánsz Báthory címer. In: Művészettörténeti Értesítő 1958/4. 253.

111 Museum Hungaricum... i. m. (1807) 16–18. Erre pedig még századunk második felében (s minden bizonnyal napjainkban is) akad példa. Az 1950-es években Nagyecseden az ecsedi várat díszítő reneszánsz feliratos követ egy helyi lakos „úgy építette be új lakóházának a kapu melletti falába, hogy a faragott rész befelé került, és be is vakolta." *Koroknay:* i. m. 256. Az emlék későbbi feltárásáról: *Magyar Kálmán:* A nagyecsedi reneszánsz vár Báthori-címeres köve. = Művészettörténeti Értesítő 1878. 67–74.

112 A problémával Schauff már korábban is foglalkozott: a képzőművészetről kiadott önálló tanulmányában is hangsúlyozta a rajztanítás fejlesztésének, illetve múzeum és művészeti akadémia felállításának fontosságát. Schauff, Johann Nepomuk: Allgemeine Begriffe von Künsten und Künstlern angewendet auf die bildende Künste zur Beförderung nützlicher Thätigkeit und Bildung des Nationalgeschmacks. Pressburg 1794. 26–31.

113 Museum Hungaricum... i. m. (1807) 5.

114 Ehrenreich József „petsét metsző, és régiségekkel Kereskedő"-től 1814-ben pénzért vásárolt egy régi ezüst pecsétgyűrűt a Nemzeti Múzeum. A tudósítás a műkereskedőnek reklámot is biztosított: a kereskedő „szolgálattyát minden a' szép Mesterségeket szerető, és kedvellő Uraknak ajánlja, és régi római, görög, és Magyar pénzekkel, egyszersmind régi apróbb réz faragott Képekkel, és régi (Gemmákkal) kövekkel minden órában szolgálhat." (HKT 1814.I.66)

115 „Duae hae Columnae vix. An 1807. inventae fuerunt, fere iam in Hesostrati manus incidissent, et pilis portarum adplicitae fuissent, nisi eas Car. Pázmándy...ad Baracskensem villam suam transportari, et in horto locari iussisset..." Acta Litteraria: i. m. 1818. 253. A katalógus számos szarkofágnál megemlíti, hogy azok a váci püspöki palotából kerültek a múzeumba. Lelkes dicsérettel illetik Kámánházy László váci püspököt is, amiért Báthory András Madonnáját a nemzeti gyűjteménynek ajándékozta. Cimeliotheca Musei Nationalis Hungarici... Budae 1825. 43.

116 Az ajándékozási akció megbecsülését fejezi ki az is, hogy az ismertetéshez mellékelt, az ólomtáblát bemutató illusztráció aláírása – antikizáló betűkkel – a következő: „EX MUSEO NATIONALI HUNGARICO. DONUM D. JOSEPHI KEHRER"

117 A fentebb következőkön kívül lásd még: OPZ 1810.469, 513, 649, 675–676, 1812.1–2, 11–12, 21–22, 31–32, 51–52, 61–62, 71–72, 81–82, 627–628, 1813.1–2, 9–10, 19–20, 31–32, 39–40, 49–50, 59–60, 91–92, 101–102, 573–574, 583–584, 603–604, 613, 623, 633, 643, 653, 663–664, 674, 711–712, 1814.2, 11, 22, 41, 71–72, 79–80, 99–100, 157–158, 211–212, 221, 599, 609–610, 619–620, 629–630, 640, 651, 661, 672, 1815.12, 21–22, 30, 43, 106–107, 125–126, 1817.320–321, 452, 1819.733, 1819.733–734, 747–748, 763–764, 775–776, 791–792, 835, 849–850, 865–866, 895–896, 928–829, 959–960, 1019, 1035–1036, 1063–1064, 1078, 1105, 1129, 1143, 1821.479, 493, 505, 519, 535, 630, 1823.507. 527–528, 541–542, 555–556, 567–558, 581–582, 596, 642–643, 654, 681–682, 1824.594, 607, 753–754, 783–784, 829, 846, 883, 899, 1233, 1259–1260, 1273–1274, 1825.494, 511–512.

118 A nádor később is ajándékozott tárgyakat a múzeumnak. (MK 1829.I.279)

119 Acta Litteraria: i. m. 1818. 261–264, 272–275, *Rómer-Desjardins:* i.m. 1873. 100, 101, 102, 115, 116, 365. számú emlékek.

120 Gyűjteményt ajándékozott a múzeumnak később Gyurtsák Károly is. (OPZ 1828.651)

121 Azaz a Báthory András megrendelésére 1526-ban készült márvány Madonna reliefet, melynek a tudósító latin nyelvű feliratát is közli. A reliefet Róka János váci kanonok Alt und neu Waitzen című, 1777-ben Pozsonyban és Kassán megjelent munkája 44–45. oldalán – más művészeti emlékekkel együtt – már korábban ismerteti. A Báthory Madonnáról legújabban: *Mikó Árpád:* Báthori András Madonnája. In: Művészettörténeti Értesítő 1998/3–4. 167–175. Nagy Imre írásáról: *Papp Júlia:* Báthori Miklós címerének, sírkövének és Báthori András Madonnájának említései a 18. század végén és a 19. század elején. In: Művészettörténeti Értesítő 1999/1–4. 157–160. „Ezt én itt nem azért jegyzem fel" – teszi hozzá Nagy Imre – „mintha irigyleném a' Nemzeti Gyűjteménynek azon ajándékot, éppen nem: mert azt gondolom, hogy ha már elkellett költözni azon képnek Vátzrul, a' hol közel két száz esztendőkig tartózkodott, jobb helyre nem juthatott, mint a' Nemzeti Kintstárba..." Kovachich Márton György 1811-es levéltári gyűjtő útján „Vácon áthaladva a püspöknek a kertben befalazott római sírkövek átadását javasolja a múzeum számára..." *V. Windisch Éva:* Kovachich Márton György, a forráskutató. Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok Budapest 1998. 158.

122 Petrédy Antal – írja Bitnitz korábban – „a' régi Savariának...felásott feles számú drágaságait és ritkaságait tsüggedhetetlen fáradozással, az értetlen ásók' pénz-szomját győző költséggel magának megszerezte, házában díszesen 's a' legjobb ízlés szerént felállította, 's a' városkánkat meglátogató idegeneknek 's régiség kedvellőknek valódi Magyar vendég szeretéssel 's egész készséggel mutogatja." (TGY 1824.I.89–90) vö.: *Tóth:* i. m. 2000. 270–272.

123 A Jankovich-gyűjtemény Nemzeti Múzeumba kerüléséről *Berlász Jenő:* Jankovich Miklós pályaképe és könyvtári gyűjteményei. = Belitska-Scholtz: i. m. 1985. 51–60.

124 Haliczky nézeteivel Bitnitz professzor szállt tudományos vitába. (TGY 1824.I.75–90)

125 A sajtóból híreket kapunk az intézmény kiadványairól és szervezeti életéről is. Olvashatunk például az éremgyűjtemény Schönwisner István által készített, 107 rézmetszetes táblával illusztrált katalógusának, (OPZ 1808.936, HKT 1808.II.222–223), illetve kiegészítő függelékének megjelenéséről, (OPZ 1811.43) Miller Jakab Ferdinándnak a múzeum igazgatójává történő kinevezéséről, (MK 1812.I.338, OPZ 1812.219) a múzeum munkatársainak tudományos közleményeit tartalmazó Acta Litteraria Musei Hungarici 1. kötetéről, (TGY 1818.IV.143, PZ 1816.709) a pannoniai pénzeket feldolgozó, képekkel illusztrált teljes corpus elkészítésére kiírt pályázatról, (MK 1824.I.400, OPZ 1824.722, PZ 1824.II.3–4) Miller Jakab Ferdinándnak a múzeum anyagát ismertető

Cimeliothecájának megjelenéséről, (OPZ 1826.473) a múzeumi hivatalnokok özvegyei számára létrehozott alapítványról, (OPZ 1820.1345) vagy a Nemzeti Múzeum pénzügyi támogatását célzó törvénytervezetről. (PZ 1827.771–772) A Széchenyi Ferenc (HKT 1820.II.385–386), illetve Miller Jakab Ferdinánd haláláról tudósító írások (OPZ 1823.1379–80) az alapítónak és a tudós igazgatónak a múzeum létrehozásában és vezetésében játszott szerepét emelik ki A múzeum tekintélyének növekedését jelzi, hogy a nádornak a múzeumban tett látogatásai (MK 1810.III–IV.164, 1814.II.33, OPZ 1812.491, 1815.545, MK 1817.II.87, HKT 1817.II.65, PZ 1817.1137–1138) mellett az 1820-as években már a császári, főhercegi programokba is beiktatják a Nemzeti Múzeum megtekintését. (HKT 1820. II.190) Az 1817-es tudósításokból megtudjuk, hogy a nádor nagy megelégedéssel szemlélte meg azokat az új épületrészeket, melyeket a múzeum megszaporodott pénz- és régiséggyűjteményének jobb elhelyezése érdekében, illetve a korábbi hely tűzveszélyessége miatt saját palotájából bocsátott az intézmény rendelkezésére. Károly főherceg és családja a múzeum „szép rendét, és szembetűnő gyarapodását olly kedvel szemlélték, hogy ott három óránál tovább mulatnának, 's eltávozván Károly ... Fő Herczeg a' képek gyűjteményének szaporítására önnön képét megigérné." (HKT 1824.I.317)

126 Az akcióról és a képekről, különösen a Zrínyi kirohanásáról: *Esztegár László:* Kazinczy és Krafft Péter Zrínyi-képe. In: Művészet 1905. 64–67; *Vasic, Pavel:* Die Kunst Peter Kraffts. In: Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege. 1960. 58–69. *Galavics Géza:* A történeti téma. In: Művészet Magyarországon 1780–1830. Budapest 1981. 61–65; uő.: A történeti hagyomány képzőművészeti hordozói. In: Ars Hungarica 1981/2. 201–202; *Rózsa György:* Kazinczy a műbíráló. In: Ars Hungarica 1981/2. 206–208; *Frodl-Schneemann, Marianne:* Johann Peter Krafft 1780–1856. Monographie und Verzeichnis der Gemälde. Wien-München 1984. 66–70, 152–153; *Sinkó Katalin:* A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai. In: Művészettörténeti Értesítő 1983/4. 189; uő.: Kazinczy Ferenc és a műgyűjtés. In: Ars Hungarica 1983/2. 271; uő.: A profán történeti festészet Bécsben és Pest-Budán 1830–1870 között. In: Művészettörténeti Értesítő 1986/3–4. 111. Sinkó Katalin szócikke. In: Történelem-kép. i. m. 2000. 529–531.

127 Die Gemähldeausstellung des Professors und akademischen Historienmahlers Peter Krafft, auf der Biberbastey... In: Hormayr's Archiv 1825. 359–, Nikolaus Zrinyi in Szigeth. Frey nach dem Ungarischen des Franz von Kazinczy. Mit einigen Worten über Peter Krafft, und seine Kunstausstellung im Monat May 1825. Wien 1825. 23–29, *Weidmann F. C.:* Die Ausstellung der neuesten Gemälde Peter Kraffts. In: Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode. 19. Mai 1825 497–501.

128 16. századi külföldi előzményekre támaszkodik az a sokáig ható, a magyarok által készségesen átvett érvrendszer, mely kulturális elmaradottságunk okát nem a tudományok és a művészetek gyakorlására való alkalmatlanságunkban, hanem a mostoha történeti körülményekben, a Mátyás-kori virágzás után szinte állandósuló háborús viszonyokban keresi. *Tarnai:* i. m. 1969. 86.

A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az OTKA (D 25048) támogatásával készült.

Resüme

„... what we would not do for ourselves, we do for our country!"
(Contributions to the history of the description and collection of local ancien relics in the mirror of the press releases related to the National Museum at the beginning of the 19th century)

The tradition of being occupied with the local artistic and archaeological relics, which can be most prominently recognised in the systematisation and collection of ancient, carved stones from Pannonia and Dacia together with ancient and Medieval coins, had its root in the age of Renaissance.

On the other hand, the attitude towards the relics of art and archaeology had greatly changed since the Renaissance as in the other countries of Europe. Earlier the inspection and collection of artistic and archaeological objects were primarily intended to represent the social status, wealth, the sophisticated and aristocratic taste of the collector, but in the 18th century the appreciation of culture was becoming widespread with the strengthening of the scientific and critical attitude of the Enlightenment.

The change in this attitude can be recognized in the fact that the heritage of the glorious past, the "national" relics dating back to the age of the Hungarian settlement and after were becoming more emphatic along with the increasing interest in the Medieval buildings, ruins, sepulchral monuments, and the collection of material remains, which was the result of the strengthening nation state idea and patriotic consciousness. At the same time, the earlier European consensus on the valuable nature of ancient relics remained unchanged. According to the tradition expoerts said that the local ancient relics belonged to the European spiritual-cultural inheritance, and the appreciation of these objects strengthened the cultural legitimation of the nation.

At the turn of the 18th and 19th century the increase in the number of press reports and writings on ancient relics reflects the growing social prestige of the intent to find and preserve ancient remains. These reports must have been the heralds of the coming enthusiastic patriotic movement at the beginning of the 19th century, which mobilized different layers of the society to enrich the collection of the National Museum. On the other hand, the press reported not only about financial support and donations of old coins and relics but also about the placement of some contemporary works of art in this museum. It reflects that this new cultural institute wanted to take part not only in the collection, presentation and scientific systematisation of the national heritage but aimed at helping prosper contemporary national art.

Papp Júlia

Nagy Sándor

EGY RENITENS HONVÉDTISZT HÁNYATTATÁSAI
Petőfi Sándor konfliktusai a hadseregben 1848–1849

Közismert, hogy 1848 őszén, amikor nyílt szakításra került sor Magyarország és a Habsburg-Birodalom másik fele között, a márciusi forradalom hőse, Petőfi Sándor is mundért öltött, fegyvert fogott a nemzeti függetlenség védelmében. Októbertől Debrecenben a 28. honvédzászlóaljnál teljesített szolgálatot, 1849 januárjától pedig, kisebb-nagyobb megszakításokkal mindvégig, Bem oldalán az erdélyi, illetve bánsági harcokban vett részt.

Az viszont már kevésbé él a köztudatban, hogy a hadsereg Petőfi számára összességében bizony keserves csalódást okozott: lelkesedését a szolgálati idő alatt megtörték a különböző zajos botrányok, méltatlan és megalázó helyzetek. A költő többször is benyújtotta lemondását, 1849 májusának végén pedig kilépett a honvédseregből. (Az bizonyos szempontból a történeti véletlenek közé tartozik, hogy katonai szereplése mégsem ilyen dicstelenül ért véget: két hónappal később Segesvárnál, katonaként halt hősi halált.)

Petőfi eme konfliktusait életrajzírói és a katonai szolgálatával foglalkozó munkák általába szigetelt, esetleges történésekként tárgyalják, olyan benyomást keltve – ez esetenként kifejezett megfogalmazást nyer –, hogy a költőnek a honvéd tisztikar, kivált a hadügyminisztériumi vezetés részéről, személye ellen irányuló támadásokkal, retorziókban megnyilvánuló értetlenséggel kellett folyamatosan szembenéznie.

Véleményünk szerint azonban elsősorban nem erről volt szó. A következőkben megpróbáljuk tisztázni Petőfi szóban forgó konfliktusainak hátterét, szenvedéstörténet (vagy más oldalról: zaftos botránykrónika) helyett valószerűbb összefüggésbe helyezve a tényeket.

„...engedelem nélkül jöttem el a zászlóaljtól"[1] – egy induló karrier nehézségei

A Debrecenben a 28. honvédzászlóalj 2. századának újoncaival foglalatoskodó Petőfi kapitány csapattiszti tevékenysége rövid ideig, mindössze három hétig tartott, s elég különös befejezést nyert, kihatva katonai pályafutásának további részére is.

November közepén a zászlóalj megkapta az Országos Nemzetőri Haditanács 10-ről kelt rendeletét, amelynek értelmében az alakulat „szárnyosztályai" (1., 2., illetve 5., 6. század), közte tehát Petőfi százada is, Hrabéczy Miksa őrnagy parancsnoksága alatt, november 17-én megkezdték a levonulást Debrecenből Szolnokon át, Nagybecskerekre, a bánsági hadszíntér központjába.[2] Maga Petőfi azonban nem tartott embereivel: egyszerűen *elhagyta* csapatát.

A körülményekről az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz benyújtott, november 24-én írott kérelméből értesülhetünk. Eszerint a költő még „folyó hó 10-ke táján" kérte volna néhány „néhány hétre terjedő" szabadságolását, levelével az ügyben illetékes Nemzetőri Haditanács elnökét, Nádosy Sándor ezredest keresve meg (Nádosy utasította aztán az OHB-hoz). Még mielőtt azonban az engedély megérkezett volna, a zászlóalj felkerekedett, s hiába ostromolta őrnagyát, engedné Pestre, a szabadság megsürgetése végett, Hrabéczy megtagadta a kérést, s csupán egy napot adott tisztjének az engedély bevárására. Ez persze kevésnek bizonyult. Ily módon Petőfinek november 18-án követnie kellett volna Szolnok felé szekerező egységét; ám ehelyett úgy döntött, hogy, mivel „az elbocsátó levél egy pár nap alatt úgy is

meg fog érkezni", megtakarítja a feleslegesnek vélt becskereki utat, s nem a zászlóalj után, hanem Erdődre, feleségéhez indul.[3]

A menthetetlen, háborús viszonyok között különösképpen kirívó függelemsértés hátterében, nagyon jól tudjuk, családi gondok álltak. Petőfi felesége terhes volt, a szülést december közepére várták (december 15-én született meg fiuk, Zoltán). A forrongó szatmári vidéken Petőfi nem akarta egyedül hagyni a védtelen asszonyt; a bizonytalanság miatt november végén Debrecenben húzták meg magukat.[4] Ezekre a gondokra céloz tehát 24-én az OHB színe előtt, amikor azt írja: „Szabadságra-jövetelem oka olly nagy, hogy ha az meg nem engedtetnék, kénytelen volnék a katonaságról végkép lemondani..."[5]

Petőfi mindazonáltal következetlenül járt el. Az eredeti szabadságolási kérelmet valójában aligha adta be november „10-ke táján". 13-án, vagy nem sokkal azelőtt, ugyanis még arról tudósította Csengery Antalt, hogy a zászlóaljjal Erdélybe készül: „*mi* 17kén *indulunk* innen Erdélybe (kiemelés tőlem – N. S.)."[6] Terveiben változásról leghamarabb 15-én hallunk, azt követően tehát, hogy Debrecenbe ért a honvédzászlóaljat a távoli bánsági harctérre rendelő, november 10-én kelt haditanácsi utasítás. Valószínűleg ekkor döntött úgy, hogy amint barátjának, Arany Jánosnak írja: „Áj em itthagying Debrecent, zászlóaljunk Becskerekre megy holnapután, én pedig Erdődre with Úrláb januáriusig."[7]

Ebből adódóan viszont *semmiféle* esély nem volt arra, hogy a november 14–15. körül beadott kérelem 17–18-ig megjárja a Debrecen–Pest–Debrecen utat. Petőfi így kizárólag Hrabéczy őrnagy jóindulatában bízhatott, és bízott is, hiszen már 15-én Erdődre készülődött. Hiába. Az őrnagy nem nélkülözhette a hadszíntérre induló alakulat egyik századának parancsnokát. Petőfi logikusan igyekezett volna Pestre, ügyét előmozdítandó, azonban Hrabéczy erre sem állt rá. Az egy nap haladék, amit végül kapott, csak arra volt jó, hogy elkövesse kényszerű ballépését, s eredeti szándékának megfelelően Erdődre távozzon.

Következetlenség érhető tetten a kért szabadsági időt illetően is. November 15-én Aranynak még „januáriusig" tartó szabadságról nyilatkozott, amivel egybevág az először kért, november 24-én említett időtartammal kapcsolatos, „néhány hétre terjedő"–formula. November 22-én ellenben már „egy pár hónapról" beszél, s a 24-i kérvényben is huzamosabb idő szerepel, február 1-ig számítandóan.[8]

Petőfi emiatt hamarosan szerfelett kellemetlen helyzetben találta magát. Hasztalan sürgette kétségbeesetten a lassan feloldozással felérő engedélyt, az ügy elakadt az OHB, illetve a Nemzetőri Haditanács örökébe lépő Hadügyminisztérium katonai osztálya berkeiben. Az illetékesek ugyanis értetlenül álltak Petőfi kapitány megnövekedett igényei előtt, főként mivel az – úgy tűnik – nem fejtette ki kívánságának valóban nyomós indokait.[9] Az ügyintézőket egyfelől érezhetően nyomasztotta a kérelmező érdemdús személye, másfelől azonban, amint Nádosy ezredes kénytelen volt megvallani, az, hogy „a jelen harczias körülményekben illy hosszadalmas időre távozási engedelmet adni a Hadügyministerium feljogositva nem lenne..."[10] Még a Petőfi elleni elfogultsággal igazán nem vádolható Kossuthnak is komoly fenntartásai voltak az egész eljárást illetően, mondván, hogy „az illy hosszú időre szabadság megadása esetében a bizottmány azt superarbitrizosnak kívánandja tekintetni", vagyis valamiféle felülvizsgálatot tartana szükségesnek.[11] Erre azonban nem került sor.

Petőfi, ha nehezen is, célt ért. Nádosy ezredesnek, a hosszúra nyúlt huzavona nyomán, lassan elment minden kedve az akadékoskodástól: végül december 26-án kelletlenül áldását adta a rendhagyó módon „kivett" szabadságra.. Ennek idejét, maradéktalanul teljesítve a költő óhaját, három hónapban határozta meg, igaz „díj", azaz fizetés nélkül.[12] A kellemetlen ügy végére látszólag pont került...

„...azzal az emberrel egyszer beszéltem és többször nem fogok beszélni"[13] – Vetter és Petőfi

A költő azonban hamarosan újabb zavart keltett maga körül. 1849 januárjában – szabadsága még le sem járt – Debrecenben nem kisebb valakivel, mint a Mészáros Lázár hadügyminisztert helyettesítő Vetter Antal tábornokkal akasztott tengelyt.

Az eset meglehetősen rejtélyes. Vachot Sándorné, az OHB titkárának felesége, évtizedekkel később tudni vélte, hogy Petőfi szabadságának meghosszabbítása végett felkereste a helyettes hadügyért, aki hanyag öltözékéért, mindenekelőtt nyakravaló – a szabályszerű katonás megjelenés nélkülözhetetlen tartozéka – hiánya miatt megrótta. A költő ezt nem vette jó néven, s ennek félig-meddig magában, „majd kötök én neked nyakravalót kötélből" keresetlen megjegyzéssel hangot is adott. Vesztére azonban a tábornok füle jó volt: később bepanaszolta Petőfit Kossuthnál, aki aztán állítólag Vachot Sándor útján próbálta lemondatni a vétkest.[14]

Közelebbről szemügyre véve, azonban Vachotné elbeszélése, amit általában, jobb híján, el szoktak fogadni, kétségeket ébreszt. A történet egyrészt gyanúsan keveredik az elhíresült februári nyakravaló-incidenssel.[15] Másrészt azon is el lehet tűnődni, vajon Vetter valóban jelenetet rendezett volna-e a nyakravaló miatt egy *szolgálaton kívüli* tiszt esetében. Harmadszor képtelen az az állítás, miszerint Petőfi szabadságát akarta meghosszabbítani a Hadügyminisztériumnál: a látogatásra január első felében került sor, míg a szabadság csak február 1-én (vagy, a három hónap számításától függően, még később) járt le. Végül nem áll meg a lemondatási história sem, mivel Petőfi ekkoriban – ezt látni fogjuk – tartósan élvezte Kossuth bizalmát.

Az eset hátterének felvázolásánál megfoghatóbb, főként hitelesebb támpontokkal szolgál Petőfi január 13-án kelt, Kossuthhoz intézett levele. Ebben mindenekelőtt elpanaszolja a rajta esett méltánytalanságot: „...azzal az emberrel egyszer beszéltem és többször nem fogok beszélni, nehogy hamisnak tapasztaljam azon hitemet, hogy a bakonyi kanászok legcivilisálatlanabb emberek a világon.... soha csúfabbul senki nem bánt velem, mint Vetter." Majd a lényegre tér: „Nem előléptetést kérek többé... csak arra kérem Önt, tetessen át a 28dik zászlóaljtól Bem táborához;" s ha erre nem lenne lehetőség adjon kölcsön, hogy legalább mint magánember Bemhez mehessen.[16]

„Kérelmem inkább Vetter tábornok elé tartozik tán..." – mentegetőzik előbb ugyanitt, s ezt illetően tökéletesen igaza van: az ilyen természetű ügyek valóban a Hadügyminisztérium hatáskörébe tartoztak. Petőfi nyilvánvalóan azért fordult Kossuthhoz mert Vetternél nem talált megértésre. A január 31-i levél egyenesen a kezünkbe adja, miért kereste fel korábban a Hadügyminisztériumot: szolgálati beosztása, illetve áthelyezése ügyében.

Miért e sietség? Hiszen, mint említettük, szabadsága csak februárban járt volna le. Nos, kétségtelen, hogy Petőfinek, miután fia megszületett (december 15.), s felesége kiheverte a nehéz szülést, nem volt többé maradása. Több ok miatt sem. Egyrészt 1848–1849 fordulóján a hadi helyzet válságosra fordult: a kormány kénytelen volt elhagyni a Windisch-Grätz csapatai által fenyegetett Pest-Budát, s a Tiszántúlra, Debrecenbe áttenni székhelyét. A szomorú események egyben eldöntötték a családi és hazafias kötelesség malomkövei között őrlődő költő dilemmáját is: nem maradhatott tétlen. Január 9-én felhívással fordult a közönséghez, amelyben a harc folytatására buzdított – bizonyára magára is gondolván.[17] Másrészt ugyancsak kényszerítő erővel hatott a, Petőfit mindig is sújtó, pénztelenség: a szabadság ideje alatt, minthogy „díj nélkül" adatott meg, kapitányi fizetését nem folyósították, más kereseti lehetőség pedig alig akadt.[18] Mielőbb szolgálatba kellett tehát lépnie.

„...gyalázat nélkül csak Bem oldala mellett lehet az ember." – indokolja Kossuthnál áthelyezési kérelmét. Úgy tűnik, Petőfi mindenáron Bemhez igyekezett, ami viszont csak utólag, a két ember között később kialakult meghitt viszony ismeretében nem meglepő. A szöveg bizonyos szempontból félrevezet. Az áthelyezés sürgetését illetően – véleményünk szerint – az Erdélyből érkező győzelmi jelentések mellett, legalább annyira szerepet játszott a 28. zászlóaljhoz való, újabb botránnyal fenyegető visszatérés *elkerülése*. Petőfi utólagos szabadságoltatása ugyanis mit sem változtatott azon a tényen, hogy annak idején semmibe vette őrnagya parancsát és cserbenhagyta az alakulatot: Hrabéczy, tiszttársai, s talán a legénység előtt is lejáratta magát. A visszatérés *morálisan* vált lehetetlenné, s ezt ő is nagyon jól tudta. Így választ elé került: vagy új beosztás után néz, vagy szégyenszemre kilép a hadseregből.

Ilyen vonatkozásban tartozik a Vetter-ügy előzményeihez korábbi előléptetési kérelme, amelyre január 13-án is utal. Petőfi a rá jellemző nagyvonalúsággal kívánta megoldani egzisztenciális problémáját: december 24-én Kossuthnak írott levelében, megdöbbentő tálalásban, *őrnagyi előléptetését* szorgalmazta. „Nem kérek bocsánatot alkalmatlankodásomért," – fogalmazott ekkor még magabiztosan – „mert nem magam, hanem a haza érdekében írom e levelet. Mindenki látja s Ön a legjobban, hogy egynek vagyunk legnagyobb híjában, a vezéreknek. Ha sejtésem nem csal – s az én sejtéseim nem szoktak csalni – bennem van annyi erő, hogy, ha pályám nyílik, egyike leszek azon vezéreknek, kiknek Magyarország szabadságát fogja köszönni. Azért kérem Önt, nevezzen vagy neveztessen ki engem őrnagynak, hogy minél előbb saját számadásomra játszhassam a hazamentés nagy tragoediájában."[19] Nem kétségbe vonva az önjelölt honmentő buzgalmának őszinteségét, lehetetlen elsiklanunk azon „apróság" felett, hogy a fenti módon egy puskaport sem szagolt, ráadásul egységétől immár hetek óta engedély nélkül távollevő (hiszen csak december 26-án engedélyezték szabadságát) tiszt folyamodik előléptetésért. Emellett élünk a gyanúperrel, miszerint az enyhén szólva szokatlan kérést nem csupán a „haza érdeke" motiválta, hanem a 28. zászlóaljtól való végérvényes távozás – Petőfi őrnagyként más beosztást kapott volna – szüksége is.

Bár az előléptetési kérelem sorsáról nincs tudomásunk (valószínűleg elintézetlen maradt),[20] a fényes katonai karrier gondolata szöget ütött Petőfi fejében. Január 7-én Arany Jánosnak címzett levelében, félig tréfásan, félig komolyan, így ír: „de ne búsulj, én még élek, s kardomat nem húztam ki a hüvelyéből, és ki fogom húzni, s ki tudja, kardommal együtt mit húzok ki a hüvelyből, millyen diadalmak fognak ragyogni e kard élén."[21]

A december végi–január eleji nagy tervekből hamarosan semmi sem maradt. Január 13-án Kossuth színe előtt már csupán áthelyeztetését kéri, s siet leszögezni: nem kér előléptetést... Bár igazából nem tudjuk, mi történt, kézenfekvőnek tűnik a következtetés: Petőfi mindaddig töretlen önbizalmát Vetter tábornok brutális fellépése zúzta szét, s hozta őt magát oly helyzetbe, amiből nem látott más kiutat, mint hogy, előző elképzeléseit jórészt feladva, Kossuthtól kérjen segítséget.

Vetter a jelek szerint többé-kevésbé ismerte Petőfi viselt dolgait, s ez elegendő lehetett ahhoz, hogy már látványára is „bakonyi kanásszá" változzon. 1848 novemberében ugyanis történetesen a bánsági hadtest egyik hadosztályát vezényelte Nagybecskereken, ahová a hónap folyamán a 28. zászlóalj is megérkezett – Petőfi nélkül. Hrabéczy őrnagynak jelentenie kellett századosa eltűnését, s az eset híre ténylegesen szárnyra kelt. „Az igaz, hogy én, miután egyáltaljában nem kaptam engedelmet, engedelem nélkül jöttem el a zászlóaljtól, de ezért nem volt szükség *bevádoltatnom*, mert magam azonnal tudtára adtam a honvédelmi bizottmánynak (kiemelés tőlem – N. S.)." – méltatlankodik, nem sok joggal, Petőfi december 12-én.[22] Az incidens ekként aligha kerülte el Vetter figyelmét, annál is inkább, mivel decem-

berben, immár a Hadügyminisztériumban, alkalma volt értesülni a neves kapitány szabadságolásának legújabb fordulatairól.

A Hadügyminisztérium, amelynek vezetésével december végén bízták meg Vettert, a kényszerű költözködést követően, 1849. január 10-én nyitotta meg kapuit Debrecenben.[23] A „Petőfi-ügyhöz" hozzátartozik, mivel igencsak befolyásolhatta a helyettes hadügyminiszter kedélyállapotát, hogy a városban és környékén ekkortájt valósággal hemzsegtek a különböző módokon szabadságolt, alakulatuktól igazolatlanul hiányzó, avagy jól fizető állás után ácsingózó tisztek. Vetter emlékirataiban nem szűnik meg panaszkodni a tisztikar fegyelmi állapotára: „...az alárendeltek követték feljebbvalóik példáját és szintén nem jelentkeztek az illetékes parancsnokoknál – saját hadtestüket engedelem nélkül elhagyták, s olykor még más hadtestekbe is átléptek, sőt csata napján századaiknál nem is mutatkoztak."[24] Nos, éppen január 10-én, illetve az azt követő napokban történtek erélyes intézkedések a hadsereg eme rákfenéjének orvoslása végett.[25] Nyilvánvaló, hogy Petőfi egyúttal e rendteremtési akció alanyává is vált.

Ezt látszik erősíteni két január 15-i dátummal kibocsájtott, Vetter tábornok által szignált, HM-rendelet, amelyek mintha a Petőfivel megesettek tanulságait fordítanák le a szolgálat nyelvére. Az első az alkalmaztatásért kopogtatókat utasítja nyíltan el: „Mindazon katonai és polgári állásban levő egyéneknek, kik a hadügyministeriumhoz tiszti állomásért folyamodnak, ezennel meghagyatik; miszerint folyamodványaikat ezentúl az illető parancsnokságok, vagy hatóságok útján, és ne közvetlen a hadügyministeriumhoz terjesszék fel: mert ellenkező esetben folyamodásaik elmellőztetését maguknak tulajdonítsák."[26] A másik az áthelyezések engedélyeztetését írja elő: „A hadügyministerium által ezennel közzé tétetik, miszerint ezentúl egyik ezred – zászlóalj – csapatból a másikhoz felsőbb engedelem nélkül, áttételek szorosan tiltatnak; ha csak ezt a sürgős szolgálat nem igényli, melly esetben az illető parancsnok illy áttételnek alapos okát adni köteleztetik."[27]

Mindazonáltal a Vetter által rövid úton kiebrudalt Petőfinek végül, a Kossuthhoz intézett január 13-i kétségbeesett megkereséssel, sikerült kikerülnie a kutyaszorítóból. Ugyanazon a napon, amikor a *Közlöny*ben megjelent az önkényes áthelyezést tilalmazó fenti rendelet, a helyettes hadügyér a következő iratot vette az OHB elnökétől: „A honvédelmi bizottmány jónak látta Petőfi Sándor 28-ik honvéd századost azon zászlóaljtól hol eddig szolgált, Bem tábornok úr hadseregéhez áttenni."[28] Vetter ezzel szemben kapitulálni kényszerült.

Január 19-én a debreceni térparancsnokság utasítást kapott, miszerint Petőfit *azonnali* indulásra szólítsa fel Bem táborába.[29] A kategórikus felszólítás azonban elkésett, mivel Petőfi időközben már elindult, jobban mondva elviharzott Debrecenből (a távozás hirtelenségén még közeli ismerősei is elcsodálkoztak).[30] Január végén már az erdélyi hadszíntéren volt, Bem oldalán.

Az a mód viszont, ahogyan elérte áthelyezését, semmi jót nem ígért a jövőre nézve – újabb konfliktus csíráját hordozta. Amikor február derekán megtért Debrecenbe, ismét felforrósodott a levegő körülötte...

„Nyakravaló nélkül akarod megvédeni hazádat?"[31] – Mészáros és Petőfi

Petőfi immár Bem futárjaként, a tűzkeresztségen átesve, február 14. táján érkezett megint a kormány székhelyére. Ekkor írja Aranynak: „Hadi tetteimről szerényen hallgatok, csak annyit jegyzek meg, hogy hozzám méltólag viseltem magamat; ez úgy hiszem elég."[32] Aligha sejtette, hogy Mészáros Lázár hadügyminiszter néhány nap múlva, érdemei elismerése helyett, a hadsereg elhagyására kényteleníti.

Történt ugyanis, hogy Petőfi a Hadügyminisztériumban szabálytalan öltözetben, főként nyakravaló nélkül jelent meg a hadügyér színe előtt, „külseje épen nem volt szolgálati kinézésű;" – írja később Gelich Rikhárd, aki annak idején a HM-ben teljesített szolgálatot, mint százados – „nyaka egészen meztelen volt és széles inggallér takarta attilája aranyos gallérát. Fövege, csákó helyett, világos szürke pörge kalap volt, melyen vörös toll lengett." Az eredmény nem is maradt el: Mészáros állítólag úgy ráförmedt, hogy „hangját a legközelebbi szobában is lehetett hallani."[33]

Gelich elbeszélését lényegében megerősíti a főszereplő, Mészáros emlékirata, noha később igyekezett kedélyes színben feltüntetni az esetet. Eszerint a nála jelentkező költőt megrótta az „a la Hamlet divatért" – ez nyilván célzás volt Petőfi színészi pályafutására – mire az „goromba kifejezéssel nyilvánítá megvetését s honvéd ruhájának és honvéd tisztnek többé nem akart ismertetni."[34]

Petőfi a szóváltás után, február 17-én valóban megküldte Mészárosnak lemondását, amely hamarosan a nyilvánosság elé került. Idézet a levélből: „Tisztelt hadügyminiszer úr! – Megfontoltam a dolgot, mellyért tegnap magához hívatott ön, s annak következtében jelentem, hogy kapitányi egyenruhámat levetettem, miután azt nyakravaló nélkül egyáltaljában nem lehet viselni, s miután a nyakravalónemhordás végett több leczkéztetést, vagy pláne kényszerítést nincs kedvem tűrni."[35]

Az eset teljesen világosnak látszik: a kissé régimódi Mészáros, aki, Vetterhez hasonlóan, túl sokat időzött a cs.kir. hadseregben ahhoz, hogy szótlanul menjen el az ilyesfajta fegyelmezetlenség mellett, szerencsétlen vitába keveredett a közismerten vérmes természetű poétával.

Ez azonban csak a felszín. Hogy került Petőfi a Hadügyminisztériumba? A lemondólevélben maga írja: Mészáros 16-án magához hívatta. Korábban ezt akként magyarázták, hogy Mészáros 16-a előtt egyszer már találkozott a költővel.[36] Csakhogy ez esetben miért volt szükség berendelésére (a hadügyér ott és akkor is előadhatta volna kifogásait Petőfi viseletét illetően)? A megoldás: Petőfi előzőleg nem járt a minisztériumban. Ezt a február elején meghonosított térparancsnoksági gyakorlat adja kezünkbe: eszerint a Debrecenbe érkező katonai személyeknek minden esetben be kellett jelentkezniük a térparancsnoksághoz, amely az illető számára tartózkodási jegyet állított ki.[37] Ahhoz, hogy Mészáros értesüljön Petőfi debreceni időzéséről, és magához hívassa, nem kellett tehát személyes érintkezés, elég volt kézbe vennie a térparancsnokság napi jelentését a beérkezett egyénekről, s kiadni a szükséges utasítást.

Mindenesetre birtokunkban van az az irat, amellyel február 15-én a Hadügyminisztérium a térparancsnoksághoz fordult: másnapra rendelje be „Petőfy Sándor százados urat".[38] Kétségtelen, hogy a dologban Mészáros keze volt.

A hadügyér tehát jóelőre *készült* Petőfi fogadására, a „leczkéztetésre". Mivel biztos nem lehetett benne, legfeljebb gyaníthatta, milyen viseletben fog megjelenni színe előtt, arra kell gondolnunk: a nyakravaló csupán ürügyet szolgáltatott, hogy alaposan „befűtsön" a rendetlen kapitánynak, sőt talán kiprovokálja lemondását...

Mi oka volt erre? Petőfi neve, egy korábbi affér következményeként, bizony rosszul csengett Mészáros számára. A költő még 1848 augusztusában közzétette „Lenkei százada" c. versét, amelyben a hadügyminiszter becses személye nem túl hízelgő összefüggésben kap helyet.[39] Persze azért nem lehetett ennyire haragtartó. A tőle szokatlanul erélyes fellépést vélhetően Petőfi januári esete váltotta ki. A hadügyér, aki korábban a felső-magyarországi hadszíntéren tevékenykedett – tegyük hozzá: siralmas eredménnyel – január közepén tért meg Debrecenbe, éppen időben, hogy értesüljön a Petőfi–Vetter konfliktus részleteiről. A Kossuth által rendelet formájában közölt „megoldás" aztán végképp nem nyerhette el tetszését.

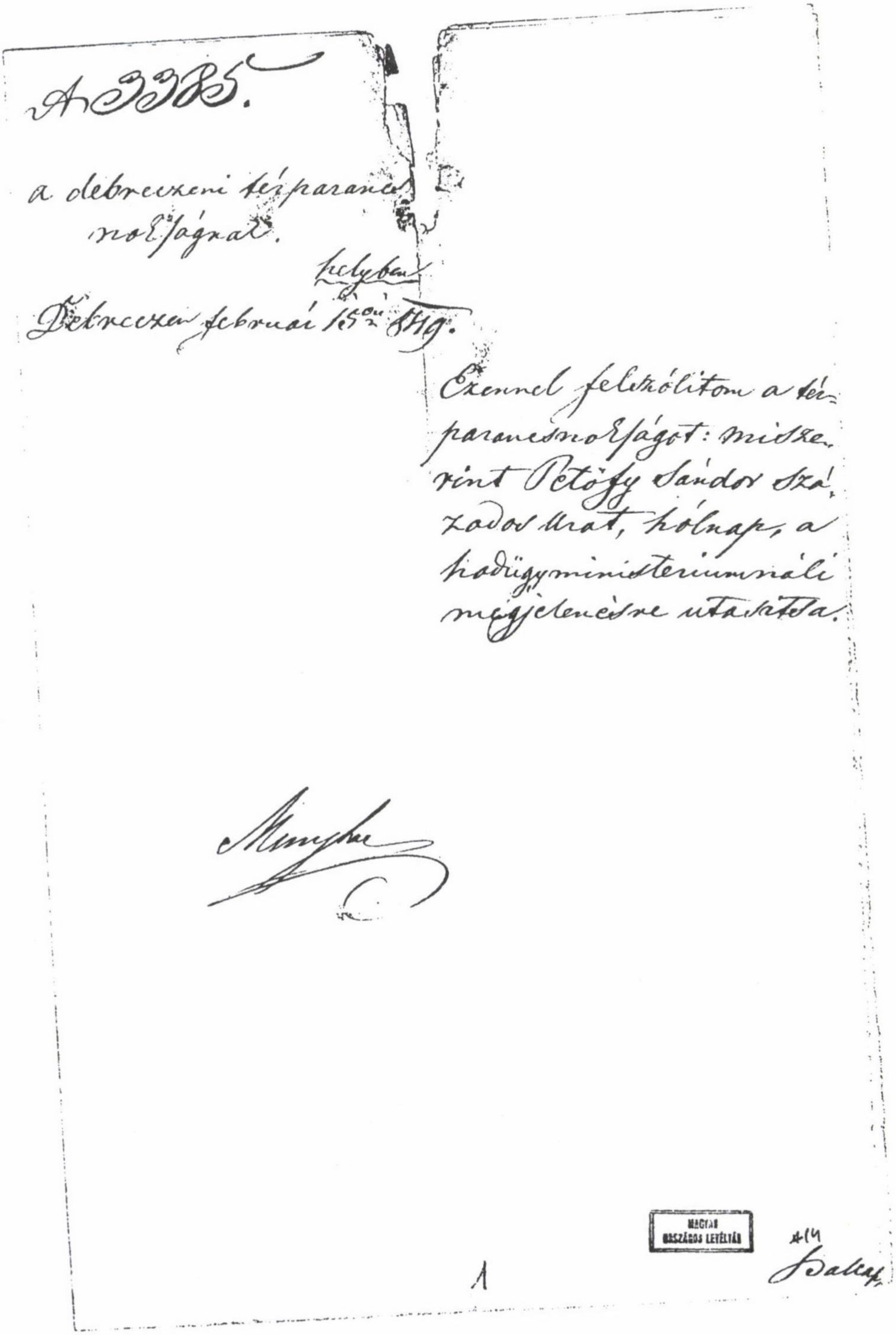

A 3385.

a debreczeni térparancs-nokságnak.

helyben

Debreczen februári 15én 849.

Ezennel felszólitom a tér-parancsnokságot: miszerint Petőfy Sándor szá-zados urat, hólnap, a hadügyministeriumnáli megjelenésre utasitsa.

Mészáros

MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR

414

Szalay

1

Szorosan véve tulajdonképpen az történt, hogy a hadsereg egy századosa, miután az ügyében hozott döntés (ha lehet így nevezni Vetter goromba elutasítását) nem találkozott egyetértésével, kapcsolatait kihasználva, a szolgálati utat megkerülve, magasabb fórumon szerzett érvényt akaratának. Az OHB Petőfi áthelyezésével, amelyet mindössze egy „jónak látta" indokolt, átnyúlt a hadügyér feje felett.

Azt követően, hogy Petőfi február 17-én beadta lemondását, Mészáros kapva kapott az alkalmon, s a nagyközönség másnap már a *Közlöny*ben olvashatta az ominózus levelet.[40] A hadügyminiszter ily módon saját pénzével fizetett vissza Kossuthnak: kész helyzet elé állította. Február 18-án szinte diadalmasan dörgöli orra alá: „Van szerencsém tisztelt elnök úrnak Petőfy Sándor századosnak folyó hó 17-én kelt s hozzám intézett feliratát másolatban azon hozzá adással áttenni, miszerint ezen levél tartalma részemről a Közlönyben kiadatni rendeltem (sic!)"[41].

Persze Petőfi sem maradt adósa a hadügyémek: február 20-án a *Marczius Tizenötödike* hasábján megjelentette „Nyakravaló" c., inkább gúnyiratát, mint versét, amely Mészáros – látszatra – alaki eljárását figurázza ki, mégpedig legelevenebb pontjára, hadvezéri sikertelenségére tapintva.[42]

A konfliktus ezek után kifejezetten személyes jelleget öltött. Míg a „Nyakravaló" közléséig semmiféle visszavonhatatlan avagy jóvátehetetlen lépésre nem került sor, az után a nevetségessé tett Mészáros pillanatok alatt kipenderítette a költőt a hadseregből. Február 21-én utasítás ment a 28. honvédzászlóaljnak, hogy törölje a névsorból számfeletti századosát.[43] Kiállították Petőfi elbocsájtási okmányát is, miszerint „eddig hű (!) szolgálatától azon hozzáadással mentetik fel, hogy miután minden igényfenntartás nélkül lépett ki a legfelsőbb szolgálatból, néki sem a tiszti czimnek használata sem a hadseregi egyenruha viselése meg nem engedtetett."[44] Végül február 23-án a debreceni térparancsnokság lett utasítva az „obsit" kiszolgáltatására.[45]

A hadügyminiszter, mintegy eljárását igazolandó, ugyanekkor rendeletet adott ki: „Sajnosan tapasztaltatván, mikép számos tagjai a magyar hadseregnek mindennemü haszontalan jelekkel szerelik fel magukat... meghagyatik minden fősereg és hadosztály parancsnok uraknak, úgy szinte más katonai elöljáróknak felelet terhe alatt, miszerint mind a főtisztek, mind a többi legénység ruházatjukat illetőleg a szabályoknak szoros megtartására ügyelni, és mindenféle fennérintett haszontalan feleslegek hordatását eltiltani szoros kötelességüknek ismerjék."[46]

Petőfi már nem várta meg a végkifejlett, rövidesen eltünt Debrecenből. Február 22-én írt Aranynak, családját Szalontára küldte, maga pedig másnap indult vissza Erdélybe, Bemhez.[47]

A bajban voltaképpen megint Kossuth segített, aki egy megbízással gyorsan eltávolította pártfogoltját a szűkké vált városból.[48] Így katonai pályafutása, a történtek ellenére, igazából nem szenvedett törést: Bem áprilisban, sajátos módon, megerősíttette korábbi rangjában, s a katonai érdemjel III. osztályával tüntette ki – „reaktiválását" gyorsan követte őrnagyi előléptetése (május 3.).[49] Mészáros „leczkéztetése" a jelek szerint kudarcot vallott...

„Klapka tábornok még hidegebb volt... mit beszélek, hideg? goromba, pökhendi, felháborító!"[50] – a Vécsey-ügy hullámverései

Petőfi lassan egyenesbe jövő katonai karrierjének furcsamód egy olyan ügy vetett véget, amelyben később teljesen vétlennek bizonyult.

Bem tábornok május elején átmenetileg elbocsájtotta a betegeskedő költőt; aki honvéd őrnagyi kinevezésének felterjesztésével, Bem meleg ajánló soraival, illetve a rábízott hivata-

los iratokkal, május 6-án, vagy kevéssel azelőtt, Debrecenbe érkezett.[51] A cívis városban tett rövid kirándulás azonban ismét, immár menetrendszerűen, csúnya botrányba fulladt. A háttérben egy néhány héttel korábbi história állt.

Bem április második felében, a Temesvár körüli hadműveletek kapcsán, súlyos konfliktusba bonyolódott az aradi ostromsereg parancsnokával, gróf Vécsey Károly tábornokkal. Egy meghiúsult manőver után a lobbanékony lengyel generális április 23-án egyebek mellett a következőket jelentette: „Jogom van tehát, és kötelességemnek is tartom Vécsei tábornokot a kormány előtt vagy hazaárulónak nevezni, vagy olly gyáva és minden tehetség nélküli tisztnek, kire soha többé semmiféle hadi parancsnokságot nem kell bízni."[52] E sorok sajnálatosan napvilágot láttak a kolozsvári kiadású *Honvéd* április 28-i számában, s a közlés nyomán nagy vihar támadt.

A kormány székhelyén mindenki meg volt győződve, hogy Bemnek nem lehet köze a becsületsértő írás közzétételéhez. Kossuth május 2-án kijelentette: „Biztos vagyok benne, hogy a szolgálati irat, amelyet minden kormányzatnál a titkos archívumba szokás letenni, e több mint tapintatlan nyilvánítása nem az Ön rendelete következtében történt; sokkal inkább az volt a benyomásom, hogy ezt a hibát az Ön előzetes tudomása nélkül, egy bizonyos személy felelőtlen könnyelműségéből eredően, irodájában követték el."[53]

A célzás nyilvánvalóan Petőfit illette, aki április elejétől rendszeresen fogalmazta Bem francia nyelvű jelentéseit. A felzúdulást kiváltó, április 23-án kelt jelentéssel ugyanis *kivételesen* olyan magyar fordítás is elment, amelyet, ha nem is fordított, Petőfi mindenesetre aláírásával hitelesített.[54] S lényegében ez a fordítás jelent meg a *Honvéd* hasábjain. Kossuth gyanúját, hogy Petőfi a saját feje után ment, növelte továbbá, hogy Bem bizalmasan már április 22-én panaszt emelt Vécsey ellen.[55]

Az igazi bomba mindazonáltal május 3-án robbant: a *Marczius Tizenötödike* lehozta a Bem-jelentést. El lehet képzelni, mekkora volt Kossuth, a kormány, illetve a katonai vezetés megdöbbenése. A radikális lap lépése egycsapásra megsemmisítette a kormányzóelnök addigi erőfeszítéseit, hogy csendben elsimítsa az ügyet. Bem vádjai Vécsey fülébe jutottak;[56] hosszadalmas igazolás, panaszáradat, méltatlan huzavona vette kezdetét...

Petőfi május 6-án tehát a lehető legszerencsétlenebb pillanatban bukkant fel. „Megérkezve Debrecenbe, jelentkeztem Kossuth Úrnál az Ön leveleivel." – beszéli el később kálváriáját Bemnek – „A fogadtatás nagyon hideg volt, talán több is mint hideg. Meg voltam lepetve ezen, mert nem tudtam megérteni e különös bánásmódot irántam, aki hozzá voltam szokva, hogy Kossuth mindig igen nyájasan fogadott. Megkérdeztem tőle, miképp lesz szíves rendelkezni jövőm tekintetében. Ő ezt a lakonikus választ adta: a dolog nem rá tartozik, forduljak a hadügyminiszterhez."[57] Kossuth tehát levette róla kezét.

Rövidesen minden világossá vált előtte. Az ideiglenes hadügyminiszter, Klapka György tábornok, aki a Budát ostromló Görgeit helyettesítette ezen a poszton, rögvest magához hívatta és vadul rátámadt:

– Ki tette közzé Bem tábornoknak Vécsei tábornok ügyét érintő levelét a Honvéd c. lapban?

– Én.

– S hogy merészelte azt megtenni?

– Mert parancsom volt rá.

– Ki adta a parancsot?

– Bem tábornok.

– Nem igaz!

– De igaz, miniszter úr, én nem szoktam hazudni sem Önnek, sem senki emberfiának.

– Viszont mindenki azt mondja, hogy ön azt a levelet saját jószántából közölte, Bem tábornok parancsa nélkül.

– Tehetek én arról, mit fecsegnek az utcán?

– Debrecenbe marad ön, míg e tárgyban Bem tábornok válasza megérkezik.

– Szívesen maradnék, de fontos dolgaim vannak Pesten, s holnap el kell utaznom. Azt hiszem elég, ha becsületszavamat adom.

– Nem elég! stb. stb.[58]

A jelenet, amelynek során Klapka még a költő előléptetését is kifogásolta, azzal végződött, hogy Petőfi, „megromlott egészségére" hivatkozva beadta lemondását.[59]

Klapka, ez a fenti párbeszédből is kitűnik, meglehetősen tájékozatlan volt az ügy részleteit illetően. Nem csoda, hiszen csak előző nap érkezett Debrecenbe, s éppen május 6-án vette át a HM irányítását.[60] Miért lépett fel mégis, erősen hiányos információk birtokában, oly „lehengerlően" Petőfivel szemben?

Nos, ebben, amellett, hogy mindenki a felelőtlenségéről ismert költőt gyanúsította, némi szerepe lehetett Petőfi régi „partnerének", Mészáros Lázárnak is. A leköszönő hadügyminiszter Klapka érkezéséig, még május 5-én is, ténylegesen vitte az ügyeket.[61] Utódja így valószínűleg jórészt tőle értesült a Vécsey-ügyről, illetve – s ezt legalább olyan fontosnak érezzük – Petőfi viharos „előéletéről". Május 10-én, amikor Klapka beszámolt Görgeinek az esetről, többször is elhangzik Mészáros neve, s utalás történik a februári incidensre is: „nem átalla... tisztelettel megőszült volt hadügyminiszterünk, Mészáros altábornagy úrra egy gúnyköltemény közrebocsátani."[62] Kísértett a múlt...

Petőfi azzal, hogy beadta lemondását, a maga részéről befejezettnek tekintette az ügyet. Másnap, május 7-én, Klapka világos meghagyása ellenére (hiszen vizsgálat folyt ellene), családjával elindult Pestre. „Sok okunk van rá, legfő az, hogy szegény jó apám meghalt s édes anyámról semmit sem tudok." – írja Arany Jánosnak.[63]

Útközben azonban elkövette azt az ostoba hibát, hogy Szolnokról május 8-án provokatív hangú levéllel vágott vissza Klapkának. A levélben sorra vette sérelmeit, majd valósággal arcul csapta a tábornokot: „Uram! – Ezek olyan dolgok, a melyekért békés időben személyes elégtételre hívtam volna s tán lelőttem volna önt, mint a verebet..." Követelte egyúttal – ilyen felvezetés után teljesen értelmetlenül – őrnagyi kinevezésének kihirdetését (ezzel *de facto* visszavonta lemondását), az erről szóló okmány megküldését, illetve szabadságolását.[64]

A dolog különösen azért volt sajnálatos, mert a Vécsey-ügy, már ami Petőfi szerepét illeti, időközben lezárult. Május 9-én befutott Debrecenbe Bem 6-ról kelt igazoló jelentése, amelyben értésre adta, hogy a *Honvéd* tudtával közölte az április 23-i iratot – vagyis: a megvádolt költő ártatlan.[65] Így az ellene indított eljárás okafogyottá, a Debrecenből való engedély nélküli eltávozás pedig tökéletesen érdektelenné vált volna.

Miután azonban Klapka megkapta a szolnoki levelet, engesztelhetetlen volt. Bosszúért lihegve, május 10-én valóságos vádiratot szerkesztett Petőfi ellen, s az egész ügyet, elégtételt követelve, áttette főnökéhez, Görgei hadügyminiszterhez. Panaszáradata ügyesen elfedte a tényt, hogy valójában, személyes sérelmeit leszámítva, nincs mondanivalója. Petőfi már megcáfolt önkényes eljárásának vádját az irat fogalmazványában először egy „állítólag"-gal próbálta életre kelteni, majd, ezt kihúzva, az „általjában híre volt" nem kevésbé bizonytalan megfogalmazás mellett döntött. A megmaradt fogalmazvány külön érdekessége az az útólag törölt – Klapka ezt már erősnek érezhette – szöveg, amely Petőfi elfogásáról intézkedett volna: „Egyébb iránt Petőfynek elfogatására innen egy uttal a pesti térparancsnokság is tudósítva lévén, iránta további rendelést Hadügyminister urtól várom."[66]

Az egész immár nem Bem és Vécsey viszályáról szólt: egy sértett tábornok keresett módot és ürügyet a visszatorlásra. Erre hamarosan alkalom is nyílott. Május közepén, a Buda

ostromát megtekintő Klapka, Görgei svábhegyi főhadiszállásán, véletlenül összefutott a költővel, s az első meglepetésből felocsúdva, elrendelte letartóztatását. (Mindez valószínűleg május 15-én történt.)[67]

Klapka évtizedekkel később kínos magyarázkodásba bonyolódott, azt állítva, hogy nem akarta Petőfit meghurcolni, s rövidesen, egy megrendezett jelenet keretében, úgymond visszaadta szabadságát.[68] Maga Petőfi erről hallgat, május 17-én csupán annyit mond az incidensről, hogy Klapka „elég arcátlan volt ahhoz, hogy letagadja lemondásom elfogadását, azt állította, hogy ennélfogva még az ő jurisdikciója alá tartozom, s ha nem lennék Petőfi, levelemért huszonnégyóra alatt felakasztatna! stb. stb."[69]

A másik egykorú forrás, Ludvigh János kormánybiztos május 16-i jelentése, viszont egyértelműen kétségbe vonja Klapka elbeszélését, nyilvánvalóvá téve, hogy végül Görgei elégelte meg az áldatlan perpatvart: „Klapka Petőfit bezáratta, de mivel az anyját betegnek jelenté, Görgey Klapkának megírta, hogy most eressze el. Istenem, istenem, hogy az embereknek mindég kell veszekedniök. De mi a manónak is jött ide Petőfi." – vonja le a magvas tanulságot Ludvigh.[70]

Ezek után megtörtént Petőfi tényleges „rehabilitálása". „Őrnagyi lemondásomat nem fogadták el; három hétre szabadságot adtak..." – újságolja Aranynak május 17-én.[71] Ezt azonban, az előző megaláztatásokon túl, beárnyékolta anyja halála (szintén május 17-én). Petőfinek elment a kedve a katonáskodástól: a kapott szabadság leteltével, május 28-án ismét benyújtotta lemondását, az esetleges visszautat a nyilvánosság előtt tett, június 11-i nyilatkozatával vágva el.[72] A HM, jóval később, június 28-án intézkedett: „Petőfi Sándor honvéd őrnagy saját kívánatára a magyar hadseregből kilépvén minden további szolgálat alól ezennel felmentetik."[73]

Utoljára persze Klapka is megkapta a magáét. Petőfi megint a maga módján, „Egy goromba tábornokhoz" címzett versében állt méltó bosszút: „Mert én ugyan nem tartom magamat / Nagy embernek, de akkorácska csak / Vagyok, hogy oly parányok, aminő ön, / Levett kalappal szóljanak velem."[74]

Összegzés

A Petőfi katonai szolgálatával kapcsolatos, máig az egyik legalaposabb tanulmány szerzője, a költővel megesettek végső summázataként a honvéd tisztikar társadalmi összetételére hívta fel a figyelmet, megállapítva, hogy „a magyar forradalom hadserege nem tudott kitermelni *valóban forradalmi törzstiszti és tábornoki kart.*" Ennél egyúttal hivatkozik Petőfi és a „valóban" forradalmár katona, Bem meghitt viszonyára is.[75]

Szigorúan Petőfi eseteinél maradva azonban, az elmondottak alapján, kétségbe kell vonnunk eme megállapítás helytállóságát. Ezzel szemben úgy gondoljuk, hogy ha valami összekötötte Hrabéczy őrnagyot, Vettert, Mészárost és Klapkát, az nem a „következetes demokrata vagy forradalmi republikánus magatartás *külső* megnyilvánulása"[76] iránti ellenszenv volt, sokkal inkább az a tény, hogy valamennyien vérbeli *katonák* voltak: a hadsereg érdekét és szempontjait mindennél előbbrevalónak tartották. A hadszíntérre vonuló alakulat elhagyása, a rendes szolgálati út megkerülése, amellett hogy nehezen nevezhető a „republikánus magatartás *külső* megnyilvánulásának", olyan dolog, amely *minden* hadseregben súlyos vétség, s amelyet egyúttal szükségszerűen követ retorzió. Ezért bárkit is „elmarasztalni" aligha méltányos – de nem is a történész feladata.

A Petőfi-jelenség bizonyos szempontból valóban általános tanulságokkal szolgál, azonban nem annyira a tisztikar „szociális arculatára", mint inkább az 1848–1849 harcaiban

született magyar hadsereg gyermekbetegségeire nézve. Mindaz, amit az előbb a költő szemére hánytunk, az engedély nélküli eltávozás, az alá-fölérendeltségi viszonyok kijátszása, a „protekciózás", korántsem áll példa nélkül. Ezek a tünetek mindenekelőtt a gyakorlat kiforratlanságát, főként pedig a honvédsereg egységes vezetésének hiányát jelzik, amellyel szemben egyébként a sokat emlegetett „ellenlábas", a Hadügyminisztérium mindvégig küzdött.

Petőfi konfliktusai elsősorban a személy ismertsége, s politikai vezetéssel ápolt kapcsolatai okán tekinthetők különlegesnek. A költő rögtön katonai pályája kezdetén elkövetett egy súlyos hibát, amelynek következményei, az egymásba fonódó, ismétlődő összetűzések a Hadügyminisztérium mindenkori irányítóival, végigkísérték szolgálati idejét. Azonban azt is meg kell mondani, hogy a sajnálatos ügy, majd szaporodó ügyek, szándékolt elaltatását nem könnyítette meg konfliktusokat nehezen tűrő természete: megnyilvánulásai rendre a hierarchia elutasításáról, túlméretezett önbizalomról, naivitásról árulkodnak. Ezzel befolyásos rosszakarókat szerzett, s azon sem lehet különösebben csodálkozni, ha utóbb immár megalapozatlan vádak is hitelt kaptak vele kapcsolatban.

Igazat kell adnunk tehát Klapka György, jóllehet ebben a formában mélységesen álszent, észrevételének: „(Petőfin) át nem tudott hatni az a meggyőződés, hogy egy hadseregnél, melynek az ország joga és szabadsága megvédése, tehát a legfőbb feladat, mi egy hadseregre várhat, jutott osztályrészül, egyes-egyedül a vasfegyelem képezi a főfeltételt, hogy missziójáť teljesíthesse."[77]

Mindazonáltal a történet így nem kerek. Hozzá tartozik, hogy Petőfi, miután kilépett a seregből, július közepén mégis meggondolta magát, s visszatért oda, ahol mindig is menedékre lelt: Bem erdélyi hadseregéhez. Július 29-én Marosvásárhelyről büszkén írja feleségének, hogy a lengyel generális aznap odafordult egyik segédtisztjéhez: „Jelentse a Hadügyminisztériumnak, de jól figyeljen, jelentse szó szerint: adjutánsom, Petőfi őrnagy, aki Klapka tábornok gyalázatos bánásmódja miatt leköszönt, most ismét szolgálatba lépett."[78] levél a költő utolsó levele volt: két nap múlva elesett a segesvári csatában...

Az utókor ezt a képet őrizte meg Petőfi Sándor katonai szolgálatáról.

Jegyzetek

1 Petőfi levele Orlay Petrics Somához. Debrecen, 1848. dec. 12. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár (a továbbiakban: MTAK Kt.) K. 521/10.

2 A november 10-én 998. szám alatt kelt rendeletről Hrabéczy őrnagynak az Országos Nemzetőri Haditanács elnökéhez intézett jelentése értesít. Debrecen, 1848. nov. 15. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) H.2. Kossuth–Polizei-Akten 458. Ugyanez említi a 17-re tervezett indulást, a menettervet, illetve a levonuló „szárnyosztályokat". Erre, és általában Petőfi őszi-téli szolgálatára nézve Urbán Aladár tanulmányát követjük. *Urbán Aladár:* Petőfi Sándor honvédszázados. In: A nagy év sodrában. Tanulmányok 1848-ról, Budapest, 1981. 358–407. p.

3 Petőfi levele az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz. Erdőd, 1848. nov. 24. MOL H. 75. Hadügyminisztérium. Általános iratok. (A továbbiakban: HM) 1848: 10 933.

4 Petőfi levele Arany Jánosnak. Debrecen, 1848. dec. 1. MTAK Kt. K. 513/25.

5 MOL HM 1848: 10 933.

6 Petőfi levele Csengery Antalnak. Debrecen, 1848. nov. 13. előtt. Az eredeti a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában. Közli: Petőfi Sándor Összes Művei. VII. kötet. (A továbbiakban: PSÖM VII.) Petőfi Sándor levelezése (S.a.r. *Kiss József–V. Nyilassy Vilma*). Budapest, 1964. 175. p. A levelet a postabélyegző datálja. Uo. 446. p. Az iratot Petőfi

szabadságkérelme beadási idejének meghatározásánál Urbán Aladár nem veszi figyelembe. Vö. *Urbán* i. m. 377. p.

7 Petőfi levele Arany Jánosnak. Debrecen, 1848. nov. 15. MTAK Kt. K. 513/23.

8 MTAK Kt. K. 513/23. Petőfi levele Aranynak. Erdőd, 1848. nov. 22. MTAK Kt. K. 513/24. Illetve: MOL HM 1848: 10 933.

9 Erre következtet: *Urbán* i. m. 378–379. p.

10 Nádosy átirata az OHB-hoz. Budapest, 1848. dec. 12. MOL H.2. Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány, Kormányzóelnökség. (A továbbiakban: OHB) 1848: 5426. Az irat fogalmazványából úgy tűnik, a HM eredetileg a hasonló esetekre alkalmazandó irányelvet tudakolta volna. MOL HM 1848: 10 933.

11 Kossuth átirata Nádosyhoz. Budapest, 1848. dec. 25. MOL OHB 1848: 5426. Fogalmazvány. Az eredeti reprodukcióját közli: *Dienes András:* Petőfi a szabadságharcban, Budapest, 1958. LXI. p.

12 A HM a 28. zászlóalj „kormányának". Budapest, 1848. dec. 26. (Az iraton tévesen X. 26. szerepel.) MOL HM 1848: 12 587. Fogalmazvány.

13 Petőfi levele Kossuthnak. Debrecen, 1849. jan. 13. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár. Petőfi Ereklyetár. (A továbbiakban: OSZK Kt. PE) 126.

14 *Vachott Sándorné:* Rajzok a múltból. Emlékiratok. II. kötet, Budapest, é.n. (1889) 102–105. p.

15 Nem Vachotné volt az egyetlen, aki összekeverte a két esetet. Ld. *Gelich Rikhárd:* Doggenfeldi Vetter Antal magyar altábornagy. In: *Hazánk.* (Szerk. *Abafi Lajos*) III. köt. Budapest, 1885. 6–7. p.

16 OSZK Kt. PE 126.

17 Petőfi felhívása. Debrecen, 1849. jan. 9. *Alföldi Közlöny* 1849. jan. 10.

18 Petőfi anyagi helyzetére általában: *Törő Györgyi:* Petőfi anyagi helyzete. In: Tanulmányok Petőfiről. (Szerk. *Pándi Pál–Tóth Dezső*) Budapest, 1962. 41–90. p.

19 Petőfi levele Kossuthnak. Debrecen, 1848. dec. 24. MOL OHB 1848: 6847. Az irat mellett annak német nyelvű fordítása, amely talán a HM részére készül.

20 Az OHB iktatókönyvében 6847. szám alatt az elintézés rovata, sok más december végi iktatószámhoz hasonlóan, üres. A már említett német fordítás jelenthet még támpontot azt illetően, hogy az üggyel érdemben foglalkoztak. Ennek mindenesetre nem maradt nyoma.

21 Petőfi levele Aranyhoz. Debrecen, 1849. jan. 7. MTAK Kt. K. 513/27.

22 MTAK Kt. K. 521/10. Az idézet egyértelműen bizonyítja, hogy Petőfi eltávozási ügyét jelentették.

23 *Gelich Rikhárd:* Magyarország függetlenségi harcza 1848–49-ben. II. kötet, Budapest, é.n. 213. p. Gelich szerint Vetter január 10-én érkezett meg. Az incidensre tehát valamikor január 10–13. között került sor.

24 Vetter Antal emlékirata. (Valószínűleg Abafi Lajos fordítása.) OSZK Kt. Quart.Hung. 3030. 190–191. fol.

25 *Gelich:* Magyarország... 211–212. p., illetve passim. Eszerint Kossuth egybehívta a Debrecenben tartókodó tiszteket: amikor igazolásra került volna a sor, a megjelentek zöme angolosan távozott. Talán Petőfi is ott volt az esetnél; szabadságát azonban ekkor már jóváhagyták, így aligha tartott a „lelépőkkel".

26 Vetter rendelete. Debrecen, 1849. jan. 15. Közlöny 1849. január 17. Ekkor történt a fogadóóra meghatározása is: eszerint a HM a „Bekk, most Degenfeld-házban" reggel 9–11 óra között foglalkozik ügyfelekkel. Uo.

27 Vetter rendelete. Debrecen, 1849. jan. 15. Uo.

28 Az OHB értesítése a HM-nak. Debrecen, 1849. jan. 17. MOL HM 1849: 802. Fogalmazvány: MOL OHB 1849: 636.
29 A HM utasítása a debreceni térparancsnoksághoz. Debrecen, 1849. jan. 19. MOL HM 1849: 802. Ennek alapján feltételezhető, hogy a Vetterrel való összetűzésben szerepet kapott Petőfi szabadsági ideje is: a tábornok törekvése arra irányulhatott, hogy a költő mielőbb térjen vissza csapattestéhez. Az *azonnali* indulási parancs, immár Erdélybe, ezzel függhet össze.
30 Arany János levele Petőfi feleségének. Szalonta, 1849. jan. 26. OSZK Kt. PE 37/5.
31 Petőfi Sándor: Nyakravaló, Marczius Tizenötödike. 1849. febr. 20.
32 Petőfi levele Aranynak. Debrecen, 1849. febr. 14. MTAK Kt. K. 513/28.
33 *Gelich:* Doggenfeldi... 6–7. o. Bár az „aranyos gallér" kétségeket ébreszt – ez őrnagyi rangjelzés volt – a leírás túl aprólékos ahhoz, hogy egyszerű koholmánynak tartsuk. Gelich eszerint figyelmeztette volna a Mészároshoz belépő Petőfit öltözetére.
34 *Mészáros Lázár* emlékiratai. (S.a.r. *Szokoly Viktor*) II. kötet, Budapest, 1881. (Második kiadás) 142., illetve 172. o.
35 Petőfi lemondása. Debrecen, 1849. febr. 17. MOL HM 1849: 3139. Másolata: MOL OHB 1849: 2178. Megjelent a Közlöny 1849. febr. 18-i számában.
36 *Dienes* i. m. 104. o.
37 Szentpáli József őrnagy, debreceni térparancsnok körrendelete. Debrecen, 1849. febr. 3., Közlöny 1849. febr. 4.
38 A HM utasítása a debreceni térparancsnokságnak. Debrecen, 1849. febr. 15. MOL HM 1849: 3385.
39 Petőfi Sándor: Lenkei százada. Közli: Petőfi Sándor Összes Művei. III. kötet. Petőfi Sándor költeményei 1848–1849. Budapest, 1951. 91–94. o. A vonatkozó passzus: „Üdvözlünk titeket, / Vitéz jó testvérek, / Üdvözlünk ezerszer... / Beszéljen akármit / A hadügyminiszter!"
40 A lemondólevél eredetijén: „Kiad. Közlönybe – Mészáros Lázár" olvasható. MOL HM 1849: 3139. A sietség tudatosságra vall.
41 Mészáros átirata Kossuthnak. Debrecen, 1849. febr. 17. MOL OHB 1849: 2178. Fogalmazványa: MOL HM 1849: 3139.
42 „Mert hisz az ő hada, mely oly hősleg megfutamúlt volt, / Egytül-egyig mind, mind nyakravalóba' vala." A célzás Mészáros 1849. január 4-i súlyos kassai vereségét érintette.
43 A HM a 28. zászlóalj parancsnokságának. Debrecen, 1849. febr. 21. MOL HM 1849: 3139. A címzés hibásan: „Erdélyi táborban" (a zászlóalj nem Erdélyben volt!) Ennek ellenére az iraton február 22-ről expediálásra vonatkozó megjegyzés van.
44 Eredetije a Petőfi Irodalmi Múzeumban. Közli: *Békés István:* Petőfi nyomában, Budapest, 1959. 412. p. A reprodukción látható HM-iktatószám: 4162.
45 A HM utasítása a debreceni térparancsnokságnak. Debrecen, 1849. febr. 23. MOL HM 1849: 4162.
46 Mészáros rendelete 1849. febr. 23-án a Közlönyben jelent meg.
47 Petőfi levele Aranynak. Debrecen, 1849. febr. 22. MTAK Kt. K. 513/29.
48 Kossuth megbízásából pénzt vitt Kolozsvárra. Erről: *Dienes* i. m. 107–108. o.
49 Bem felterjesztése HM-hoz. Szászsebes, 1849. április 10. Közli: *Dienes* i. m. LXVI. p. A reprodukció egyértelművé teszi: Bem nem előléptette a hadsereből Mészáros által kiebrudalt költőt, hanem megerősítette századosi rangjában. Az őrnagyi kinevezés Freydorfon, 1849. május 3-án kelt. OSZK Kt. PE 43.
50 Petőfi levele Bemhez. Pest, 1849. májs. 17. OSZK Kt. PE 17. Eredetije francia. Magyar fordítása: PSÖM VII. 476–478. o.

51 Erről Petőfi Aranynak írott levele tájékoztat mindenekelőtt. Debrecen, 1849. máj. 6. MTAK Kt. K. 513/31.
52 Bem jelentése az OHB-nak. Lugos, 1849. ápr. 23. MOL OHB 1849: 6437. Francia eredeti és magyar fordítás.
53 Kossuth levele Bemnek. Debrecen, 1849. máj. 2. MOL OHB 1849: 6506. Fogalmazvány.
54 Petőfi tevékenységéről Bem katonai irodáján: *H. Törő Györgyi:* Bem francia nyelvű hadijelentései Petőfi kézírásában. (Adalékok Petőfi Sándor 1849-es segédtiszti működéséhez. Irodalomtörténeti Közlemények 1963. 2. szám 219–228. p. Az április 23-i jelentésen: „Ezen fordítás megegyez az eredetivel. Petőfi Sándor táborkari kapitány." MOL OHB 1849: 6437.
55 Bem jelentése az OHB-nak. Lugos, 1849. ápr. 22. MOL OHB 1849: 6118.
56 Vécsey jelentése a HM-nak. Orczifalu, 1849. máj. 8. MOL HM 1849: 13 485. Eszerint már 6-án tudomása volt a Honvéd-cikkről, s igazolását 7-én megküldte a HM-nak, amely erre felszólította.
57 OSZ Kt. PE 17. PSÖM VII. 476–478. p.
58 Uo.
59 Petőfi lemondása. Debrecen 1849. máj. 6. Eredetije nincs meg, Klapka közölte 1885-ben. Klapka és Petőfi, Budapesti Hírlap 1885. szept. 25. Eszerint az eredeti HM-iktatószám 13 019. volt, amellyel egybevág a HM-iktatókönyv e szám alatt található bejegyzése.
60 Kossuth értesítése a HM-nak. Debrecen, 1849. máj. 5. MOL OHB 1849: 6653. Fogalmazvány. Eszerint Klapka tábornok megérkezett, „és a vezényletet azonnal átveendi." Mészáros azonban csak május 6-án adta ki búcsúnyilatkozatát, s Klapka csupán 7-én intézkedett fogadóórájáról, Közlöny 1849. máj. 8.
61 Mészáros még május 5-én is intézett ügyeket. Vö. MOL OHB 1849: 6629, 6634.
62 Klapka jelentése Görgei Artúr tábornok hadügyminiszternek. Debrecen, 1849. máj. 10. MOL R. 295. Klapka György iratai. I. csomó 3. tétel, 1849. május 5–8. fol.
63 Petőfi levele Aranynak. Debrecen, 1849. máj. 6. MTAK Kt. K. 513/31.
64 Petőfi levele Klapkának. Szolnok, 1849. máj. 8. Eredetije nincs meg, Klapka közölte, Budapesti Hírlap 1885. szept. 25.
65 Bem igazoló jelentése. Freydorf, 1849. máj. 6. MOL OHB 1849: 6800. Az iraton lévő feljegyzés szerint az iktatás május 9-én történt.
66 MOL R. 295. Klapka-iratok. I. csomó 3. tétel 1849. május 5–8. fol.
67 Budapesti Hírlap 1885. szept. 25.
68 Klapka nyilatkozata. Arad, 1882. okt. 17. *Nemzet* 1882. okt 19. 1885-ben több lapban jelent meg dokumentumokkal alátámasztott beszámolója, amely 1886-ban kiadott emlékirataiban is szerepel. *Klapka György:* Emlékeimből. (S.a.r. *Katona Tamás*) Budapest, 1986. 136–138. p.
69 OSZK Kt. PE 17. PSÖM VII. 476–478. p.
70 Ludvigh jelentése Kossuth kormányzóelnöknek. Svábhegy főhadiszállás, 1849. máj. 16. MOL OHB 1849: 7973.
71 Petőfi levele Aranynak. Pest, 1849. máj. 17. MTAK Kt. K. 513/32. A HM-iktatókönyv 13 018. szám alatti bejegyzése arról tanúskodik, hogy Petőfit őrnagyi rangjában megerősítették, s annak kihirdetését elrendelték (május 6-án?!).
72 Petőfi lemondása. Szalonta, 1849. máj. 28. MOL HM 1849: 3139. Petőfi nyilatkozata. Pest, 1849. jún. 11., Közlöny 1849. jún. 17.
73 A lemondás elfogadása Budapesten, 1849. jún. 28-án. Közli: *Dienes* i. m. LXX. p. A reprodukción 13 019. HM-iktatószám látható.
74 A vers kézirata: OSZ Kt. PE 61.

75 *Urbán* i. m. 388–389. p.
76 Uo.
77 *Klapka* i. m. 145. p.
78 Petőfi levele feleségéhez. Marosvásárhely, 1849. júl. 29. MTAK Kt. K. 377/38.

Sándor Nagy

Die Schicksalsprüfungen eines renitenten Honvedoffiziers. Die Konflikte von Sándor Petőfi in der Armee in den Jahren 1848–1849

Petőfi, der im Frühling 1848 eine der führenden Persönlichkeiten der ungarischen Revolution war wurde im Herbst Soldat, in der Zeit als zwischen Ungarn und der anderen Hälfte des Habsburger Reiches offiziell gebrochen wurde. In der Mitte Oktober 1848 wurde er zum Hauptmann bei dem Honvedbataillon Nr. 28, das bei Debrecen organisiert wurde. Die Karriere des Dichters war aber in der Armee nicht ungeschwächt. Er hatte oft Konflikte mit seinen Vorgesetzten, vor allem mit führenden Persönlichkeiten vom Verteidigungsministerium.

Der Artikel untersucht eingehend diese Konflikte. Die Fachliteratur befasste sich bisher mit den einzelnen Fällen getrennt und kam zur folgenden Schlussfolgerung: Die meisten adeligen Offiziere und die Führungskräfte im Verteidigungsministerium bemühten sich den Dichter, der von seinen radikalen Ansichten bekannt war unmöglich zu machen. Zwischen den Konflikten des Dichters kann aber ein engerer Kontakt hergestellt werden.

Der Dichter hat im November 1848 ohne Erlaubnis seinen Verband, das Honvedbataillon Nr. 28, auf dem Wege zum Kriegsschauplatz wegen familiären Gründen verlassen. Urlaub hat er nur nach einer langen Verzögerung am Ende Dezember bekommen und zwar nach dem persönlichen Eingriff von Lajos Kossuth, dem Präsidenten des Landesverteidigungskomitees.

Als die Kriegslage am Anfang Januar 1849 kritisch wurde und auch seine familiäre Probleme in Ordnung kamen, wollte Petőfi wieder in Dienst treten. Aus den Quellen kann man klar erschliessen, dass er vermeiden wollte wieder zum Honvedbataillon Nr. 28 versetzt zu werden. Seine Auseinandersetzung mit dem stellv. Verteidigungsminister General Anton Vetter in Debrecen in der Mitte Januar kann damit begründet werden.

Nach dem Wortwechsel ging er zu seinem Patron Kossuth – er hat so den normalen Dienstweg umgangen – und bat um seine Verlegung zum Armeekorps vom General Bem nach Siebenbürgen. Anhand des Befehls von Kossuth musste das Verteidigungsministerium in die vorhin getadelte Bitte einwilligen.

Petőfi, der als Kurier aus Siebenbürgen in der Mitte Februar zurückkehrte wurde vom Verteidigungsminister Lázár Mészáros zu sich beordert. Mit einem gemachten Vorwand hat er den Rücktritt von Petőfi provoziert um das obigen Vorgehen zu rächen. Der Konflikt wurde nur noch schärfer als Petőfi ein Spottgedicht über Mészáros in einer Zeitschrift, „Marczius Tizenötödike" (Der Fünfzehnte März) veröffentlichte.

Das Problem wurde wieder von Kossuth gelöst als er Petőfi mit einem Auftrag nach Siebenbürgen schickte. General Bem, der ein „väterlicher Freund" des Dichters war hat ihn in seinem Rang als Hauptmann bestätigt, ihn sogar im Mai zum Major befördert.

In der selben Zeit geriet aber Petőfi im Mittelpunkt einer ehrenverletzenden Auseinandersetzung zwischen Bem und dem General Graf Vécsey. In Debrecen wurde er damit beschuldigt, dass er die Ansichten von Bem eigenmächtig veröffentlichte. Kossuth hat den Dichter nicht mehr beschützt. Als der stellv. Verteidigungsminister General György Klapka Anfang Mai Petőfi getroffen hat, ist er grob über ihn hergefallen und Petőfi zur Abdankung gebracht. Im Hintergrund der Sache stand wahrscheinlich der beleidigte Mészáros.

Obwohl die Unschuld von Petőfi bald bewiesen wurde hat ihn der stellv. Verteidigungsminister, als er Petőfi bei der Belagerung von Buda begegnete, verhaften lassen, weil er in einem privaten Brief die Ehre von Klapka verletzte. Aus der Haft wurde er nur auf den Befehl vom General Artúr Görgei entlassen.

Wegen den vielen Demütigungen hat Petőfi auf seinen Rücktritt bestanden, im Juni 1849 hat er die Armee endgültig verlassen. Im Juli hat er sich doch zum Heer von Bem in Siebenbürgen angeschlossen und am Ende des Monats ist er in der Schlacht gegen die Russen bei Schäßburg (Sighişoara) eigentlich als Soldat gefallen.

Nach der Konklusion des Artikels wurde die stürmische Karriere von Petőfi in der Armee vom schweren Vergehen im November 1848 beeinflusst. Seine rhapsodische Natur, die auch in der Abweisung jeglicher Hierarchie zeigte, hat die Gebundenheit der Disziplin nicht ertragen können. Er hat zwar oft seinen Mut auf den Schlachtfeldern bewiesen aber er war eigentlich zur militärischen Laufbahn nicht geeignet.

Bencze Géza

Az Oetl Antal Vasöntöde és Gépgyár Rt. története II. rész (1938–1948)

1. A vállalat a második világháború idején (1939–1944)

a) A háborús termelés és feltételei

A burkolt háborús gazdasági előkészületeket fokozatosan felváltották a közelgő háborús célok, a magyar revizionista törekvések valóra váltásában fordulatot hozó 1938-as győri fegyverkezési program. A hadseregfejlesztésre és felfegyverzésre, valamint az ország védelmi képességeinek növelése érdekében a hazai ipari kapacitások nagymértékű lekötésére illetőleg fejlesztésére volt szükség. A végrehajtásából adódott növekedés egészen 1940-ig tartott, ekkor a hadfelszerelési jellegű megrendelések jelentősen lecsökkentek, de a nyersanyag ellátásban bekövetkezett zavarok is visszafogták a megindult fellendülést. A hadikonjunktúra második hulláma az országnak a Szovjetunió elleni háborúba való közvetlen bekapcsolódásával következett be, ám ez most már szinte kizárólag a közvetlen hadfelszerelésre – a frontszükségletek kielégítésére – irányult. A hadigazdasági kiteljesedése 1943-ig tartott, amikor is az állami háborús kiadások, a nagy beruházások és megrendelések a gyáriparban addig soha nem látott növekedés elindítói lettek. 1940-től a gyáripari termelés növekedési üteme minden esztendőben meghaladta a 30%-ot, sőt 1943-ban 42%-ot ért el.[1]

A háborúba történő egyre jelentősebb bekapcsolódás nyomán a németek a magyar gazdasági potenciál mind nagyobb hányadára tartottak igényt, s szinte minden létező ipari kapacitás lekötését szorgalmazták. A németországi szövetséges bombázások miatti kiesés pótlására egyre növekvő német megrendeléseket kaptak a már eddig is katonai termelést folytató nagyüzemek mellett most már közép- és a kisüzemek is.[2]

Az erőltetett ütemű beruházások eredményeként a gyáripari termelés szerkezetében jelentős átrendeződés történt. Mind az ipari fejlődés egészét, de minden más nehézipari ágazatot is messze megelőzve a gépipar állótőkéje 1938 és – a világháborús termelési csúcsév – 1943 között több mint a háromszorosára nőtt, gépparkjának teljesítőképessége megkétszereződött, s a termelési értéke – a munkásállomány gyarapodásához hasonló mértékben – közel a háromszorosára emelkedett.[3]

A magyar gyáripar jelentős hányada – az első világháborút követő határváltozások következményeként is – külföldi eredetű nyersanyagokra épült. Az ország háborús helyzetéből adódóan az ipari növekedésnek további gátat szabott az importlehetőségek beszűkülése, ami a konjunkturális időszakban komoly energia- és nyersanyaghiányt okozott. Korlátozásokat léptettek életbe, s egy sor alapanyagot zároltak s az elosztást a háborús érdekek, a haditermelés igényeinek szem előtt tartásával szervezték meg.

A gépipari vállalatok forgalma ezekben az években részben a katonai megrendelések, részben pedig a hadianyag-gyártáshoz szükséges gépek és berendezések gyártására kapott megrendelések, egy sor új gyártelep létesítése eredményeként jelentősen megnőtt. A fejlődést addig uraló ágak mellett új ágazatok álltak a gépipar élére, s a katonai szállítójármű- és harckocsigyártás, a műszeripar egy sor ága, később a repülőgépgyártás váltak húzóágazatokká. Az ipari termelés, a nagy- és a középipar irányításának erőteljes központosítási igénye, a számtalan megkötés és korlátozás, a rögzített ipari árak ellenére a konjunktúra

tartósságában bízva a vállalatok beruházásaikkal és a termelés jelentős korszerűsítésével a gazdasági válság alatti évek veszteségeit igyekeztek pótolni.

A nagy gazdasági világválság előtti termelési szintet és nagyságot sok más hazai ipari vállalathoz hasonlóan 1938-ig az Oetl Antal-féle cég sem tudta elérni. A társasági formájával is a nagyvállalati körhöz – igaz annak utolsó harmadához – tartozó vállalat az említettekhez hasonló utat tett meg a második világháború évei alatt.

A gyár termelésében az öntöde meghatározó súlya továbbra is megmaradt, sőt a háborús fejlesztéseknek köszönhetően még növekedett is. Az időszakra nézve termelésének alakulásáról pontos adatokkal nem rendelkezünk, mivel a gyáripari statisztikai adatközlések részben hiányoznak, részben pedig hiányosak.

Az öntödei termelés (eladás) a következőképpen alakult:[4]

Év	Termelés (tonna)
1938	3939,4
1939	4047,3
1940	4215,2
1941	3856,0
1942	?
1943	7321,7

A gyár termelésének legnagyobb felvevője továbbra is a jelentős háborús terheket viselő MÁV volt, s az 1930-as évek közepétől folyamatosan gyártott sínvándorlást gátló szerkezetek és alátétlemezek mellett egy sor terméket, 1937-től pedig növekvő mértékben – 1939-ben már 153 tonnányi – féktuskót és -betétet, de sarukat és ékeket, csapágytokokat és -csészéket, rostélyokat, teherrugót és egyéb vasárút állítottak elő az államvasutak számára. A lágyöntési eljárás mellett 1940-ben a gyár a féktuskók és tartozékaik gyártására vonatkozó újabb módszerre szerzett jogosultságot, amely szerint az addig használt öntöttvas helyett kovácsolt ócskavasat használhattak fel. Az eljárásért járó 40 ezer pengőnyi jogdíj kifizetése fejében a MÁV jogot formálhatott arra, hogy a közlekedési vállalatok részére csak az Oetl-gyár gyárthatott ezzel az eljárással. A nyersanyagot is a vasút biztosította, s így a zárolt nyersanyagrendszer mellett a gyárnak e területen nem jelentkeztek beszerzési gondjai. A központi utasításra országosan is csökkentett öntöttvas termelésből adódott nyersvas-hiány nem okozott problémákat, s az öntési tilalmat sem kellett a vállalatnak megszegnie. Az Oetl-gyár monopolhelyzetbe került, s már 1940-ben ezzel az eljárással készült 1043 tonna féktuskót szállított a MÁV-nak.

A vasöntödei, vasszerkezet- és gépgyártó vállalat termékeinek szerkezetén belüli átalakulást, a hangsúlyok eltolódását jelezte a lakossági ellátásban addig jelentős kályhaöntvényeknek a – kokillagyártás általános csökkenése melletti – visszaszorulása, s az 1938. évi 366 tonnás eladásuk 1941-re 84 tonnára esett vissza.[5] Ehhez jelentős mértékben járult hozzá az is, hogy a nyersanyag-gyártás és -kiutalás központilag szabályozott rendszerének bevezetésével egyes kályhaalkatrészeket pótanyagokból kellett előállítani (igaz, a rendelet végrehajtásáért cserébe a vállalat a kötött árak mellett is az árukörben 24%-os ártöbblet képzésére kapott engedélyt).

A gyár az állami megrendelései sorában meghatározó államvasutak hosszutávú megrendeléseit és szállításait igyekezett is minden áron biztosítani magának. Így az 1940-ben a MÁV által kiírt vasbetonalj-szállítási versenypályázat egyik nyerteseként 1942 áprilisától évi legalább százezer darab vasbetonalj gyártására szerződött, három évig történő szállításra. Az

előírt szigorú feltételeket a vállalat ugyan magára elismerte, de a szerződésben vállaltakat már 1942-ben átadta a jobban felkészült Vasbetonipari Rt.-nak.

A termelés egyik fellendítője a Honvédelmi Minisztérium által adott megrendelés sorozat volt. Ennek keretében az Oetl-gyár már 1938-tól gyártotta a 9.M mintájú tábori mozgókonyhákat, majd a következő évtől az óvóhelyek öntöttvas ajtajait, s egyéb eszközöket, de a megrendelések növekedése ellenére a haditermelés a gyár összforgalmából egészen 1941-ig, Magyarországnak a második világháborúba történt belépéséig nem volt túlzottan jelentős: 1939-ben kereken 5, 1940-ben 5,9 és 1941-ben is mindössze 8,6%.[6]

Az első jelentősebb hadimegrendelést 1939-ben kapta a cég több ezer darab 50 kg-os repülőbomba test gyártására, majd fokozatosan tértek rá emellett előbb a 2 kg-os, majd a 250 kg-os bombatestek, a 39/41.M típusú 50 és 81 mm-es aknagránátok nyers öntvényeinek a gyártására. Szóba került több tízezer darab páncélkocsi kerék előállítása is, de ez a későbbiekben valószínűleg elmaradt, mert a termelési adatok között nincsen nyoma a gyártásnak. A hazai hadfelszerelési gyártás mellett bekapcsolódott a gyár a német hadiiparnak és hadseregnek történt hazai szállításokba is, s 1943-ban bérmunkában 18.M tábori tarackokhoz többezer védősapkát, kondenzátorszekrényeket gyártott a kasseli Henschel cég részére, összesen 190 ezer német márka értékben.[7]

A háború utolsó éveiben a polgári termelés természetszerűleg háttérbe szorult a növekvő hadianyag-gyártás ellenében. A korábban a gyárban elképzelhetetlen több százezres darabszámú megrendelések csak a gyár teljes átszervezésével, átépítésével és bővítésével valósulhattak meg. A második világháború kezdetekor a gyár termelőkapacitása, technikai

1. Kezelési utasítás az „Unio" típusú kályhákhoz, 1940 k.

felkészültségi szintje már mintegy másfél évtizede azonos volt, vagy alig változott. Az adott – mintegy negyedszázados – technikai-technológiai szinten az öntöde az igencsak alacsonynak tekinthető kb. 70%-os kihozatali arányokkal dolgozott, a HM magas minőségi elvárásainak esetenként csak nehezen tudott megfelelni. A szigorú átvételi ellenőrzéseknek köszönhetően néhány haditerméknél, valamint a féktuskók, a drainage csövek és egyes kályhaöntvények gyártásakor magasabb kihozatali arányokat is produkáltak, de az évtizedes gyártási gyakorlat ellenére az „Unio" típusú kályháknál 40–50%-os öntödei selejt is előfordult.

Az 1930-as évekre is hosszan elnyúló válság évei alatt épület beruházásokra nem is kerülhetett sor, de gépeket ekkor is jelentős számban vásárolt a vállalat. Így közepes méretű gép- és eszközberuházásra került sor a bombakísérletekhez és a bombagyártáshoz az öntödében, de a mechanikai műhely egy részét is a céloknak jobban megfelelően kellett átszerszámozni. A jelentősebb átalakulást eredményező gyáripari építkezések 1940-ben kezdődtek, amelynek során a szén- és ócskavas tárolására betonbunkereket építettek s a bombatest öntvények gyártásához az öntödei magkészítő műhelyt kb. a kétszeresére növelték. Az öntöttvas lágyítását végző kemencét – kibővítésével – kétszeres kapacitásúra növelték, de már ugyanekkor készült egy új, hatkemencés lágyító terve is, amelyet a technológiai sorba jobban beillesztve a kazánház mellől az öntöde végébe terveztek áttelepíteni.

A jelentősebb építkezések megindulásakor – 1941 legelején – a gyártelep építményeinek az értéke 300 409 pengő volt. Az építkezések során ez évben a régi szerkezeti üzem szabadtéri udvari szerelőbakjai helyén földszintes tartályműhely és új festőműhely, raktárépületek készültek el, 1942-re is áthúzódott a korábban szabálytalanul épített és hatósági rendelkezés folytán lebontott, majd újjáépített munkásmosdó- és öltöző, valamint több raktárépület befejezése.

Ez év februárjában adta be a vállalat a főpolgármesteri hivatalhoz az újonnan felépítendő öntöde engedélyezési iratait, s ennek birtokában készültek el Mészáros László tervezőirodájában a kiviteli tervek. A rövidesen megkezdett beruházás során előbb az építmény alagsorában a légoltalmi betonóvóhelyek készültek el, a felépítményi- és egyéb befejező munkák már 1943-ra húzódtak át.

Az Asztalos Sándor és a Törökbecse utca között fekvő, két oldalról ipari telepekkel határolt telek északkeleti sarkában a megszüntetett szögvas-raktár helyén ekkor kezdődött el a gyár legmodernebb épületének, a vasbetonból készült vasfödémes tetőzetű új gépműhelynek a beruházása, amelynek befejezése 1944-ben történt meg.[8] A nagyobb munkák mellett a Budapesti Helyiérdekű Vasutak legközelebbi állomásával, a Ferenc József laktanya megállóval összeköttetést biztosító iparvágánynak a gyártelepen belüli szakaszát felújították, az újonnan elkészült épületek közötti udvari tér egy része kőburkolatot kapott. Ezzel kialakult az Oetl-gyárnak az építménystruktúrája, amely a szűk telekhatárok közé szorított gyárnak minden ezzel ellenkező törekvés ellenére végül is egyre rendezetlenebb arculatot adott. Az épületek maguk is a legvegyesebb építőanyagból, a legvegyesebb szerkezettel- és fedéssel valósultak meg, s a változó termelési technológiához már nem tudott megfelelően alkalmazkodni a műhelyek egymást követő elhelyezési rendje sem.

Az új épületek és építmények szerkezeti elemeit, az öntöde legjelentősebb berendezéseit a gyárban – saját kezelésben – állították elő. Minden korábbit meghaladó nagyságú gépbeszerzéssel igyekeztek a háborús évek alatt megváltozott termékszerkezet gyártási feltételeinek a biztosítására. A termelésbe állított új gépek értéke a régiekének több mint a kétszeresét tette ki.

A beruházások alakulása (pengőben):

Év	Épület	Épület számla mérleg fő-összege	Gép	Gépek számla mérleg fő-összege
1939	x	300 490	83 262	439 653
1940	–	300 490	104 268	543 931
1941	79 721	383 130	74 813	618 744
1942	464 412	847 542	224 106	842 850
1943	151 885	999 427	272 016	1 114 866

A szerszám- és munkagépek mellett jelentős egyéb beszerzések is történtek, teherszállító gépkocsit vásárolt a vállalat, s jelentős mennyiségű öntödei modellberendezést és formázószekrényt szereztek be és állítottak termelésbe. Az erőtelep 1940-ben tervezett kibővítése nem valósult meg, teljesítőképessége a korábbiakkal azonos maradt s egy darab 120 lóerős gőzgépből, ill. egy 80 lóerős egyenáramú dízelmotorból állott. A nagy gépműhelyi beszerzéseknek köszönhetően a munkagépeket kiszolgáló villanymotorok száma viszont a többszörösére nőtt, s az 1938. évi 22 darabos és 312 lóerő teljesítőképességű motorpark 118 darabra, kapacitása pedig 893 lóerőre emelkedett. A más területek fejlesztéseit jócskán meghaladó gépi beruházással viszont egy további termelésbővítéshez keletkeztek tartalékok, mivel az igen erős foglalkoztatás dacára is az üzem kihasználtsági foka 85–90% körül mozgott.[9]

A külső szállításokat a BHÉV bérelt kocsijaival bonyolították le, a felső vezetékes normál nyomközű vágány a Törökbecse utcai vasúti bejárótól az udvaron átmenve az öntöde melletti hídmérlegnél végződött. A vasúti szállítás kiegészítésére 1943-ban egy kéttonnás könnyű Ford típusú tehergépkocsit vásárolt a vállalat kétezer pengőért. A 6040 □öl (azaz 21723 m^2) nagyságú gyártelepen belüli szállítás és anyagmozgatás nagy része a kiépített iparvasúti vágányhálózaton, kézzel mozgatott kocsikkal történt, daruk csak az öntödében és a külső anyagtárolónál dolgoztak.

A második világháború alatti termelésnövekedés kulcsa az öntödei beruházás végrehajtása volt. Elsősorban az államvasutak, másrészt a HM növekvő megrendelései vetették fel 1941-ben az öntöde bővítését, de a féktuskók öntöttvasat pótló anyagból történő előállításának kezdeti sikerei is erre ösztönözték a vállalatot. A gyár hagyományos öntödei kapacitása évi 4–500 vagon – azaz kb. 4–5 ezer tonna – volt, de a termelés gyakorlatilag nem haladta meg a 400 tonnát. Az 1930-as évek legvégén – még béketermelés mellett – az öntöde legfontosabb termékcsoportjai a következők voltak (%-ban):

kereskedelmi és kályhaöntvény	25
kokillák	25
gépöntvények	25
acél- és lágyöntvények	12,5
féktuskók	12,5

Mivel mindössze két olvasztókemence állt rendelkezésre – s ezeket is csak felváltva lehetett üzemben tartani –, a főbb öntvényfélékhez igazodva naponta akár többféle különböző adagolással kellett dolgozni. Gyengébb anyagminőségek születtek a lehetségesnél akkor, ha a

napi többféle öntésnél az egyik adagról a másikra történő átmenet nem lett pontos, ill. zavartalan, ha az egymást követő adagokat nem tudták pontosan szétválasztani.

A vállalatvezetés 1941–42 táján a várható öntödei termelést évi mintegy 860 vagonban (kb. 8500 tonna) állapította meg, s az öntöde leendő teljesítőképességét ehhez kívánták alakítani. Mivel az adott – és már jócskán avult – berendezés bővítése itt szóba sem jöhetett, döntés született egy új öntöde felállításáról. Ez előnyösebb volt a várható termékkívánalom számára is, s vele mód nyílhatott az acél- és a lágyöntvények, a féktuskók gyártásának teljes különválasztására. A meglévő ún. szürke vasöntödében gyárthatták továbbra is a kereskedelmi kályhaöntvényeket, a kokillákat és a gépöntvényeket.

Az acél- és lágyöntödében a keresletet kb. 430 vagonnyinak határozták meg; féksaru, sínszék, heveder, lemez, csapágycsésze, sorompó- és váltóalkatrészek a MÁV-nak; bombatestek; csőbilincsek és vegyes öntvények. Az egyik legfontosabb termékből, a féktuskóból évi 500 vagonos megrendeléssel számoltak a MÁV, a BSZKRT és a BHÉV részéről, de a tervezéskor a különböző magán- és gazdasági keskeny-nyomközű vasutak várható igényeivel is számolni kellett.

Az öntöde helyét a meglévő mögötti szabad területen, mégpedig az 1940-ben felépített hat lágyitókemence közvetlen közelében jelölték ki. Ez egyrészt a technológiai folyamatsor számára is kedvezőbb volt a korábbi elhelyezéshez viszonyítva, de másutt erre hely sem volt a már zsúfoltan beépített telken. A kiszolgálóegységekkel együtt 1230 m^2-re tervezett csarnoképületben négy kúpolót terveztek, a kedvezőbb üzemben tartás érdekében egyenként 2, 3, 4 és 5 tonna/óra kapacitással. Az öntödéhez formázó- és magkészítő műhelyt, homokfeldolgozót és -tisztítót, műhelyirodát és munkásöltözőt terveztek. Az öntödén belüli szállítást és anyagmozgatást kézi erővel szándékozták megoldani annak ellenére, hogy költségesnek tartották a segédmunkások alkalmazását, mondván e munkásoknak sok a holtidejük. A beruházás – amelyet 1942 nyarán indítottak – teljes összegét 155 ezer pengőre tervezték.[10]

Már 1942-ben, a még nem teljesen befejezett üzemrészben meg is indult a termelés, ahol a következő év elején fejeződtek be az eredeti költségelőirányzatot lényegesen felülmúló építkezési munkálatok. Az 1942-es mérleg szerint 580 ezer pengőt költöttek a – még ekkor nem teljesen kész – speciális öntési eljárásokra alkalmas „új öntödé"-re, a következő évben még további 290 ezret, s került végül a beruházás 870 ezer pengőjébe a vállalatnak. Ipartámogatási kedvezményként – hogy a megtérülési elmaradás kockázatát ne kelljen viselni, s hogy a beruházás költségei a vállalat áraiban ne jelenjenek meg – az ingatlanértékből 50%-ot, a berendezésekéből pedig 30%-ot azonnal és adómentesen leírhattak. A haditermelésbe egyrészt közvetlenül, másrészt a beszállítókon és fővállalkozókon keresztül közvetetten résztvevő vállalat a zárolt nyersanyagok- és építőanyagok kiutalásos rendszere mellett is sikeresen bonyolította le nagyarányú építkezéseit, s minden különösebb gond nélkül jutott hozzá ezekhez az anyagokhoz is.

Az üzembe állt öntödével és a lágy-, valamint acélöntvényekre vonatkozó, a vállalat tulajdonában lévő eljárással a gyár akkor tudta a termelését nagymértékben fokozni, amikor országosan az öntvénygyártás a békebeli termelés 30%-ára volt korlátozva. Az sem volt közömbös a vállalat számára, hogy új öntödéje felépítésével a termelést 85%-kal emelték úgy, hogy közben a termelési költségek csak 73%-kal nőttek.[11]

1942-ben a gyár forgalma minden termelési ágban – az alapvetően polgári szükségleteket kielégítő kályha- és tűzhelygyártás kivételével – jelentősen emelkedett, s a százszázalékos kihasználtságot megközelítve a gyártelep legfontosabb üzemrészeiben két műszakban termeltek. A korábbiakhoz képest rekordot elért forgalomból a Honvédelmi Minisztérium részesedése 3,7%-ára csökkent, viszont a MÁV 27,3%-kal, a Bauxit Ipar Rt. – ajkai timföldgyárának és alumíniumkohójának gyorsított építkezéseihez rendelt vasszerkezetek, gene-

rátortelepek és egyéb anyagok révén – 23,3%-kal, a Magyar Viscosa Rt. – a nyergesújfalui műselyemgyárának építkezéseihez készült berendezéseivel és eszközeivel – 8,3%-ban részesedett.

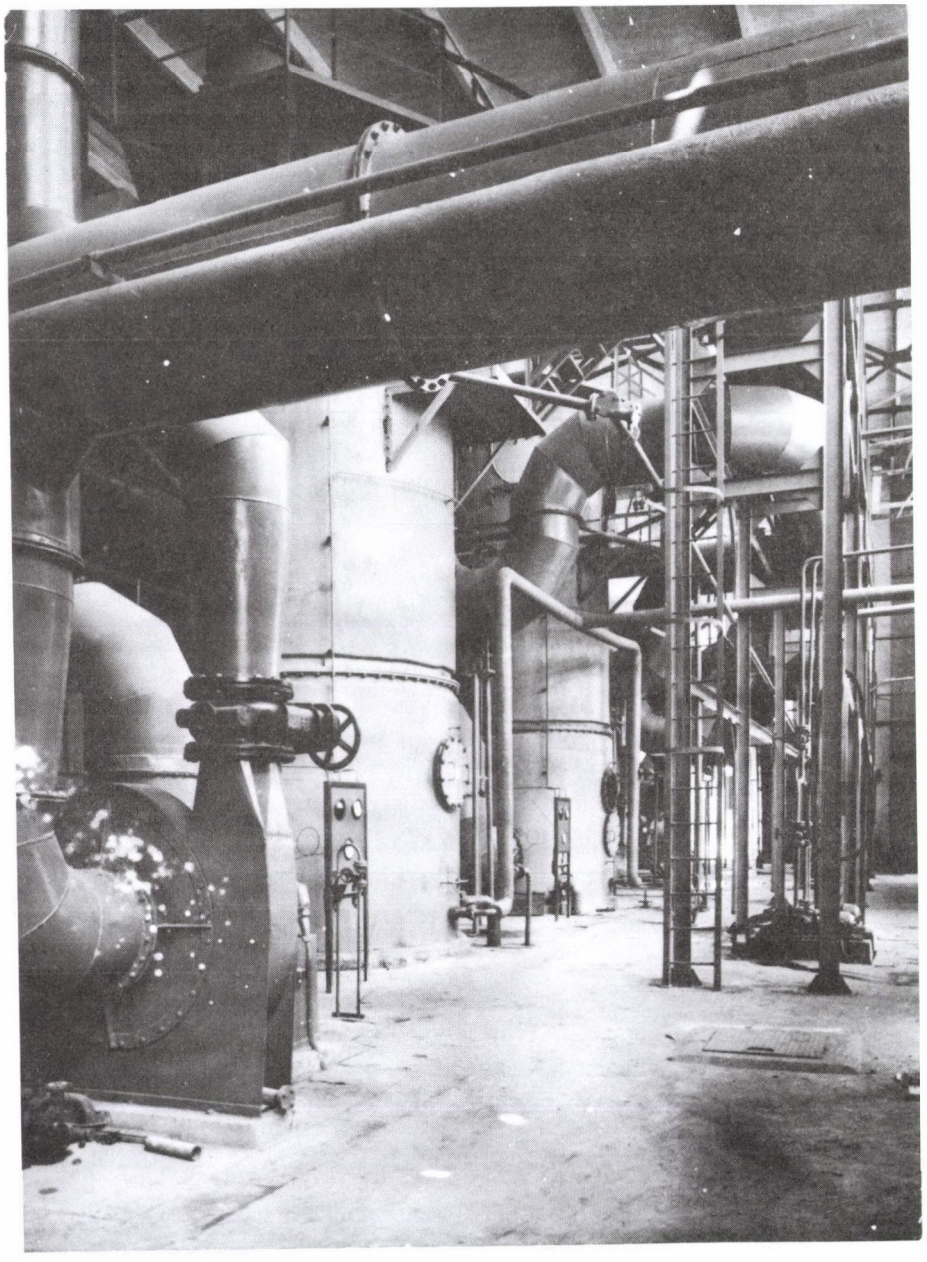

2. Az ajkai timföldgyár gázgenerátor telepe, 1942.

A haditermelés biztosítása érdekében az Oetl-gyárat is hadiüzemmé nyilvánították, először az 1939-es mozgósítási évben és a vállalathoz hadiüzemi megbízottat, katonai parancsnokot neveztek ki. „Hadiüzemi hirdetmény"-ben tették ezt közzé, s ebben a dolgozók háborús termelési kötelezettségeit is szabályozták. Előbb 1940-ben törölték a vállalatot a hadiüzemek névsorából, de 1941 legelején ismét – és a háború befejezéséig véglegesen – hadiüzemmé nyilvánították, s ellenőrzésére ismét hadiüzemi megbízottat neveztek ki.

A gyár és személyzete háborús felkészítését szolgálta a légoltalmi szolgálat megszervezése is, melynek során 1938-tól kezdődően folyamatosan felszerelték a gyárat személyi- és közösségi jelző-, ill. óvóeszközökkel. Öthelyiséges légvédelmi óvóhelyet létesítettek előbb az igazgatósági irodaépület, majd az új öntöde alatt, s 1943 elején felállították a gyári tűzoltóságot a várható tűz- és káresetek elhárítására.[12] A háborús felkészítés végül is sikeres volt, mivel az 1944. április 13-án hajnalban a gyárat ért és jelentős rombolást okozott bombatámadás nem járt személyi áldozattal.

Az eseményről az Iparügyi Minisztériumnak adott jelentés a károk felsorolása mellett külön kárszámlán összegezte az épületekben és az üzemi berendezésekben esett károkat. összegük 438 206 pengő volt, ebből gép- és berendezéskár 100 382, épületkár pedig 337 824 pengő, ami az összépület-értéknek mintegy egyharmadát tette ki. A hadikárosult üzemek talpra állítása érdekében létrehozott *bombakárügyi bizottság* a gyors újjáépítésre 200 ezer pengő előleget folyósított, a fennmaradó összeget a háború után szándékozott a vállalatnak megtéríteni.

Azonnal hozzáláttak a sérülések egy részének a kijavításához s a vízvezetékeket, az üzemi villamosvezetéket, az elpusztult üzemi berendezéseket önerőből javították meg. Az épületkárok egésze azonban nem volt azonnal helyreállítható, mivel szinte nem maradt sértetlen ablak, repedés nélküli fal az épületekben. A legjelentősebb pusztulást a régi öntöde szenvedte el, mivel telitalálatot kapva megsemmisült a két 1200 mm átmérőjű és 12 m magas kúpolója a kiszolgáló berendezésekkel együtt, s ezzel komoly fennakadások keletkeztek a gyár termelésében. Ez annál is inkább súlyosan érintette a vállalatot, mivel a régi öntöde polgári célra alig néhány százalékban termelt; itt készültek a Rimamurányi Vasmű és a Weiss Manfréd Művek által megrendelt acélmű kokillák, a Szerszámgépgyár kiemelt sürgősségi csoportba sorolt szerszámgép alkatrészei, valamint több közvetett katonai megrendelés. A tönkrement régi öntöde adta az öntödei termelés 60%-át, s átcsoportosítással is csak mintegy 10%-ot tudott ebből az új öntöde átvenni, s az 50% körüli termeléscsökkenés azonnali 6–8 hetes késést jelentett a rendelések teljesítésében.[13]

b) A vállalat üzleti tevékenysége

A háborús években a termelés növekvő hányadát az állami és a honvédelmi megrendelések adták, sőt a MÁV-nál egyes termékekre monopóliummal rendelkezett a vállalat. Így egyre kevésbé volt szükség a korábban a legkülönbözőbb termékekre és gyártmányokra, eljárásokra megkötött kartellegyezményekre. Ezek jelentőségét egyébként is jócskán csökkentette az irányított hadigazdálkodás, amikor is a piaci szabályozásban jelentős kartellszervezetek helyét maga az állam foglalta el. A hadikonjunktúra amúgy is a termékkeresletet növelte, s a relatíve csökkent kínálat mellett az értékesítés korábbi befolyásolására a legtöbb területen már nem volt szükség e szervezetekre, sőt egyes területeken ki is zárták alakításuk és működésük lehetőségét is.[14]

A megszorítások ellenére azonban nem szűnt meg minden kartell, s a vállalat továbbra is résztvevője maradt – 1941- és 1942-ben – a drainage cső- és a tartályegyezményeknek. A piacszabályozás enyhébb formái – mint pl. az egyes cikkeknek és termékeknek kizárólagos

képviseletek útján történő értékesítése – azonban szinte változatlanul megmaradtak, s ezeket a vállalat igyekezett ki is használni. Egy ilyen megállapodás keretein belül vállalt kötelezettséget, hogy 1940. január 1-jétől kizárólagosan a Kályha- és Tűzhelykereskedelmi Kft.-n keresztül hozza forgalomba az „Unio" típusú kályháit, sőt a típus szervizelését is átadta, s ezzel egy időben felszámolták a vállalat Andrássy út 9. sz. alatti értékesítési fiókját. A kályhakereskedő cég évi 500 darab „Unio"-, Oetl- és Standard tűzhely, legkevesebb 250 darab „Unio", Balaton és Oetl típusú folytonégő kályha átvételére és értékesítésére kötelezte magát. Az egyedárusítás azonban csak az „Unio" kályhára vonatkozott, a többi típust a gyártó vállalat más kereskedelmi vagy egyéb cégnek is szabadon eladhatta. 1942 májusában a kereskedelmi társaság az árueladási jogot Oetl-ék beleegyezésével átruházta az Andrássy úti üzlet új tulajdonosára, a Nyitray Béla-féle kereskedelmi cégre.[15]

Az ország kályhagyártásában ezekben az években alapvető átrendeződés ment végbe. Míg korábban a fogyasztásra szánt – nem a közbeszerzés során értékesített – kályhákat tömegméretben öt nagy gyár (Budapest-Salgótarjáni Gépgyár és Vasöntő Rt., Fuchs és Schlichter Rt., Magyar Radiátorgyár Rt., Weiss Manfréd Rt. és az Oetl), valamint hat középüzem állította elő, az ország területi változásával ehhez három nagyüzem is társult (Fülek, Kolozsvár, Újvidék). A háború előrehaladtával azonban e gyárak is egyre fokozottabb mértékben tértek át a hadianyag-termelésre, a lakossági kályhagyártást a kisüzemek és a kisipari műhelyek vették át. Az általános tendenciának megfelelően az Oetl-gyár kályhagyártása is csökkent ezekben években, s amíg 1937-ben 691,1 tonna mennyiségű, ill. 416 854 pengő értékű kályhát állítottak elő, addig ez 1941-re mintegy 35%-kal csökkenve 450,3 tonnát, ill. értékben 370 920 pengőt tett ki. A kályha azonban így is jó és gazdaságos termék ma-

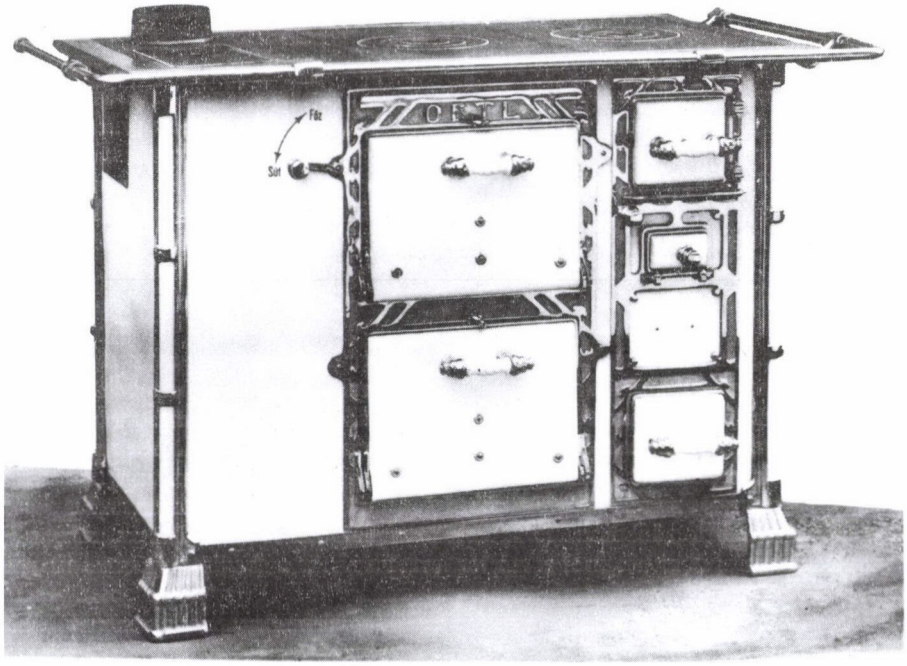

3. Négyajtós, kétsütős asztali tűzhely, 1940.

radt, mivel a kályhák utáni bevételek a termék árában történt áremelkedés hatására csak 11%-kal csökkentek.[16] A vállalatvezetés nem is tervezte előállításuk jelentősebb visszafogását, már csak a javuló árak miatt sem. 1943-ban elemzést készítettek a hazai kályhapiac helyzetéről, s arra a megállapításra jutottak, hogy a nagyvállalatokra nézve káros volt a kályhagyártásnak a kisipar kezébe kerülése, s az általános áremelkedést is e szektornak rótták fel.

A vállalat a kályhaeladásokhoz hasonlóan a hagyományos termékének számító sínvándorlást gátló készüléknél, az alátétlemezeknél és egyéb vasút-felszerelési cikkeknél a kizárólagos képviseletet – a MÁV-nál és a Győr-Sopron-Ébenfurti Vasútnál – és az eladási jogot 1940-ben a Ferrovia Vasútfelszerelési Kft. részére adta át. Az üzlet azonban rövid időn belül felbomlott, s 1941-ben már a Lukács Jenő-féle cég kapott megbízást ugyanezen cikkeknek a MÁV-nál történő értékesítésére.

Az Oetl-gyár termelésének a háborús évek alatti gyors emelkedését a vállalati eladási-kereskedelmi forgalom alakulása hűen tükrözte, s az a következőképpen alakult:[17]

Év	A forgalom értéke, pengő	A forgalom emelkedése, %
1939	2 689 745	35,5
1940	2 990 168	11,2
1941	4 078 037	36,4
1942	7 444 369	82,5
1943	8 834 723	18,7
1944*	11 144 100	26,1

* Az 1944. évi adatok december hónap nélkül.

Időszakunk hat évén belül a növekedési ütem évi átlagban meghaladta a 35%-ot, s ebben az áremelkedéseknek nem voltak túlzottan nagy jelentőségük. A rohamos fejlődés a beruházások zömét kitevő új öntöde, majd az új mechanikai műhely felépítéséből és termelésbe állásától indult meg, bár az előző évek üteme sem volt lebecsülendő. A nagy katonai és államvasúti megrendelések biztosították a vállalat termelésének gyors felfutását, az előző tíz esztendőnyi veszteséges időszak alatt elmaradt beruházások pótlásának a lehetőségét.

Részletes gyári termelési – a termékszerkezet változásait is tükröző – adatokkal a vizsgált időszakra vonatkozóan nem rendelkezünk, így álljon előttünk az annak közel megfelelő „eladás-kiszállítás" fellelhető, 1939–1941. évek közötti adatsora:

Termék	1939		1940		1941	
	mázsa	pengő	mázsa	pengő	mázsa	pengő
Kokilla	10377,40	342259,20	4059,60	132439,44	1696,00	67093,76
Angol cső	186,09	6486,35	138,98	4986,95	25,58	1931,75
Drainage cső	1185,45	48977,89	398,73	16567,93	87,62	3910,72
Karikás kályha	1155,53	51611,43	1260,79	54607,25	485,21	23616,08
Fürdőkályha	565,58	26117,19	199,16	9488,19	58,72	3072,28
Kályhaöntvény	1032,06	55614,12	455,37	26474,72	294,71	20528,60
Mérlegsúly	400,34	24211,80	82,36	5836,28	8,07	625,22
„Unio" kályha öntvény	59,48	3941,40	69,55	4224,16	51,64	3507,66
Kész „Unio" kályha	39,48	4711,18	71,52	8017,27	33,87	4999,56
Kereskedelmi öntvény	3131,29	114997,99	1559,51	60092,17	343,62	14547,15
Szerelt vasáru	230,29	18032,90	82,07	5972,12	21,83	1710,21
Béröntvény	5058,34	265220,73	8552,98	486419,21	7616,40	495312,81
Féktuskó	1526,58	41742,95	10429,87	387325,18	337,24	11661,06

Termék	1939		1940		1941	
	mázsa	pengő	mázsa	pengő	mázsa	pengő
Hajótűzhely	468,81	22897,26	210,29	10450,79	1,49	45,56
Csatornázási öntvény	245,63	11407,49	46,27	2617,99	50,51	3390,11
Tűzhely	3204,88	241937,78	3325,60	258942,92	2834,98	250371,37
Fekete Adria kerek kályha	166,88	11263,53	262,53	18473,50	543,87	47947,00
Zománcozott Adria kályha	27,75	2355,23	31,56	2516,02	47,55	3936,76
Fekete Itália szögl. kályha	59,16	4018,86	57,84	3727,43	7,45	532,71
Zománcozott Itália sz. kályha	260,22	23890,80	241,50	20819,92	143,82	12362,86
Mechanikai munkák	2711,82	318448,76	2562,94	239116,89	3641,81	473212,34
Szerkezeti munkák	1305,25	143559,89	1587,89	133860,37	677,78	120389,45
sínvándorlást gátló szerkezet	3721,24	137936,87	1175,38	59004,81	3674,42	206972,79
Acélos öntvények	826,34	67372,71	2486,01	222433,38	1941,64	185950,84
Légvédelmi ajtók	217,34	31129,65	47,50	6163,98	31,93	4124,90
Tömegműhely	439,36	37179,45	303,48	22016,93	93,82	9007,10
Mozgókonyha	1025,39	198745,89	2111,83	472944,07	–	–
Csomag (bombatest) 50 kg	784,80	204864,00	340,80	85260,00	1043,55	279744,00
Csomag (bombatest) 10 kg	–	–	–	–	1710,20	441600,00
Századvető	–	–	–	–	541,93	242250,00
Asztalos munkák	–	–	–	6385,10	–	7020,30
Féktuskó saru	–	–	–	–	7326,91	665608,95
G.B. öntvény	–	–	–	–	1179,41	68222,94
Féksaru betét	–	–	–	–	2005,45	84731,83
Alumínium	–	–	–	–	1,11	741,89

A táblázat két adatsorának összevetéséből az is kitűnik, hogy a vállalat egységnyi termékre évről évre magasabb árkihozatalt tudott elérni, s míg az 1937-ben egy mázsányi eladott termékre kereken 48 pengőnyi árbevétel jutott, addig az érték 1939-re 60,8-ra, 1941-re pedig már 97,5 pengő/mázsára növekedett. A vállalat a világháború teljes időszaka alatt, de különösen a korszerűsítő beruházásokat követően kedvező önköltség mellett termelt és egyre növekvő haszonkulccsal tudta eladásait lebonyolítani.

A belföldi eladások és szállítások, szerelések és egyéb munkák – a termékek és a vállalt munkák sokszínűségéből következően is – a legkülönbözőbb nagy- és középvállalatok részére történtek. 1939-ben az Oetl-vállalat az itt felsorolt vállalatok és szervek részére teljesítette a legnagyobb, számára meghatározó, több százezer pengő értékű szállításokat: Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt., MÁV, Weisz Manfréd Rt. és a Honvédelmi Minisztérium. A jelentős megrendelők hosszú sorából megemlíthetők a továbbiak: Péti Nitrogén és Műtrágyagyár Rt., Budapest Székesfőváros Gázművei, Belügyminisztérium, Fuchs és Schlichter, Ulrich B. J., Koller Károly, Magyar Fémlemezipar Rt., BSZKRT, „Hangya" Fogyasztási Szövetkezet, Herzog Sándor Utódai, Roessemann és Kühnemann Rt., m.kir. Légierők Parancsnokság, Első Kispesti Takaréktűzhely, Budapest Székesfőváros Vízművei, Nemzetközi Hálókocsi Társaság, Magyar Szellőzőművek és Gépgyár Rt., Hasenörl Ede, Szabó és Mátéffy cégek is.[18] A 23 cég és minisztérium osztozott a vállalat eladásainak 75%-án. Emellett jelentős számú kisebb vállalattal és vaskereskedővel közvetlen üzleti kapcsolat állt fenn az ország minden részéből.

A második világháborút megelőző területi revízió, majd a háború kitörése nem kedvezett az Oetl-vállalat exportjának, s a hagyományos exportterületei el is vesztek. 1939-ben még a török államvasutak számára készítettek két komplett gázgenerátor-berendezést, de ezt követően 1943-ig megszűntek a külföldi szállítások. Ez utóbbi évben szintén Törökország-

nak öntöttvas kokillákat gyártottak, ám ennek értéke alig haladta meg a 210 ezer pengőt, az eladások 2,5%-át.[19]

A kedvező üzemmenet az üzleti eredmények alakulásában is éreztette pozitív hatását. A válságból kivezető években már nyereségek jelentek meg az év végi üzleti mérlegekben, s ezt korszakunk valamennyi esztendejében sikerként könyvelhette el a vállalatvezetés. Az 1939- és 1940-es üzleti év nyeresége már elegendő volt a válság okozta veszteségek végső és teljes törlésére, s az 1941. évi gazdasági záró mérlegében a halmozott nyereség-veszteség számlán is már nyereséggel zárta a cég az évet. A korábbi években elképzelhetetlen ütemben – évente többszörösére növekedve – gyarapodott a részvénytársaság nyeresége.[20]

Év	Nyereség, pengő	Nyereségszámla az előző évi áthozattal, pengő	A nyereség növekedése, 1938 = 100 %
1939	5 784	– 13 657	151,7
1940	8 017	– 5 640	210,3
1941	78 111	72 471	2 048,5
1942	166 067	212 516	4 355,3
1943	643 043	648 081	16 864,5

A hatalmas nyereségek ellenére a részvénytársaság nem fizetett a válság előtti évek mértékéhez hasonló nagyságban osztalékot részvényeseinek. 1939- és 1940-ben a társasági számla vesztesége miatt még nem fizettek osztalékot, de 1941-ben is csak egy százalékot, azaz részvényenként 0,10 pengőt, 1942-ben 2%-ot, 1943-ban pedig 3%-ot, mindössze 9 ezer pengőt a 212 516 pengőnyi nyereségből.[21] A nyereségeket a különböző tartalékalapok létesítésére, ill. a meglévők növelésére (általános tartalékalap, leszámított váltók, tisztviselői alapítvány stb.) fordították.

Az alacsony osztalék nem kelthetett elégedetlenséget a pénzét a vállalatba fektetők részéről, ugyanis az 1938-ban megkezdődött részvénytulajdonosi átrendeződés során a részvények a legszűkebben vett családi körbe kerültek, s már 1939-től Oetl-Pálffy Dénes és testvére, br. Ullmann Györgyné tulajdonában volt a részvények 86%-a (29 876, ill. 9000 darab), s mellette a részvénycsomagok révén a közgyűlési döntésekhez szükséges szavazatok mintegy 93%-át képviselték. A szabályszerűen megtartott közgyűléseken megjelent átlag 8–10 részvényes rendelkezett a részvények 88%-ával, bár a két fő tulajdonoson kívül szinte csak az igazgatósági tagsági szavazathoz szükséges minimális részvény volt a birtokukban.

1944 júniusában választották meg az Oetl Antal Vasöntöde és Gépgyár Rt., hivatalosan Budapest X., Asztalos Sándor u. 9. sz. alatt székelő és ott gyárteleppel rendelkező cégnek a világháborús évek alatti utolsó igazgatóságát, melynek elnöke továbbra a többségi részvénytulajdonos – s több más részvénytársaságban igazgatósági tag – dr. Oetl-Pálffy Dénes, tagjai özv. Oetl Aladárné, hg. Hohenlohe Ferenc, Szüllő Géza, dr. Perczel Tibor, dr. Paksy Jenő és Darányi György voltak.[22]

Az igazgatóság összetételéből következően továbbra is a Magyar Általános Hitelbank irányító szerepe érvényesült a részvénytársaság financiális működésében, s a vállalat pénzügyeit továbbra is a Hitelbankkal, ill. annak egyik fiókjával, a Hermes Magyar Általános Váltóüzlettel bonyolították le.

2. Az újjászervezéstől az államosításig (1945–1948)

a) Háborús károk és újjáépítés

1944 utolsó napjaiban a harci cselekmények már a gyár közelében folytak, s előbb a frontvonalba eső városperemi településekről bejáró dolgozók, majd már a budapestiek sem tudtak bejárni, a gyár leállt. Utolsóként még a környékbeliek keresték fel a telepet, de aztán december 31-én a sorsára hagyták.

A gyár területe beékelődve a hadifontosságú nagy gépgyárak, a vasútvonalak és a főútvonalak közé, természetszerűleg hadműveleti területté vált. A Kőbányán már utcai harcokban előrenyomuló szovjet hadsereggel szemben a gyár területén mindössze egy kisebb német híradós osztag és néhány nyilas pártszolgálatos maradt vissza. A Magyar Ruggyantaárúgyár szomszédos gumigyára lángokban állott, az ún. százlábú hidat a németek felrobbantották, s folyt a rombolás a Keleti pályaudvar környékén még 1945. január 13-án is. E nap délelőtt érkeztek az első szovjet és román egységek az Oetl-gyárba, az egységüktől elvágott védőit lefegyverezték. A közvetlen környékbeli harcok alatt a gyárban rekedt, ill. a közelben lakó dolgozók előjöhettek az óvóhelyekről, számukra a háború véget ért.

A harcok, a kéthetes ostromidőszak alatt számtalan belövés érte a gyártelepet, s minden a pusztulás képét mutatta: romok, üvegcserép, tető nélkül maradt épületek, sarkukból kiforgatott műhelyek, szemét és törmelék, fel nem robbant lőszerek és lövedékek mindenütt. A gyár önmagában is jelentős károkat szenvedett, ennek mértéke és nagysága azonban kisebb, egészében véve pedig a helyzete sokkal vigasztalóbb volt sok más, hasonló kategóriájú gyártelephez és üzemhez képest.

A háborús épületkárokat – 1938-as pengő árfolyamon – 115 ezer pengőben állapították meg, ami a körülményekből adódóan szinte kedvező, mindössze 11%-os épületkárnak felelt meg.[23] A gyár nagy szerencséje volt, hogy az ostrom rombolásai mellett érdemi tűzkára szinte alig volt, köszönhetően a gyárban rekedtek önfeláldozásának és nem kis mértékben a véletlennek. A gyári felszerelés kára még ennél is kisebb arányú, összességében 5%-os volt, ezen belül az irodaépület károsodásának mértéke 18%, s tovább: famintaraktár 38, régi öntöde 3, mechanikai- és szerkezeti műhely 6, tartályműhely 14, új vasöntöde 7, új mechanikai műhely 7, gépház 11%. Teljesen elpusztult viszont a gyári villamosvezeték-hálózat. A gyárvezetés a háborús károk, a termelésből kiesett gépek, a használhatatlan üzemrészek miatt elveszett termelőkapacitást 25%-osra becsülte.

A frontvonal távolodtával a közelben lakó dolgozók már az első napokban egyre nagyobb számban jelentkeztek munkára, s munkacsoportokat alakítva kezdték meg a romok eltakarítását, a rendcsinálást. Összegyűjtötték a gyártelepen a fel nem robbant lőszereket és 29 darab különböző méretű lövedéket, bombát és kézigránátot adtak át az elszállítást végző rendőrségnek.

Az azonnali helyreállítást akadályozta az anyaghiány, kezdetben a munkaerő-, majd később a pénzhiány. Jelentős munkát végezve az év második felére a károknak több mint a felét saját erőből állították helyre, ám az állandósuló anyaghiány miatt a későbbiekben még évekig vissza-visszatérő feladat volt a háborús károk végleges helyreállítása. Az 1945-ös végelszámolás szerint a gyári épületek helyreállítása több mint 135 ezer pengőbe került, amelynek során helyrehozták az öntödéket, az új gépműhelyt, a gépházakat, a tetőket kátránypapírral fedték le, az ablakokat beüvegezték, s kijavították a villamosvezetékeket és a csatornákat is.

A romok eltakarításával egy időben a még csonka vállalatvezetés minden erőfeszítése a termelés mielőbbi beindítására irányult, s a lényegében működőképesnek minősített gyár

azonnal a szovjet hadsereg egyik harcoló alakulatának a parancsnoksága alá került, akiknek hasonlóan sürgető érdekük fűződött a gyár termelésének azonnali megindításához. A megszállt gyár élére katonai parancsnokot neveztek ki, egykor civilben gázgenerátor konstruktőr orosz mérnök személyében. 1945. január 18-án, ha csak félig-meddig szervezetten is, megindult a gyárban a munka. Igénybevett üzemként kizárólag a szovjet hadsereg részére frontszükségletre termeltek, elsősorban autó- és harckocsi alkatrészek öntését végezték, mellette az ideiglenes dunai hidakhoz elemeket, alkatrészeket, csavart és szegecset készítettek, utász- és ácsfelszereléseket gyártottak.[24]

A munka sürgőssége miatt erőltetett ütemben folyt, s az elkészült hídalkatrészeket a helyszínre kivezényelt munkások a hidászokkal együtt építették be a hidakba. Az Oetl-gyár munkásai is jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy már 1945. márciusa végén az ideiglenesen használhatóvá tett Ferencz József (Szabadság) hídon megindulhatott a forgalom.

A kezdeti időszakban a gyártelep nem kapott külső villamos energia szolgáltatást s az első napokban azokon a gépeken dolgoztak, amelyeket kézzel is meg lehetett hajtani. Csak napok múlva sikerült beindítani – az 1944. december közepi üzembénító utasítást megszegve – a németek elől elrejtett 60 LE-s dízelmotort, s a gyár csodával határos módon egyetlen sértetlen kazánját is felfűtötték. Február közepén már 125 munkás dolgozott, de a termelés normális kerékvágásba történő visszaállását az energiahiány nagyban akadályozta. Emellett egyes üzemrészek – az öntödék, a tömegműhely, a gép- és a hegesztőműhely – a megszálló katonai hatóságok üzemindítási engedélyére vártak.[25]

A termelés, ill. egyes üzemrészek esetében az újjáépítési, javítási munkák általában egy műszakban, napi 9 órás munkaidőben történtek, a hídalkatrészeket és különféle hadfelszerelési cikkeket előállító mechanikai-, a lakatos- és a vasszerkezeti műhelyekben viszont napi két műszakban, 8–11 órás munkaidőben dolgoztak. A szovjet katonai igénybevétel ideje alatti termeléshez a gyár meglehetősen tekintélyes anyagkészlettel rendelkezett, s mivel mélyen a meglévő termelőkapacitások alatt működött, tulajdonképpen még tartalékok is keletkeztek. Egy március eleji összeírás szerint a gyártelepen többszáz tonna kész- és félkész árut – kokillát, féktuskót, nyers vasöntvényt, repülőbomba- és aknagránát öntvényt, egyéb öntvényféleségeket –, valamit ennek többszörösét meghaladó nyersanyagot – ócskavasat, nyersvasat, hengerelt árut, öntvényadalékokat – tároltak.

A jelentős készletek és az állandósult munkáslétszám lehetővé tette a gyár termelőkapacitásának nagyobb arányú kihasználását. A gyárvezetés lépéseket tett annak érdekében, hogy a kötött katonai célú termelés mellett polgári termelést is kezdhessenek. Ezt támogatta az igencsak hangadó szerepet betöltő üzemi bizottság is, a munkásellátás javításának lehetőségét látva az áruba – vagy cserére – bocsátható polgári termékek előállításával.[26]

A megszálló katonai hatóságok számára végzett termelés időszakában a gyár szervezete lényegében autonóm volt, a katonai parancsnok elismerte a vállalatvezetést, a meglévő szervezeti felépítést és az alkalmazottak beosztását. A vállalat vezetője a harcok elültét követő első naptól tulajdonképpen ismét Wilcsek Jenő helyettes vezérigazgató volt, az igazgatóságot a műszaki igazgató Bauer Frigyes gépészmérnök és Friedrich Ernő kereskedelmi igazgató képviselte. Oetl-Pálffy Dénes vezérigazgató csak formális kapcsolatban állt a gyárral, számára a Magyar Acélárugyár Rt.-nél betöltött vezérigazgatói állása volt a fontosabb.[27]

A gyár háborús katonai igénybevétele nem tartott hosszú ideig, s még a második világháború befejezése előtt, 1945. május 5-én eltávozott a megszálló katonai parancsnokság, visszaadva egyidőben a vállalatot is eredeti tulajdonosainak. Távozásukkal azonban a háborús károknak egy újabb válfajával kellett szembenézni, nevezetesen a felszabadító-meg-

szálló csapatok hadizsákmány-jellegű tulajdonbevételével. A katonai megszálló hatóság alatt az Oetl-gyárból is meglehetősen jelentős nagyságrendű felszerelést és berendezést vett igénybe és szállított el saját céljaira, mindenféle elismervény és elszámolás nélkül. Ennek esett áldozatul a gyár teljes hegesztő-felszerelése, az öntödei homoklaboratórium, tucatnyi villanymotor és szerszámgép, s sok más mellett a 15 tonnás szakítógép csakúgy, mint a vállalati adminisztráció író- és könyvelőgépei. Az effajta károkról készült kimutatásait a vállalatvezetés több hatósághoz is eljuttatta, naivan bízva abban, hogy az elszállítások kárait, vagy legalább egy részét megtérítik, esetleg a magyar háborús jóvátételbe beszámítják.[28]

Hasonlóan rosszul járt a vállalat az igénybevétel alatti termelés elszámolásával. Az első hetekben nyilvánvaló volt, hogy az elvégzett munkákért, a gyártmányokért a munkásoknak juttatott élelmiszer-fejadagon felül aligha jutnak pénzhez, sőt még a termelés rendszeresebbé válásával is a megkötöttségek mellett csak rendkívül nyomott árakat tudtak érvényesíteni – és még ezekből is levontak különféle jogcímeken. A levonásokat abban a reményben tartotta nyilván követelésként a könyvelés, hogy azt megpróbálja majd az államkincstárral szemben érvényesíteni, mint egyféle közös háborús terhet. A vállalat az általános pénzhiány áthidalására a kormányzati iparindítási hitelszámláról félmillió pengőt vett fel, s azt kisebb részben a még helyre nem hozott károk helyreállításának befejezésére, anyagok beszerzésére, ill. nagyobb részben a munkabérek kifizetésére fordította. A kiemelkedő pénzügyi szakember Wilcsek Jenő vállalatvezető irányításával a cég gazdálkodási és pénzügyei már 1945 második felében rendbe jöttek, s a tetemes állami kölcsönt az igen gyors pénzügyi egyensúlyba jutásnak köszönhetően már 1946 februárjában vissza is fizették.[29]

A második világháború rombolásait követő újjáépítési munkálatokból az Oetl-gyár jelentőségéhez képest jelentékeny arányban vette ki a részét. A hadsereggel együtt végzett híd-javítások, valamint az üzemi telephely újjáépítése mellett 1945 májusától a korábbiakat is felülmúló munkákba kapcsolódtak be, amikor is a MÁV – még májusban – felkérte a vállalatot a háború során elhasználódott, illetve a háborús cselekmények következtében megrongálódott vasúti gördülőanyagok és felszerelés-állomány javításában történő részvételre. A javításra váró mintegy százezer darab tehervagon helyreállítását felerészben maga a MÁV vállalta, a másik felének javítását pedig magánvállalatok segítségével szándékozta végrehajtani.[30]

Az Oetl Antal Vasöntöde és Gépgyár Rt. fennállása során még soha nem foglalkozott vasúti gördülőanyag szerelésével, javításával, de a számára kiszabott munkát elvállalta, s gyors ütemben láttak hozzá a javítások előkészítéséhez. Lévén korábban soha nem végzett új munka, a tárgyalások során sikerült elérni, hogy többnyire csak könnyebben sérült és nyitott felépítményű vagonokat kapjanak, s hogy vasúti javítóműhelyi alkalmazottak segítsenek a munkát beindítani. A javítási munkák egy részéhez az államvasutak biztosított anyagot: kölcsönbe sínanyagot, egyéb felépítményi darabokat és cserealkatrészeket, a másik részének beszerzését, ill. előállítását a gyár vállalta. Számszerű kötelezettségvállalásról az első időszakban nem esett szó, mivel nem lehetett előre tudni a javítások időigényét. A gyár annyit vállalt a szerződésben, hogy – az első 60 nap felfutási idejét nem számítva – üzemi kapacitásából havi 20 ezer munkaórát (azaz kb. száz munkást) biztosít és fordít a javítási munkák végzésére.

A szűkös gyártelep azonban nem volt alkalmas e munkák – főleg nem szabadtéren történő – végzéséhez. A vállalatvezetés a vagonjavítási munkálatok idejére ezért a háborús károk helyreállítása fejében bérbe vette a szomszédos ifj. Walla József Cementárugyár Rt. üresen álló földszintes műkőgyártó csarnok-épületét, a vele az arányos udvari részt az iparvágányokkal együtt. Június közepére készen állott a vagonjavító ütem, s indult meg a munka a beérkezett első hat vagon helyreállításával. Minden előzetes egyeztetés és

erőfeszítés ellenére legalább 30 különféle szakmunkás hiányzott azonban e munkákhoz, ezeket a gyárvezetés egyrészt nem nélkülözhette a saját munkáinál, másrészt nem is álltak rendelkezésre kellő számban a szükséges szakmákban.

A nagy nehézségek árán kijavított tizedik vagont – már a pártpolitika részének tekintett vasúti újjáépítés nagy sikereként is értékelve – ünnepélyesen vette át július végén a MÁV az Iparügyi-, valamint a Kereskedelem- és Közlekedésügyi minisztérium, a MÁV Igazgatósága, az MKP, az SZDP és a Népszava megbízottai jelenlétében. Ekkor már 70 munkás dolgozott a vagonjavításokon és egy időben 21 tehervagon állt javítás alatt a bérelt üzemi telephelyen. Az Oetl-gyár jelentős mértékben vette ki a részét az „Arccal a vasút felé" jelszóval végzett munkájával az igen nagy háborús kárt szenvedett vasutak újjáépítéséből, s 1945 végéig 69 nyitott tehervagon nagyjavításával készültek el. Ez a szám azonban messze elmaradt a vállalatra eredetileg kiszabott 300 darabos mennyiségtől, s az átadottak is – elsősorban a gyakorlatlanság következtében, de a szakember- és az anyaghiány miatt is – igen nagy munkaidőráfordítással készültek.[31]

A végeredményben nem túlzottan nagy háborús károknak, a lehetőségekhez képest gyors újjáépítésnek is köszönhetően a gyár a háborús kapacitásának mintegy 70–80%-ában érintetlennek minősült, s – a nagy erőket lekötő vagonjavítási munkák ellenére is – összességében mintegy 50%-áig volt csupán kihasználva. A munkáslétszám ekkorra már 300 fő körül mozgott, de lehetőség nyílott volna további 300 foglalkoztatására. A speciális vagonjavító szakmunkások hiánya mellett jelentős gond okozott, hogy mintegy 40–50 főnyi segédmunkás is hiányzott a zökkenőmentes termeléshez. A vagonjavítások mellett előkészületek történtek a gyárra is természetszerűleg kirótt orosz jóvátételi szállítások teljesítéséhez, de mellette fokozatosan emelkedett a hazai cégek részére gyártott cikkek száma is; sínvándorlást gátló kengyelek, mozdony-pakuratartályok a vasutak részére, továbbá közvetlenül eladásra kézikocsik, tűzhelyek, kályhák, faipari gépek.

A vállalat ekkori hivatalos üzletköre a következőkből állott:

1. Szürkevasöntöde: kokillák hengerművek részére, gépöntvények, kereskedelmi öntvények, kályhák és takaréktűzhelyek, csatornázási öntvények, lefolyócsövek, béröntvények idegen minták után, vasúti kocsi fékhidak speciális gyártási eljárás szerint;
2. Lágyöntöde: csőösszekötő darabok, tengelyanyák és perselyek, vasúti felépítményi anyagok, vagonalkatrészek, lágy béröntvények;
3. Fémöntöde: alumínium öntvények;
4. Mechanikai osztály: szalagfűrész-gépek, betonipari gépek, papíripari gépek, generátorok, közlőművek, párhuzamos satuk, speciális gépek és megmunkálások egyedi megrendelés szerint;
5. Tartány- és szerkezeti osztály: tartályok minden célra (olaj, benzin, gáz, melasz stb.) és mindenféle méretben, szegecselt és hegesztett tartók és vasszerkezetek, oszlopok, közúti és vasúti hidak, pontonok;
6. Vagonosztály: vasúti teherkocsik javítása.[32]

A gyárban a termeléshez mindösszesen 115 munkagép állt rendelkezésre – többségében esztergák, köszörű- és fúrógépek –, de ezeknek alig több mint a fele volt 1945 közepe táján működőképes. A gyár technikai szintjének, felszereltségének igen hű mutatója az, hogy a teljes munkagép-parknak mindössze 23%-a rendelkezett egyedi villamosmotor meghajtással, a nagyobbik hányadot a gyár központi erőgépe transzmisszióval hajtotta meg.[33] A vagonjavítások és a jóvátételi munkákra történő felkészülés során a megmunkáló-gépek száma

szeptemberre 123 darabra nőtt, ebből faipari volt 11, vasipari 67 és öntödei gép 45 darab. A háborús cselekmények alatt elpusztult és utána a megszálló hadsereg részéről ellenszolgáltatás nélkül elszállított, ill. alkatrészhiány miatt működésképtelen villanymotor-park az 1943. évinek a fele volt, összes teljesítőképessége pedig a töredéke, mindössze kb. 280 lóerő az akkori 893-mal szemben. Működőképes volt viszont a gyár 2 darab Cornwall típusú kazánja és a 80 LE-s dízelmotor is. Alapvető termelési problémát jelentett azonban, hogy minden erőfeszítés ellenére sem jutott a gyár elegendő elektromos energiához, s a segédanyagokból, az öntödei olvasztó-kokszból is mindössze a szükséges mennyiségek töredékére számíthattak.[34]

Az említett vegyes szak- és segédmunkás-hiány mellett 1945 szeptemberében már több mint 300 munkás (11%-uk nőmunkás), decemberben pedig már 410–420 fő (18%-ban nő) dolgozott a vállalatnál. A tisztviselők száma decemberben meghaladta a 40 főt, számukat a vállalatvezetés nem is igen szándékozta növelni, ekkor még ragaszkodva a foglalkoztatottak hagyományok szerint kedvezőnek tartott „1:10" tisztviselő/munkás arányához.

A második világháború befejezését követően 1945. augusztus 10-én ült össze először az Oetl Antal Vasöntöde és Gépgyár Rt. igazgatósága, hogy a kialakult új helyzetben továbbra is érvényesítse jogait és a vállalat működésében igyekezzen a lehetőségek szerint a folyamatosságot visszaállítani.[35] Az igazgatósági ülésen – amelyen már az üzemi bizottság is képviseltette magát – ismét igazgatósági tagnak ismerték el a korábbi diszkriminatív rendeletek végrehajtása következtében a testületből eltávolított – ám mindvégig a vállalatot ténylegesen irányító – Wilcsek Jenőt, valamint Bíró Leót. Az alapszabályból következően új cégvezetőket neveztek ki a vállalathoz, de ettől kezdve az igazgatóság közel két évig magára – pontosabban a meglévő vezetésre – hagyta a vállalatot, a korábbiakhoz képest alaposan megváltozó körülmények között nem tudva már teljesen szuverén módon irányítani annak termelési- és üzletmenetét.

b) Jóvátételi szállítások, berendezkedés a generátorgyártásra

A második világháború végén megkötött fegyverszüneti egyezmény 11. és 12. pontja arra kötelezte Magyarországot, hogy az általa a háború során megszállt területeken okozott háborús károk egy részét megtérítse. Hat év alatt, elsősorban ipari árukból és mezőgazdasági termékekből álló szállításokban lerovandó 300 millió dollár jóvátételből a Szovjetuniót 200, Jugoszláviát 70 és Csehszlovákiát 30 millió illette meg.[36]

A jóvátételi gyártás elindításának érdekében a Szövetséges Ellenőrző Bizottság 1945. május 8-ával az addig igénybevett és katonai parancsnokság alá helyezett gyárak feletti rendelkezést megszüntette és visszaadta a magyar kormánynak. Így került sor az Oetl-gyárra is – esetében már május 5-én – azokkal a vas-, gép- és fémipari cikkeket gyártó vállalatokkal együtt, amelyeket az ipari miniszter a jóvátételi gyártásra kijelölt. A jóvátétel a leromlott gazdaságú országnak jelentős próbatételt jelentett, de ezernyi problémája mellett nagyban hozzájárult a termelés gyorsabb elindításához, a meglévő erők koncentrálásához. Ugyanakkor a jóvátételi termelés legnagyobb terheit viselő a vas- és gépipar termelőkapacitásának időnként közel a háromnegyedét igénybe vette, ami azt jelentette, hogy egyes jelentősebb vállalatok ekkoriban szinte csak a jóvátétel számára termeltek.[37]

A jóvátételi szállításokból az Oetl Antal Vasöntöde és Gépgyár Rt. is jelentős mértékben kivette a részét, elsősorban gázgenerátorok és fűrészgépek gyártásával. 1945. június 22-én rendelte meg az első 12 darab Koller-rendszerű gázgenerátort a szovjet jóvátétel részére az azt bonyolító Iparművek Képviselete Államérdekű Rt. (IKART). Valószínű, hogy az Oetl-ön kívül az országban más vállalat részére nem tudták fővállalkozásba adni a gázgenerátor-

gyártást, mivel még egy hónap eltelte előtt 102 darabra emelték fel a vállalatnak adott megrendelést, elosztva azt a jóvátételi szállítások tervezett hat évére.[38]

Ugyanekkor a Magyar Nemzeti Bank kérdőívet töltetett ki a vállalattal a fegyverszüneti egyezményen alapuló jóvátételi áruszállítás kapcsán.[39] E szerint az Oetl-gyárnak a 102 darab Koller-rendszerű, 3000 mm átmérőjű, félig mechanizált gázgenerátort kellett legyártani, gőzhűtéssel, kézi adagoló berendezéssel, robbanásmentes motorral, mechanikus salakeltávolítással, komplett ellenőrző-, mérő- és szabályozó berendezéssel és műszerezéssel. Bízva a gyár korábbi generátorépítési tapasztalataiban a termelés mennyiségét évi 22 darabban állapították meg. A gyár által addig – főleg az 1930-as években – épített generátorok is az Európa-szerte elterjedt Koller-rendszerűek, ám kisebb – 1000–3000 mm – átmérőjűek és szerényebb teljesítőképességűek voltak. Az elsősorban energetikai célokat szolgáló gázfejlesztő berendezést a budapesti Koller Károly kohó- és gépészmérnöki iroda széles körben szabadalmaztatott tervei alapján készítették, igaz nem túlzottan nagy számban (értékük pl. 1938- és 1943-ban a gyári összes eladás 7%-át sem érte el).

A gyárnak a termelést már július elején el kellett volna kezdenie a tervezéssel, ill. az átadott szovjet tervek honosításával, a gyártásra történő felkészüléssel. A vállalatvezetés a létszám emelésével és legvégsőbb esetben a három műszakos termelésre történő átállással legyárthatónak tartotta az évi 22 darabos sorozatot, annál is inkább, mivel a közvetlen katonai szükségletre történő gyártás megszüntetésével, a még mindig csak akadozva folyó vagonjavítási munkákkal a gyár termelési leterheltsége, kapacitáskihasználtsága a nyár végén csupán 20% körül mozgott.

A hat éves gyártási program nyersanyag-előirányzata szerint a 102 generátor elkészítése ezer-ezer tonna bel- és külföldi nyersvasat, öntött ócskavasat, 500 tonna import öntödei kokszot, 3 ezer tonna hengerelt vasanyagot, durva lemezt és rúdvasat, ezer tonnányi samottéglát igényelt, továbbá előre meg nem határozható mennyiségben elektromotorokat, golyóscsapágyakat, műszereket, mérőberendezéseket, csavarokat, szegecseket, hegesztő elektródákat és egyéb üzemi segédanyagokat. A gyártáshoz szükséges összes időráfordítást és munkaerő-mennyiséget előre nem lehetett tervezni, mivel csak a munkások egy részének volt e termékkel kapcsolatban gyártási tapasztalata, tovább ismeretlen tényező volt, hogy a korábban gyártott hazai típusoktól valamelyest eltérőket kellett gyártani (az orosz Gipromez tervezőintézet Koller-rendszerű generátorának eltérő volt a hűtőrendszere, s a gyártási sajátosságokból adódóan kb. 30%-kal nehezebb volt a hasonló méretű magyar berendezésnél). A gyártásuk kezdetekor az e feladatra szükséges munkáskéznek alig több mint a fele állt rendelkezésre, a legnagyobb hiány képzett szerkezeti lakatosokból, hozzáértő segédmunkásokból volt, de géplakatosból is a szükségesnél jóval kevesebb fő dolgozott a gyárban.

Az orosz Jóvátételi Szállítások Vezetőségének képviselője (a gázgenerátor főkonstruktőr Kalasnyikov alezredes, a gyár korábbi katonai parancsnoka) a szervezési és együttműködési problémák ellenére a gyártáselőkésztést megfelelőnek, a gyárat pedig egyedül is alkalmasnak tartotta a generátorok sorozatgyártásra. A moszkvai cég technológiai utasítása szerint a jóvátételre gyártandó gázgenerátoroknak alkalmasaknak kell lenniük a különböző lelőhelyekről származó össze nem sülő kőszenek és barnaszenek, a don-melléki antracit, valamint a koksz elgázosítására is. A gyártás műszaki feltételei szerint a rajzokat az orosz félnek kellett biztosítani, a honosítás az Oetl-cég tervezőrészlegének a feladata volt. A szállítási feltételek szerint a gázgenerátorokkal együtt kellett kiszállítani a berendezés valamennyi vasszerkezetét, csővezetékeit és betétanyagait, az elektromotorokat és indítóberendezéseket, valamint a kazánon, a gőzgyűjtőn és a gőz csővezetékeken alkalmazott armatúrákat, valamint az összes tartalék alkatrészt.[40]

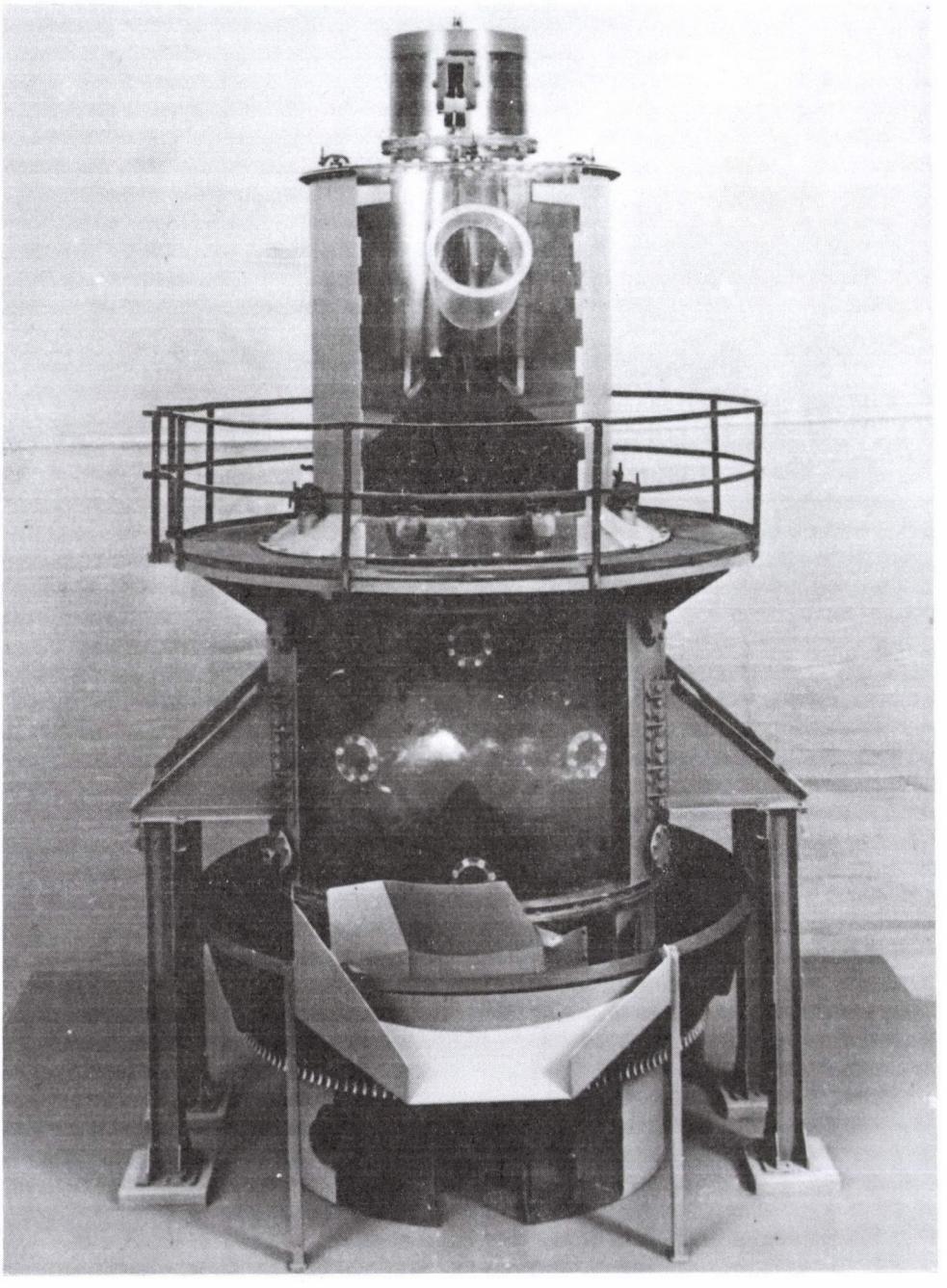

4. Koller-rendszrű gázgenerátor bemutató modellje, 1940-es évek

A vállalatvezetés augusztus közepén közölte a Koller-irodával, hogy előreláthatólag 102 darab generátort gyárt le a tulajdonában lévő gyártási eljárással és ezért az irodának 5% szabadalmi díjat fognak fizetni az állam részéről történő befizetésekből. Koller ezt magára nézve elismerte annak ellenére, hogy korábban a gyártott generátorok után ennél jelentősebb nagyobb, 12%-os szabadalmi díj illette meg.[41]

A tartozékok és részegységek gyártásában nagy számban vettek részt alvállalkozók, így pl. a gyártás első időszakában az ózdi Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű, a Magyar Acélárugyár, a Brevillier és Társa Csavar- és Kovácsárugyár, az Ulrich B. J. és a Kanzer-féle bádog- és ólomárugyár, a Deichsel-kötélárugyár, a Hubert és Sigmund fémárugyár, a Magyar Fogaskerékgyár, a Magyar Brown Boveri Művek, a Roessemann-Harmatta cső- és gépgyár, a Varga Testvérek Ventillátor Gyára, a Csillag Gyula-féle gépgyár, a kispesti Pártos és Társa Feszmérőgyár, a csepeli Weiss Manfréd Fémművei. Az alvállalkozók számának és összetételének sűrű változása a gyártás-szervezésben jelentős gondot okozott, mivel sok gyár és üzem a megrendelt egységeket határidőn túl, vagy sokszor nem is szállította és emiatt a vállalatvezetés gyakran volt kénytelen más gyártó, ill. vállalkozó partner után nézni. Ilyen okok miatt sem készült el 1945 végére a beígért első generátor, s azt még 1946 februárjában is csak sürgetni tudta a Jóvátételi Szállítások Vezetősége.

Az elkészült generátorral szemben azonban semmiféle szakmai kifogást nem támasztottak, az a műszaki-technológiai előírásoknak és utasításoknak megfelelő módon és minőségben készült el. 1946 folyamán a vállalat újabb 16 generátor gyártására kapott utasítást, majd a következő év(ek)re is hasonló számot határoztak meg. Ugyanekkor a vállalatvezetésnek jelentős áremelést sikerült elérni az eredeti szerződés áraihoz képest, s ez könnyített valamelyest a nyersanyagokat és félkész-termékeket egyre gyorsuló ütemben emelkedő árakon megvásárolni kénytelen vállalat helyzetén. Igaz, a jóvátételi munkák végzésekor ezekhez szinte gond nélkül hozzájutottak, sőt az országos kokszhiányt is sikerült átvészelni a központi elosztású importanyag esetenkénti soron kívüli beszerzésével.

1945. második felében a jóvátételi gyártás és a MÁV-nak végzett vagonjavítási munkák a rendelkezésre álló gyártókapacitás szinte egészét lekötötték, de mellettük sikerült – ha kis mennyiségben is, de – a piacon közvetlenül is értékesíthető (a generátorgyártás kötött forgalmú volt) termékeket is gyártani. A szovjet hadsereg utolsó igényét teljesítette a gyár 40 darab komplett tűzhelyes tábori konyha legyártásával, s a hagyományos kályha- és tűzhelyöntvények mellett ismét készítettek különféle kézi kukoricamorzsolókat és -darálókat, húsdarálókat, mint a dolgozók jobb ellátását lehetővé tevő élelmiszercserék értékes cseretermékét. Ismét rendszeresen szállította a vállalat a sínvándorlást gátló berendezést, a féktuskókat és egyéb cikkeket a MÁV-nak és a BHÉV-nek, s újabb gyártmányként a bányák részére szállítóberendezések és csillék öntöttvas alkatrészeit állították elő.[42]

Az 1945. év végi gyáripari statisztikai jelentés szerint a gyárban az alábbi gyártmányokat (természetesen a vagonjavításon kívül) állították elő az orosz katonai parancsnokság megszüntetését követően:

fürdőkályha öntvény	7,4 tonna
kereskedelmi öntvény	12,5 "
acélos öntvény	16,6 "
béröntvény	27,6 "
tűzhely	72,6 "
kályhák	9,5 "
síngátló készülék	86,4 "
mechanikai műhely	40,6 "
szerkezeti műhely	31,3 "

A vállalat éves kereskedelmi forgalma meghaladta a 273,5 millió pengőt, az eladásoknál azonban ennél valamivel magasabb összeget – az élelmiszercserére, a dolgozók ellátására stb. átadott termékekkel együtt – 279,8 millió pengőt mutattak ki.[43] A kereskedelem részéről át nem vett, vagy az alacsony ajánlati ár miatt át nem adott eladatlan raktári ipar-cikk készletek egyre hatalmasabbra duzzadtak, s az év végén az éves eladások összegét jelentősen felülmúlva már 446,4 millió pengőre rúgtak. A vállalat azonban inkább raktárra termelt, mintsem az egyre gyorsuló ütemben értéktelenedő pénz mellett veszteséggel adjon túl a termékein.

c) A részleges stabilizációtól a hároméves tervig

A gyár munkáslétszáma a jóvátételre történő termelés emelkedésével párhuzamosan növekedett, s 1946 februárjában a munkahelyi beosztás szerint a következők szerint oszlott meg:

asztalos műhely	18 fő
öntöde	73 "
mechanikai műhely	114 "
vagon műhely	25 "
szerkezeti műhely	82 "
udvari (segéd) munkások	37 "
összesen:	349 fő

A munkáslétszám növelése általában nagyobb gondot nem jelentett, mivel mind a környező kerületekben, mind pedig a gyár hagyományos vidéki munkásbázisát jelentő településeken akadt elegendő munkáskéz. 1946 májusában 417, szeptemberében pedig már 440 munkás dolgozott a különböző munkahelyeken, s mellettük 44 tisztviselő intézte az adminisztratív jellegű munkákat.[44] Ez a létszám már jelentősen felülmúlta a második világháború előtti bármelyik év szintjét, s csak a haditermelés időszakában haladta ezt meg. Az új munkások felvételével biztosítani lehetett a jóvátételi gyártás növekvő munkaerő-szükségletét, bár az átalakult termékszerkezet – de a háborús embervesztség is – néhány munkahelyen szakemberhiányt eredményezett, s a gyár hosszú ideig keresett nagy darabok gyártásban járatos öntőket, gépformázókat, de továbbra is esztergályosokat, lakatosokat és nagy számban segédmunkásokat is.[45]

A gyárban a törvényesen megállapított napi nyolc órás munkaidőnél a szükség diktálta okok miatt átlag napi egy órával hosszabb volt a munkaidő. A vagonjavítás rohammunkája, majd a jóvátételi munkák belépése miatt 1945 augusztusától áttértek a hat egésznapos munkahétre, a napi munkaidő reggel 7-től (a tisztviselőknek 1/2 8-tól) délután 4 óráig tartott. A többi gyárhoz hasonlóan kísérletek történtek a munkanap reggel hat órás kezdésével, de a továbbra is nagyszámú bejáró munkás késői beérkezése miatt ettől elálltak. Az itt dolgozók nagyobb arányú közmunkák végzésére – előbb mint hadiüzem, utóbb pedig mint jóvátételre dolgozó üzem alkalmazottai – nem voltak kötelezve (a heti 54 órás munkaidőből kb. heti két órányi időt kellett közmunka végzésére fordítani), de a minimálisan előírtak jelentős részét a termelés folyamatossága érdekében a vállalat megváltotta mind a fővárostól, mind pedig a munkások állandó lakhelyétől.

A gyár élete természetesen nem volt gondoktól mentes, s 1946 őszén a háborús károk még mindig nem teljes helyreállítása miatt is mindössze 70%-os kapacitás-kihasználtsággal működhetett. A helyzeten némi javulást hozott, hogy a korábban a teljes termelést lekötő

jóvátételi gyártás aránya már 75% alá csökkent, így a felszabadult kapacitásokra már polgári megrendelőket kereshettek.[46] mivel a gyárvezetés a gyarapodó számú munkáskezet mindenképpen foglalkoztatni kívánta, sorra keresték fel a régi partnereket és megrendelést vártak a korábbi sikeres együttműködésben bízva MÁV-tól, mint ahogy már az év fordulóján jelentősebb megrendeléssel jelentkezett a Koller-iroda, az Egyesült Izzó, a péti nitrogéngyár, a BSZKRT, a főváros elektromos- és gázművei.

A nyersanyagellátás tűrhető volt a jóvátételre gyártott generátorok központi anyagbiztosításának köszönhetően, sőt egyes nyersanyagokból 1946 végére már 4–6 hónapos készletet sikerült gyűjteni, egyedül az öntödei kokszellátás akadozott továbbra is. A termelés a forint 1946. augusztus 1-jén történt bevezetésétől az év végéig egyenletesen emelkedett, majd az év fordulója körül állandósult azzal, hogy a gyarapodó számú megrendelésnek köszönhetően a gyár már közel negyedéves termelési előtervezéssel dolgozhatott. Egyre zökkenőmentesebben folyt a Koller-rendszerű gázgenerátorok gyártása, s a Jóvátételi Szállítások Hivatala számára az IKART-on keresztül folyamatosan és ütemesen szállítottak. Sok vita forrása volt azonban az a számtalan határidő módosítás, amelyeket elsősorban a sokféle részegységet- és alkatrészt szállító alvállalkozók, de a kooperáló gyárak ütemtelen beszállításai is eredményeztek. Példaként elegendő, hogy pl. 1947 nyarán a gázgenerátor-gyártásban 17 alvállalkozó volt kisebb-nagyobb tételekben érdekelt.[47]

Az elkészült és vasúton vagy hajón történő szállításra faládákba – szállítási egységenként – becsomagolt gázgenerátorokat és alkatrészeiket a csepeli kereskedelmi kikötőben kellett átadni (az örökös árviták egyike ez volt, mivel elszámolás csak a gyár kapujában történő átadásra volt). Az első sikeres szállítások nyomán 1947-re további 16 generátort rendeltek meg a jóvátételi szállítások keretein belül, s ezt a gyár már a nyár folyamán teljesítette. További tíz darab előrehozott gyártását ajánlotta fel a vállalatvezetés, hogy ezzel kivédje a várható közel négyhónapos kényszerszünetet, s megtartsa munkásait és alkalmazottait a később várható nagyobb munkák reményében. A kieső termelés pótlására sikertelen kísérleteket tettek a jugoszláv jóvátételi szállításokba gázgenerátorok, a csehszlovákba pedig Oetl-rendszerű kályhák gyártásának felajánlásával, bár ez utóbbit végül is a gyár nem is tudta volna zökkenőmentesen vállalni a háború során elpusztult öntödei minták hiányában.[48]

A komplett generátorokat először csak jóvátételre gyártotta a vállalat, a későbbiekben azonban már növekvő mennyiségben szállították alkatrészeit a hazai ipar újjáépítése számára, mint pl. a péti nitrogénművek, a salgótarjáni és a zagyvapálfalvai üveggyár, a pécsi kokszművek újjáépítéséhez, az Egyesült Izzó, a Magnezitipar Rt. termelésbővítéséhez. Ugyancsak a jóvátételi gyártás során honosodott meg a saját termékként nyilvántartott 800 mm-es szalagfűrész-gépek sorozatgyártása, amiből utóbb az ellátatlan hazai piac számára is jutott. A fokozódó kereskedelmi jellegű termelés legjelentősebb tételeit a Rimamurányi Vasmű és a Weiss Manfréd Művek részére újból gyártott kokillák, a nagy megrendelésekkel jelentkező MÁV-szállítások jelentették. Ez utóbbiban nagy hányadot jelentettek a hagyományos öntödei termékek, s ez igen fontos volt a vállalat számára, hiszen 1947 elején a háborús káraiból helyreállítva ismét üzembe állt az új öntöde.

Kevésbé sikeres termékek is felkerültek a gyártmánylistára. 1948 áprilisában a vállalat a Weiss Manfréd Acél- és Fémművei Rt. alvállalkozójaként elvállalta az általa soha nem gyártott textilipari gépek gyártására történő felkészülést. A jelentős invesztícióval, az öntödei formázás átszervezésével, a gépműhely átszerszámozásával járó hosszadalmas átállás eredménye meglehetősen kétes volt, ugyanis az első gép is csak jelentős késéssel készült el. A többi sem hozott javulást és maradt a veszteség, ugyanis az utólagos kalkuláció az átadási árnál nagyobb ráfordítást állapított meg, arról nem is szólva, hogy az exportrendelés finan-

szírozására a Magyar Nemzeti Banktól felvett hitel részleteit már a késztermék megjelenése előtt fizetni kellett.[49]

A nyersanyag-biztosítás, a termelés, a jóvátételi szállítások és az értékesítés, a munkásellátás számtalan gondja ellenére 1947 elején a vállalat néhány termelési-gazdálkodási mutatójával megközelítette a második világháború előtt utolsó békeév szintjét, mint pl. a munkaerő nagyságában, az erőgépek teljesítőképességében, de ugyanakkor a háborús évek nagyléptékű fejlesztéseinek eredményeképpen jelentősen meghaladta az 1938-as szintet a gépeket hajtó villanymotorok számában és teljesítőképességében. A gyár termelőkapacitásának kihasználtsága azonban még mindig csak 75%-os volt, s az előállított árumennyiség is csak alig haladta meg a jelzett szint 60%-át, nagyjából az 1936-os év termelésének felelt meg.

A gyár termelésirányítási szervezetének a világháború befejezését követő azonnali helyreállítása nagyban segítette a háborús károk szervezett újjáépítését, a termelés megindítását és gyors ütemű felfuttatását. A vállalat – s részben a tőle meglehetősen elkülönülten létezett részvénytársaság – vezetői ezt a lépéselőnyt igyekezetek egyrészt a vállalat javára fordítani, másrészt pedig a saját karrierjük újjáépítésére is felhasználni. A sikert jelzi, hogy rövidesen a felsőbb gazdasági szervezetekben a vállalat súlyát messze meghaladó tisztségekhez jutottak; a Gyáriparosok Országos Szövetsége által ágazati irányító szervként létrehozott Vas- és Gépipari Szakosztály illusztris tagokból álló 11 fős intézőbizottságának tagjává választották Oetl-Pálffy Dénest, mint az Oetl Antal Vasöntöde és Gépgyár Rt. és a Magyar Acélárugyár Rt. vezérigazgatóját,[50] aki ezt megelőzően 1945 elején a hazai gazdasági élet vezetőiből (Baranyai Lipót, Fellner Pál, Fenyő Miksa, Jendrassik György, Makay Miklós, Oetl-Pálffy, Rácz Jenő, Ullmann György) létrehozott Gazdasági Tanácsnak is tagja volt.[51] A Vas- és Gépipari Szakosztály „armatúra, tömegcikk" bizottságát ugyancsak Oetl-Pálffy vezette, míg az igen erős öntödei szakosztályának vezetésével Wilcsek Jenőt bízták meg. Nem sokkal ezután, még 1945 őszén Oetl-Pálffyt a GYOSZ igazgatóságának tagjává választották, vele egyidőben Wilcseket az ugyancsak befolyásos Magyar Vasművek és Gépgyárosok Országos Egyesülete a gyárak képviseletét ellátó Vas- és Gépipari szakosztályának igazgatójává nevezte ki.[52]

A vállalat vezetőinek a hazai gyáripar vezetésében elfoglalt jelentős posztjai mind a vállalatnak, mind pedig az azt felügyelő részvénytársaságnak a hasznára voltak, s az sem lehet véletlen, hogy a szigorú központi nyers- és fűtőanyag ellátás és elosztás rendszerében a lényegében a nagyvállalati kategória alsó részén elhelyezkedő gyár a legnagyobbakkal közel azonos elbírálásban részesülhetett.

1947 nyarán a részvénytársaság és a vállalat vezetése egyrészt értékelte a második világháború befejezésétől eltelt időszak eredményeit, a közeli három éves tervre történő felkészülést, másrészt ezekkel összhangban, ill. az előírásoknak megfelelően – visszamenőlegesen – elkészítette az 1947. január 1-jei állapotnak megfelelő forintmérleget. A július 18-ai igazgatósági ülésen a részvénytársaság vezetése – dr. Oetl-Pálffy Dénes, Darányi György, br. Ullmann György, Bíró Leó, Szüllő Géza, hg. Hohenlohe Ferenc, dr. Wilcsek Jenő – társaságában először vett azon részt a vállalat demokratikusan megválasztott üzemi bizottságának elnöke és jegyzője – Csergő János, valamint Hozlinger István – is.[53]

Az igazgatóság elé terjesztett első, az 1947. január 1-jei állapotoknak megfelelő forintmérleg szerint (ami a valós értékektől már mesze elrugaszkodott, de a pénzügyi előírásoknak mindenben megfelelő volt) a vállalat a következő helyzetben volt (a vállalat nyereségének, ill. veszteségeinek megállapítására nem nyílott lehetőség, mivel a mérleg igazából csak állapot-megállapító lehetett), azaz ebből a helyzetből kezdhette a több mint négy évtizedig tartó tervgazdálkodásra történő áttérést:

Nyitó forintmérleg, 1947. január 1.: [54]

Vagyon		*Teher*	
I. Beruházott		I. Saját tőke	
telek	450 000,00 Ft	részvénytőke	
épületek	2 139 312,93 „	45 000 db részvény	
épületek új értéke	2 780 359,56 „	á. 50,- ft. névértékben	2 250 000,00 Ft
gép-felszerelés	1 707 466,82 „		
gép-felszerelés		II. Céltartalékok	
új értéke	2 610 532,04 „	nyugdíjak tartalék	858 562,31 „
		jóléti alap	399 014,48 „
II. Forgó vagyon		III. Értékszabályozó ellentétek	
áru- és anyagkészlet	3 570 021,51 „	háborús kárigények	
értékpapírok	4 871,00 „	ellentétele	523 604,10 „
adósok	2 818 183,12 „	kétes követelések	
készpénz	10 803,49 „	ellentétele	1 371 139,82 „
		IV. Kötelezettségek	
III. Háborús kárigény		elfogadványok eredeti	
elszenvedett és beje-		értékben	583 629,80 „
lentett gépkárok	523 604,10 „	hitelezők	4 188 312,46 „
összesen:	11 224 262,97 Ft	*összesen:*	11 224 262,97 Ft

d) A tervgazdálkodás kezdetei és az Oetl-cég államosítása

Az újjáépítést és a gazdasági stabilizációt követően, az 1947 elején felélénkült pártharcokban – az egyes pártok politikai és gazdasági programjaiban és tevékenységében – egyre inkább felvetődött a folytatandó út kérdése. A munkáspártok által követelt és a kommunista párt által következetesen és erőltetetten véghez is vitt központosítás a gazdaságban a szovjet mintájú tervgazdálkodás bevezetésével járt. Az augusztusi választásokon győztes párt gazdaságpolitikai programjában – a munkásság életszínvonala emelésének ígéretével – a termelés erőltetet ütemű fejlesztését tűzte ki célul azzal, hogy a stratégiainak tekintett – és arányaiban egyre inkább állami tulajdonúvá és központosítottá váló – nagyüzemi gyáripar termelésének a bevezetni tervezett hároméves tervidőszak végére 26%-kal kell meghaladnia a világháború előtti utolsó békeév szintjét.[55]

Megvalósítása jelképes aktusaként a már az előző év végén állami kezelésbe vett Ganz Villamossági Gyár udvarán 1947. augusztus 1-jén tett jelképes kapavágással indult a több mint négy évtizedes szocialista gazdasági tervciklus-sorozat első hároméves terve. Benne kiemelt szerepet kapott az ipar – és ezen belül is a nehézipar – fejlesztése, a szovjet szisztémájú gazdálkodásra történő áttérés egyik előfeltételét jelentő állami szektor minden áron való növelése, a nagytőke korlátozása. Megvalósítása feszített és egyoldalú beruházási politikával, majd a nagybankok és a nehézipari vállalatok államosításával, az állami szektor növelésével járt s azzal, hogy a politikai és gazdasági vezetés a továbblépés és a fejlődés megvalósítását, de általában a modernizálást is kizárólagosan a szovjet gyakorlatban látta megoldhatónak.[56]

Az 1947 nyarára kialakult helyzetben már kevésbé a gyárvezetés, mint inkább az Oetl-gyár üzemi bizottsága foglalkozott a hároméves terv során megvalósítandó feladatokkal. A tervkészítés során megállapították, hogy a gazdaságvezetés elvárásainak csak az Oetl hagyományokkal, nevezetesen a pontos, fegyelmezett és minőségi munkával tudnak eleget tenni. A terv a háborús károk helyreállításának teljes befejezését, a vállalat még mindig ideiglenesnek tekintett szervezetének átalakítását és a termelés – és ezen belül is az öntödei mennyiségek – növelését tartalmazta.

A gyár két öntödéjének modernizálására, termelésének racionalizálására mintegy másfél millió forintot terveztek beruházni, amitől a havi 260 tonnás öntvénytermelés 400 tonnásra történő növelését várták.[57] Ennek érdekében még a tervidőszak megkezdése előtt – de a tervelőkészítés anyagaként – átfogó elemzést készítettek a magyarországi öntödék helyzetéről. E szerint az országban havi száz tonnát meghaladó termeléssel 16 nagyöntöde, legalább havi 20 tonnás kapacitással 20 középöntöde működött, s ennél kisebb termelőképességűként még további 27 öntöde rendelkezett. Lágyöntési (temper) eljárással kilenc gyárban – közte az Oetl-ben is – foglalkoztak. A második világháborús termelőképességük együttesen évi 81 ezer tonnára rúgott, ám 1946 végén, meglehetős alacsony kihasználtsággal, ennek harmadát sem elérve mindössze 21 ezer tonna volt a hazai vasöntödék termelése. 1947 nyarára jelentős mértékű növekedés következett be, ám a helyzetelemzés szerint a kiépített termelőkapacitások kihasználtsága mindössze 57%-os, a munkáslétszám 80%-os, s az öntödei munkások teljesítménye a rossz anyagellátás, a tervszerűtlen be- és kiszállítások, a pénzügyi gondok és az elégtelen munkaszervezés következtében – és ez alól az Oetl-gyár sem volt kivétel – alig volt átlag 70%-os.[58]

A saját és az országban általános öntödei kapacitásfelesleg, a magas kihasználatlansági arány ellenére, bízva a jóvátételi szállítások melletti egyéb – és főleg beruházás jellegű – termelési igény gyors növekedésében a vállalatvezetés az iparirányítás által is támogatott öntödei termelésnövelő rekonstrukció mellett döntött. Ezt a lépést támogatni látszott a tény, hogy a terv indulásakor a munkáslétszám 570, 1947 decemberében pedig már – kihasználva a bőségesen rendelkezésre álló munkaerő kínálatot – 701 fő volt, igaz éppen a leginkább szükséges képzett öntőmunkásokból hiány állt elő. A gyár kihasználtsága a jóvátételi munkáknak és a közel féléves egyéb megrendelés-állománynak köszönhetően az év végén megközelítette a 80%-ot. A megrendelések biztosítása, a nyersanyagellátás valamelyest történt javulása mellett a termelés növekedését segítette a bevételek emelkedése, s nem utolsó sorban a munkabérek időben történő kifizetése.

Sikerként könyvelhette el a vállalatvezetés, hogy az IKART-tal folytatott hosszas tárgyalások nyomán a jóvátételre gyártott gázgenerátorok és a szalagfűrészek átadási árát sikerült közel 15%-kal megemelni, igaz még ekkor is a világpiaci ár töredékét kapta értük a vállalat. További problémát jelentett, hogy a jóvátételre történt gyártás ellenértékét – a mintegy 40–50%-os gyártási előleg levonása után – zárolt számlára utalták át, s innen – a munkabérek kivételével – csak külön engedéllyel lehetett pénzt felvenni. Ez olyannyira szűk mozgásteret jelölt ki a vállalatnak, hogy 1947 szeptemberében a legszükségesebb anyagok beszerzéséhez – de részben munkabérek kifizetéshez is – 600 ezer forintnyi termelési hitelt kellett felvenni a Hermes Banktól. Részben ezek az okok, részben pedig a hatóságilag előírt alacsony eladási árak és a kiegyenlítetlen kintlévőségek növekedése eredményezték, hogy átmeneti forgótőkehiány keletkezett. Az anyagi problémákat csak fokozta, hogy a szeptembertől már folyamatosan ausztrál exportra szállított gumitextil-szövő gépek ellenértékéhez minden esetben csak igen jelentős késéssel lehetett hozzájutni.

A hároméves terv feladatainak, elsősorban politikai és gazdasági célkitűzéseinek elősegítése és nem utolsó sorban az egyre megbízhatatlanabbnak tekintett gyárvezetés és a termelés

ellenőrzésére a még nem tulajdonos állami iparvezetés nem helyezhetett vezetőt a magán tulajdonban lévő vállalat élére, így 1947. szeptember 12-én az üzemi bizottság javaslatára *tervmegbízottakat* nevezett ki. A vállalatvezetésnek ebbe már nem volt beleszólása csakúgy, mint a választási győzelemmel megerősödött baloldal befolyása alatt álló helyi üzemi bizottság egyre magabiztosabb – és a munkásellátás és a szociális kérdések körét már messze meghaladó – tevékenységébe. A stabilizáció időszakában Wilcsek Jenő vezérigazgató-helyettes és a gyárvezetés partnernek tekintette a bizottságot, különösen annak vezetőjét Csergő Jánost,[59] ám a későbbiekben az erős politikai támogatás eredményeként is egyre inkább az „összmunkásság érdeké"-ben fellépő üzemi bizottság ellenében a gyárvezetést képviselő Wilcsek rendre alulmaradt és egyre inkább háttérbe szorult. Az 1947-es üzemi kollektív szerződés megkötése, az éves gyári terv kialakítása, a pénzügyi helyzet elemzésébe történő beleszólás, a munkafegyelem és a vele összefüggő kérdések teljes kezelése, az egészségügyi ellátás és a munkásjóléti ügyek rányitása ekkorra már szinte teljes egészében az üzemi bizottság hatáskörébe tartozott.

Az Oetl-gyári üzemi bizottság szinte a megalakulásától kezdődően viszonylag kedvező helyzetben volt. A gyár korábbi tulajdonosai, majd a korszerű gondolkodásmódú Oetl-Pálffy Dénes társasági elnök és a gyárat irányító igen komoly felkészültségű pénzügyi szakember Wilcsek Jenő a mindenkori termelési kívánalmaknak megfelelő és azt segítő szociális- és munkásjóléti eszköztárat építettek ki a gyárban. Az újjáépítés időszakában ezt az üzemi bizottság kívánalmainak is eleget téve fejlesztették tovább, s egy szociálpolitikai felmérés is rögzítette, hogy a gyár 1947 végén rendelkezett üzemi mosdóval és zuhanyozóval, különválasztott öltözőkkel, hogy üzemi konyhával és étkezőhelyiségekkel volt felszerelve, a gyári rendelőben üzemi orvos és gondozónő állt a vállalat 700 foglalkoztatottja és a mintegy 750 főnyi családtag rendelkezésére, hogy a nagy múltú sportegyesület, a dalárda mellett újabban fúvószenekar alakult, könyvtár és kultúrterem létesült és hogy a cég és a dolgozók szövetkezetszerűen működő Somogy megyei rádpusztai kastélyában már nem csak sertéseket nevelnek a dolgozók ellátására, hanem egyre többen üdülnek is ott.[60]

A gázgenerátor-gyártás továbbra is meghatározó maradt a gyár termékei sorában és az össztermelési értéknek közel a felét adta. 1947 utolsó harmadában, a tervidőszak első hónapjaiban a korábbiakhoz hasonlóan továbbra is igen vegyes volt a termékszerkezet, a gyártmányok sora: kokillák; kereskedelmi öntvények; tűzhely-, karikáskályha- és egyéb kályhaöntvény; csatornázási öntvény; béröntvény külföldre és a jóvátételi szállításokra; sínvándorlást gátló kengyel, féktuskó- és féksaru, vegyes egyéb vasúti öntvény; bér lágyöntvény; szalagfűrészgép bel- és külföldre, valamint jóvátételre; gázgenerátorok belföldre, exportra és jóvátételre; gumitextil szövőgépek exportra; mechanikai- és tartálymunkák közszállításokra és magán-megrendelőknek; párhuzamos satu; kukoricamorzsoló- és daráló; csatornázási szerelvények; hegesztési munkák; „Unio" és egyéb típusú tűzhelyek- és tűzhelyalkatrészek; szeszmérőgépek javítása; kályhák és tűzhelyek javítása; faminták, vas- és fémminták készítése; présmunkák és még ezeken felül is a legvegyesebb további gyártmányok és bérmunkák.[61]

A növekvő számú megrendelés teljesítésével a termelés összmennyisége is gyorsan emelkedett, ám vele együtt jelentkezett és megfigyelhető is volt az egységnyi termékre jutó bevételek folyamatos csökkenése. Egyre súlyosbodó gondot jelentett, hogy az erősödő politikai és gazdasági nyomás közepette sem a beruházások, sem pedig a termelés finanszírozásához a cég, mint magánvállalat nem juthatott állami szubvencióhoz és banki támogatásban sem részesülhetett. Az egyedüli forrásként csakis az eladott gyártmányok, a teljesített szolgáltatások ára állott rendelkezésre, s azok is csak hiányosan és jelentős késésekkel. A jóvátételi gyártás tekintélyes kintlévősége, az addig korrekten teljesítő államvasutak növekvő

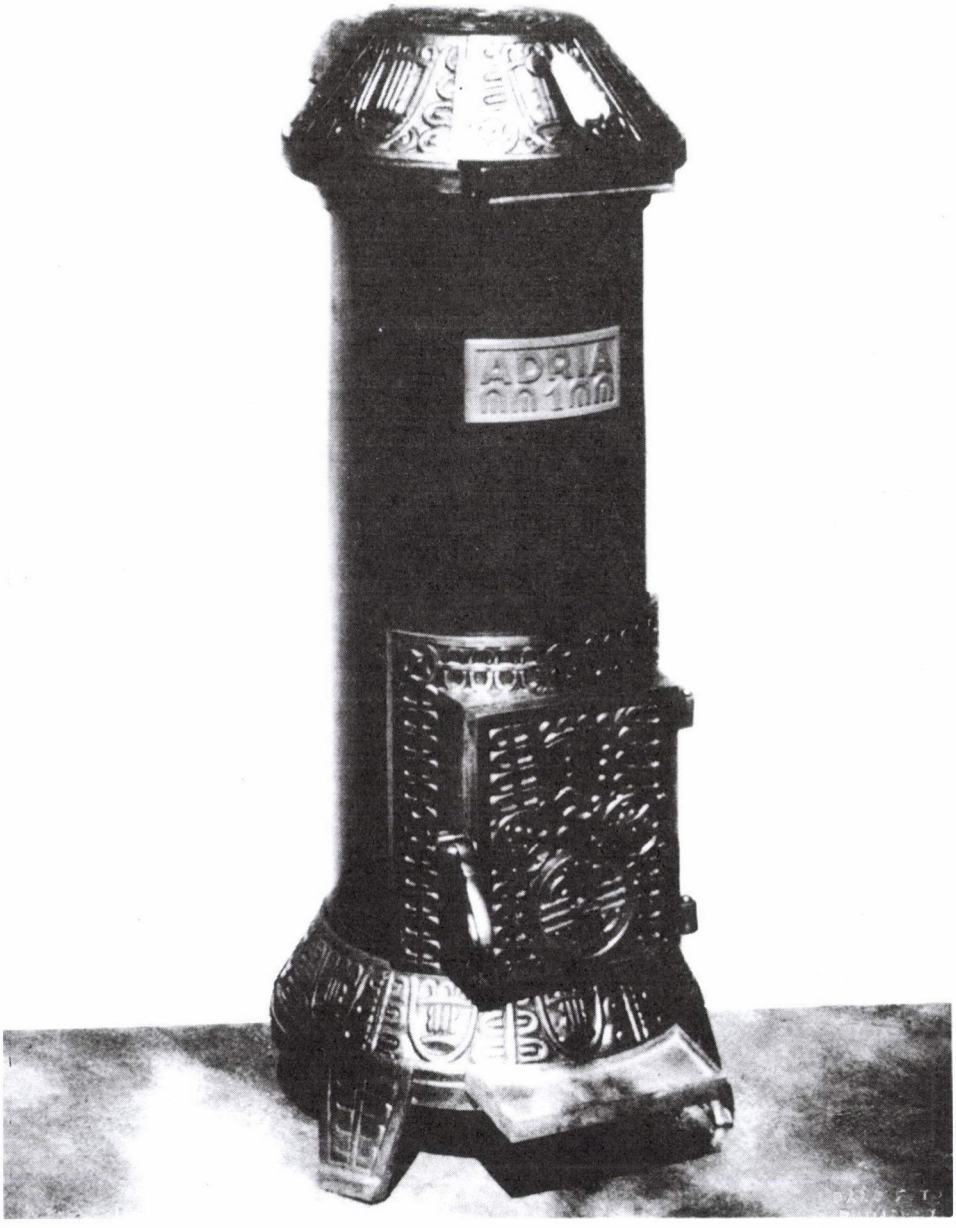

5. Fekete kerek Adria kályha, 1940-es évek

tartozásai is eredményezték, hogy a vállalatnak 1947 végével jelentős, mintegy 1,3 millió forintnyi adóhátraléka keletkezett a pénzhiány miatt be nem fizetett forgalmi-, társulati- és kereskedelmi adókból, valamint közmunkaváltságból. Mindezek következményeként is a növekvő foglalkoztatás, a kielégítő rendelésállomány, a teljesítőképesség fokozódása ellenére az 1947-es évet a vállalat több mint egymillió forintos veszteséggel zárta.[62]

A vállalat tulajdonosai, a vállalatvezetés számára azonban nyilvánvaló volt, hogy az adott politikai légkörben, a gazdaságirányítás látható központosító törekvései ellenében sokat és érdemit már nem tehetnek a vállalatért. A kommunista párt politikai és ideológiai szempontjainak az állami tulajdon kiterjesztése felelhetett csak meg, amit jelzett a magántőke kisajátításának útján megtett lépések sorozata is. Ebből is kiemelkedik az 1948. évi XXV. tc., amely kimondta a magyar tulajdonban lévő és az 1946. augusztus 1. és 1948. március 25. közötti időszakban a száz fő munkavállalói létszámot meghaladó ipari, közlekedési, bánya- és kohóvállalat, a villamos erőművek állami tulajdonba vételét. A korábbi részleges államosításokkal együtt az állami szektor döntő fölénybe került és részesedése a gyáriparban elérte a 80%-ot.[63]

A törvény végrehajtásáról szóló kormányrendelet alapján az Iparügyi Miniszter 1948. március 26-án – több száz államosított vállalat vezetőjéhez hasonlóan március 25-ei hatállyal – Csergő Jánost, az Oetl Antal Vasöntöde és Gépgyár Rt. üzemi bizottságának elnökét nevezte ki vállalatvezetőnek, aki a gyári kultúrteremben összegyűlt dolgozók előtt a vállalat államosítását még aznap délután be is jelentette. A hírt a többségében szociáldemokrata érzelmű munkások nagy lelkesedéssel, a tisztviselők vegyes érzelmekkel fogadták, a vállalatvezető Wilcsek Béla vezérigazgató-helyettes pedig – értesülvén a törvény elfogadásáról – ezen a napon már nem is ment be a gyárba.[64]

Az állami tulajdonba vételt még aznap, 1948. március 26-án leltárfelvétellel is megerősítették, s üzemi helyiségenként és műhelyenként nyilvántartásba vették a gépeket, a berendezéseket, a szerszámokat és eszközöket, a nyers- és a segédanyagokat, a kész- és a félkész termékeket, a fűtőanyag készleteket. A vállalati pénztár nem volt teljesen üres, de a vállalat pénzügyeinek teljes körű átvételekor 1 145 000 forint deficitet állapítottak meg, ami 1 710 000 forint köztartozásból és 4 515 000 forint egyéb tartozásból, valamint az 5 080 000 forintnyi kintlévőség egyenlegéből adódott.

A vállalat történetében éles határvonalat jelentő államosítással a cég, a vállalat tulajdonviszonyaiban gyökeres változás történt, s addigi 86 éves történetének alig 28 esztendőnyi részvénytársasági korszaka, vele együtt a lényegében családi tulajdonformája szűnt meg. Az Oetl Antal Vasöntöde és Gépgyár Rt. nevében még élt ugyan egy ideig, a gyár termelése, mindennapi élete rövid időre még szinte változatlanul, azonos ritmusban folyt tovább, nem igen gondolva arra, hogy a tulajdon- és a gazdálkodási rendszer több mint négy évtizedre alapjaiban változott meg.

Jegyzetek

1 *Csikós-Nagy Béla:* A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulságok az ezredforduló küszöbén. Budapest 1996. 100. p.

2 *Dombrády Lóránd:* A magyar gazdaság és a hadfelszerelés 1938–1944. Budapest 1981. 144. p.

3 *Berend T. Iván–Ránki György:* Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában (1933–1944). Budapest 1958. 463–465. p.

4 Az 1939., 1942. és 1944. évi adatok hiányoznak, 1940. és 1941-ben pedig csak a legfontosabbnak tekintett termékek termelésének adatait adták meg a gyáripari statisztikákban. Így itt legfeljebb csak becslésekbe bocsátkozhatunk az öntöde egész éves termelésére vonatkozóan, mint tette azt korábban *Jenei Károly–Sárközi Zoltán–Szilágyi Gábor:* A Gábor Áron Vasöntöde és Gépgyár története (1862–1962). Budapest 1962. 216. p. Így 1940-ben 4714,2 tonna, 1941-ben pedig 5510,9 tonna termeléssel számoltak. Ennek részben ellentmondanak az „eladás-kiszállítás" adatai, bár ezek csak az eladásra és nem a termelésre adnak számokat. Táblázatunkban az 1939., 1940. és 1941. évet az eladott termékmennyiséggel (*Budapest Főváros Levéltára*, XI. 138. Oetl Antal Vasöntöde és Gépgyár iratai [továbbiakban: BFL XI.] 138. d. Titkárság 4.d.), az 1943-as évet pedig a termelt termékekkel szerepeltetjük (BFL XI. 138. g. Kereskedelmi osztály).
5 BFL XI. 138. g. Kereskedelmi osztály
6 BFL XI. 138. d. Titkárság 5.d.
7 BFL XI. 138. d. Titkárság 5. és 9. d. – Egy utólagos (1947. április 11.) jelentés szerint a gyár a második világháború alatt a következő megrendeléseket kapta és teljesítette a Weiss Manfréd Rt., a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt., valamint a Danuvia Fegyver és Lőszergyár Rt. alvállalkozójaként:

1943:	225 000 db.	2 kg-os repülőbomba test
	300 000 db.	50 mm ø aknagránát test
1944:	200 000 db.	2 kg-os repülőbomba test
	22 500 db.	50 kg-os repülőbomba test
	3 600 db.	250 kg-os repülőbomba test
	5 000 db.	120 mm ø aknagránát test
	5 000 db.	81 mm ø aknagránát

8 BFL XI. 138. f. Műszaki-termelési osztály. 1.d.
9 BFL XI. 138. d. Titkárság. 4.d. Gyáripari statisztikai jelentések, 1938–1944.
10 BFL XI. 138. f. Műszaki-termelési osztály. 1.d. Acél és féktuskó öntöde.
11 BFL XI. 138. b. Igazgatóság. Külön jelentés az 1943. üzletévről, 1943. április 30.
12 Uo. – Légó ügyek, 1937–1944.
13 BFL XI. 138. d. Titkárság. 5.d. Háborús károk.
14 *Berend T. I.–Ránki Gy.:* Magyarország gyáripara... i. m. 382–383. p.
15 BFL XI. 138. d. Titkárság. 14. d. Kartellegyezmények.
16 BFL XI. 138 g. Kereskedelmi osztály. Eladás-kiszállítás, 1937-1941.
17 Uo. - Forgalomkimutatás.
18 BFL XI. 138. h. Pénzügyi és könyvelési osztály. 1939. évi mérleg.
19 BFL XI. 138 . d. Titkárság. 4. d. Gyáripari statisztikai jelentések. – A német hadsereg részére végzett bérmunkát nem az exportnál számolták el.
20 BFL XI. 138. a. Közgyűlési iratok és jegyzőkönyvek. – Az 1944. évről már nem készült részvénytársasági mérleg.
21 Uo. – A közzétett vállalati mérleg szerint 1942-ben is csak 1% osztalékot fizettek.
22 Uo.
23 BFL XI. 138. d. Titkárság. 5.d. Kérdőív a gyáripari üzemek háborús kárairól és a háborús igénybevételről, 1945. szeptember 1.
24 BFL XI. 138. d. Titkárság. 9.d.
25 BFL XI. 138. d. Titkárság. 10.d.
26 *Jenei K.–Sárközi Z.–Szilágyi G.:* A Gábor Áron Vasöntöde... i. m. 134. p.
27 BFL XI. 138. d. Titkárság. 1. d. Az Oetl-gyár szervezete, 1945. február – ld. még 20. d. 1.sz. Körözvény.

28 BFL XI. 138. d. Titkárság. 6., 10. és 11.d. Az Oetl Rt. levelei a Vörös Hadsereg Parancsnoksága gépipari osztályának, a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének, az Országos Magyar Ipari Jelzálogintézetnek, az Iparügyi Minisztériumnak.

29 BFL XI. 138. d. Titkárság. 11.d. – A vállalat mindenkori pénzügyi talpon maradásában (visszatekintve akár az 1929-es nagy gazdasági válságig) meghatározó szerepe volt *dr. Wilcsek Jenő*nek (1948–1984): közgazdász, egyetemi tanár, a közgazdaságtudomány doktora; 1920 és 1948 között az Oetl-cég alkalmazottja, majd az Országos Tervhivatalban, később a pénzügyi igazgatás és -kutatásban dolgozott, utóbb a Pénzügykutatási Intézet igazgatója.

30 A munkásosztály az újjáépítésért 1945–1946. Dokumentumok. Budapest 1960. 124. p. – A MÁV keretszerződést kötött a Ganz és Társa, a győri Magyar Waggon , a Waggon Lits, a Vegyipari Gépgyár, a Roessemann és Kühnemann, az Oetl Antal, valamint az Orenstein és Koppel, az Uhri testvérek, az EMAG (Első Magyar Gazdasági Gépgyár), a Kühne és a Weiss Manfréd cégekkel, melyeket alkalmasnak tartott a javítási-szerelési munkákra.

31 A vasút újjáépítéséért 1945–1946. Dokumentumok. Budapest, 1960. 124. p. – A teherkocsi helyreállítási munkákban ténylegesen résztvevő többi vállalat teljesítménye sem volt ennél sokkal jobb: Ganz és Társa 27%, Magyar Waggon 39%, Waggon Lits 21%, Orenstein és Koppel 29%, Roessemann és Kühnemann 40%, Vegyipari Gépgyár 18%, Uhri Testvérek 21%, EMAG 5%, Kühne 2%, Weiss Manfréd 10%.

32 *Gáspár Ferenc–Jenei Károly–Szilágyi Gábor:* A munkásság az üzemekért, a termelésért 1944–1945. Dokumentumgyűjtemény. Budapest 1970. 476.p.

33 BFL XI. d. Titkárság. 10. d. Jelentés a GYOSZ-nak, 1945. június 20.

34. BFL XI. 138. d. Titkárság. 4.d. Gyáripari statisztikai jelentés, 1945.

35. BFL XI. 138. b. Igazgatóság. Igazgatósági ülés jegyzőkönyve, 1945. augusztus 10.

36 *Pető Iván–Szakács Sándor:* A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968. Budapest 1975. 21. p.

37 Ipari újjáépítésünk. Szerk.: *Tonelli Sándor dr.* Budapest 1947. 45.p.

38 BFL XI. 138. d. Titkárság. 6. d. IKART levelek

39 BFL XI. 138. d. Titkárság. 8. d. MNB-kérdőív, 1945. július 19.

40 BFL XI. 138. d. Titkárság. 7. d. Az IKART levele a Magyar Jóvátételi Hivatalnak, 1946. december 30.

41 BFL XI. 138. d. Titkárság. 9. d. Oetl Rt. levelei Koller Károly mérnöknek, 1945. augusztus 15. és 17.

42 *Jenei K.–Sárközi Z.–Szilágyi G.:* A Gábor Áron Vasöntöde... i. m. 139. p.

43 BFL XI. 138. d. Titkárság. 4. d. Gyáripari statisztikai jelentés, 1945.

44 BFL XI. 138. d. Titkárság. 6. d. Gyári jelentés az IKART-nak, 1946. május 31.

45 BFL XI. 138. d. Titkárság. 8. d. Jóvátételi levelezés, 1946.

46 BFL XI. 138. d. Titkárság. 11. d. Jelentés a GYOSZ-nak, 1946. szeptember 16.

47 BFL XI. 138. d. Titkárság. 7. d. IKART levelezés

48 BFL XI. 138. d. Titkárság. 8. d. Jóvátételi levelezés

49 BFL XI. 138. d. Titkárság. 14. d.

50 BFL XI. 138. d. Titkárság. 10.d. A GYOSZ Vas- és Fémipari Szakosztálya I.sz. értesítője. – Az Intéző Bizottság a szakosztály, továbbá nyolc nagyvállalat vezetőjéből állt össze. Két-két tagot delegált a Weiss Manfréd és a Ganz és Társa, egyet-egyet a MÁVAG, a Hofherr-Schrantz-Clayton-Shuttlewort, az EIVRT, a Láng L. Gépgyár, a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű és az Oetl.

51 A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1946. Szerk.: *Gáspár Ferenc és Halasi László.* Budapest 1975. 49–51. p.
52 BFL XI. 138. d. Titkárság. 10. d. A GYOSZ 146. sz. körlevele, 1945. október 30.
53 BFL XI. 138. b. Igazgatóság. Igazgatósági ülés jegyzőkönyve, 1947. július 18.
54 A mérleg megjelent a Magyar Közlöny 1947. 165. számában, 1947. július 23-án. – A nyitómérlegben szereplő összegeket az 1939. évi pengőérték háromszorosával számolták. A „forgó vagyon" adósok tételében a forint adósokat valóságos tartozásuk alapján számolták, a pengőben adósokat 1 ft.-nak vették. A részvények névértékét a Kamara 20.460/947. sz. határozata szerint 15,– ft/db. névértékben kellett volna számolniok, de a későbbi mérlegekben (1947. és 1948.) is 50 ft.-tal számolták el.
55 *Ránki György:* Magyarország gazdasága az első 3 éves terv időszakában (1947–1949). Budapest, 1963. 32. p.
56 *Pető I.–Szakács S.: A hazai gazdaság négy évtizedének...* i. m. 84–89. p.
57 BFL XI. 138. d. Titkárság. 7.d. IKART körlevél, 1947. szeptember 3.
58 BFL XI. 138. d. Titkárság. 9.d. A magyarországi öntödék helyzetképe 1947. május havában.
59 *Csergő János* (1921–1980): 1940-től az Oetl munkása, vasesztergályos, 1945-től az üzemi bizottság elnöke, 1948-ban munkásigazgató, 1954–1963 között kohó- és gépipari miniszter, majd 1977-ig a Ganz-MÁVAG vezérigazgatója.
60 BFL XI. 138. d. Titkárság. 9. d. Jelentés az Iparügyi Minisztériumnak, 1947. december 2.
61 BFL XI. 138. d. Titkárság. 9. d. Jelentés az első tervév eredményeiről, 1947. augusztus–november.
62 BFL XI. 138. d. Titkárság. 4.d. Gyáripari statisztikai jelentés, 1947. és Mérleg, 1947.
63 *Berend T. Iván–Ránki György:* A magyar gazdaság száz éve. Budapest 1972. 233. p.
64 BFL XI. 138. d. Titkárság. 4. d. Gyáripari statisztikai jelentés, 1948. – A részletekre 1984-ben *Rauch Iván* ny. gyárigazgató – akkoriban gyári munkás, szakszervezeti tisztségviselő – emlékezett vissza.

Die Geschichte der Antal Oetl Eisengiesserei und Maschinenfabrik AG. (Teil II 1938–1948)

Resume

Es geht in der Artikel um ein solchen Jahrzehnt der Oetl-Gesellschaft, wann sich die das Leben und dieTätigkeit der Firma bestimmenden Ereignisse schneller folgten, als je zuvor. Im ersten teil zeichnet sich die Wirtschaftspolitik in der zweiten Weltkrieg durch ein Unternehmen des Landes. Ähnlich den heimischen Unternehmen in der Maschienenindustrie produzierte die Oetl Firma auch Kriegesausrüstungen. Einigermassen arbeiten sie unmittelbar auch an Kriegsbestellungen, aber meist produzierte sie Ausstattungsgegenstände für die Staatseisenbahn, die schweren Kriegslastung trug. Wegen dem ständig wachsendem Produktionsanspruch investizierten sie für den Produktionssteigerung und auch um andere Produkte herstellen zu können. Dank auch dieser Investition könnte sich das Produktionsniveau das Niveau von der grossen Weltkrise erst annähern, später überholen. Die traditionelle Produkte, am meisten Gusswaren und Öfen wurden zurückgedrängt und es wurde die Rolle der Produktion für die Kriegesindustrie immer wichtiger.

Es bedeutete eine grosse Veränderung, als 1942 eine neue Giesserei eingeplant und nicht viel später in die Produktion eingestellt wurde. Das bedeutete auch eine Giessproduktionsverdoppelung auf 8500 Tonnen. Es übte auf den Wirtschafts- und Finanzwesen einen guten Einfluss aus, Jahr zu Jahr wuchs der Reingewinn der Produktion. Trotz des grossen Gewinns wurden nicht viel Dividenden festgesetzt und den Aktieninhaber ausgezählt, die in erster Linie zu einer engen Familien- und Freundeskreis gehörten.

Ende 1944 wurde die Fabrik wegen des Krieges gestoppt, sogar für einige Tage verlassen. Die bedeutende Schaden wurden sehr schnell wettgemacht. Die Wiederaufbau und die Anfänge der Erzeugung gingen zusammen, nämlich der russische Armee brauchte das Unternehmen. Trotz der grossen Schwierigkeiten, dem Energie- und Materialmangel wuchs die Herstellung Monat zu Monat. Bei der Landesumbau nahm die Firma an die Reparation der beschädigten Frachtwagen teil, wozu auch die Anlage einer Nachbarfabrik in Anspruch nehmen musste. Die Giessproduktion blieb nach wie vor am wichtigsten, obwohl die neue Giesserei völlig zerstört war. Die Erzeugung der Eisenkonstruktionen breitete sich wegen dem grossenAnspruch schnell aus. Weil sich die mechanischen Aufgaben Vermehrten, das wirkte dabei mit, dass die Firma glatt mit der Serienfabrikation des Koller-Gasgenerators mit Kohlenheizung anfangen konnte.

In der kurzen konsolidierten Übergangszeit nach dem Wiederaufbau war der Gasgenerator das wichtigste Produkt, daneben wurden aber auch Ausstattungsartikel für den Eisenbahn immer noch fabriziert. Die Leitung der Firma wollte erstens die Produktion stabilisieren, deshalb wurden auch die Beziehungen im heimischen industriellen Organisationen verwendet, wo starke Positionen und grossen Einfluss hatte.Das Ergebnis zeigte sich schon im Sommer 1947: die Position des Unternehmens wurde stabilisiert im Gegensatz zu den anderen gleichgrossen Unternehmen in Ungarn.

Die politische Wandlungen zeigten sich aber in eine andere Richtung. Zum ersten wurde die Wirtschaftspolitik zentralisiert und die sowjetische Planwirtschaft eingeführt, später zu den Unternehmen geschickte Planbeauftragter warfen den Schatten der politischen Eingriff voraus. Dessen Vollendung war die Säkularisation am 25. März 1948, wo sich die Wirtschaftsform die seit 86 Jahre alten Unternehmung mit 28 Jahren aktiengesellschaftlichen Tätigkeit ca. für vier Jahrzehnte im Grunde verändert worden ist.

Szemán Attila

Dísz bányászkalapácsok és -ékek a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében

A dísz bányászékek és kalapácsok[1] ritka tárgytípust jelölnek az ötvöstárgyak körében. A XVI–XVII. század viszonylatában összesen négy ilyen ránk maradt szerszámpárt ismerünk. A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményét e tárgykörben nagyon gazdagnak nevezhetjük, mert három dísz bányászjelvény is található benne: két selmecbányai és egy bélabányai. A negyedik díszszerszám freibergi (Németország, egykor Szászország) eredetű, s ma is az egykori híres szászországi bányavárosban, Freibergben őrzik. Külön érdekességük e bányászjelvényeknek tehát, hogy többségükben a történeti Magyarországon készültek, azon belül is, az ún. alsó-magyarországi bányavidéken. Bár pompás ötvöstárgyak, külső megjelenésük mellett ipartörténeti forrásértékük és jelképes vonatkozásaik is nagyon fontosak. Kiállításokban, katalógusokban, nagyobb tárgycsoporton belül érintőlegesen többször is ismertetett darabok, kifejezetten velük foglalkozó modern tanulmány azonban még nem jelent meg róluk.[2] Legrészletesebb leírásuk Rainer Slottától származik,[3] jelképi értelmezésüket, mélyreható feldolgozásukat azonban ő sem végezte el.

Leírások:

Dísz bányászkalapács, Selmecbánya, 1538. Ezüst, részben aranyozott, trébelt, vésett. Próbabélyege nincs, mesterjegy: L N ? Ltsz. 61.49.1.C Nyél H: 35,5 cm Sz: 3,4 cm Fej H: 39,3 cm Sz: 4,3 cm M: 4,8 cm.

A kalapács ezüst lemezekből forrasztással lett összeállítva (1. kép). Feje rendkívüli méretű, oldalról nézve középen és két végén kiszélesedik (2. kép). Felülső nézetből középen a nyéllyuk körül és a két végén ugyancsak megvastagodott. Ovális, trébelt kiemelkedés mintázza a nyél végét, s annak kiékelése is jól látható. A körvonalai lekerekítettek. A kalapácsfej két fokán ütésnyomok láthatók. A fej előlapjának közepén Selmecbánya reneszánsz pajzsba foglalt címere látható (3.

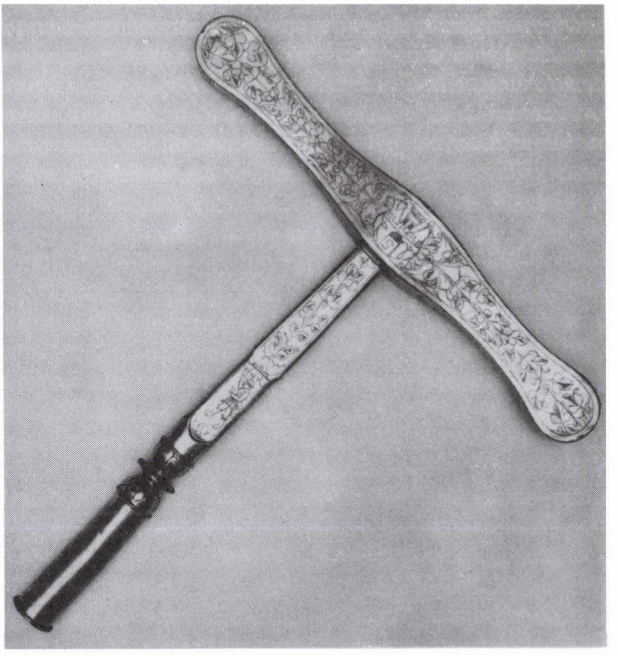

1. Az 1538-as díszkalapács totál képe

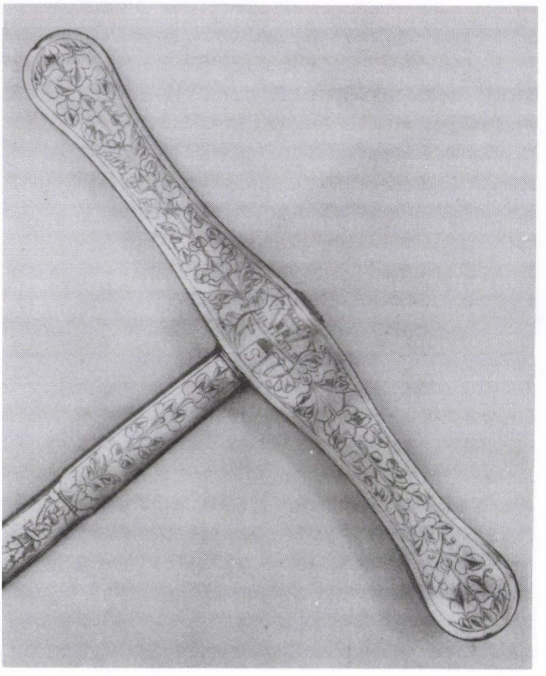

2. Az 1538-as díszkalapács fejének előlapja

kép). Kétoldalt az előlap körvonalait követő vésett keretben ugyancsak vésett reneszánsz leveles-indás mustra, ami ízléses és kiegyensúlyozott, de nem pontosan szimmetrikus. (Ez a megállapítás az 1538-as díszszerszámok minden hasonló vésetére igaz.) A fej hátlapján hasonló indás-leveles vésetek közt középen a selmecbányai címer pajzsával megegyező formájú kartusban féltérden (vor Ort helyzetben) bányászékkel és kalapáccsal ércet fejtő bányász. Jobb lába és felemelt kalapácsa kilóg a kartusból. A kartus közepén éket tartó kinyújtott karja fölött ugyancsak vésett N betű, a kartustól balra L betű látható (4. kép). A kereten belül levő rész mind az elő- mind a hátlapon tűzi aranyozással is díszített. A fej alsó lapján, melynek közepébe a nyelet forrasztották, kétoldalt egy-egy kis rombusz alakú nyeles táblácskán az 15-ös és 38-as szám, vagyis az 1538-as évszám szerepel (5. kép).

3. Az 1538-as díszkalapács fején levő Selmecbánya-címer

4. Az 1538-as díszkalapács fejének hátlapján levő ércet fejtő bányász

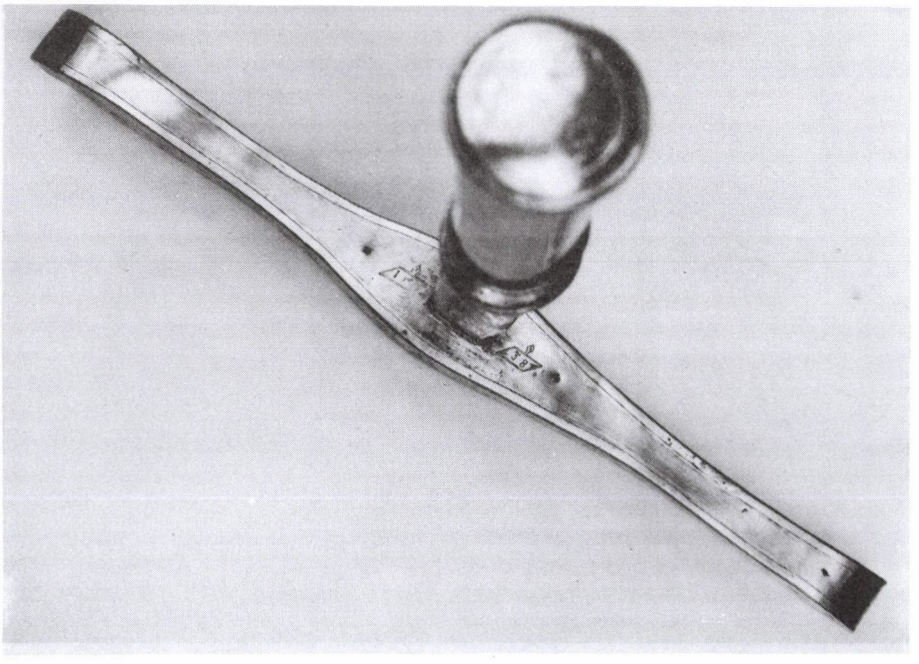

5. Az 1538-as díszkalapács fejének alsó lapja az évszámmal

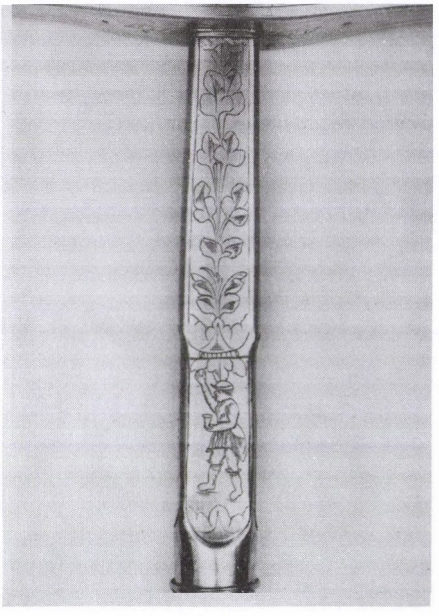

6. Az 1538-as díszkalapács nyelének előlapja a farbőrös bányásszal

7. Az 1538-as díszkalapács nyelének hátlapja Fortuna alakjával

A nyél felső része lekerekített téglalap keresztmetszetű. A nyélnek ez a része oldalt két kis szöglettel tagolt. Vésetekkel díszített részei aranyozottak. Elő és hátlapján felül folytatódik a fej két oldalán látható leveles-indás mustra. Ez az említett szögleteknél lezárul, s egy keresztirányú szalag után új ábra kezdődik. Az előlapon előrelépő, bal kezében poharat tartó, jobb kezét felemelő farbőrös bányász alakja látható (6. kép). A hátlapon egy teljesen mezítelen, hajhálós nőalak szerepel. Ez a nőalak attributumai alapján egyértelműen Fortuna istenasszony. Golyón áll, bár abból csak mintegy egyharmadnyi ív látszik (7. kép). Feliratszalagján, mely tulajdonképpen Fortuna zászlója (velum) olvasható: NAhoeCH IM LEBESTEN (Magasra/felfelé az életben). Az ábra alsó részének két oldalán, Fortuna lábánál A H és M betűk láthatók, amik nyilván valamilyen rövidítésként értékelhetők.

Alatta a keret félköríves mezejében: 5· I· MR. Az 5-ös felső vízszintes szára olyan hosszú, hogyaz egész felirat fölött végighúzódik.

A nyél két keskenyebb oldalán felirat. Baloldalt: GOT· MIT· VNS· (Isten velünk!), jobboldalt: TRAW· SCHAW· WEM (bízzál, lássál Benne).

A nyél téglalap keresztmetszetű részének alsó része egy rövid szakaszon kör keresztmetszetűvé tágul. Ezt a részt a hengeres fogantyúval egy összeszűkülő középen korongos tagozat köti össze. Éles gyűrűtagolással elválasztott félgömb alakú végére a vésetek mintáira hasonlító karéjos levelek formájában kivágott kis félgömbös kelyheket forrasztottak, amik középen a fogantyú átmérőjénél kicsit nagyobb, diszkosz alakú koronghoz csatlakoznak.

A hengeres fogantyút egy kerek, domború, aranyozott lemez zárja le, amire szintén Selmecbánya címerét vésték, reneszánsz pajzsban. Ez a véset azonban hiányos, mert lemaradt róla a kapu két oldalához támasztott bányászkalapács és ék (8. kép).

Az 1538-as évszámmal jegyzett szerszámok díszítményei biztos kézzel, mélyen vésettek. Erőteljes, tiszta művészi hatású, jól komponált ábrázolások.

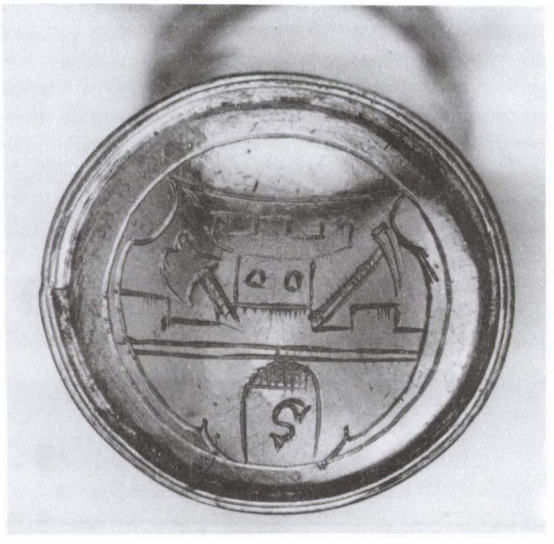

8. Az 1538-as díszkalapács fogantyúját lezáró lemez a hiányos Selmecbánya-címerrel

Dísz bányászék, Selmecbánya, 1538. Ezüst, részben aranyozott, trébelt, vésett. Próbabélyege, mesterjegye nincs. Ltsz. 61.49.2.C Nyél H: 44,6 cm Sz: 3,3 cm Fej H: 19,7 cm Sz: 2,6 cm M: 2,7 cm.

Az ék (9. kép) nyele enyhén görbe, feje négyzetes keresztmetszetű, középen kiszélesedő, foka felé kissé, hegye felé erőteljesen szűkülő formájú. A hegynél újabb töréssel egy négyzet alapú gúlába meg át. Az ék fejének minden lapján megtalálható a vésett vonalkeretelés, s az alsó lapot kivéve a kereteléseken belüli részek aranyozottak.

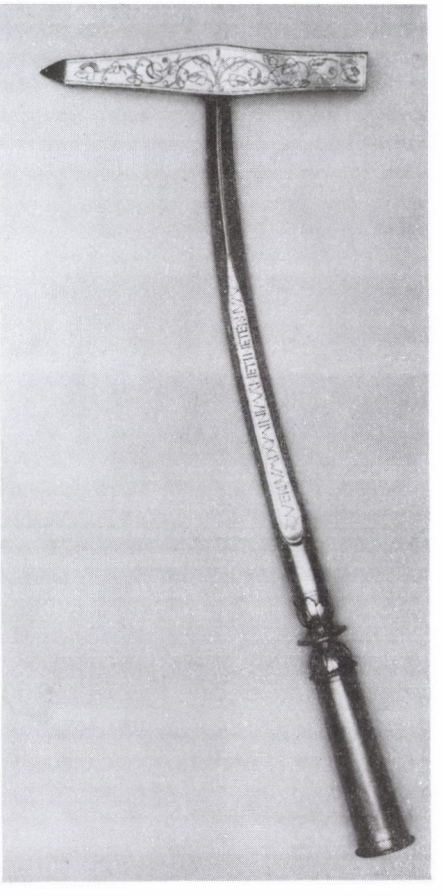

9. Az 1538-as díszék

10. Az 1538-as díszék fejének felső lapja a Selmecbánya-címerrel

11. Az 1538-as díszék fejének előlapja a leveles indás mustrával

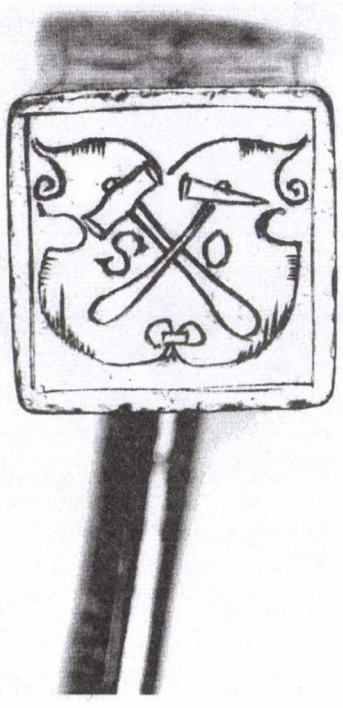

12. Az 1538-as díszék fejének foka a bányászcímerrel

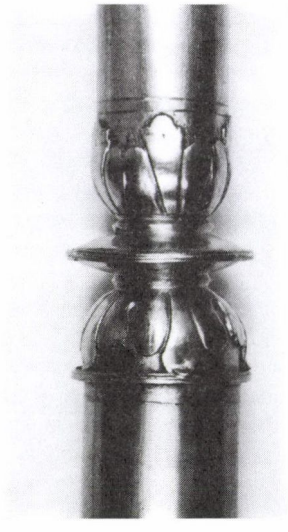

13. At 1538-as díszék nyelét és fogantyúját összekötő korongos tagozat

A felső lap közepén Selmecbánya reneszánsz pajzsba foglalt vésett címere látható, két oldalán a kalapácsról már ismert szintén vésett reneszánsz leveles-indás mustra (10. kép). Ez a vésett mustra látható az ék fejének mindkét oldallapján is (11. kép). Az alsó lapon a nyél két oldalán a már ismert nyeles táblácskákat találjuk az 15 és 38-as évszámmal. Az ék fokára reneszánsz címerpajzsba foglalt keresztezett bányászékből és kalapácsból álló bányászjelvényt vésték. A szerszámnyelek két oldalsó szögletében az S és O betűt találjuk (12. kép).

A nyél jóval vékonyabb, mint a kalapácsé, és elején háromszög keresztmetszetű, majd rövidesen négyszögletessé (trapéz) válik. A háromszög két lapja hegyes végződésekkel megy át a négy lap három ugyancsak hegyben végződő lapjába. A lapok széleitől 1–2 mm-re vésett vonal keretelés látható és azon belül aranyozottak a felületek. Néhány cm-rel az összekötő tagozat fölött a három lap félkörös lezárással végetér, s a nyél átformálódik hengeressé. A hátoldal végig törésmentes sík lapot képez. A nyél alsó részéről hiányzik az éles gyürütagolás, de a korongos tagozat és hengeres fogantyú már teljesen azonos formátumú (13. kép), a kalapácséval.

A háromszög keresztmetszetű rész baloldali lapján WO· DER· PFENNIK· WEND (Ahol eltűnik a fillér), jobboldali lapján a DASELBST· AVCH· DIELIEB· END (Ott a szerelem is véget ér) felirat látható. A négyszög keresztmetszetű rész baloldali lapján: GVT· MACHT· MVT· MVT· BRINGT· ARMVT (A vagyon tesz meréssze, a merészség pedig szegénnyé), a középső fő lapon: VERBVM· DOMINI· MANET· INETERNVM (Az Úr szava megmarad mindörökre), a jobboldalin: WER· GOT· VERTRAVT· DER· WOL· BAVT (Aki Istenben hisz, az jól épít.) felirat látható. A mindvégig sík hátlapra a fej két oldalán is megtalálható reneszánsz leveles-indás mustrát vésték.

A fogantyút a kalapácséhoz hasonló domború, aranyozott korong zárja le, de a selmecbányai címer vésetéről itt nem hiányzik a két szerszám (14. kép).

14. Az 1538-as díszék fogantyúját lezáró korong, a selmecbányai címer itt nem hiányos

Dísz bányászkalapács, Selmecbánya, 1650. Ezüst, részben aranyozott trébelt, vésett. Próbabélyege, mesterjegye nincs. Ltsz. 61.50.1.C Nyél H: 34,5 cm Sz: 3,6 cm Fej H: 38,8 cm Sz: 4,3 cm M: 5 cm.

A kalapácsot ezüst lemezekből forrasztással lett összeállítva. Formája mindenben megegyezik a 61.49.1.C ltsz. darabéval, a vésetek és díszítések azonban erősen különbözőek (15. kép).

A kalapács fejének mindkét lapja aranyozott. Előlapja közepén Selmecbányai címere (16. kép), a hármashalmon az 1650-es évszámmal. A címer kétoldalán vésett virágdíszek között feliratok 5-5 sorban. A címertől balra: MATTHEVS ❖ (négyszirmú rozetta) RIDMILLNER ❖ STADTRICHTER / IOHANN· CHRISTOPHORVS ❖ HAFNER . D . MED / GEORGIVS VDALRICVUS ❖ REVTTER / TOBIAS PESTALVTZ / ANDREAS SCHNIRER. A címertől jobbra: HIERONYMVS HAIDT BERGMEISTER / PETER MARCVS· / HANNS

15. Az 1650-es díszkalapács

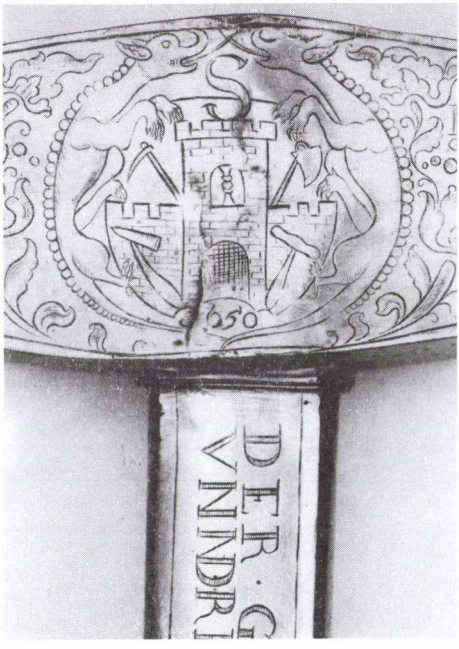

16. 1650-es díszkalapács fejének előlapja a selmecbányai címerrel

GEORG WEISS· / MARTINVS· GVBITZ· / MARTINVS GRVEBER· (Mattheus Ridmiller városi bíró, Johann Christophorus, Hafner orvos doktor, Georgius Udalricus Reutter, Tobias Pestalutz, Andreas Schnirer, Hieronymus Haydt bányamester,[4] Peter Marcus, Hanns Georg Weiss, Marinus Gubitz, Martinus Grueber) Hátlapján szintén felirat virágdíszek közt, 4 sorban: EIN· LOBLICH· STADT· VND· BERGGERICHT· DIESER· KÖNIGLICHEN· FREITEN· BERGSTADT· / SCHEMNITZ· VEREHRET· EINER· ERBARN· BRVDERSCHAFFT· DER· HEITER· ZVR GEDECHTNVS· / MIT· DIESER· VERMAHNVNG * DAS ❖ FLEISSIGE· ARBAIT· GEHORSAMB VND · GEBETH· / EINEN· EHRN· BERGKNAPPEN· SEHR· WOL· ANSTEHT. (Selmecbánya Szabad Királyi Bányaváros Tekintetes Városi és Bányabírósága megtiszteli a tisztelt társpénztári tagokat ezzel emlékül, azzal a figyelmeztetéssel, hogy a szorgalmas

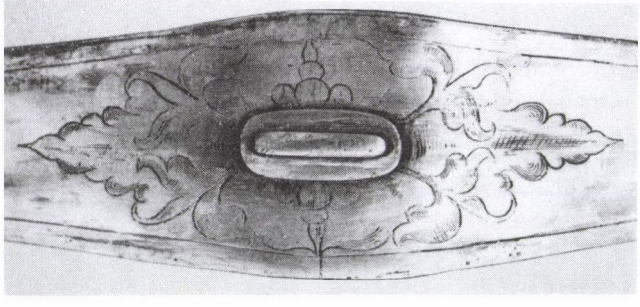

17. Az 1650-es díszkalapács fejének felső lapja

munka, az engedelmesség és az ima egy becsületes bányászlegényhez nagyon jól illik.) A felső lapon vésett és aranyozott virág, valamint középen a nem aranyozott nyélvégződés látható, a hosszában beütött ék jelölésével (17. kép). Az alsó lap síma, csak a vésett keretelés látható rajt. A fokokon sérülésnyomok és egy-egy nagyobb szegecs (18. kép).

A nyél lapos részének előlapján alul vésett jelent: bal felé forduló bányász farbőrben, jobbját köszöntésre lendíti, baljában poharat tart (19. kép). Fölötte felirat két sorban: DER· GVTE· WEIN· / VND· REICHES · ERTZ (A jó bor és gazdag érc...). A nyél hátlapján szemközt álló szakállas bányász farbőrben, felemelt jobbjában egy nagyon szép, ún. „felnőtt" kristályokkal ékes érc darabbal, baljában bányamécsessel. Tekintete vidám (20. kép). Fölötte

18. Az 1650-es díszkalapács foka

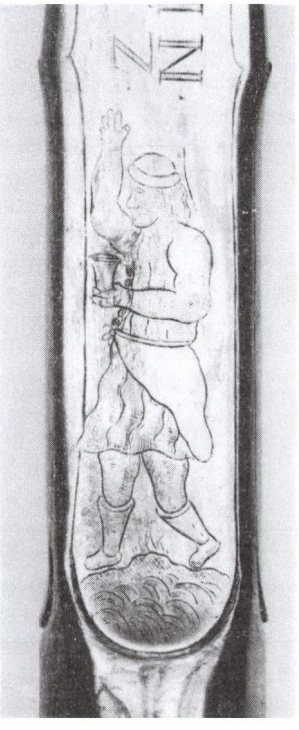

19. Az 1650-es díszkalapács a nyelének előlapja a poharát emelő bányász alakjával

20. Az 1650-es díszkalapács a nyelének hátlapja az ércet emelő bányász alakjával

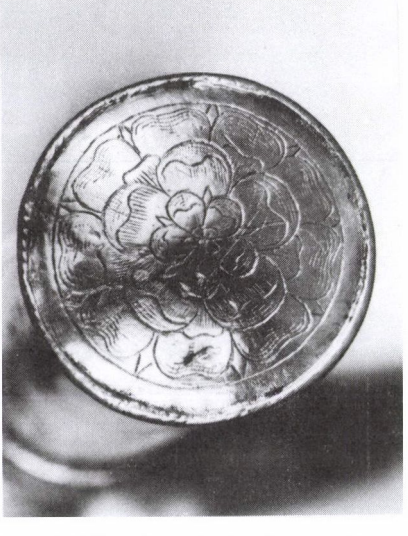

21. Az 1650-es díszkalapács fogantyúját lezáró lap a többszörös rózsával

felirat két sorban: ERFREVET· ALLER· /BERGLEVT· HERTZ (...örvendezteti meg minden bányász szívét.).

A fogantyú és nyél közötti tagozat levéldíszes félgömbjén vésett vonalkák, nyél és fogantyú végét lezáró gyűrű sodrott huzalból készült és a diszkosz alakú korong tövén is ilyen lett körbeforrasztva. A fogantyút lezáró kerek, domború, aranyozott lemezen többszörös sziromzatú rózsa vésett ábrája (21. kép).

Dísz bányászék, Selmecbánya, 1650. Ezüst, részben aranyozott trébelt, vésett. Próbabélyege, mesterjegye nincs. Ltsz. 61.50.2.C Nyél H: 43,2 cm Sz: 3,4 cm Fej H: 19,5 cm Sz: 2,6 cm M: 3 cm.

A bányászék (22. kép) ezüst lemezekből forrasztással lett összeállítva. Formája mindenben megegyezik a 61.49.2.C ltsz. darabéval, a vésetek és díszítések azonban erősen különbözőek.

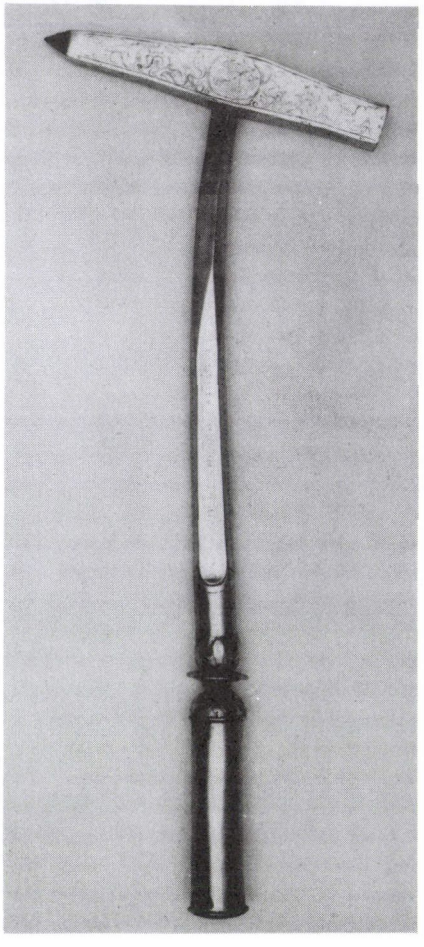

22. Az 1650-es díszék

23. Az 1650-es díszék fejének előlapja a selmecbányai címerrel

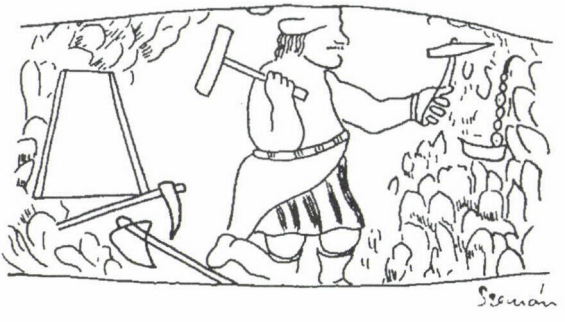

24. Az 1650-es díszék fejének hátlapja az ércet fejtő bányász figurájával

Az ék fejének felső lapja közepén stilizált virág vésete levelekkel. A virág aranyozott. Az előlap (23. kép) közepén Selmecbánya vésett címere, hasonló a kalapács fején levőhöz. A kettébontott évszám 16–50 azonban már a címertartókon kívül helyezkedik el. A fennmaradó helyet burjánzó virágos-indás mustra tölti ki. A hátlap közepén fél térden ékkel-kalapáccsal ércet fejtő bányász, felakasztott bányamécccsel (24. kép). A jelenet kartus nélküli, jobboldalt a fejtésbe fogott ércfal, baloldalt egy tárónyílás, csákány és bányászkapa zárja le. A fennmaradó helyett itt is a burjánzó virágos-indás mustra tölti ki. Az ék fokán a felső lap stilizált virágjához hasonló véset látható. Mind az előlap, mind a hátlap teljes felülete aranyozott. A nyél kevésbé görbül mint az 1538-as éké. A nyél háromszög keresztmetszetű részén nincs más, csak vésett keretelés. A lapolt részek teljesen aranyozottak, így a szegélyvonalakon kívül eső – az 1538-as előképről ismert – tisztán ezüst felület dekorativitása sajnos hiányzik. A négyszög keresztmetszetű szakasznak azonban mindegyik lapján van felirat. A baloldali lapon: HERR· SEGNE· VNSERE· KIRCHEN· VND· SCHVEL, a középső lapon: DAS· REGIMENT· VND· DEN· RATHSSTVEL, a jobboldali lapon: AVCH· BERGWERCH· KNAPP-SCHAFFT· SAMBT· DER· GEMEIN, a hátsó lapon: BEY DIR· SVCHEN·WIER· HILFF· ALLAIN (Isten áldja templomunkat, iskolánkat, az ezredet és a városi tanácsunkat; a bányászok legénységét és a községet. Egyedül Nálad keresünk segítséget.).

A fogantyú és nyél közötti tagozat levéldíszes félgömbjén vésett vonalkák láthatók, a diszkosz alakú korong tövére sodrott huzalt forrasztottak (25. kép). A fogantyút lezáró kerek, domború aranyozott lemezen többszörös sziromzatú a rózsa vésett ábrája.

Az 1650-es selmecbányai díszszerszámok vésetei jóval felszínesebbek, mint az 1538-as kalapácsé és éké, aminek egyenes következménye, hogy azok sokkal jobban megkoptak, mint a korábbiak. A kompozíció határozottsága, a virágdíszek megfogalmazása és az részbeni aranyozás arany-ezüst váltakozásán alapuló kiemelése is jóval gyengébb színvonalú.

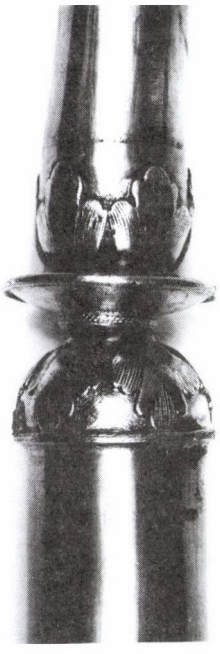

25. Az 1650-es díszék nyelét és fogantyúját összekötő korongos tagozat

Dísz bányászkalapács, Bélabánya, 1652. Ezüst, részben aranyozott trébelt, vésett, poncolt. Próbabélyege, mesterjegye nincs. Ltsz. 61.51.1.C Nyél H: 41,5 cm Sz: 2,7 cm Fej H: 24,6 cm Sz: 2,7 cm M: 2,6 cm.

Az előbb két selmecbányai díszszerszámtól meglehetősen eltérő formájú bányászkalapács (26. kép), ezüst lemezekből forrasztással összeállítva. Négyzetes keresztmetszetű, de levágott sarkú, tehát részaránytalan nyolcszög

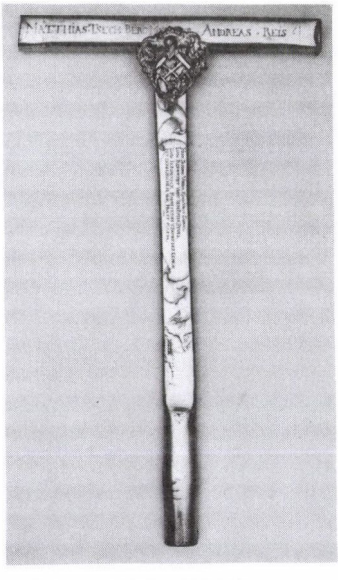

26. Az 1652-es bélabányai díszkalapács

keresztmetszetű hasáb formájú a kalapácsfej. A nyéllyuk mellett egyáltalán nem szélesedik ki a kalapács feje. A levágott sarok keskeny csíkja és a kalapács fokának két vége aranyozott.

A kalapács fejének felső felületén (27. kép) a nyéllyuk bal oldalán: PHILIPP· JACOB· KNEIFEL 1 / JVDEX· SENATORES 2 ; A kalapács felső felületén a nyéllyuk jobb oldalán: JACOB· WEIS 3 / SALOMON· MAVRER 4 ; oldalán: MATTHIAS· TSECH· BERGMEISTER 5 / ANDREAS· REIS 6 ; másik oldalán: THOBIAS· STEINMETZ BRVDER MEISTER 7 / MARTIN· MVCHTI· NATARIVS 8

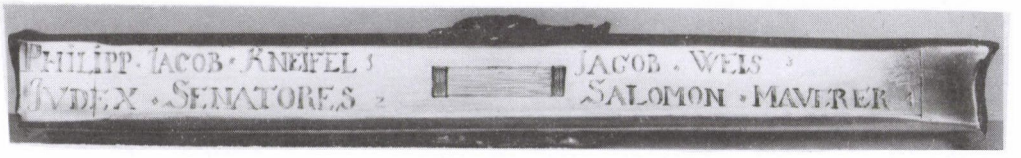

27. Az 1652-es bélabányai díszkalapács fejének felső lapja

(Philipp Jacob Kneifel bíró, Jacob Weis, Salomon Maurer szenátorok, Matthias Tsech bányamester, Andreas Reis, Thobias Steinmetz társmesterek, Martin Muchti írnok)

A feliratban szereplő számok nyilvalóan az összetartozó szövegek sorrendiségét hivatottak jelezni. A nyél felső része téglalap keresztmetszetű, lapított, a fogantyú hengeres. A lapos nyélrész előlapján (28. kép) egy rendkívül széles lobogó szalagon négysoros felirat: HERR SEGNE VNSSER KIRCH VNDT SCHVEL. / DASS REGIMENDT VNDT DEN RATH STVEL. / DASS PERGWERCK KNAPFFESOFFT(sic!) SAMBT DER GEMEIN / BEY

28. Az 1652-es bélabányai díszkalapács nyelének előlapja

DENN SVCHEN WIR HVLFF ALLEIN végjegyzet beszúrása: Fordítása megegyezik az 1650-es selmeci díszékével (127. p.). A szalag alatt ülő ifjú hátulsó nézetben, hátraforduló, azaz szembenéző tekintettel. Hajadonfőtt van, derekán övvel, de farbőr nélkül. Jobbjában amorf formájú tárgyat, alighanem ércdarabot emel magasba. Mellette dobok látszanak. Az aranyozott fogantyú dekoratív átmeneti tagozat nélkül, egyszer félkörös lezárással kör keresztmetszetűvé szélesedik. A fogantyún oldalsó irányban nap vésete, hat egyenes és hat lán-

29. Az 1652-es bélabányai díszkalapács fogantyúja

golt sugárral. A napnak arca van, szája nyitva: a lemez ezen a helyen áttört (29. kép). A nyél hátlapján hosszú keskeny formátumú vésett kép (30. kép). Kisváros (Bélabánya?) látképe dombok között. Az előtérbe kerülő első dombon vándorló legény háttal, vállán zsákkal és bottal, a másodikon szembenéző álló bányatiszt farbőrben, jobbjával fokosbaltára támasz-

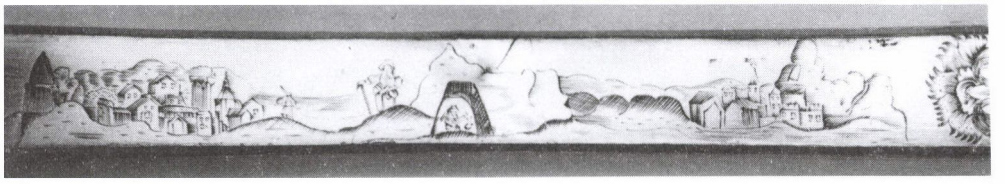

30. Az 1652-es bélabányai díszkalapács nyelének hátlapja

kodva. Mellette trapézalakú tárónyílásban igen kicsiny bányászlegény felhajtott szélű süvegben, jobbjában bányaméccsel, bal vállán hosszúvasú bányászkalapáccsal. A tárószáj mögött sziklás táj, majd a dombok mögött ismét egy másik fallal kerített kisváros, tornyán lobogóval. A fogantyú felé eső végében pompás kidolgozású virág, talán tulipán(?) egy nagyobb felfelé néző, és egy kisebb lefelé konyult. A fogantyú végén vésett ovális sík lemezkén, öszvért(?) hajtó alak széles karimájú kalapban, kabátban, de farbőr nélkül. Az öszvér hátán tehernyereg van két nagy kosárral, amit érccel vagy faszénnel rakodtak meg (31. kép).

A nyél és fej illesztése, ma nagyon is ritkán látható megoldású, de a korabeli bányászkalapácsoknál nyilván nem volt szokatlan. A nyél oldalai mentén két kis ékkel rögzített formát mutat, s a kalapácsfej felső részén, ahol vésetekkel jelölték a nyél szögletes felső végződését. Jól láthatóan ábrázolták a nyéllyuk két szélén az ékeket is (27. kép). A nyél és fej illesztése fölé kétoldalt egy-egy aranyozott ezüst, trébelt, áttört, vésett és poncolt lemezt erősítettek. A domborított lemezek fent egy csavarorsóval és lapjain ívesen kivágott, keresztszerű csavaranyával lettek rögzítve. A csavarorsó fejrésze az előlap lemezének hátoldalába lett forrasztva, így a csavaranya látható csak a hátoldal lapkáján, a lemezek alsó részét pedig hozzáforrasztották a nyélhez. Minthogy az előlapon levő lemez takarja a fej feliratainak egy részét, s mindkét lemez fed egy keveset a nyél véseteiből is, egyértelmű, hogy csak utólagosan kerülhetett a kalapácsra. Az előlap lemeze (32. kép) Bélabánya címerét mutatja, a hátulsó pedig a kétfejű sas mellére helyezett magyar kiscímert (33. kép). A sas baloldali (heraldikailag) szárnya letört, így látni engedi az egyik kis nyélrögzítő éket.

31. Az 1652-es bélabányai díszkalapács fogantyúját lezáró korong

32. Az 1652-es bélabányai díszkalapács előlapjának

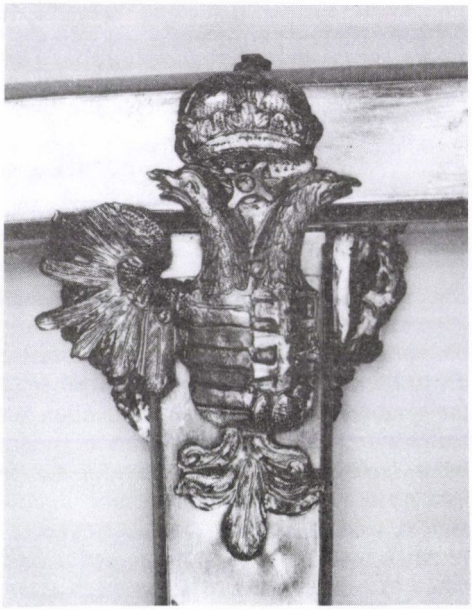

33. Az 1652-es bélabányai díszkalapács hátlapjának domborított lemeze a magyar címerrel

34. Az 1652-es bélabányai díszkalapács baloldali foka

A kalapács baloldali fokán felirat: ANNO / DOMINI / 1652 (34. kép). Ez a fok behorpadt, de a másik roncsolódott is, s az ezüstlemez forrasztása is kitört.

Dísz bányászék, Bélabánya, 1652. Ezüst, részben aranyozott trébelt, vésett. Próbabélyege, mesterjegye nincs. Ltsz. 61.51.2.C Nyél H: 47,6 cm Sz: 2,3 cm V: 1,8 cm Fej H: 19,7 cm Sz: 1,9 cm M: 2,4 cm.

A bélabányai ék (35. kép) a selmecbányai ékekhez hasonló, nyele görbe. Feje a selmeci díszszerszámok ékjeihez képest nyújtottabb, kevésbé szűkülő fokú, keresztmetszete a kalapácséhoz hasonlóan részaránytalan nyölcszög de ugyanúgy gúlás hegyű feje van (36. kép). A keskenyen lecsapott sarkok, a hegy és a fok aranyozott. Az ék fokán felirat: ANNO / 1652 (37. kép). A fok behorpadt, kopott. A fej tetején (38. kép) szögletes nyélyuk jelölése előtt: KÖNIGLICHEN FREYEN, a nyéllyuk után: BERGSTADT DVLLEN (Bélabánya Szabad Királyi Bányaváros) felirat. A fej előlapján: SEIND· DIESE· BERG· MANNISCHE· WAFFEN MIT· WISSEN· WILLEN VND CONSENS EINES EHRSAMEN RATHS DIESER hátlapján SOWOLEN AVCH MIT HIFFE EINER LÖBLICHEN GEWERCK VND KNAP ODER BRUDERSCHAFT 9 „ (Ezeket a bányászati fegyvereket tudással, akarással, összefogással a becsületes Tanács a tekintetes bányapolgárok és a bányász társláda).

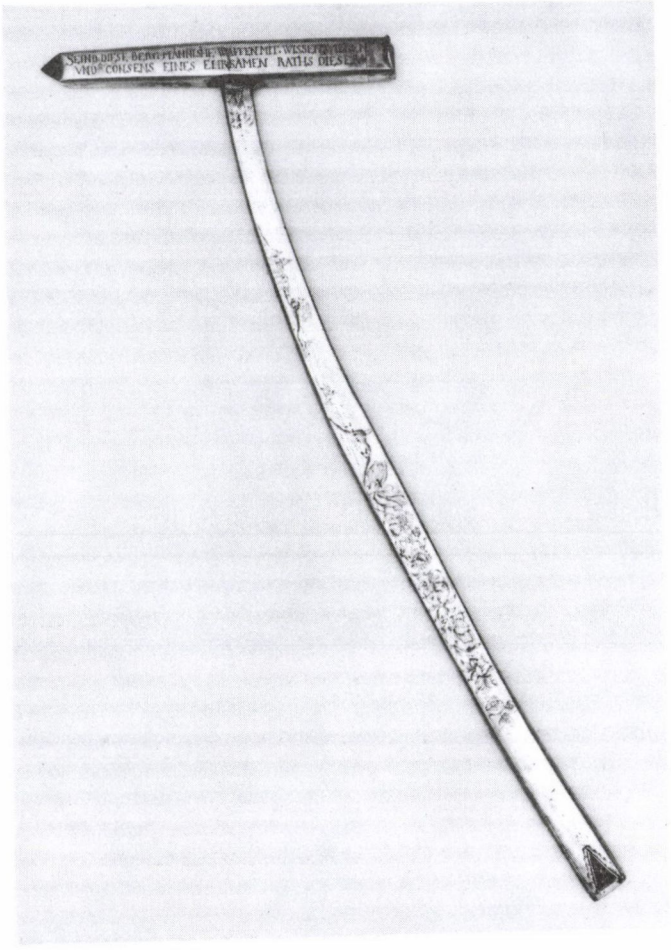

35. Az 1652-es bélabányai díszék

36. Az 1652-es bélabányai díszék fejének előlapja

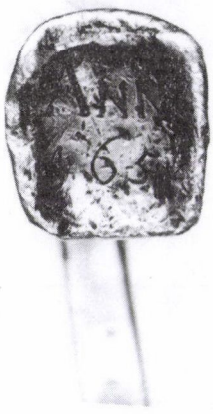

37. Az 1652-es bélabányai díszék foka

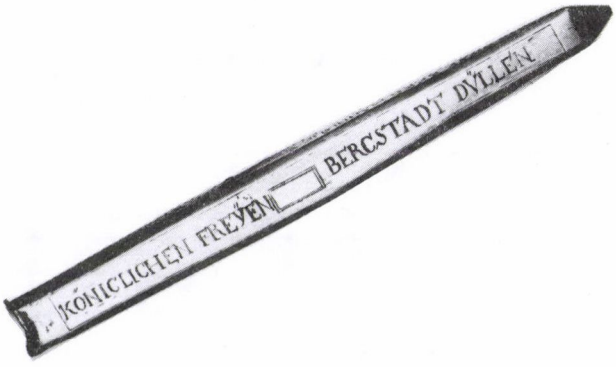

38. Az 1652-es bélabányai díszék fejének felső lapja

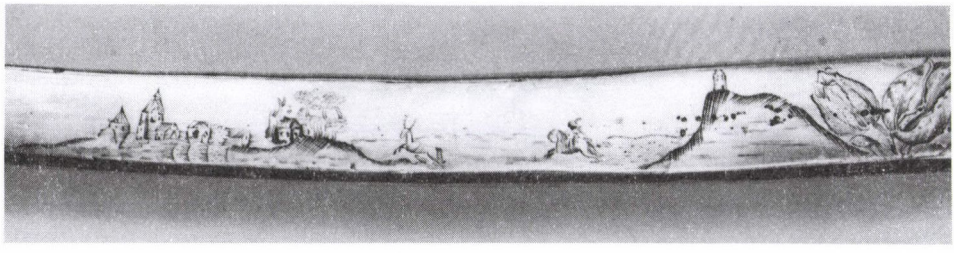

39. Az 1652-es bélabányai díszék nyelének hátlapja

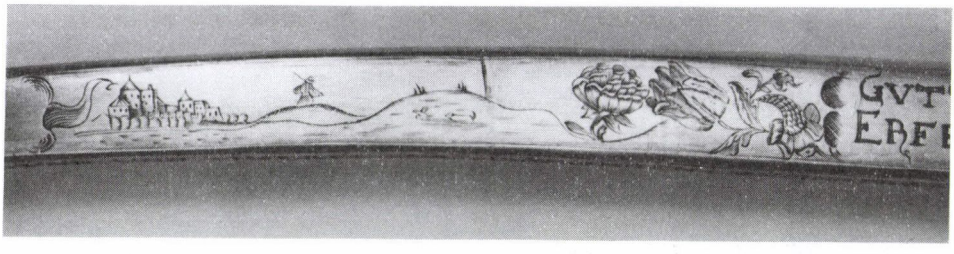

40. Az 1652-es bélabányai díszék nyelének hátlapja

Nyele is levágott sarkú téglalap (azaz szabálytalan nyolcszög) keresztmetszetű. Előlapján (39. kép) alacsonyabb hegyen épült város és magas hegyen épült várbástya közötti völgyben szarvas után vágtató lovas vésett képe mellett finoman rajzolt, szépen vésett virágdíszsor fut. A fejhez csatlakozó nyélrész mindkét lapján háromszögbe futó vonalkázott vésetek, fölötte hármas karéj és két virágocska (36. kép). A nyél végén a fogantyú formára nem különül el,

de megismerhető arról, hogy a virágsor itt megszűnik és ezt a részt aranyozták. A nyél elülső oldalán „ 9 DASELBST VND VNSEREN NACHRÖMLINGEN (sic!)· ZV· IMMER WEHREN DER MEMORY ERIGIRET WORDEN (magának és a mi utódainknak örök emlékezetére készíttette.). hátlapján: GVTTER WEIN VND REICHES AERTZ ERFEYDET (sic!) ALLER PERGLEUTH DAS HERTZ végjegyzet beszúrása: Fordítása megegyezik az 1650-es selmeci díszkalapácséval (126. p.). A hátlapon levő felirat mellett vár és hegyes vidék véset rajza (40. kép). A vár melletti dombon feltehetően farbőrös vándorlegény hátulsó nézetben, hátán zsák és bot. Mellette három fejből álló szép virágdíszítés van. A fogantyú aranyozása a felirat egy részét is takarja. A vég mindkét lapján vonalkázott háromszögű díszítések láthatók. A nyél végét lezáró lemezen karéjos és vonalkázott keretelésben nyitott szirmú virág van, szárastúl, két levéllel (41. kép).

41. Az 1652-es ék fogantyújának végét lezáró lemez

A díszjelvények véseteinek heraldikai vonatkozásai

Selmecbánya bányaváros 1538-as dísz bányászkalapácsán és ékén több városcímert találunk, szám szerint négyet. A kalapács fejének előlapján, az ék fejének felső részén és a mindkét szerszám fogantyúját lezáró kör alakú domború lemezeken láthatók ezek (3, 10, 8, 14. képek). Egyikükön, a kalapács fogantyújának végén hiányzik – valószínűleg a vésés során lemaradt – az ék és a kalapács. A címerpajzsok mellett sehol sem találjuk meg a selmecbányai címertartókat, a két sárkányt, pedig ekkor már több helyen feltünnek.

Az 1490-ből származó pecsét címerétől az 1552-ből származóig terjedő időszak címerváltozatok egy körülhatárolható korszakot alkotnak a selmecbányai címerek sorozatában.[5] A korszak jellemzője, hogy nem kaputorony látható a címereken, hanem a torony a városfal mögött helyezkedik el. A várkapu nem egyszerűen nyitott, hanem félig felhúzott rostély látható rajta. Négy bányászszerszámot ábrázolnak, a kalapácsot, éket, kapát és csákányt. A jobboldalon levő kapa és baloldalt levő csákány nyele a várfal és a kaputorony találkozásának szögleteiből ugrik elő. A bányászék és kalapács pedig a kapu jobb és baloldalán látható. A kapu alatt a hármashalom még nem szerepel, viszont a körirat nélküli kispecséteken megjelenik a város kezdőbetűje. Ennek szerepe nyilvalóan a körirat valamiféle pótlása. Megtalálhatjuk a díszszerszámok ábrázolásain is, de egyedülállóan és speifikusan csak az 1538-as díszjelvények címerein helyezkedik el a kapunyílásban, a félig leeresztett rostély alatt.

A díszék fokán reneszánsz pajzsban keresztezett bányászék és kalapács, azaz a bányászcímer is megjelenik. A nyelek két oldalsó szögletében az S - O betűk. Ez a rövidítés az 1695–1703 közt vert ún. selmecbányai polturák egyik 1703 után beütött ellenjegyén köszön vissza, több mint kétszáz év után.[6] Az S – mint a véseteken ábrázolt városi címerek kapujában látható S – minden valószínűség szerint Selmecbányára utal mindkét esetben. Feltehetően a városra vonatkoztatható, s elfogadhatónak tűnik a Schemnitzer Ort vagy Schemnitzer Ortschaft feloldás, ami Selmecbánya városi közösségét jelöli, localitas értelmezésben.

Ez mindkét esetben elfogadható. A díszéken a helyi bányászat azonosítása, míg a rézpolturán a helyi felhasználásra megtartott kontingenst jelölte. Párhuzamként semmiképp sem feledkezhetünk meg a selmecbányai ötvösök által használt próbajegyről. Ez a XVII. század második feléből ismert és reneszánsz pajzsba foglalt keresztezett ékből és kalapácsból áll, a keresztezett nyelek fölött S betűvel.[7] Ezt bizony meg kell fontolni az ék fokán levő címerpajzs kapcsán. A selmeci címerben is van S betű, s a próbajaegyeknek mindig volt valami kapcsolatuk a város valamilyen jelképével. Kellett tehát, hogy az ék és kalapács is jelképe legyen valamilyen módon a városnak. Hasonló korabeli példa előfordul Dobsina vonatkozásában is. A város 1586-ból származó kétoldalas pecsétlőjén egyik oldalon az emberi alak (szent?) mellett kétoldalt kis pajzson fazekat és bányászjelvény mutató városi címer, másik oldalán pedig keresztezett bányászkalapács és ék látható szintén pajzsba foglalva. A városra utaló felirat mindkét oldalon látható: SIGILL· DER· BERGSTADT· TOPSCHAU és BERGSTADT· TOPSCHAU formában. A rajzokon csak a címerképeket mutatjuk be (42. kép). Ezeket hosszabb ideig párhuzamosan használhatták a város jelvényeiként, mert 1659-ből is fennmaradt egy hasonló címer párosítás.[8] Később aztán Dobsina elismert címerévé – Selmecbányával ellentétben – az keresztezett bányászkalapács és ék vált.[9]

42. Dobsina város 1586-ból származó kétoldalas pecsétlőjének címerképei

Ez ismét arra utal, hogy a dísz bányászék és kalapács városi jelvény is volt, sőt a fejlődés során akár a bányaváros címerévé is válhatott.

Még egy címerpajzsba foglalt ábrázolás található az 1538-as díszkalapács fejének hátlapján (4. kép). Bár a keretelést tekinthetjük egyszerűen kartusnak, ami művész szempontból az előlap kontraposztja miatt volt szükséges, azért annyit meg kell jegyezni, hogy a féltérden ércet fejtő bányász alakja is ott szerepel a bányászat szimbólumai között, ha nem is a legáltalánosabb. Lázár deák térképén például térképjelként is egy hasonló kis bányászfigura szerepel Rudabánya jelölése mellett.[10] Végsősoron tehát bányászcímernek is tekinthetnénk ezt az ábrázolást, mint ahogy jelképes értelme nem kétséges az 1550-es díszéken levő hasonló jelenetnek sem. Részletesebben mégis a technika- és a viselettörténeti részben foglalkozunk vele.

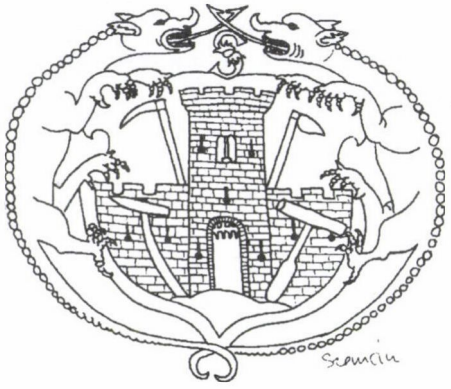

43. A selmecbányai Szent Katalin templom egykori főbejárata fölötti festett címervariáció, 1555

A selmecbányai címer fejlődésének következő korszaka a Szent Katalin templom egykori főbejárata fölötti nagyhatású 1555-ös évszámú festett címervariáció köré szerveződik (43. kép).[11] Nem csoda, hiszen ez dekoratív, s címertani szempontból is szép megkomponálású. A városfal közepén ismét kaputorony látható, s az egész falrészen jelölték a kváderköves falazást. Előtte ott láthatjuk már a hármashalmot. A tornyon megtaláljuk a felül félköríves záródású ikerablakot is, valamint ugyanott és a falon megjelennek az ún. kulcslyuk alakú lőrések, melyek már a tűzfegyverek alkalmazásának korát jelzik. Alkalmasint összefüggésben lehet ez a momentum az Óvár 1546-tól történő

kialakításával, mely az 1515-ben befejezett gótikus plébániatemplom átalakítását jelentette. A négy bányászszerszám az eredeti – vagyis az 1538-as díszjelvényen levő címerekhez képest fordított – elrendezésben található a címerben, s a két sárkány négy-négy lábával tartja a karéjosan kivágott címerpajzsot. A két hajlított tartású, körbe komponált sárkány farka és kiöltött nyelve kereszteződik. Ez a harmonikus elrendezés hosszú időn keresztül megmaradt a selmecbányai címerben.

A selmecbányai bányatársláda 1650-ből való dísz kalapácsának és ékének fején levő címerben is ezt a változatot ismerhetjük fel (16, 23. képek). A kalapácson levőben a hármashalmon helyezkedik el az 1650-es évszám, az éken levőnél a pajzs aljának két oldalán 16–50. A kulcslyuk alakú lőrések nem kerültek rá a jelvények véseteire.

Az 1652-es bélabányai bányászkalapács fejénél az előlapon felcsavarozott áttört lemezen a négy alapvető bányászszerszám látható (32. kép). Az eddigi kutatás mindig pusztán bányászszerszámokból álló bányász szimbólumnak értékelte a kalapácson levő címert. Talán része volt e megítélésbe az áttört megmunkálásnak is, hiszen ez címerpajzs esetében nem szokásos. Mindazonáltal itt egyértelműen Bélabánya címeréről van szó. A sisaktól kiinduló és a címert körülfogó örvények pedig nyilván nem egy sisak tolldíszei, hanem a címer sisakdíszének foszlányai. Sőt a csősisakon a nyílt korona, és a nyakbaakasztott kereszt ékszer is megtalálható. A pajzs nem a ma talán ismertebb négy aranygolyós változatot mutatja, hanem a címer 1563-as megújításának képét ismerhetjük fel benne (44. kép).[12] A címerképben csak annyi a változás, hogy a bányászkalapács és ék nyelének vége érinti a bányászcsákány és bányászkapa nyelét. Így azok folyamatoas kompozíciót alkotnak, ami lehetővé teszi a nyelek közti rész áttörését. A másik, heraldikai szempontból szintén lényegtelen, változtatás, hogy a csákány és kapa nyelét markoló kéz mellett a hozzátartozó kar egy kis része is látható, s egy felhőből nyúlik ki. A pajzs alján a talaj sem látható, és ami a leglényegesebb, a sisakdísz D betűje hiányzik. A lemez mai állapotából nem ítélhető meg, hogy egyáltalán nem volt rajta D betű, vagy csak letörött. A vele szemben elhelyezett lemez a mindenesetre jóval magasabbra ér fel, s a felső részén levő zárt korona még rá is hajlik a kalapács fejére. A D betű tehát a helyzetből adódóan elférhetett, sőt hiányzik a kompozícióból.

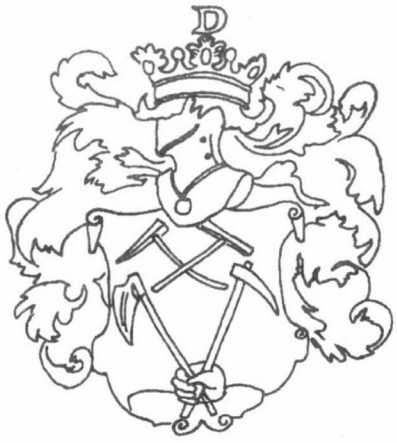

44. Bélabánya címerének 1563-as megújításában szereplő képe

A túloldalon kétfejű sasra helyezett magyar kiscímer látható (33. kép). A kétfejű sas fejein nincs korona, fölöttük azonban nagy, zárt (császári) korona látható, tetején kereszttel. A címerpajzs azt a különlegességet mutatja, hogy a hármashalomra helyezett kereszt nem is kettős, hanem hármas kereszt. A pajzs jobb oldalán hatszor vágott mező, azaz három pólya található. A numizmatikában a XVII. század közepén használt variációk közül ez a legmagyarabbnak tekinthető címerváltozat.

A lemez a bélabányai címert ábrázoló lemezzel ellenben nincs áttörve, körvonalai viszont sokkal tagoltabbak, a sas bal szárny le is tört. A sas két feje és a korona köz látható a rögzítő csavarorsó és rajta a négyzetes és oldalain ívesen kivágott anyacsavar.

A díszjelvények technikatörténeti vizsgálatával keveset foglakoztak eddig. Többnyire egyszerűen bányászkalapácsnak nevezik a szerszámpárok mindkét tagját. Bonyolítja a kérdést, hogy megjelenésük érdekes, mai fogalmaink szerint eléggé eltér mindkét típus egy általános kalapács formájától. Mégis, a díszszerszámok meglehetősen pontosan követik a tényleges bányászszerszámok formáját, bár a méreteiket kissé túlhangsúlyozták.

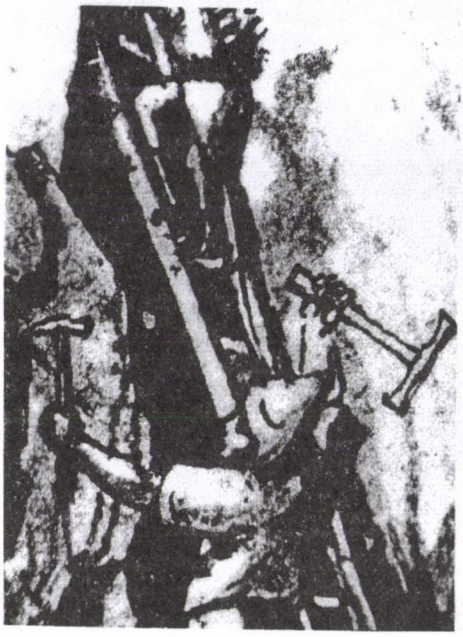

45. Ifjabb Holbein: Bányászat az Alpokban című képének részletén, 1530 körül

Szakmai szempontból két fajta szerszámot kell elkülönítenünk, a bányászkalapácsot (Schlägel) és a bányászéket (Eisen).

A kalapács hosszú feje tér el leginkább a ma megszokott formától. Ilyent találunk nagyon szép és pontos interpretálásban ifjabb Holbein: Bányászat az Alpokban című képének részletén (45. kép).[13] Jól érzékelhető e kalapács jellegzetes hosszú formátuma, amint a bányász vállra vetve hordozza, Hausbuch-mester tollrajzának kinagyított részletén (46. kép)[14] és a rozsnyói Szt Anna-kép egyik bányászalakjánál hasonló helyzetben (47. kép).[15] A magyar bányapénzek bányászjelvényei között is szerepel ez a típus (48. kép),[16] mint ahogy a nagybörzsönyi bányásztemplom kapu fö-

46. Hausbuch-mester tollrajzának kinagyított részlete, 15. század vége

47. A rozsnyói Szt. Anna-kép (1513) egyik bányászfigurája

lötti domborművének (49. kép)[17] ábrázolásán is. Georgius Agricola De re metallica című művében[18] ugyan nem ilyent, hanem egy másik, rövidebb, görbülő vasú típust mutat be, de érdemes megjegyezni, hogy a freibergi díszszerszámpár kalapácsa is a hosszú egyenes vasú típust mintázza (50. kép),[19] igaz a selmecbányaiaknál sokkal stilizáltabb módon. A kalapácsfej két oldalán egészen elkeskenyedik, középen pedig hegyesen szélesedik ki, ami a valóságos munkaeszközök esetében el sem képzelhető. Nálunk Magyarországon mindenesetre nagyon népszerű lehetett a jellegzetes, hosszú egyenes fejű típus, mert hazai régészeti leleteinkben is többnyire ezt találjuk. A valóságban e bányászkalapács eredeti hossza 28–30 cm lehetett, szélessége (a nyéllyuknál) 5 cm, vastagsága pedig 3,7 cm. Méreteinek megfelelően súlya is tekintélyes, 1,60–1,80 kg lehetett (51. kép).[20] A szerszámvasak a középső nyél-

48. 1623-ból származó erdélyi bányapénz hátlapja

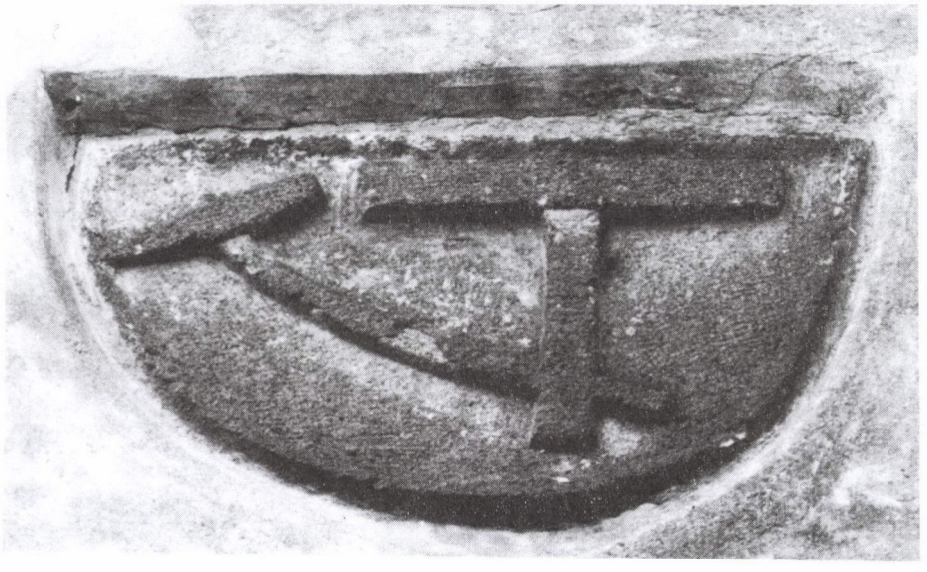

49. A nagybörzsönyi bányásztemplom kapuja fölötti kő dombormű

lyukas részüknél megduzzadnak, hiszen nem fúrással, hanem lyukasztással alakították ki rajtuk a nyéllyukakat. Ugyancsak duzzadtak, és kissé domborúak az ütőfelületek, ami viszont azok acélozásával függ össze. A kalapács sok éven át elkísérte a bányászt, míg az ékek vasai gyorsan cserélődtek. Talán természetesnek nevezhető, hogy magukon a bányászkalapácsokon levő Selmecbánya-címereken (az 1538-ason és az 1650-esen egyaránt) hasonló a kalapács formája. A túloldali munkaábrázolásokon (4, 24. kép) azonban már egyszerű formájú vas van a kalapácsnyélen, hiszen a kisméretű ábrákon egyszerűsítették formáját.

A selmecbányai díszkalapácsok feje tehát nagyon is valóságon alapulónak nevezhető, noha a domborulatok és méretek a valóságosnál jobban hangsúlyozottak. A selmecbányai címer többi változatával ellentétben mind az 1538-as, mind az 1650-es díszszerszámok címervariánsaiban kifejezetten a díszéket és kalapácsot ábrázolták. Pedig a társláda számára

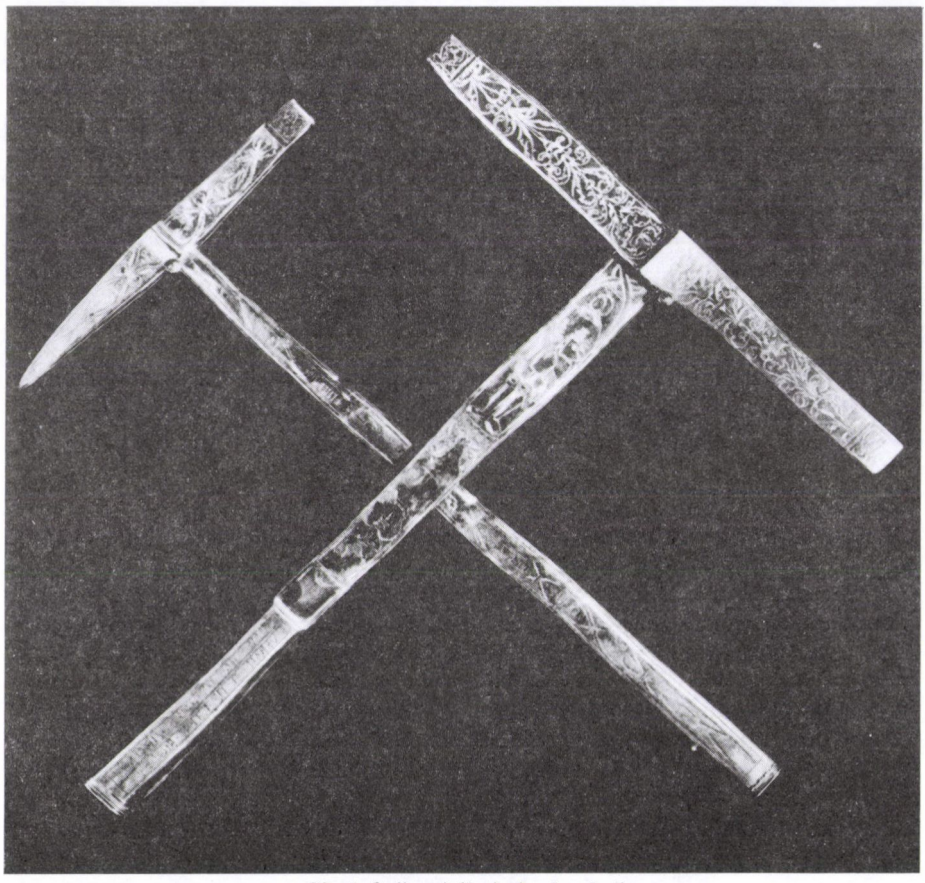

50. A freibergi díszkalapács és ék

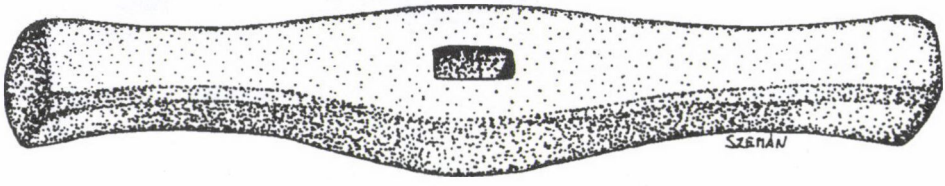

51. Ép bányászkalapács a XV–XVII. századból

is a bányaváros készíttette a díszjelvényeket, s nyilván a saját ízlése szerint. A bányászkalapács középen és végein kiszélesedő vasát vagy kicsit túlhangsúlyozva, vagy éppen ellenkezőképp, egyszerűsítve jelenítették meg. A szerszámok kis mérete folytán érthető módon, inkább ez utóbbi tendencia valósult meg. Ezért állítható bizonyosan, hogy két változaton Csak ritkán mutatták be pontosan, az ábrázolásokban, a szerszámok kis mérete folytán érthető módon, általában egyszerűsítették azok formáját. A bélabányai kalapács fejének formája kisebb a valóságosnál, középen és két végén nem ügyeltek a kiszélesedő for-

mákra, hanem egyszerűen a részarányos nyolcszögletű hasáb formát alakították ki. A kalapács nyele mindig egyenes volt, de egyben jóval szélesebb és erősen bele volt ékelve a kalapcs feje. A nagybörzsönyi ábrázolás a kalapácsot is díszszerszámoknak megfelelően ábrázolta. Jellegzetesek és ritkán láthatók az arányok is, mindkét esetben hosszabb ugyanis a kalapács feje mint a nyele.

A nyél fogantyújának kézbeillő kiképzése különösen fontos volt, hiszen a kalapáccsal ütött a munkás. Ezt a lekerekített fogantyúkkal mind a selmecbányai, mind a bélabányai kalapácsok esetében jelölték, a selmecbányaiak esetében azonban a fogantyú és nyél csatlakozása már az ötvösműre jellemző díszítést, és nem a valóságszerűségre való törekvést valósítja meg. A selmeci kalapácsok vason túlfutó ovális keresztmetszetű trébelt nyél hosszanti irányban kiékelt beerősítést jelöl. A bélabányai kalapácson pedig a szögletes nyéllyuk fenti vésett jelölése két nyél mellett beütött kis ékkel történő beerősítést találunk.

A díszékek a lehető legpontosabban követik a korabeli ténylegesen használt szerszámok formáját (52. kép). Hosszúságuk új állapotban mintegy 20–24 cm lehetett, amit az idők során akár 8–10 cm-nyire is elkoptattak. Szélességük és vastagságuk nagyjából azonos, mintegy 3

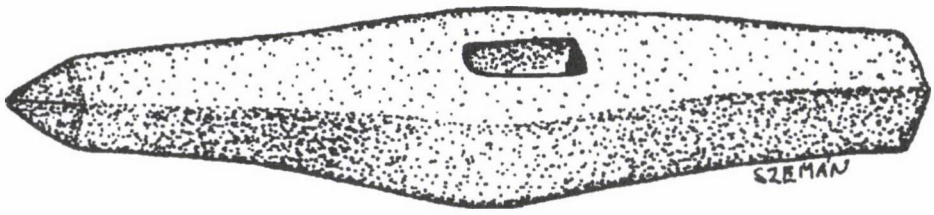

52. Ép bányászék a XV–XVII. századból

cm. Kisebb méreteiknek megfelelően tömegük is jóval kisebb, maximum 40–50 dkg lehetett. A nyéllyuk általában nagyjából a szerszám közepén helyezkedett el és ritka kivételtől eltekintve szögletes formájú volt. A bányászék hegyét acélozták. Ez annyit jelentett, hogy a kovácsoltvasból készült, puhább, rugalmasabb anyagú szerszám hegyét keményebb acél anyaggal fedték be, azt tűzi hegesztéssel arra rádolgozva. Ezt a hegy csorbulása után újra meg újra elvégezték, s ez a technikai megoldás eredményezte a nagyobb szögű, négyzetes alapú kis gúlát a szerszámok hegyén. A díszékek hegye a teljes vas ékformájánál jóval meredekebben hegyesedő mivoltát is jól követi. Az ék fokán azért nem találjuk meg a kalapács domború ütőfelületét, mert az értelemszerűen nem is acélozhatták. A nyéllyuknál kiszélesedő ékfejet pontosan érzékelteti a díszszerszám. Arányos, a már használt, de még jó állapotú ék kialakításának megfelelő hosszúságú a hasáb alakú fok is. E tekintetben Agricola metszete (53. kép),[21] és a már hivatkozott ifj. Holbein kép (45. kép) is teljesen megegyező formákat mutat. A szerszám jellegzetesen görbülő nyélmegoldása is megfelel az egyik XV–XVI. századi jellegzetes formának. Elég legyen csak a kuttenbergi (Kutna Hora) Szt. Borbála templom boltozatának egyik zárókövére (54. kép),[22] a nagybörzsönyi bányásztemplom kapu fölötti domborművének (49. kép) és a korabeli Selmecbánya-címerek ékére hivatkozni. Nyilván egy mélyedésben levő ponthoz könnyebb volt hozzáilleszteni a görbenyelű éket, mint az egyeneset. Az ék nyelének vékonysága és a beékelés jelzésének hiánya is a szorosan vett bányászék funkcióra utal. A fogantyúnál kiszélesedő nyél már egyáltalán nem lehetett általános, s jelvényeken is inkább csak azért ábrázolták, hogy a kalapács nyeléhez hasonló legyen.

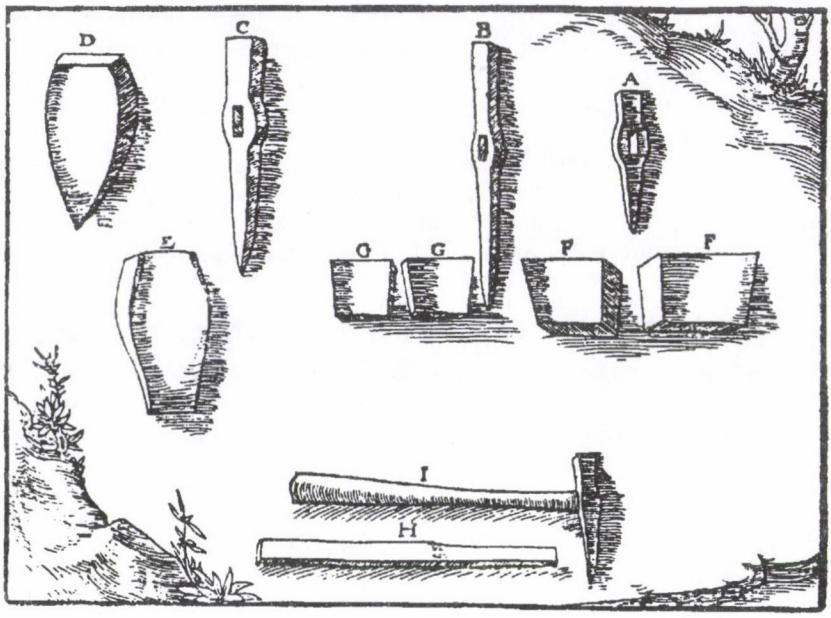

53. G. Agricola De re metallicájának 69. sz. metszete

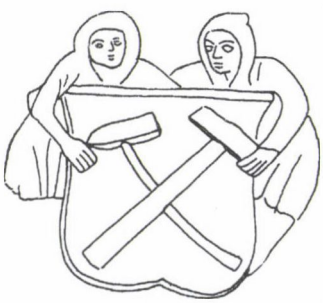

54. A kuttenbergi (Kuta Hora) Szt. Borbála templom boltozatának egyik záróköve, XV. század vége

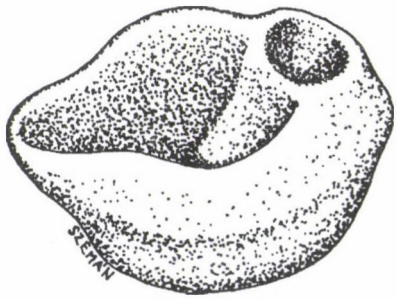

55. Botra húzható agyagmécses a XV. századból

Az ék nem volt csákányként vagy kalapácsként használható, mivel a nyele gyenge, s csak lazán volt beletűzve a szerszámvasba. Erre szükség volt, mikor azt mélyebbre akarták ütni a kőzetbe a nyéllyuk szintjénél. A csákány és a kalapács vasából pedig, épp a biztos rögzítés miatt nem lehetett egyszerűen kihúzni a nyelet.

A szerszámon ábrázolt bányászmunka jelentős több tekintetben. Láthatjuk a bányász viseletét és szerszámait. Mindkét selmecbányai kalapács a hátlapján egy-egy ékkel-kalapáccsal fejtő bányász figuráját láthatjuk. Mindkét esetben ábrázolták lámpájukat is, ami nagyon érdekes eltéréseket mutat. A két díszkalapács a bányamécsesek fejlődésének szempontjából éppen egy átmeneti kor előtt és utána készültek. A mécsesek a két időszak viszo-

nyainak megfelelően két fajta bányalámpát mutatnak be. Az 1538-as ábrázoláson még a botra tűzhető agyagmécsest láthatjuk, melyet jellegzetes fölső nézetben ábrázoltak. Így jól látható a bot számára készült kis agyag cső, ami adott esetben a hüvelykujj számára is megfelelő volt. A mécses akasztóhorga nem kapcsolódik szervesen a mécseshez, csak mellé van vésve. Bemutatok egy ilyen típusú bányamécsest is az azonosság bizonyítására (55. kép). Az 1650-es díszszerszámon már a 17. századi jellegzetes magyarországi kerek, láncra akasztott mécsest mutatja be, bár a lámpa kengyele elég rövidre sikerült. Az azért nem kétséges, hogy a kengyel létezett, mert nélküle ilyen helyzetben nem lett volna lehetséges a mécsest felfüggeszteni. A rövid horog mely a lánc végére volt rögzítve, szintén a valósának megfelelő. Jól követhető a forma a Magyar Nemzeti Múzeum egyik szép, díszes réz bányamécsén (56. kép). Ennek rövid horga sajnos már elveszett, egy régi apró fotón azonban még látható volt, s megegyező a vésett ábrázolásával.[23]

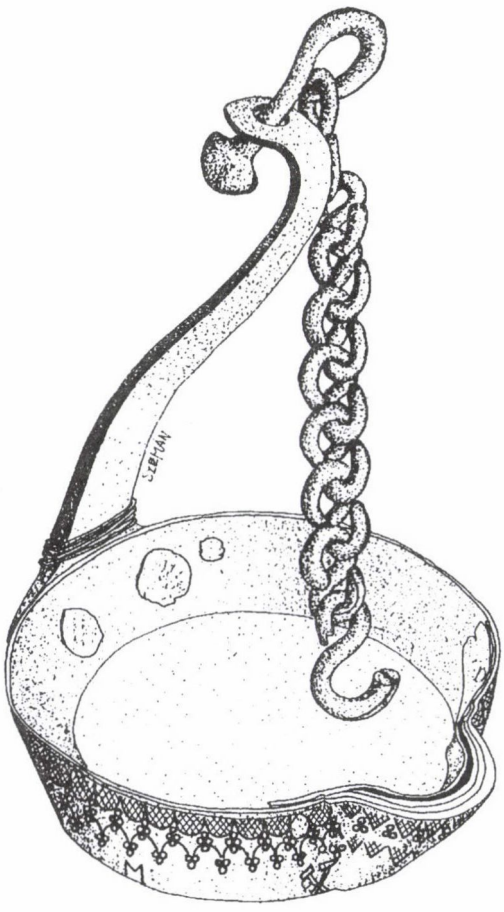

56. Réz bányamécses a MNM gyűjteményéből, 1673

A viselettörténeti adatok

Viselettörténeti adatokat elsősorban a két selmecbányai bányászkalapács és az 1650-ből származó ugyancsak selmeci bányászék vésetein találhatunk. A német területek bányász vonatkozású viseleti adataitól eltérő ruházatban jelennek meg a selmecbányai bányászok. Az 1538-as bányászkalapács nyelén látható egy bányászlegény alacsony süvegben, rövid ujjasban, hosszú farbőrrel, feszes harisnyában és sarkatlan, szekernyeszerű térdig érő csizmában, kezében pohárral (6. kép). A süveg első szegélye le van hajtva ellenzőnek, az ujjas derékvarráson aluli része pedig ráncolt, amint azt G. Agricola De re metallica című művének metszetein is láthatjuk. A kalapács fejének hátlapján a technikatörténeti szempontból már vizsgált féltérden ércet fejtő bányász viselete is nagyon hasonló. Ujjasa itt úgy tűnik tömött vállú, alacsony süvegének hasított hajtókája a vízszintes helyzetig le van hajtva. Az ujjas vállvarrása mindkét esetben erősen hangsúlyozott, ami esetleg egy szegélydísz feltételezését is megengedi. Az 1650-es társládai díszszerszámok ábrázolásain nagyon hasonló a bányászalakok viselete, de a süvegek szélei sehol nincsenek lehajtva (19, 20. kép). Ami hiányzik

ezekről az ábrázolásokról, az a csuklyás bányaing, ugyanis a csuklyát egyik ábrázoláson sem lehet azonosítani, még lehajtott állapotban sem. A társláda díszszerszámaival azonos korú Esterházy-bányászserlegen[24] is hasonló viseletet láthatunk. Előfordulnak alacsony kerek lehajtott szélű süvegben bányászfigurák, de mindenhol látható a hátravetett csuklya is, s sok esetben a felhúzott csuklya helyettesíti a süveget. Ilyen csuklya nélküli bányász figurák a rozsnyói oltárképen találhatók, ugyancsak felhajtott szélű süveggel a fejükön (47. kép).[25]

A feliratok és ábrázolások bányász szellemisége

A díszszerszámok feliratai keresztény vallási és profán, vagy profánnak tűnő csoportokra osztható. E tekintetben nagyon is emlékeztet a céhes emlékek fordulataira. Az 1538-as ék egyetlen latin mondatát kivéve, ami a kereszténvi hitre figyelmeztet, német nyelvüek. Ez nagyon is megfelel a bányavárosok korabeli nemzetiségi és szakmai felállásának.

A legrégibb kalapács és ék feliratai nem különösebben bányászati vonatkozásúak, inkább általánosan bölcselkedő mondások és hosszú időn keresztül használt vallásos intelmek. Egyik felirat azonban a mai ismereteink szerinti legrégibb bányapénzünkről teljesebb változatban is ismert. Ez a WER· GOT· VERTRAVT· DER· WOL· BAVT (Aki Istenben hisz, az jól épít.) felirat az 1548-ból és 1570-ből ismert szomolnoki bányapénzünk, hátlapjáról a következőképp ismert: DERGOT / TRAVT x DER / WOL x BAVT / GOTD x HADT/ MICH x NIE / VERLASE(n). (Aki Istenben bízik, az jól épít, Isten engem soha nem hagyott el!)[26] Az adott korban népszerű szólás lehetett a magyarországi bányászatban, hiszen nagyon jól kifejezi a töretlen hitet, ami nélkül az egykori bányász aligha végezhette nehéz és sok bizonytalansággal terhes munkáját. A figurális vésetek valójában mind hordoznak valamilyen bányász vonatkozást. A technikatörténeti és heraldikai résznél már szóltam az ércfejtő bányász gyakorlati munkában és jelképesen betöltött szerepéről. Kevésbé kézenfekvő talán a Fortuna-ábrázolás (7. kép) bányászati jellege. Pedig szakmai szempontból is nagyon fontos jelkép, hiszen a középkori-koraújkori bányászatban a szerencse egészen egyszerűen termelőerőnek számított. Az ércbányászatban a régebbi korokban alapvető jelentősége volt a szerencsének. Az érctelérek fémtartalmuk alapján gazdagok vagy szegények, illetve elszegényedhetnek, ha az értéktelenebb fémek kerülnek túlsúlyba bennük. Méretüket tekintve is néhány ölnyi vastagságtól a kalapácsvastagságig, sőt a néhány ujjnyi, érctelérnek sem nevezhető érig változhatnak. Jól tudták ezt a régi idők bányászai, főképp a nemesérc bányászatából élők, s ezért nem túlzás, ha a szerencsét gazdasági tényezőnek tekintették akkoriban. A telérek változékonysága okozta a bányavállalkozásoknak a más gazdasági ágazatokhoz viszonyított rendkívüli kockázatosságát. E kockázat miatt kellett hagyatkozniuk a bányászoknak Fortunára, aki a reneszánsz időszakban amúgy is kedvelt alaknak számított. A bányászati művészetben azonban a későbbi évszázadokban is gyakran felhasznált és fontos motívum maradt. Nem egyedülálló a magyarországi bányászati vonatkozású ötvöstárgyak ábrázolásainak körében sem. Így az Esterházy-bányászserleg fedelének belsejében is találunk egy bányász szerecsekereket, ami ugyancsak Fortuna megjelenítése. Érdekes, hogy a több mint egy évszázaddal fiatalabb, 1650-ben készült serlegen a szerencse jóval régebbi típusú megfogalmazását találjuk,[27] míg a mezítelen, zászlós nőalak még a XVIII. században is nagyon kedvelt.

A Fortuna zászlóján levő feliratot a régebbi írók különbözőképpen olvasták: Pulszky NAhoeCH IM LEBESTEN-ként olvasta, Rákóczy NARoeCH IM LEBESTEN-ként[28] Probszt olvashatatlannak találta és kihagyta, Slotta NAEHR MICH IM LEBESTEN-ként,[29] közölte. Ezen olvasatok közül csak kettő értelmezhető, Pulszkyé: „Magasra/felfelé az életben!" és Slottáé: „Táplálj engem!". Magam a NAhoeCH IM LEBESTEN olvasatot tartom

helyesnek, hiszen az a tárgyon így látható. Ráadásul ez jobban megfelel Fortuna istenasszony szellemének, hiszen a szerencsekerék helyzetére utalva kíván jó szerencsét. Márpedig ez adja az ősi bányászköszöntés szellemi alapját is, ami ekkortájt kezdett kialakulni.[30]

Az 1650-es díszszerszámok ábrázolásainak és feliratainak tükrében azt mondhatjuk, hogy feltehetően összetartozik az előlap poharat emelő bányász figurája és a hátlap Fortunája. Ez a későbbi díszszerszámok feliratai közül egy egyértelműen bányász vonatkozású, mely mind az 1650-es, mind az 1652-es darabokon feltűnik: DER· GVTE· WEIN· / VNDREICHES · ERTZ ERFREVET· ALLER· /

BERGLEVT· HERTZ (A jó bor és gazdag érc örvendezteti meg minden bányász szívét.). A jó bor egyértelműen a poharat emelő bányászra utal, míg a gazdag érc – mint az az előbbiekből következik – a szerencsével áll szoros kapcsolatban. A selmecbányai társláda díszkalapácsán a két bányászfigura közül egyik – mintegy illusztrálva a feliratot – szintén poharát emeli, míg a másik a „gazdag ércet", a bánya gazdagságának bizonyítékét és jelképét emeli magasra. Érdemes ezeket az alakokat összevetni az Esterházy-bányászserleg szerencsekerekének tetején ülő szerencsés bányászával. Jobb kezével a gazdag ércet emeli magasra, előtte a bányászteknőben pedig, mint tálcán, nem kevesebb mint hat különböző ivóedény látható. Étel vagy tál nincs közöttük, tehát a táplálás szóba sem kerül (57. kép).[31] A jó bor tehát meglehetősen nagy mértékben képviselve van, ami nem is épp az iszákosságra utal, hanem a gazdagságra. Ne felejtsük el, hogy a tálcán látható ötvösművű ivóedények önmagukban is komoly értéket jelentettek, ami csakis jelentős vagyonnal rendelkező emberek számára volt megszerezhető.

57. Az Esterházy-bányászserleg fedelének belső lapjának vésetéről a szerencsekerék tetején ülő alak

A díszjelvények eredete, történeti hátterük

A bányászék és kalapács, mint a középkori ércbányászat két legalapvetőbb szerszáma, régi időktől a mai napig a bányászat szimbólumaként ismeretes. Már korán megjelent a heraldikában is, mint a bányavárosi címerek lényeges része. A magyar szabad királyi városok jogállásához hasonló minőségűek voltak a kevesebbet emlegetett szabad királyi bányavárosok. Ezek a települések elsősorban a bányászatnak, vagyis lakóik foglalkozásának köszönhették nevüket, illetve kiváltságaikat. Nem egy esetben a bányászat hanyatlásával, az ércvagyon kimerülésével maga a bányaváros is megszűnt létezni. Ezért olyan fontosak, a bá-

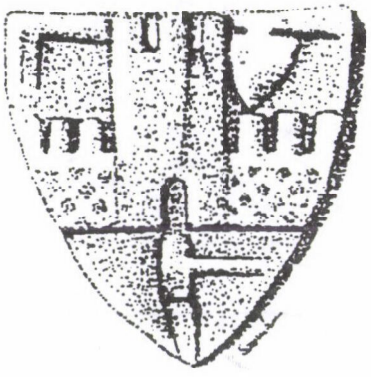

58. Selmecbánya első címer pecsétlőjének címerképe, 1275

nyászat jelképei bányavárosi címerekben. Legkorábbi bányavárosi címerünkben – ami egyben első címeres városi pecsétünk is –, az 1275-ből származó első selmecbá nyai címerben a bányászkalapácsot az ékre ütő helyzetben figyelhetjük meg (58. kép).[32] A XIV. századi ru dabányai pecséten már egymás mellé van a bányászék és kalapács helyezve. Később aztán keresztezve ábrázolták e szerszámokat, s ilyen formában általánosságban a bányászat jelképévé váltak. Ennek első hazai példája a nagyborzsönyi bányásztemplom kapuja fölött elhelyezett kődombormű, 1417-ből (49. kép). Ez az ábrázolás a két szerszámot már pajzsba foglalja, vagyis alkalmazható rá a későbbi elterjedt elnevezés, bányászcímer.

Az ezüstből készült díszszerszámok legkorábbi ismert példánya a már említett freibergi társládai insignia (50. kép). Persze a bányatársládák[33] jelképei, szimbólumai közt több fajta tárgy is előfordult, mint zászlók, bányászserlegek, kupák, érctálak, szobrok stb. Legfontosabb jelképük, *a bányászjelvény* azonban az ezüst dísz szerszámpár volt. A „Freibergi Ásványkedvelő" által írt, és Chemnitzben, 1743-ban megjelent német bányászlekszikon ennek megfelelően fő- és mellék insigniákról ír.[34] A főinsignia természetesen a dísz bányászkalapács és ék.

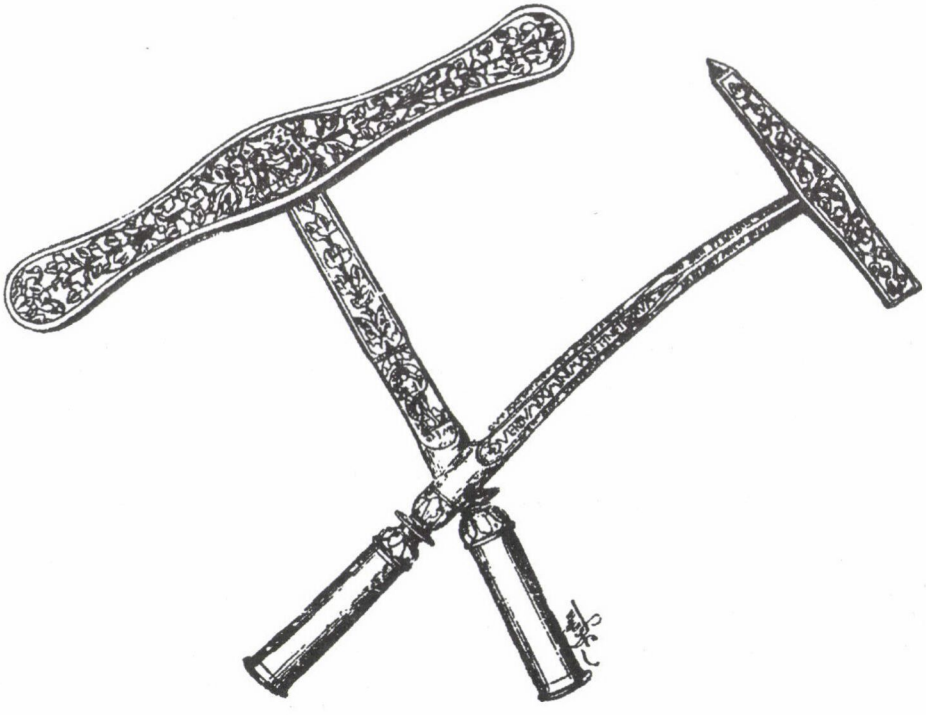

59. Ágotha Imre rajza az 1538-as díszjelvényről

A bányászlekszikon nyilván a freibergi bányatársláda már hivatkozott díszszerszámjaira gondolt. Nos, ennek a feliratai valóban a társládára utalnak:

A kalapács feliratai: "HANS· HAN. MERTEN SEIFNER / VRBAN· GECZEL KILION· RICHTER" "AND / RES / KOLER / BERCK /MASTER / 1534"

(Hans Merten válató, Urban Geczel Kilion bíró, Andres Koler bányamester)

A ék feliratai: "VERBVM DOMINI MANET IN ETHERNVM 1534" "DIE HE / IER DI / SIND /HOCH / GENANT / SI RITZ / EN VF / MANC / HE FE / STE / BANT / MIT / IREN / KLV / GEN / SINEN / DAR / MIT / SIE / ES / GE / BIN / EN.

(Nagyrabecsültek a vájárok, akik vájnak (réselnek), néha elbűvöl okos törekvésük, amivel termelnek.)

Az freibergi díszjelvényekkel kapcsolatosan 1538-as selmecbányaiakról a német nyelvű szakirodalomban több téves információ is megjelent. Pontatlanul közölték az 1538-as selmecbányai díszkalapács és ék keresztbetett helyzetű rajzát (59. kép) 1528-as datálással.[35] A szövegösszefüggés ráadásul azt sugallja, hogy a freibergi díszjelvények egy korábbi változatával állunk szemben.[36] Kirnbauer az ezen jelvényeket már a freibergi társláda jelvényeiként közli, szintén hibásan 1528-ra datálva azt.[37] Nyilvánvaló tehát, hogy az előbbi szakirodalom hasonló közlése alapján mutatta be, bár nem hivatkozik forrására. Nos, a díszszerszámok e rajza elég rangos helyeken lett ismertetve a magyar milleniumi kiállítás kapcsán, melynek céljaira a szóbanforgó kép is készült. Ezen ugyanis egyértelműen látható az „Ágotha" szignó, azaz annak az Ágotha Imrének a munkája aki tudvalevően a kiállítás ötvöstárgyainak jelentős részét rajzolta.[38]

Slotta mind a freibergi, mind a két selmecbányai, mind a bélabányai díszéket és kalapácsot Knappschaftinsigniának nevezi, a tárgycsoportot bevezető ismertetésében.[39] Sőt, a freibergit az 1538-as selmecbányai, azt az 1650-es selmeci, s ez utóbbit a és bélabányai előképének tartja. Így aztán nagyon is tetszetős bányatársládai jelvénysorozatnak tűnhet e négy dísz szerszámpár. Az 1538-as évszámú selmecbányai azonban úgy gondolom egyáltalán nem illik a sorozatba, s aligha mondható el róla, hogy társpénztáré volt.

Tény, hogy a freibergi társpénztári jelvény négy évvel korábbi, azaz 1534-ben készült, amely körülmény elvben és talán gyakorlatban is lehetővé tehette volna, hogy előképként szolgáljon a selmecbányai díszjelvényhez. A négy év a XVI. század viszonylatában ugyan elég lehetett, hogy híre eljusson Selmecbányára, de közel sem bizonyos, hogy ez meg is történt. Gondoljunk csak arra, hogy nagy ismeretségi körrel rendelkező humanista tudós, Georgius Agricola sem rendelkezett minden tekintetben ennyire friss adatokkal. A selmecbányai dísz bányászszerszámok eredete lehetett helyi is, hiszen a nagybörzsönyi dombormű is (49. kép), már 1417-ben a keresztezett kalapácsból és ékből álló bányászjelvényt foglalta pajzsba. Ennek a bányász-szimbólumnak a léte pedig arra utal, hogy Magyarországon is lehettek előzményei a díszszerszámoknak. Mindenesetre elgondolkoztató, hogy a nagybörzsönyi kalapács ugyancsak hosszú vasú, viszonylag rövid egyenes nyélen, míg a bányászék görbe és jóval hosszabb nyelű, mint a selmecbányai díszjelvények is. Ezzel szemben a freibergi díszszerszámok mindegyikének hasonló hosszúságú és egyenes nyele van. Az újbányai bányásztánc és a bélabányai díszjelvények elkészítéséhez adományt kérő iratok alapján megalapozottan gondolhatunk Selmecbánya esetében is egy már régebben is létező, fából készült előképre. Ezeknek a fából készült mesterségbeli szimbólumoknak az eredete ugyan teljesen homályba vész, de a kalapács-ék bányászjelvény megjelenésétől joggal feltételezhető a létük.

Mindamellett lehetséges, hogy híre járt Selmecbányán is a freibergi bányászjelvénynek. Nos, a hírén túl egyéb adat nem sok juthatott el róla hozzánk, mert formájában, külső megjelenésében és feliratiban vajmi kevés hasonlóság van közte és az 1538-as selmecbányai

díszjelvény között. Közös bennük összesen csak annyi, hogy feliratának egy része, ami mindkét esetben az ék nyelén található, a „Verbum domini in Aeternum" Ez a latin szólás azonban oly általános volt az egész keresztény Európában, hogy önmagában még nem bizonyítja azt sem, hogy valóban a selmecbányai díszjelvény előképe volt a freibergi.

A magyarországi díszszerszámokon nem találunk próbabélyegeket, és csak az 1538-as kalapács fejének hátlapján a féltérden ércet fejtő munkás kartusának közepén levő vésett N betűt, a kartustól balra található L betűt (5. kép) szokták hagyományosan az alkotó mesterjegyeként értékelni.[40] Nagyon bizonytalan azonban, hogy e betűk mesterjegynek tekinthetők-e? Már csak azért is, mert több – egyelőre feloldhatatlan – rövidítés is található e darabon. A selmecbányai ötvöscéh esetében Kőszeghy feltételezi a régi alapítást, s ez egy nemesfém termelő központban nagyon kézenfekvő is. A próbajegy csak a XVII. század második feléből ismert, s legrégibb mesterjegy épp a díszszerszámokon szereplő LM. Alkotóként tehát selmecbányai ötvöst feltételezhetünk, mindkét darabnál. Bélabánya viszonylag kis település lévén Selmec mellett, bizonyosan szintén selmeci ötvöst bízott meg a díszszerszámok elkészítésével.

Az ötvösjegyek hiánya a XVII. század közepén már magyarázatra szorul. A bányaművelőkre annyi kedvezmény vonatkozott ebben a korban, hogy a saját céljaikra (pl. evőeszköz, ékszer stb.) felhasznált ezüstöt adómentesen kaphatták meg. Ezzel függhet össze, hogy még a legjelentősebb bányászati ötvöstárgyainkról általánosságban is hiányoznak a jegyek.

Az 1538-as évszámú dísz bányászszerszámok eredetéről nem ismerünk iratokat, a selmecbányai társpénztár 1650-ben elkészült jelvényének 1648-as tervbevételéről azonban már rendelkezésre áll egy okmány is. Ebben pedig szó esik az 1538-as évszámú díszjelvényről is.[41] Kiderül belőle, hogy Selmecbánya bányaváros tulajdonában volt, s már régóta Selmecbánya tanácsházán őrizték. A bányászat és a város közös címerének és jelvényének tekintették. Nyilvánvaló, hogy Selmecbánya bányaváros készíttette. Persze mint a bányaváros lakói, természetesen a bányamunkások, s így azok testülete is magáénak érezhette, de semmiképp sem volt a társláda tulajdonában. Arra, hogy a gazdag selmecbányai polgárok készíttették volna a Társláda számára[42] az ezüstszerszámokat semmiféle hiteles adatunk nincs, sőt az előbbiek alapján bizonyosan cáfolhatjuk ezt a vélekedést.

A bányászék és kalapács feltehetően nemcsak a selmecbányai címerben elfoglalt helyzetben, a címer egészével, hanem külön, esetleg keresztezett formában lehetett Selmecbánya bányaváros jelképe is. Ezzel függhetett össze, hogy 1648-ban a városi bitófára kitűzték az éket és kalapácsot, mint a város jegyét. A bányászok – akik ekkor már szorosan csak a bányászat, s ezen keresztül a saját jelvényüknek tartották a bányászkalapácsot és éket – persze egész másképpen, a bányászat jelvényeinek meggyalázásaként értelmezték e tettet. Ők ugyanis ekkor már kifejezetten saját jelképeiknek tartották az ezüst éket és kalapácsot. Ezen téves elképzelésük nyilván összefüggött azzal a ténnyel, hogy a bányaváros és bányászat ekkor már egyáltalán nem voltak egységes fogalmak. Sőt a kamara, vagyis a bányászat legnagyobb és hivatalos királyi képviselője érdekeiben nem egyszer erősen eltért a bányaváros mint városi közösség érdekeitől. Kiváltságaik ezért gyakran ütköztek a kamara érdekeivel és élő jogaival. Itt érdemes utalnunk arra is, hogy a selmecbányai helyi statutumok nem voltak összegyeztethetők a korabeli központi bányászat irányítási rendeletekkel, a Miksa-féle bányarendtartással.[43] Ennek természetesen messzemenő következményei is lettek. Természetes tehát, hogy a XVII. századra a bányászok a bányászat ősi jelképeit csakis saját jelképeikként tudták elképzelni. Másrészt erre a korra már bizonyosan tudtak arról, hogy más társládának – és itt már ténylegesen is gondolhatunk a freibergire – ezüstből készült bányászék és kalapács szolgál legfontosabb jelképükként. Ebből következőleg úgy gondolták, hogy a selmeci

városházán tartott ezüst jelvények a társláda tulajdonában lehettek, s csak a városi testület ármánykodása révén került őrzési helyére. A városi bíró és bányabíró pedig ekkorra már valóban nemzedékek óta feszült viszonyban volt, s nem egyszer összeütközésig is eljutottak. A két fajta bíróság egymás mellettisége egyébként is sokat elárul a helyzetről. A bányabíróság kizárólagos rendelkezési jogot élvezett mindenféle bányászattal összefüggő ügyekben, s bíráskodott a bányászatban dolgozók ügyei felett. A városi bíró pedig a városi közösség ügyeiben ítélt. Időről időre óhatatlanul felmerültek olyan esetek, amihez mindkét bíróság érzett illetékességet, hiszen a városban laktak a bányapolgárok, sőt a munkások egy része is. A bányamunkások érdekvédelmi szervezetének a hivatalos felügyelete a bányabíró szerepköre volt, a társládai jelvények is az ő lakásán voltak elhelyezve, s a bányabíró ezek őrzéséért egy szerény járadékot is kapott a társládától.

A városnak viszont egykor, amikor a bányászat és bányavárosi civitas még nem távolodott el egymástól, ténylegesen jelképe kellett hogy legyen külön az ék és kalapács is. Erre utal az 1538-as ék fokának bányászjelvénye, s a dobsinai pecsétlő ábrája is, amivel a heraldikai fejezetben foglalkoztunk részletesebben. A régi selmecbányai statutumokat nem hiába hívták város- és bányajognak (Stadt- und Bergrecht). Nyilván ezért helyezték el e jelképet a városi épületeken is, aminek levételét követelték a bányászok.

A selmecbányai bányatársláda ugyan már régebben, feltehetően a XVI. században megalakult, de alapszabályait csak 1600-ban foglalták írásba, s 1648-ban egészítették ki ezeket a szabályokat. Ugyanekkor 1648-ban társláda tulajdonait is átvizsgálták, de a díszjelvények még nem szerepelnek ebben a listában.[44] A korábbi bányász felvonulások, megmozdulások is mind zászlóval, dobokkal és kardokkal puskákkal történt, de a források sohasem említik a bányászkalapácsot és éket. Ellentmond annak, hogy társládai insigniának tekintsük az 1538-as selmecbányai díszjelvények a felirata is. Míg az 1534-es freibergi díszjelvény feliratában egyetlen kereszténvi életre intő latin mondás szerepel, addig a selmecbányain csak általános bölcsességet tartalmazó mondásokat találunk. A freibergi jelvényeken valóban az ottani társládára utaló feliratai vannak: egy a vájárság tevékenységére és megbecsülésére utaló mondatot találunk rajta, valamint a készítésnél közreműködő bíró, bányamester és ércválogató nevét is feltüntették. Az 1538-as selmecbányai jelvényeken hasonló feliratokat egyáltalán nem láthatunk. A freibergihez hasonlóan társládára utaló szövegeket találunk viszont az 1650-es selmecbányai társládai és a bélabányai szintén társládai jelvényeken. Az 1538-as selmecbányai díszjelvényen a selmecbányai városi címernek nem kevesebb mint négy ábrázolása található meg. Sokkal több alakos ábrázolása van, mint a freiberginek, amiken csak arabeszkek és a kalapácson egyetlen figura látható (50. kép). Ezek bányászokat ábrázolnak munka közben és egy Fortunát. Nagyon is beleillenek az általános bányászati ábrázolások közé. De miért is készíttetett volna nyilván drága pénzen új jelvényeket a munkások számára Selmecbánya bányavárosa, ha a régieket nem érezte volna szorosan a városi közösséghez kötődőnek?

Erre csak egy magyarázat lehet, hogy a megegyezés szövegének megfelelően Selmecbánya bányaváros készíttette saját jelvényének. Igaz persze, hogy a keresztezett bányászék és kalapács soha nem volt Selmecbánya címere, s ilyenmódon nem is szerepelt benne. Mégis a XVI. század elején még a bányaváros is tudatosan vállalta bányászattal együtt a keresztezett kalapácsot és éket saját jelvényeként. Erre utal még a jóval későbbi keresztezett ék-kalapácsból álló selmeci hitelesítő jegy is, amit a selmeci ötvösök használtak. Csak a szerszámok kereszteződési pontja fölött elhelyezett S betű utalt közelebbről Selmecre. Ez fontos volt, hogy megkülönböztesse más bányavárosok jegyétől, de megszokott is volt, hiszen a selmecbányai címerben, is szerepelt e korban az S betű.

Az 1538-as bányászjelvényt tehát a bányaváros készíttette saját céljaira, amibe ekkor még szervesen illeszkedett a bányászság is. A kamara, s ezzel a bányászat erőteljes elkülönülése a városi vezetéstől csak ezek után történt meg.[45]

A selmecbányai társládai díszjelvények majdani elkészítésének határozata a királyi biztosok, elsősorban Poppel gróf közbenjárása született. A gróf eredetileg csak azt akarta elérni, hogy a díszjelvényeket követelő munkások és a város kiegyezzen. A magisztrátus azonban ahelyett, hogy átadta volna a társládának a díszjelvényeket, inkább egy új jelvény elkészíttetése mellett döntött. A díszjelvények ajándékozása és a bányamunkások szervezetével való engesztelő megegyezés bevallottan a török veszély árnyékában, a bányamunkások fegyveres véderejének megszerzéséért történt. A veszély mértékére pedig érzékletesen utal a következő, szintén 1648-ból származó rendelkezés:

1648. szept. 14-én a bányabíró Andrástárnán és Biebertárnán meghagyja minden fegyverfogható munkásnak, hogy lövő és oldalfegyvereiket mindig kéznél tartsák, istentiszteletre se menjenek anélkül. Amikor pedig a jelző lövéseket megtahallják, a bányák őrzésére rendelteken kívül mindenki a bányabíró lakásához siessen a zászló alá.[46]

A lövészetben való gyakorlást, az önkéntes társládai lövészegyletet szintén ezokból támogatta a bányaváros. Az önkéntesség itt különösen fontos, hiszen a bányaváros fizetett hivatásos katonákat is tartott a török elleni védelemre, ami azonban csekély számban is sokba került. Ezt a véderőt kellett kiegészíteni, lehetőleg fegyelmezett és képzett, de fizetetlen haderővel. E célra csak a bányamunkások lehettek alkalmasak, mivel a szintén önkéntes hadi szolgálatra kötelezett polgárság létszáma nem volt elégséges. Persze a védelem érdeke volt az uralkodónak és megbízottjainak, és végsősoron a munkásságnak is. Vesztenivalója azonban ez utóbbiaknak volt a legkevesebb. Az önkénteseknek tehát feltétlenül szükséges volt legalább a biztatás és lelkesítés, s ezt szolgálták az ezüst díszjelvények is. A város tehát tulajonképpen az olcsóbb megoldást választotta.

Érdemes megjegyezni, hogy a közvetlen veszély elmúlta után a díszjelvények aztán csak két esztendő alatt készültek el.

Különböző egyéb rendelkezései, mint, hogy a bányaváros egész lakossága jelenlétében tartott istentiszteleten lehet csak a díszjelvényeket használni, a munkások külön követelt ádozati ünnepségén nem, nyilván szintén valamiféle egységet kívánt fenntartani a bányaváros és bányászság között. Ez a megkötöttség természetesen még az 1538-as díszjelvényre vonatkozott, hiszen az 1650-es még csak ígéret szintjén létezett. Bizonyos ugyanis, hogy a lakosság nagyobb többségét az utóbbiak alkották. Mindazonáltal a magisztrátus tartott is a felfegyverzett munkások csapatától, s ugyancsak hangsúlyozta az illedelmességet és alázatosságot a városi vezetőség irányában. Ezért hivatkozik mind a városi, mind a bányabíróság tekintélyére is. A munkások körében természetesen a bányabíró élvezett nagyobb tekintélyt. Bizonyos, hogy a városi vezetés szorult helyzete miatt mentek bele, noha ugyancsak megszorítások mellett, a szabad piac bevezetésébe, hiszen ez a városi polgárság érdekei ellen működött volna. Érezhető, hogy a város megpróbálta érdekeiért önmérsékletre szorítani még saját kapzsi polgárságát is.

A díszszerszámok használata erősen kötött, csak vallási ünnepekre és a katonai gyakorlások közben történő felvonulások alatt engedélyezték. Persze mindez csak a bányaváros díszszerszámaira vonatkozhatott, hiszen a társládai csak két év múlva készült el. Arra nézve csak azt említik, hogy a munkások ne éljenek vissza velük. Táncról tehát ebben az iratban nem is esik szó, noha a többi forrás szerint ugyancsak ismert volt.

Lényegesek még az okmány aláírói és a jelenlevők is, többen a díszszerszámok feliratain is szerepelnek. A királyi biztosok – Poppel gróf 1649-ben meg is halt – és a társládát képviselő bányamunkások neve természetszerűleg nem fordul elő a feliratokon, mivel ők

nem voltak adományozók. A városi bíró Riedmüller Mátyás, a képviselők közül Pestalucz Tóbiás, Gubicz Márton és a bányabíró Haydt Jeromos (mint aláíró az irat végén) viszont mindkét helyen megtalálhatók. Persze a nevek írásmódja nem egyezik meg.

A bélabányai díszszerszámok készítésének még csak tervezéséről szóló iratok végjegyzet beszúrása: A függelék 2. és 3. sz. iratai megvilágítják a korabeli Bélabánya anyagi viszonyait is. Ekkor ugyanis a török veszély és pusztítás következtében ugyancsak elpusztult az itteni bányászat. A selmecbányai bányászatban azonban a hosszú termelési válsága után 1646-tól tapasztalható „áldás", azaz hogy ismét elérték e Bieber telér gazdagon érces szakaszát – ami a kor bányászati ismereteit ismerve csakis a „szerencsének" volt köszönhető – először az Andrástárna nevezetű magánbányánál, majd a Biebertáró nevű kamarai többségű bányánál volt tapasztalható. Nem meglepő tehát, hogy ennek a két bányaműnek a vájárszervezetét, társládáját próbálták mergkörnyékezni a bélabányai urak, vagyis bányapolgárok. E két bánya, bár többé-kevésbé kültelepinek tekinthető, Selmecbányához tartoztak, s a selmecbányai társládához tartoztak. Minthogy a selmecieknek is nemrég, 1650-ben sikerült megszerezni saját társpénztári ezüst díszjelvényeiket, bizonyára úgy érezték számíthatnak segítségükre. Az ezüstjelvény megszerzését azonban a bányamester erkölcsi indoklással akarta megakadályozni. Ez a bányamester, azaz a bányabíró, noha az irat konkrétan nem nevezi meg, a szövegösszefüggésekből következően csakis a selmecbányai bányabíró, Haydt Jeromos lehetett. Pedig az ő neve szerepel a selmecbányai táspénztár díszkalapácsán is. Vagy talán éppen ezért nem akarta, hogy támogassák a bélabányai díszjelvények elkészítését? Nagyon is lehetséges, hiszen egy helyen a selmeci társláda bányamunkásainak felháborodását emlegeti, holott láthatóan őket akarja meggyőzni arról, hogy álljanak el a támogatás tervétől. Talán nem volt ínyére a selmecbányai bányamunkások nyilvánvalóan megnövekedett öntudata, ami bizonyára a díszjelvények megszerzésének volt köszönhető. Többször is ostorozza az „itteni", azaz nyilvánvalóan a selmeci társpénztár tagjainak helytelen viselkedését, s a bélabányaiakat inti attól, hogy hasonló gondokat vegyenek a nyakukba. Persze egyszerű ok lehetett az írígység is, ami a szomszéd, jóval kisebb bányavárosnak szólt. Az adománykérés ügyében selmecbányai bányabírót (az iratban bányamester) és az ő alá rendelt andrástárnai telepi bírót, valamint a Biebertárna két legöregebb társmesterét kérdezték meg. Az iratból egyértelmű, hogy a társláda képviselői nem mertek szembeszállni a bányabíróval és a főkönyvelővel végjegyzet beszúrása: A függelék 3. sz. irata végén. Vajon ki készíttette el végül is a jelvényeket? A díszék felirata szerint Bélabánya szabad királyi bányaváros becsületes tanácsa, a tekintetes bányapolgárok és a bányász társláda magának és a mi utódainknak örök emlékezetére készíttette. Az mindenképp egyértelmű, hogy a bélabányai díszjelvények fel iratai a bélabányai magisztrátusra, bányapolgárokra és bányabíróra utalnak. A Matthias Tsech bányamester felirat csak a bélabányai bányabíróra utalhat, hiszen Haydt Jeromos még hosszú éveken keresztül töltötte be a selmecbányai bányabíró tisztét. A bélabányai szerszámokon szerepló tekintetes bányásztestület azonban kicsit kérdéses. Lehetséges hogy a selmecbányait jelölte, mert három személyből nem lehetett társládát szervezni. A felirat viszont azt is mondja róla, hogy saját magának készíttette.

Új fejlemény azonban a bélabányai díszszerszámokkal kapcsolatban, hogy meglehetősen rosszallóan ugyan, de többször is utal az ékkel és kalapáccsal járt táncra.

Minthogy az ugyancsak kis létszámú bélabányai bányász is tudott csináltatni – ha nehezen és sponzorok szerzésével is – díszkalapácsot és éket, gyaníthatjuk, hogy ezen bányavidékünkön egykor az összes jelentős bányaváros, vagy talán inkább jelentős bányatársláda, bányásztestvériség gondoskodott róla, hogy legyen saját díszjelvénye. Ezek azonban alkalmasint elpusztulhattak az idők viharában.

Bizonyos, hogy volt például régebbi díszszerszámpár Úrvölgyön. A források szerint 1673-ban Collalto ezredes a rekatolizáció részeként horváth rekrutáival el akarta fogni az úrvölgyi evangélikus papot és tanítót. Az úrvölgyi bányamunkások, akik mind evangélikusok voltak, erre elsáncolták magukat és fegyveresen védekeztek. Győzött azonban a túlerő, minek következményeként az evangélikus községből elűzték az evangélikus papot és helyébe egy jezsuitát telepítettek, a bányamunkásokra pedig kimondták, hogy „minden szabadalmaikat elvesztették a lázadás következtében, fegyvereiket beadni kötelesek, dobbal, zászlóval és *jelvényeikkel* járniuk nem szabad..." stb.[47] Terény ugyanezen iratra történő hivetkozásakor kalapácsot és éket említ a jelvények helyett.[48] A jelvények persze ebben az esetben nem is jelenthettek mást, mert igaz, hogy a társládáknak – mint a freiberginél és selmecbányainál erre már kitértünk – egyéb kisebb jelentőségű jelvényei is voltak, felvonulni azonban a zászló és dob mellett csak a díszszerszámokkal szoktak. A ma is létező úrvölgyi aranyozott ezüst díszjelvény 1701-es dátumot visel, s ma a Szlovák Bányászati Múzeum gyűjteményében őrzik. Megjelenésében, feliratában és ábrázolásaiban azonban már távolabb áll a MNM gyűjteményében őrzött daraboktól.

Bányászati népszokások, néprajz

A díszszerszámokhoz kötődő bányászati népszokások többrétegűek, s a már tárgyalt szimbolikus jelentéstartalmon alapulnak. E szokások három fontos közéleti területen jelentek meg. A vallási életben, világi felvonulásokon és táncmulatságokon.

1. Vallási élet. Két helyen volt a díszjelvényeknek szerepe: a körmenetek és templomi szertartások során. A körmeneteken az egykori hasonló céhszokásokhoz hasonló módon hordozták végig a bányászság jelvényei között, mint azok legfontosabbikát. Az múlt század második felében, sőt alighanem a századfordulóig e körmenetek rendszeresen folytak, s lefolyásukra vonatkozóan ismerünk egy részletes és hiteles leírást. Terény János, 1889-ben végzett selmeci kohómérnök visszaemlékezéseiben egy diákéveiben (1883–1889) látott selmecbányai karácsonyi körmenet felvonulását írta le, amit teljes egészében közlünk:

„A menetet az ősz bányaigazgató nyitotta meg, kétoldalt a polgármester és a rendőrkapitány, mindegyik díszmagyarban, utánuk a tisztikar ballagott feketében.

Egy nagyobb távolság és új kép körvonalai bontakoznak ki. A bányászereklyét hozzák, – magyarázza mögöttem valaki. Egy 1537-ből (sic!- Sz.A.) való bányászék és kalapácsot, melyet akkori jómódú bányapolgárok ajádékoztak a társládának; a bányászok szentségként tisztelik és nagy ünnepeken körbehordozzák, különben a levéltárban őrzik hármas lakat alatt. Időközben kibontakozik az új kép. Elől a társpénztár zászlaját emelik magasra, utána szünet, s azután két fehérruhás bányász bíborszínű bársony párnán viszi az aranyozott kettős kalapácsot, mögöttük megint szünet, azután következik párosan a 6 bányász piros nadrágban és fehér, puffos kabátban, magasszárú csizmában, fejükön bányászjelvényes zöld csákóval, büszkén szorítva vállukhoz a feketenyelű sárgaréz bányafokost. A bányászok után szintén párosan 6 kohász lépked ugyanolyan díszben, mint a bányászok, de kék nadrágban vállukon vasgereblye van. Most barna pantallonban, fehéringes 6 szál legény lépked, válltól térden alul érő bőrköténnyel; ezek a bányaácsok, vállukhoz villogó szekerce simul. Azután 6 bányakőműves következik fehér pantallonban és fehér köténnyel, a vakolókanalat mellükhöz szorítva, végül fehér ingben és kék nadrágban a bányakovácsok topognak, vállukra vetett hatalmas kalapáccsal, bőrköténnyel. Minden csoportot egy-egy zászlóvivő vezet be. (A bányaácsok óriási zászlaját hármas rúdon három ember cipeli.)

A céhkorszakra emlékeztető festői kép elvonult. A menetet a bányászzenekar és utána a bányászság tömege zárta be, díszbeöltözött tisztjeik által vezényelve. Mikor a menet a temp-

lomhoz ért, az Újvárról tarackdurrogás dördül el, bent a templomban megkezdődik az istentisztelet. Megszólal mély búgással az orgona s a karzatról a híres selmeci kórus hangja. Mikor a felajánlás kezdődik, kinyílik a sekrestye ajtaja és a kórus harsonái és dobpergés közt 12 szálas, fehérruhás bányász lép ki rajta, mindegyiknek jobbjában a csípőhöz szorítva karvastagságú magas viaszgyertya. Hat legény az oltár előtt áll fel, hat legény pedig katonás lépésben padsorok közt lép el, s ott kétoldalt egyenlő távolságban foglalnak állást, mikor megállnak, egy lépést előre tesznek, egyet hátra; így tisztelegnek az oltár előtt. A bányászság díszőrsége ez, mely a sekrestyéből a mise minden jelentős fejezeténél előlép és őrt áll, azután pedig visszaonul a sekrestyébe. A díszmisébe most a karzat remek énekkara is beleszól, az áhitatot mégjobban emelve. Most megkezdődik az Úrfelmutatás. *A két bányász, kik az aranykalapácsokat hozták, egymás mellett letérdel az oltár elé, selyemkendővel egy-egy kalapácsot a kezükbe vesznek és miközben a csengetyűk csilingelése betölti a templomot, háromszor egymás verik kalapácsukat.* A hívek és bányászok térdreereszkednek. Megható és áhitatkeltő jelenet, melyet azóta sem tudtam elfelejteni. A mise utolsó szakaszához ért, a díszőrség tisztelegve visszalépked a sekrestyébe, az „Ite missa est" elhangzott, a misének vége."[49]

A leírásból kiderül, hogy a felvonulásokon mindkét selmecbányai szerszámpárt meghordozták, ami a régibb időkben is hasonló módon történhetett. Terény természetesen nem aranyból való szerszámokra gondol, hiszen írásában tisztázza ezüst mivoltukat, csak a korabeli népies megnevezést használja leírásában. A bélabányai díszszerszámokra vonatkozóan nem tudunk a vallási körmenetekben betöltött szerepükről, de bízvást feltételezhetjük azt, kiváltképp Bélabánya szabad királyi bányavárosi státuszának időszakából (1453?–1788, esetleg 1848–1867).

A díszszerszámok körbehordozása kétféle módon történhetett: vagy bársonypárnán, mint azt Terény idézett művében leírta, s erre a hordozási módra van a XIX. század elejéről is forrásunk,[50] vagy külön-külön a kalapácsot és éket egy-egy bányász vitte kézben kézben, amire a szertartás során látensen szintén utal. Erre nézve egy forrásértékű századfordulós fényképet is ismerek a selmecbányai felvonulásról, azaz feltehetően körmenetről.[51] A kettős kép közül az alsón a bányaigazgató által vezetett menet elejét láthatjuk, mögötte a két fekete bányász díszegyenruhába öltözött társládai tag a selmecbányai társláda díszékét és kalapácsát hozza, míg középen a társládai zászlót emeli egy harmadik. Mögöttük a piros nadrágos fehér bányainges zöld süveges magyar bányászegyenruhába öltözött munkások láthatók.

Különösen érdekes a templomi jelenet, amikor a szertartás kiegészítő részeként a bányászok felsorakoznak és összeütögetik a díszszerszámokat. Erre e mozzanatra semmilyen más forrást nem találtam, de a szerszámok fokain látható sérülések egyértelműen bízonyítják igazságát.

Érdekes kérdés, hogy melyik szerszámokat ütögették össze. Terény kalapácsokról ír, pedig mint szakember leírása elején kalapácsot és éket emleget. S való igaz, hogy a kalapácsok foka a megviseltebb. Ennek ellenére az ékek fokán is találunk kisebb, ütögetésre utaló sérüléseket, amire a vájártáncoknál még visszatérünk.

2. A világi felvonulásokra sor került minden olyan alkalommal amikor a társláda, azaz bányásztestület nagyságát, jelentőségét, erejét kellett megmutatni. Ilyenek voltak például amikor jelentős személyiségek látogatták meg a bányavárosokat, vagy fegyveres gyakorlatokat végeztek a függelék irataiban körvonalazott török veszély miatt és nem utolsósorban a bányászfelkelések esetében.

3. Nagyszabású ízig-vérig középkori hangulatú táncmulatságok lehettek a korabeli bányavárosokban. Erre utalnak az erkölcsi feddőzések kitételei, de egyes régi bányászmondáink is, mint pl. a 300 özvegy tánca, vagy hogy épp Selmecbányánál maradjunk, a Leányvár mondája Rössler Borbálával.

E csoportos táncok egykori forrásaink szerint kétfélék lehettek: kardtáncok és ékkel kalapáccsal járt hevértáncok (vájártáncok). Mindkét típust az eszközös táncokhoz szokás sorolni, s rokonságuk elfogadott a szakirodalomban.

A kardtánc fogalma a XVI–XVII.században, de még a XVIII. században is kétféle tánctípust takart. Egyik a csoportos kardtánc, ami egy bizonyos, férfiak által járt csoportos táncot takart, a másik pedig a párbaj jellegű, párbajt imitáló páros tánc, ami persze nem férfi-női párt, hanem két férfi táncát jelentette. A párbaj jellegű táncok nyilvánvalóan katonai vonatkozásúak, s a török háborúkban harcoló hajdúsághoz köthetők. Nyilvánvaló, hogy a bányász kardtánc az előbbi, csoportos táncok közé tartozott. Járták ezt is alighanem mindenhol Európában a katonák, de volt kapcsolata a különböző céhekkel is, ahol (pl. bognártánc abroncccsal) szintén nagyobb férfiközösségek léteztek. Bár a bányászcéh létezéséről, milyenségéről lehet és kell is vitatkozni, a bányászok fraternitásainak, Bruderschaftjainak közösségi jellege nem vitatható. Ennek a közösségi életnek képezte részét a bányász kardtánc is, amit Selmecbányán és környékén bizonyíthatóan,[52] de más bányavidékeinken is nyilvánvalóan ismertek. Minthogy a török közelsége miatt a selmecbányai, és más települések bányászai is fel voltak fegyverezve, időnként feltételezhető a kifejezetten katonai jellegű kardtánc is. A bányászok kardtáncát is járták azonban – más vidékeken is – karddal, mint azt a máig megmaradt és ápolt halleini kardtánc jól reprezentálja. Ebben viszont megjelennek a bányász szakma jellegzetességei. Például vágatokat tárnákat jelenítenek meg az egymással szemben álló és kardjukat kapuszerűen összeérintő bányászok, amin aztán társaik keresztül mennek. A német területekről ismert kardtáncok esetében azonban sehol sem jelenik meg az ék és kalapács.[53] Esetleg járhatták karddal és kalapáccsal ékkel is, talán erre utal a bélabányai díszék „bányász fegyver" megjelölése. A kardtáncok, azaz eszközös táncok rokonsága ma már elfogadott a szakirodalomban. Nos, a bányász táncban, úgy tűnik megjelenhetett már eszközként az ék és kalapács is. Az újbányai vájártánc szokásáról jó forrás az 1676-ból ismert táncrend.[54] Ebben leírták – ha szűkszavúan is – az ékkel és kalapáccsal járt bányásztánc leírását. A leírásban bizony a kard egyáltalán nem szerepel, mint eszköz. Igaz, hogy nem is nevezik kardtáncnak. Egy korábbi adat méginkább megvilágítja az tánc eszközének milyenségét. Ez báró Prandeisz 1638-as jelentésében szerepel, melyet az alsó-magyarországi bányakerület királyi biztosaként írt. A jelentés célja az volt, hogy a bányászat működési zavarainak okát feltárja. Prandeisz nem volt hozzáértő bányász, csak éleseszű és rendkívül gyanakvó hivatalnok. Alighanem ezen tulajdonságaiból következik, hogy Újbánya tekintetében többek közt azt is kifogásolta, hogy az újbányai polgárok a munkások számára 2–3 napig tartó mulatságokat rendeznek (Schlögel und Eisentanz), s a munkásoknak pénzköltésre és kiadásokra adnak alkalmat. Nos, a Schlögel und Eisentanz egyértelműen a bányászkalapáccsal és ékkel járt bányásztáncot jelenti. Ezek minden bizonnyal a szakma jelképeinek számítottak, s ezen az alapon szerepeltek a táncban. Már a fából készült változat is ezt jelentette, hiszen a tényleges szerszámokat ezek is csak szimbolikusan jelenítették meg. A kor nagyon is ékszereket, nemesfémtárgyakat kedvelő Magyarországában azonban a rangot és szakmai tekintélyt, csakis az ezüst dísztárgyak, biztosíthatták. Nyilván ez magyarázza a bélabányaiak oly nagy vágyakozását az ezüst jelvények iránt.

Mindez persze alkalmat adott közös mulatozásokra, amik esetleg a korban erkölcstelennek, vagy nagyon erkölcstelennek számítottak. Azért nyilván nem lehetett általános a „verekedés, az ütlegelés, a gyilkolás, a vérontás és hasonló bujaságok" vétsége, sőt a bányabíró (bányamester) nyilvánvalóan túlzottan szigorúan ítélt, bár valamilyen rossz tapasztalata alighanem volt. Sok szakmai érték, szimbólum is kapcsolódott a hevértánchoz, ami különösen érdekes lehet a bányászattörténet szemszögéből.

A vájártánc elemei közt is előfordulhatott a szerszámok összeütögetése, hiszen az a tényleges munkán alapult. Márpedig a vájármunka közben az ék fokára ütöttek a kalapáccsal, s nem egyik kalapáccsal a másikra amint az a templomi szertartás során történhetett. S valóban nemcsak a kalapácsok sínylették meg ezt a jelképes ütögetést, a két selmecbányai díszszerszámpár ékjének fokán is látható – ha mérsékeltebben is – az összeütögetések nyoma. A bélabányai díszszerszámok esetében mind a kalapács, mind az ék foka elég rossz állapotba is került, ami elég erőteljes összeütögetésről tanúskodik. Persze biztosan szépen csendülő hang is kísérte az üreges ezüst szerszámok koccanását, ami nemcsak a bányászok vallásos érzületét fokozta, hanem mulatozás közben a jókedvüket is.

Az egész bányászéletben: vallási és világi ünnepeken, mulatságokon, közös felvonulásokon használták a díszkalapácsot és éket mint jelképet. A napi munkában pedig a valódi szerszámok voltak állandóan a bányász keze ügyében, s mindig látta őket. Így érthetővé válik számunkra miért övezte oly nagy, s nyugodtan kijelenthetjük vallásos tisztelet a díszjelvényeket.

Függelék[55]

1. ACCORD ZWISCHEN DER HEUERSCHAFFT VND GEM. STATT SCHEMBNICZ WEGEN SCHLEGL VND EISEN, ITEM DES FREYEN MARKHTS.[56]

Vermerkht, dasz an heut vndterschriebenen dato auff der Röm. Kayserlichen auch zue Hungarn vndt Böhaimb Königl. May. in diese hungerische Pergstette allergdist abgeordnete Commission gnädige Verordnung, dasz negocium etliche von der gesambten Heuerschafft der königl. freyen Pergstatt Schembnicz an den Statt Magistrat daselbst gethane vndterschiedliche anlagen betr. In Beysein Höchstgedacht Ihrer Kay. May. Raths vndt Administratoris des Ober Cammergrafenambts in denen hungerische Pergstette, Herrn Johann Sockhen, Item obernentes Eines Ehrsamben Richter vndt Raths abgeordneten, Herrn Mattäi Ruedmüllners, Herrn Tobiae Pestaluczen, herrn Martin Gubiczen, alle drey des inneren Raths, vndt Julij v. Lanser Jur. Notarij, vndt dann auch eines Auszschueszes gemelt Erb- Knap- vndt Heuerschafft daselbst zue Schembnicz, benantlichen Pauln Pingartners, Christoffen Mortbergers, Melchior Haberikhers, Gregor Weigerts, Hannsen Galls, vndt Christoffen Vngers alhier zue Crembnicz in Ihrer Kay. May. Camerhoff abgehandlet abgehandlet, vndt endtich beschloszen worden dergestalt vndt also, wie hernach folget.

Erstlichen, Weillen auff dem Rathhausz zue Schembnicz Schlegl vndt Eisen von Silber ainer Pergstatt sowohl alsz der Heuerschafft gemeines Wappen vndt Zaichen von langen Zeiten vndt Jahren lieget, vndt von Einem Ehrsamben Rath alda, wie Jeczo gemeldet, alsz der Gemeinde Statt vndt Zeichen in Verwahrung auffgehalten wirdt; So soll es auch hinfüro daselbsten verbleiben; Jedoch ist ein Ehrsamber Rath erbietig, solches wie etwasz vor Jahren beschehen, auf vorgebende bittliche Begrüeszung der Heuerschafft zue einem Ehren Actu erfolgen zue lassen, doch dasz es Vnerzüeglich wiederhumb neben gebührender Dankhsagung in des Raths gewahrsamb geliefert werde. Vndt zue noch mehrerer Contestierung dero genaigten affection, auch rechten begierd vndt ernstes, Sonderlichen bey gegenwertig vmb die Statt schwebenden groszen Türkhengefahr, friedt, Lieb vndt Treuherzige Zuesambenseczung zue stifften, wiel Ein Ehrsamer Rath der Heuerschaft guetwilliglich ein Newes paar Schlegl vndt Eisen gleichfalls mit der Statt vndt der Heuerschaft Gemeinen Wappen vndt Zeichen geczieret, von Silber machen laszen, vndt in dero Bruderladen liegen zue haben,

damit verehren, doch mit vorbehalt ihres selbst eingereichten anerbietens, dasz Sie es zue kheinem Miszbrauch es habe auch Nahmen wie er wolle, Sondern wie sie es als Ihr Zaichen zue führen begehren, führen vndt gebrauchen sollen vndt wollen. Vmb welche benevolencz vndt erfolglaszung Einem Ehrsamen Rath die Erb- Bruederschafft der Hewer gebührenden Dankh sagen, vndt hinfüro allen respect vndt obseruancz Insonderheit aber die angeseszenen alsz getrawen Inwohnern gecziemet, sich gehorsamblich erczaigen sollen: Welche dann auch hingegegen, In ansehung der beschaffenheit Ihres Vermögens von Einem Ehrsamen Magistrat werden beobachtet werden.

Fürs Anderte: Den begehrt absonderlichen Fewer- oder Opffer Tag, denen Herrn Geistlichen zum besten anlangendt, were das negst vndt beste, dasz weillen ohne das, die drey Haubtfest im Jahr, alsz Weihenachten, Ostern, vndt Pfingsten andächtiglich begangen werden, eine Erb- Bruederschafft der Heuer zuemalen selbiger Zeiten ohne das die gancze Christliche Gemein allundten zue Schembnicz ein Opffer begehet, eben selbigenmals dero Andacht vndt freygebigkeit darthuen vndt erwiesen khundte, Jedoch ahne Schlegl vndt Eisen. Zum fall aber Sie ja vermeinete, vndt endtlichen einen absonderlichen Opfertag haben wolte, kundte deroselben Leczlich der anderte feyertag vndter obgenandten Haubfesten einer wohl verwilliget werden.

Drittens: So Ist das Schieszen an- vndt vor sichselbsten nicht Allein Ein Löblich, Sondern auch beuorab in diesen Erbfeindtseeligen Zeiten, ein sehr Nüczliches Exercitus, darumb dann auch gemelter Bruederschafft der Heuer vmb so viel lieber, vndt williger es pasziret würdet: doch mit diesem Absacz undt Vorbehalt dasz Sie wie diesen also auch allen andern Zueläszlichen gebrauch Schlegl vndt Eisen Je vndt allweg mit wiszen vndt willen beederley alsz Statt- vndt Perggerichts, führen vndt vben, für Eins: darnach dasz durch solch Schieszen bey der grueben nichts verabsaumet, weniger Ihrer kay. Mt. vnserm allergnädigsten Herrn zue schaden, Jechtwas vndterlaszen werde; vndt dann solches alleczeit mit vorwiszen vndt willen beederley Gerichts, vndt der gesambten Hochlöbl. Gewerkschafft beschehe, darbey Sie dann auch Schlegl vndt Eisen deoselben auch verwilliget würdet, wann Kayserliche Commissiones oder sonsten ansehenliche vndt eines Gegenzuegs würdige Herrn ankhommen, vndt sich begäb, dasz Sie die Heuerschafft denenselben entgegen ziehen solte oder möchte. Worbey aber, vndt dem andern erlaubten gebrauch, alle Insolentien vndterlaszen werden, vndt alles friedt- vndt schiedlichen fürgehen solle.

Vierdtem, Ist der Erb- Bruederschafft der Heuer zue Schembnicz auch der freye Markht nicht abgeschlagen. Weillen aber daselbsten der meiste theil von der Bruederschafft mit Handlen vndt Handwerkhs Vbungen sein stückh Brodts gewinnet, bewendet es an deme, dasz ehunder solch freyer Markht publicirt würde, die Intereszenten, nemblich Handlsz vndt Handwerchs leuthe, wie Sie Nahmen haben, von Einem Ehrsamben Rath fürgefordert, vndt Ihnen Volgender Innhalt fürgetragen werde: dasz wann Sie erstlich die Heuerschafft mit notwendigen fleisch vndt allen victualien vndt Pfenwerth, wie sie Nahmen haben möchten, vmb Leidenlichen pfenning vesehen: hernach aber auch von andern wahren, die Aines vndt des andern anliegen erheischen vndt erfordern möchte billich vndt ohne beschwerung zue erhandlen haben, khönnen vndt mögen, Sie die Heuerschafft bey also bestelter sachen gerne Ihren Bürgers- vndt Mitgenoszen den pfening gönnen wollen; Zum fall es aber sonders vndt ohne dieses sein, vndtder effect deszen Innerhalb vier Wochen nicht erfolgen solte; Sodann der von der Erb- Bruederschafft der Heuer zue Schembnicz zum öffterem gesucht vndt begehrete freye Markht seinen Vnmittlbaren lauff haben solle; welche Abhandlung auch fernere Ratification Ihrer Gräffl. Excellencz Herrn Pricipal Commissarij Herrn Herrn Vlrich Adam Poppeln, Herrn von Lobkowitz geschloszen, vndt auff erfolgend Endtliche Bekräff-

tigung beeden Partheyen vndter gebührender fertigung ertheilet werden solle. Actum Cammerhoff Crembnicz den 19 Aug.

Solchemnach hat nun dieses die Kays: anwesende Commission Ihr alsobald belieben vndt gefallen laszen, es ratificiret, vndt zue mehrer Bekräfftigung neben Herrn administratorn vndt dem königl. Statt und Perggericht, auch der Heuerbruederschafft zue Schembnicz mit aigner Handt Vndterschrifft vndt fürgedrükhten Petschafften gefertigt, vndt yeglicher Parthey ein gleichlautendes Exemplar anhendigen laszen. So geschehen zue Crembnicz den 20, erstgedachten Monaths Augusti vndt 1648 Jahrs.

Vlrich Adam Poppl Herr von Lobkowicz
Hanns Sockh
Hieronymus Haydt Pergmaister

N. Gem Statt Schembnicz.

Johann Vrban Muschlitz Obr.

N. N. Eine gesambte Knap- vndt Heuerschafft allda

MEGEGYEZÉS A BÁNYÁSZTESTÜLET (azaz bányatársláda) ÉS SELMECBÁNYA VÁROS KÖZÖNSÉGE KÖZÖTT, A BÁNYÁSZKALAPÁCSOT ÉS ÉKET ILLETŐLEG, VALAMINT A SZABAD PIACRÓL.

Feljegyeztetett, hogy mai napon kelt és aláiratott, a Római Császári, Magyarország valamint Csehország Királyi Felsége ezen magyar bányavárosokban általános hatáskörű bizottságának kegyelmes rendelete, hogy valamilyen egyezkedés a Selmecbánya szabad királyi bányaváros egész Vájártestülete és a városi Magisztrátus többféle ügy illetőségben. Johann Stockhen úr jelenlétében, aki őfelségének királyi tanácsosa és a magyar bányavárosokban székelő Főkamaragrófi Hivatal Adminisztrátora, ugyancsak Mattheus Riedmüllner úr, becsületes bíró és a fentnevezett tanács képviselője, Tobias Pestalucz úr, Martin Gubicz úr, mindhárman tagjai a belső tanácsnak, Julius von Lanser jogász jegyző, és Selmecbánya Örökös Legény és Vájár Testülete választmányának tagjai, név szerint Paul Pingartner, Christoff Mortberger, Melchior Haberikher, Gregor Weigert, Hannsen Gall, és Christoff Unger, mindnyájan itt Körmöcbányán a császári és királyi Felség kamaraudvarában megtárgyalván ilyetén határoztatott, mint az a következőkből kitűnik:

Először, miután Selmecbánya tanácsházán ezüstből készült bányászjelvény, úgy a bányászat, mint a város közös címere és jelvénye, huzamosabb idő és sok év óta fekszik és az itteni tisztelt Tanács, mint most kijelentjük, mint Selmecbánya város közönsége és a tisztelt bányásztestület közös címere és jelvénye őriztetik, továbbra is itt maradjon; de a tisztelt Tanács hajlandó ezen jelvényt, mint néhány évvel ezelőtt is történt, a bányásztestület kérő meginvitálására egy ünnepélyes aktushoz kiszolgáltatni, de úgy, hogy az haladéktalanul illő köszönetnyilvánítással a Tanács őrizetére visszaszolgáltassék. És ezen megegyezés nagyobb bizonyítása miatt, az indokolt komoly kívánságra, különösen pedig tekintettel a jelenlegi, a várost környékező nagy török veszedelemre, béke, szeretet és hűszívű összetartás megállapítása céljából, a tisztelt Tanács akar a bányásztestületnek új bányászjelvényt, szintén a város és a bányásztestület cimerével és jelvényével díszítve, ezüstből készíttetni és azt a bányatársládában elhelyezni, ajándékozni, de azon fönntartással, hogy a mint azt ők maguk a beterjesztésben fölajánlották, ezen jelvényt semmi néven nevezendő visszaélésre ne használják, hanem mint jelvényüket viselni fogják, viseljék és használják és akarják. Amely jótékonyságáért és eredményességéért a nagyrabecsült tanácsnak az Örökös Vájár Testület illendő módon köszönetet mondjon és ehhez minden szokásos tiszteletet megadjon s kiváltképpen az itteni lakosok, hű alattvalókhoz illően tisztességet mutassanak: Akik aztán még, vagyonukhoz illően a nagyrabecsült Magisztrátus által megfigyeltetve (ellenőrizve) lesznek.

A követelt ünnepélyes- vagy áldozási napot, mely a tisztelendő urak javára tartatik, legjobb volna az év három főünnepének egyikén, karácsony, húsvét vagy pünkösdkor megtartani, annélkül, hogy ezen isteni tiszteleten az egész Selmecbánya város közönsége részt vegyen, mely alkalommal a tisztelt társpénztári személyzet áhitatosságának és áldozatkészségének kifejezést adhasson, de a bányászkalapácsok előhordozása nélkül. Abban az esetben azonban, ha ezt elutasítanák és mégiscsak egy külön áldozati napot akarnak, végeredményként a megnevezett főünnepet követő második nap egyikét lehetne engedélyezni.

Harmadszor: Így a lövészet nem csupán önmagáért való előkelő szórakozás, hanem különösen ezekben az ellenséges időkben, egy igen hasznos gyakorlat, ezért a bejelentett Vájárok Testülete annál szívesebben és önként gyakorolja. Ezzel a megjegyzéssel és gyakorlattal, hogy minden más megengedett használatát a bányászkalapácsnak és éknek csak és mindig mindkét fél tudtával és akaratával amit a városi és bányabíróság vezet és gyakorol. Egy: ilyen lövészet a bányánál nem okozhat munkakiesést, őfelsége, a mi legkegyelmesebb urunk kárára ilyesmi nem történhet meg. És aztán mindenkor mindkét bíróság előzetes tudtával és akaratával az egész nagytekintélyú bányarészesek közösségének tudtával, amikor is ők a bányászkalapácsot és éket bemutatják és hordozhatják, és akkor is szabadjon nekik a bányászkalapácsot és éket használni, mikor a császári bizottság, vagy más ellenőrzésre érdemes és nagy urak megjönnek és idefáradnak és a Vájár Testület kivonul elébük. Mindamellett minden más módon engedélyezett használat túlzások nélkül és szépszerével történjen.

Negyedszer: A Selmecbányai Vájárok Örökös és Baráti Testülete a szabad piac tekintetében nem utasíttatik vissza. De mert a polgárság nagyobb része kereskedelemmel és a kézműipar gyakorlásával keresi a darabka kenyerét, belenyugszik (mármint a Selmecbányai Vájárok Örökös és Baráti Testülete), hogy mielőtt ilyen szabad piacot közhírré tennének, az érdekeltek, azaz a kereskedő és iparos emberek, amint ők saját magukat nevezik, a becsületes tanács által fel fognak szólíttatni és velük a következő tartalmat közlik: ha először is a vájárságot a szükséges hússal, mindenféle élemiszerrel és fogyasztási cikkekkel – ahogy kívánják, hogy megnevezzék őket – a lehető legolcsóbban ellássák. Utóbb azonban, ha egyik vagy másik (fél) közli a kívánságát, hogy olcsón és minden nehézség nélkül megkaphassa (az árucikket), a vájárságot a megrendelt dolgokkal szívesen ellátják, (a vájárság) pedig a polgárságtól és a velük élőktől, a fillért (pénzt) ne sajnálja. No de ha (a felszólítás) eredménytelen lenne, és a hatása négy héten belül nem következne be, akkor a Selmecbányai Vájárok Örökös és Baráti Testülete által többször kért és kívánt szabad piac szabadságot nyer.

Amely tárgyalási megegyezés további hitelesítésre ő grófi exellentiájának, lobkowici Ulrich Adam Poppel királyi főbiztosnak átadasson, és végső jóváhagyás után mindkét féllel illendő módon közöltessék. Köttetett a körmöcbányai kamarai udvarban, aug. 19-én.

Ezek után a jelenlevő császári bizottságnak nyerje el tetszését és hagyja jóvá, írja alá és további megerősítésként az adminisztrátor úr, a Királyi Városi- és Bányabíróság és a Selmecbányai Vájártestület is saját kezű aláírással és előre elkészített pecséttel lássa el, és mindegyik félnek azonos szövegű példány adassék. Így történt Körmöcbányán a fentnevezett hónap 20. napján, 1648 évében.

Vlrich Adam Poppl Herr von Lobkowicz
Hanns Sockh
Hieronymus Haydt bányamester

Selmecbánya községe nevében

Johann Vrban Muschlitz ezredes

A becsületes Legény- és Vájár Testület összességének nevében

2. DVLLNER BEGEHRN VON DER PIEBER: VNDT ANDREASSTOLLNER HEUERSCHAFFT EINE STEWER IHRE HÜLCZERNE SCHLEGL VNDT EISEN ZUUERSILBERN[57]

Eodem dato (1652. június 8.), erwahnt Herr Pergmaister, der Herrn Düllner supplicirn, an die Pieberstollner Heuerschafft, wie sie Nemblich vmb eine Stewer anhalten, ihre Hülczerne Schlegl vndt Eisen auszuwexln vndt an statt derselben Silberne machen zuelassen. So hette Er aber hierüber sonderbares Bedenkhen, dass der Heuerschafft, ob Sie schon genaigt daczue weren, eine steuer Zuethan, ihnen solches Zueczuelassen, auss folgende rationibus. Sie die Hern Düllner seyen nit befugt, Silberne Schlegl vndt Eisen führen, weilln Sie numehr kheinen Erbstolln aufhalten, So haben Sie auch kheine Schmölcz Hütten, darczue ist der Heuer alda gar eine geringe Anczahl von 3 oder etlich Weinige mehr Persohnen. Dann solchergestalt hetten die alten Vorfahren Viel besser fueg und recht gehabt Silberne Schlegl vndt Eisen Zue halten vndt Zue führen, alss diese, sintemaln Zue ihren Zeiten en Nambhaffter Erbstolln getrieben, vndt ein Ziembliche Anczahl Heuer Vndterhalten worden, so haben sie es aber bey denen Hülczernen Bewenden lassen, für Ains, 2do, wurde dieses wesen, Weillen Sie es nur Zur Tanczerey vndt nicht Zur ehre Gottes Zue brauchen intentionirt, dem hierinnigen Heuergesindl, denn denn sie es gleichmessig haben wolten, zum grossen Ärgenuss geraichen. SStio So lieffe dasselbige auch stetigs hauffen weiss hinauss, sonderlich was Kunstcziher gesindl ist, dadurch Viel Schichten Versaumbt wurden, Vndt consequenter alles Zur Schaden Ihr Kay.Mt. vndt der interessirtn Gewerkschafft, Ja es hette das gesind Vrsach vndt Anlass Zuem rauffen schlagen, Modern, Bluet Vergiessen vndt dergleichen Vppigkeit, dass denen Düllnern selbst nur Lauter schaden vndt Vnge legenheit darauss erforgen würde. Dannenhero Er Herr Pergmaister solche steuer denen Heuern in totum will Verboten haben. Wollen nun die Herrn Düllner Silberne vndt Eisen haben mögen sie es auss ihrem aigenen Säkhl, ohne hiesigen Heuerschafft entgeldt machen lassen.

2. A BÉLABÁNYAIAK KÍVÁNSÁGA A BIEBER- ÉS ANDRÁSTÁRNAI VÁJÁRSÁG ADOMÁNYÁÉRT, HOGY FÁBÓL KÉSZÜLT BÁNYÁSZKALAPÁCSUKAT ÉS BÁNYÁSZÉKÜKET FELEZÜSTÖZHESSÉK (ezüstté tehessék)

Ezen a napon (1652. június 8.), a bányamester úr megemlíti, a bélabányai urak kérvényezik a biebertárnai vájárságnál, mert ugyanis egy adományért pályáznak, hogy fából készült bányászkalapácsukat és éküket kicserélhessék és helyettük ugyanolyan ezüstből valókat csináltathassanak. Azonban különleges ellenvetése van neki (a bányamesternek) ezzel szemben, hogy ő a vájárságnak – ha ők hajlamosak lennének adományt adni – ilyet engedélyezzen a következő érvekből kifolyólag. Először: ők, a bélabányai urak nem jogosultak ezüst bányászkalapácsot és éket viselni, minthogy már nem művelnek altárnát. Így nincsenek olvasztó kemencéik sem. Ezekhez a vájárok létszáma kicsi, három vagy még ennél kevesebb személy. Ilyen módon a régi elődök sokkal jobban gazdálkodtak és joguk lett volna ezüst bányászkalapácsot és éket tartani és viselni, minthogy ezek, az ő idejükben számos altárót műveltek és számos vájárt alkalmaztak. Ők azonban megtartották a fából készülteket (kalapácsot és éket). Másodszor: az a dolog, hogy csak táncolásra és nem Isten dicsőségére kívánják felhasználni, az itteni vájár népségnek, amellyel (ők) megegyezők kívánnak lenni, nagy felháborodására szolgált. Továbbá hasonlók (dolgok) folyamatos halmozódása különösen a gépekkel vizethúzók népségénél, s ezáltal sok műszak esett ki, és következésképpen a császári fennség és az érdekelt bányatársulat kárára. Igen, ezt tette a söpredék és okot adott a verekedésre, az ütlegelésre, a gyilkolásra, a vérontásra és hasonló bujaságokra,

hogy maguknak a bélabányaiaknak csak kár és kellemetlenség keletkezne. Ezért ő a bányamester úr a vájároknak egészen megtiltotta az ilyen adót. Ha tehát a bélabányai urak ezüst (bányászkalapácsot) és éket akarnak azt saját zsebükre csináltassák meg és nem az itteni vájárság zsebére.

3. DÜLLNER SCHLEGL VND EISEN UT PAG. 150 BETREFFEND[58]

Adi 15. dito (1652. június 16.), Nach der Frue Predigt, Ercheinen Vor Herrn Pergmaister die Eltisten Bruedermeister vom Pieberstolln sembt dem Crambrichter Vom Andreastolln, mit Vorweisung eines Schreibens der Herrn von Dülln, Darinn sie nochmalln Bey gsambter Heuerbruederschafft wie obegemeldt worden, eine stewer Zue ihrem Neu Schlagl vndt Eisen sollicitirtnn auch Zue einem Tancz sie zuegleich hinauss laden. Baten derohalben ferner Vmb einen guetten Rath, wessen sich die Bruederschafft hierinnen halten solle?

Hierauff Herr Perhmaister Sie Verabschaidet, Er Vor sein Persohn Khönne Zwar der Herrn Düllnern nit Verwehren Silberne Schlegl vndt Eisen machen lassen Vndt einen Tancz Zue halten, Ambtshalber aber, khönne Er es der hiesigen Heuerschaft weder was Zue teuer Zue geben, noch Zum Tancz hinauss nach dülln Zue Lauffen, einmal nit gestatten Oder Passiren. Die Vrsachen Warumb? Wöll Er ihnen noch diessmal nit anczeigen, sondern Zue seiner Zeit offenbahren. Jedoch damit sie nit Viel gedankhen machen dürffen, wöll ers hiemit entdekhen. Dass Nemblich Vors Erste die Verstorbenen Alten Herrn Dülln, Vielleicht ehunder vndt besser daczue khommen khönnen, auch mehr fueg vndt Recht gehabt, Silberne Schlagl vndt Eisen Zue halten, alss die yeczigen. Darumb were noch die frag Ob Sie die Freyheit darczue haben? Anderten Dass Sie solche mehrers Zue Tancz vndt dergleichen Vppigkeit, alss Zue Gottes ehre, Zue Braachen, stifften wollen, sey es der Zeit schädlich, vndt das respectu ihrer selbst, weillen yeczo die Heuerschafft Bey ihnen auch sehr klein vndt gering. Drittens, So baut die Statt alda kheinen Erbstolln, haben kheine Schmölczhütten. Zum Vierdten Ist die Türkhengefahr stets Vmb Sie herumb, solten destwegen viellieber Wachen, vndt mit den Hülczernen Vorlieb nehmen. Vor das Fünffte Wurde es Insonderheit die Kayserliche Commission so stetigs im Landt Verwundern, dass die Tanczen, vndt hingegen nit Zahlen khönnen! Wass dörffte ihnen darauss erwachssen? Lecztichen Respectu der hiesigen Heuerschafft aber souiel, Wann Sie sich Zue diesem Tancz solten gesellen, dürffte die Pergarbeit (andere Vngelegenheit des auffen, schlagen vndt Bluet Vergiessens, so darauss entstunde, Zue geschweigen (gar manchesmahl Verstaunet werden. Vndt Bliebe nicht Bey den eltisten, sondern es Lieffe die meiste Heuerschafft, Ja alle Kunstcziher hinauss, Da dann Bey der Wassernoth ,grosse gefahr Verursachet wurde, alles Zue Ihrer Mt. vndt hernach möchten Sie auch alhier solchen Hewertancz, Welchen man Bisshero, auss wichtigen Bedenkhen, Tue rukh gehalten, affectieren. Doch, sagt Herr Pergmaister weiter Zue der Heuerschafft, Wann Sie mit diesem Beschaidt nicht Zue frieden, wölle Er solches dem Herrn Camerbuchhalter selbst Vortragen in bey – sein ihrer, da sie selbsten anhören khönnen, was Er darczue sprechen wirdt. Wofern Ers ihnen nun passieren wirdt, nit allein die steuer Zue than, sondern auch Zum Tancz hinauss Zu geben, Begehre ers ihnen auch nit Zue hindern.

Wie nun Herr Pergmaister mit den Heuern alssbaldt hinzue Herrn Buchhalter gangen, vndt mit Ihme in ihrer gegenwirt hieruon conferirt, hat Er drauff geantwortet, Er befinde es gleichergestalt nit anderst, alss wie ess Herr Pergmaister für guet erachtet, vndt wisse auch, dass Herr Administrator selbsten, diess der Herrn düllner Vorhaben, nit Billichen werde. Welches dann demselben solle notificirt werden. Alss die Heuerschafft solches angehört, haben sie sich de facto erklert, Sie wöllen darbey bleiben, wie ihnen Herr Bergmaister ferner rathen wirdt.)

BÉLABÁNYAI BÁNYÁSZKALAPÁCS ÉS ÉK A 150. OLDALRA VONATKOZÓLAG

1652. június 16. A korai prédikáció után a bányamester úr előtt megjelentek a Biebertárna legidősebb társmesterei az andrástárnai telepi bíróval együtt, a bélabányai urak írásának bemutatásával, amelyben, mint fent már jelentettük ismét meghívattatnak az egész vájártársládával, hogy adományt kérjenek az ő új bányászkalapácsukra és ékükre, valamint vele együtt táncra is meghívattassanak. Továbbá jó tanácsot is kértek ezért, amelyhez a társláda tarthassa magát?

Erre fel a bányamester elköszönt tőlük (azaz köszöntötte őket), ő a személyében nem tilthatja meg a bélabányai uraknak, hogy ezüst bányászkalapácsot és éket csináltassanak maguknak és táncmulatságot rendezzenek. Hivatalból azonban ő az itteni vájárságnak nem engedheti vagy nem fogadhatja el, sem adomány adását, sem azt, hogy Bélabányára menjenek táncolni. Miért? Nem akarja őket most feljelenteni, hanem majd a megfelelő időben közzé tenni. De, hogy ne gondolkozzanak sokat, ezért ezennel elmondja: Először, hogy ugyanis a meghalt régi bélabányai urak (akiknek a vájárai) talán százan vagy többen is lehettek, könnyebben házzá juthattak, több lehetőségük és joguk volt ezüst bányászkalapácsot és éket tartani, mint a mostaniaknak. Ezért kérdés, van-e szabadságuk (joguk) ehhez? Másodszor, hogy ilyeneket többnyire (inkább) táncra és hasonló bujaságokra, mint Isten dicsőségére kívánják használni, adományozni akarnak, legyen ez ártalmas a kornak és saját maguknak is, mert most náluk a vájárság igen kicsi és kevés. Harmadszor, a város nem épít (hajt) altárnát, nincsenek olvasztó kemencéi. Negyedszer, állandó török veszély van körülöttük, ezért inkább őrködjenek és elégedjenek meg a fából készült előzményekkel. Ötödször a császári bizottságok állandóan csodálkoznak, hogy táncolnak, de (adót) fizetni nem tudnak! Mi fakadna nekik ebből? Teljes tisztelettel az itteni vájárság iránt, de annyit, ha ehhez a tánchoz csatlakozna, a bányamunka (más alkalmatlanságok (okából), mint az ivászat, ütlegelés, vérontás, ami ebből keletkezne) sokszor mellőztetnék. És meg nem maradva az öregeknél, hanem a vájárság legnagyobb része és minden géppel vizet húzó elmegy, mert akkor a vízemelési gondok miatt nagy veszély keletkezne, mindez őfelségére. Ezután még itt olyan vájártáncot is akarnak, amelyet eddig fontos megfontolásokból visszatartottak, előadni. De, mondja tovább a bányamester úr a vájárságnak, ha ezzel a határozattal nem értenek egyet, a kamarai főkönyvelőnek ő saját maga akarja előadni az ő jelenlétükben, hogy saját maguk hallhassák, mit mond ehhez. Amennyiben azonban megtörténik velük, hogy nem csak az adományt adhatják, hanem a táncolni is elmehetnek, nem fogja ezt megakadályozni.

Amikor a bányamester úr a vájárokkal nemsokára a könyvelő úrhoz ment és jelenlétükben vele tanácskozott, erre ő azt válaszolta: Ugyanúgy és nem másképp találja jónak ő is, amint azt a bányamester úr jónak tartja, és tudja azt is, hogy az adminisztrátor úr maga a bélabányaiak ezen kérését nem hagyja jóvá. Amiről a közeljövőben értesítve is lesznek. Amint ezt a vájártársláda meghallotta, kijelentették, hogy annál akarnak maradnak, amit a bányamester úr nekik a továbbiakban tanácsolni fog.

Jegyzetek

1 E tárgytípust szokták még a bányászati szakmán belül bányászjelvénynek, illetve bányászati insigniáknak is nevezni. Németül a „Berginsignien", még inkább a „Schlägel und Eisen" megjelölést használni.

2 A díszjelvények alapvető szakirodalma: *Pulszky Károly:* A magyar történeti ötvösműkiállítás lajstroma Budapest, 1884. 63. sz. Bányász-csákány 64. sz. Bányászkalapács (az 1538-as selmecbányai bányavárosi díszszerszámok) *Pulszky Károly–Radisics Jenő:* Az ötvösség remekei a magyar történeti ötvösmű kiállításon Budapest, 1885. I. köt. Az előszó után a kis Ágotha-féle tollrajz, erre e kötetben a szöveg nem utal. *Szalay Imre–Czobor Béla:* Magyarország történeti emlékei az 1896 évi ezredéves kiállításon Budapest, 1903. II. rész. Az 1538-as selmecbányai bányavárosi díszszerszámok 259. p. Ágotha-féle rajz 298. ábra. *Rákóczy Sámuel:* A bányász psychologiája Bányászati és Kohászati Lapok 40 (1907) II. 519–538. uő.: A magyar bányászat műkincsei I. 41 (1908) I. 626–635. p. II. 44 (1911) 644–677 p. *Probszt, Günther:* Die alten sieben niederungarischen Bergstädte im slowakischen Erzgebirge, Wien, 1960 (Leobener Grüne Hefte 45.); uő. Die niederungarischen Bergstädte. Ihre Entwicklung und wirtschaftliche Bedeutung bis zum Übergang an das Haus Habsburg (1546), München, 1966.; ua.: Schönes Kunstgewerbe aus den niederungarischen Bergstädten, Der Anschnitt 18 (1966) h 2. 27–33 p. Magyar Nemzeti Múzeum Kiállítási katalógus Budapest, 1975. 66. p. A Magyar Nemzeti Múzeum történeti kiállításának vezetője 2. XI–XVII.sz. 80. p.

3 *Slotta, Rainer:* Knappschaftinsignien. In: Meisterwerke bergbaulicher Kunst vom 13. bis 19. Jahrhundert Bochum, 1990. 222–224. számok, 495–504. p.

4 *Péch Antal:* Magyar és német bányászati szótárában (II. bőv. kiad. Selmeczbányán, 1891.) Bergmeister = bányamester, bányanagy Bergrichter=bányabíró megfeleléseket adja meg, de a szintén általa közölt XVII. századi iratokban, így a függelék 1. sz. iratában is, Bergmeisternek nevezett személyeket bányabíróként értelmezi, mégpedig helyesen. Régebben a bányamester volt aki betöltötte a későbbi bányabíró funkcióját is. *Agricola, Georgius:* De re metallica libri XII. Basileae, 1556. magyarul: Tizenkét könyv a bányászatról és kohászatról Budapest, 1985. 4. könyv még csak a bányamester= Bergmeister=jurati fodinarum fogalmat ismeri. A Minerophilo, Freibergiensi: Mineral- und Bergwercks-Lexicon Chemnitz, 1743. Bergrichter címszavánál pedig azt találjuk, hogy néhány helyen egy bányamester helyett áll. Ezért a dísz bányászszerszámokon szereplő bányamester megnevezéseket tulajdonképpen bányabíróként fogadhatjuk el.

5 *Szemán Attila:* Selmecbánya címerének fejlődése Levéltári Szemle 47 (1997) 13. p.

6 *Szemán Attila:* Die Gegenstemplung der Kaschauer und Schemnitzer Kupferpolturen Money Trend 28 (1996) 3. 28–33 p.

7 *Kőszeghy Elemér:* Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig Budapest, 1936. 1933. sz. 327. p.

8 *Eisele Gusztáv:* Gömör és Borsod megye bányászati és kohászati monográfiája Budapest, 1907. 84, 86. p.

9 *Faller Jenő:* Bányászati vonatkozású magyar városi címerek, Bányászati és Kohászati Lapok 75 (1942) 481–491. p. hiv. 488. p.

10 *Lazius, Wolfgang:* Hungariae Descriptio 1556. c. művének térképe közli Szuromi Béla: Rudabányai etüd, Bányászati és Kohászati Lapok Bányászat 129 (1996) 451. p. 2. kép.

11 *Szemán Attila*, 1997. 16. kép.

12 *Gindl, Jozef:* Pečate a erb mesta Banská Belá, Zborník Slovenského Banského Múzea 9 (1979) 112–119. p.
13 1530 körül, British Museum, London in: Der Bergbau in der Kunst szerk.: Winkelmann, Heinrich Essen, 1958.
14 Meister des Hausbuch, Mitterheim 15. sz vége in: Der Bergbau in der Kunst szerk.: Winkelmann, Heinrich Essen, 1958. 142.sz.
15 Magyarországi mester, 1513. Rozsnyó, a kép részleteinek eddigi legrészletesebb közlése: *Husa, Václav–Petrán, Josef–Subrtová, Alena:* Homo faber, Praha, 1967. 159–167. számokon.
16 *Szemán Attila:* A bányász-kohász jelvény a magyar bányapénzeken, BKL Kohászat 128 (1995) 159–162. p. 2. ábra 1623-ból származó erdélyi bányapénz hátlapja.
17 1417-ből származó kődombormű, keresztezett bányászkalapáccsal és ékkel, a nagybörzsönyi bányásztemplom bejárata fölötti félköríves pajzsban. A legrégibb ilyen típusú magyaországi bányász-szimbólum; *Szemán A.:* A kohászjelvény kialakulása és fejlődése BKL Kohászat 129 (1996) 335–340. p.
18 *Agricola, G.* 1985. 72. ábra
19 Freiberg, Stadt- und Bergbaumuseum ltsz.: 50/220. In: Slotta 1990. 221. sz.
20 Az adatok a Központi Bányászati Múzeum feltehetően selmecbányai eredetű kalapácsairól származnak. Ezek a szerszámok erősen korrodeáltak, azaz rozsdásak voltak, s a restaurálás során a vasmagig ki lettek maratva. Így méreteik a valóságosnál kisebbek lettek, mégis megbecsülhető eredeti méretük.
21 *Agricola* i. m. 69. sz. ábra.
22 Homo faber i. m. (15. jegyzet) 15. sz. vége 145. sz.
23 MNM Ltsz.: 1880.146.76. Magyar Művelédéstörténet III. köt é.n. 203. p. lent.
24 Iparművészeti Múzeum Ltsz.: E 68.2.
25 Homo faber i. m. (15. jegyzet) 161. sz.
26 *Gindl, Jozef:* Banícke znaky zo 16. storočia, Numizmaticke Listy, Praha 14 (1959) p. 145–150.
27 *Szemán Attila:* Eine Goldschmiedearbeit als besonderes gewerbehistorisches Zeitdokument. Der "Bergmannspokal" der Esterházy-Sammlung, Ars Decorativa 17 (1998) 49–68. p.
28 *Rákóczy* 1908. 632.
29 *Slotta* 1990. 497.
30 *Szemán Attila:* A Glück auf! köszöntés eredetéről BKL Bányászat 128 (1995) 237–244. p.
31 *Szemán:* Ars Decorativa 17 (1998) 49–68. p.
32 *Szemán:* 1997 13. p.
33 A magyar nyelvben a Knappschaft, Bruderschaft, Heuerschaft elnevezéseket rendszerint társládának, vagy bányatársládának szokták fordítani, noha a társládai segélyzés funkciója csak egy részét jelentette ezen szervezeteknek. Péch 1891. a Knappschaft = bányászlegénység, a Hauerschaft = vágószemélyzet, Bruderlade = társpénztár megfelelőket adja meg, míg a Bruderschaft nem található meg nála. Nyilvánvaló, hogy esetünkben egy szervezetről van szó, amelyre nem használhatók Péch a bányászéletben egyébként helyes értelmezései. A céhek szervezeteihez hasonlít legjobban e szervezet, de a bányászatban nem szokás céhről beszélni, mivel ahhoz kis egyéni műhelyek tartozhattak csak, a bányászat pedig csak nagyobb egységekben volt képes működni. A társláda mellett esetleg a bányász testvériség, bányász testület kifejezések jöhetnek szóba, s ezeket használom is írásomban a szóismétlések enyhítésére. Valójában azonban

a több változatban előforduló német és magyar elnevezések egyaránt ugyanazt a szervezetet jelölik.

34 Bergknappschaffts-Insignia, so in die Haupt-und Neben-Insignia eingetheilet werden; jene sind Schlägel und Eisen, diese aber ein silberner Trog, eine Fahne zc. In: Minerophilo, Freibergiensi: Mineral- und Bergwercks-Lexicon Chemnitz, 1743.

35 Der Bergbau in der Kunst szerk.: *Winkelmann, Essen,* 1958. 100. kép 128.

36 Der Bergbau in der Kunst 1958. 125.

37 *Kirnbauer, Franz:* Schlägel und Eisen , Wien, 1975. Leobener Grüne Hefte 156. 18.p. 11. sz ábra,

38 *Pulszky Károly:* 1884. 63, 64. sz. A tárgyakat lerajzoló mintarajztanodai növendékek közt első helyen ott szerepel Ágotha Imre. *Pulszky Károly–Radisics Jenő:* 1885. I. köt. Az előszó után a kis Ágotha-féle tollrajz, erre e kötetben a szöveg nem utal; *Szalay Imre–Czobor Béla:* Magyarország történeti emlékei az 1896 évi ezredéves kiállításon Budapest, 1903. II. rész. Az 1538-as selmecbányai bányavárosi díszszerszámok 259. Ágotha-féle rajz 298. ábra.

39 *Slotta* 1990. 493.

40 *Kőszeghy* 1936. 1952. sz.

41 A függelék 1. sz. irata. A következőkben – külön hivatkozások nélkül – ezt az iratot hosszabban elemezzük.

42 *Terény János:* A bányászjelvény Bányászati és Kohászati Lapok 74 (1941) 272–273. p.

43 *Zsámboki László:* Bányajog és bányaigazgatás a 16–17. században. In: A magyar bányászat ezredéves története I. köt. IV. fej. 153–155. p. OMBKE Budapest, 1997.

44 *Péch Antal:* Alsó-Magyarország bányamícelésének története Budapest, 1887. 7–8, 492–494.

45 *Szemán Attila:* A bányászat az ország három részre szakadása idején a 16. század közepétől 1711-ig. In: A magyar bányászat ezredéves története I. köt. IV. fej. 136–197. OMBKE Budapest,1997.

46 *Péch Antal*: 1887. 470.

47 *Péch Antal:* Alsó-Magyarország bányamívelésének története III. Bp. 1967. 645. 805.

48 *Terény* 1941. 272–273.

49 *Terény* 1941. 272–273.

50 Dombormű bányászokkal és Szt. Mihály arkangyallal, fa. Készítette Leopold Förstner 1824. Selmecbánya, plébániatempolom, bányászok stalluma. *Pusztai László:* Magyar öntöttvasművesség Budapest, 1978. 113. kép, 86.

51 *Dalma Stepáneková–Ján Novák:* Bankostiavnicky salamander (Selmecbányai salamander) Bánská Stiavnica, 1992. c. könyvének címlapján a századforduló Selmecbányáján készült fénykép.

52 *Péch* 1887. 471.

53 *Wolfram, Richard:* Bergmännische Tänze, Der Anschnitt 5 (1953) 1 Heft 6–10. p. *uő.* Der Halleiner Schwerttanz, Der Anschnitt 7 (1955) 4 Heft 3–8.

54 *Richter Ede:* Egy régi bányász táncrendszabály, Bányászati és Kohászati Lapok, (1902) 217–221.; *Hindicky, Jozef:* Poriadok, cize regule banickej mladeze v Novej Bani, Sborník Slovenského Banského Múzea 3 (1967) 135–152.

55 Az iratok fordítása dr. Macher Frigyes anyanyelvi szintű német nyelvtudásának és a szerző bányászattörténeti ismereteinek eredőjeként született meg.

56 *Péch* 1887. CCXXVI. sz. irat a selmeci bányabíróság jegyzőkönyvéből, Accord zwischen der Heuerschafft.... 833–836.

57 Állami Központi Bányászati Levéltár, Selmecbánya (Štátný ústredný banský archív, Banska Stiavnica) B.s. BŠ. Protokol 20 (1652), 151–152.p. közölte: *Gindl, Jozef:* Dva dokumenty o striebornych insigniách mesta Banskej Belej, Sborník Slovenského Banského Múzea 3 (1967) 155–156.

58 Állami Központi Bányászati Levéltár, Selmecbánya (Štátný ústredný banský archív, Banska Stiavnica) B.s. BŠ. Protokol 20 (1652), 153–155. közölte: *Gindl* 1967. 156.

Die Prunkschlägel und Prunkeisen in der Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums

(Resume)

Die Prunkschlägel und Prunkeisen sind Goldschmiedearbeiten mit besonderem Form und schön ausgestattener, prachtvoller Gravierung, von denen sich drei Paare im Eigentum des Ungarischen Nationalmuseums befindet. Diese Prachtwerkzeuge wurden auf den nieder-ungarischen Bergbaugebiet gemacht. Obwohl auf den Werkzeugen keine Probezeichen oder Goldschmiedemarke zu finden ist, bewerten diese wahrscheinlich das Können der Goldschmiede von Selmecbánya.

Die Bedeutung der Werkzeugen steht mehrseits aber in ihren symbolischen Beziehung und historischen Hintergrund. Der älteste Stück stammt aus dem freien königliglichen Bergstadt Selmecbánya. Das ist ein Ehrenzeichen aus dem Jahr 1538, vom bergbaulichen Hinsicht aus einer schon niedergehender Periode, wo die Gewinnung noch bedeutungsvoll ist. Die Prachtwerkzeuge der Heuerschaft in Selmecbánya (1650) und die Berginsignien aus Bélabánya (1652) entstammen aus einer Aufschwungszeit nach einer langen Produktionsrückfall. Unser edelerzbau bildete frappant sein Symbol aus dem selbstgehauteten Edelmetall, aus dem Zubuss-losen Gold und Silber. Ihre Form und Schönheit ragt aus dem meist auf höchstem Niveau ausgestattenem Schlägel und Bergeisen hervor.

Die Technik-geschichtliche und heraldische Quellenwert ist gleichermassen sehr wichtig und einzigartig. Wir können nähmlich Einblicke in die damaligen Bergbau-Arbeit und in die darauf beruhende Symbolenwelt bekommen: städtliche Wappen aus Selmecbánya und Bélabánya, arbeitende und feiernde Hauerfiguren und auch die Glücksgöttin Fortuna, deren Rolle in der Erzgewinnung besonders wichtig ist.

Die Grubenwerkzeuge lagen in der Tagesarbeit immer bereit, so wurden diese sehr gewohnt. Das könnte auch das Grund gewesen sein, warum die Bergarbeiter die Hauer und das Bergeisen gewählt haben, als Gemeinschaftssymbol. Die wurden im ganzen Bergarbeiterleben überall benutzt, sowohl an kirchlichen und weltlichen Festtagen, als auch an Tanzunterhaltungen und auf den gemeinsamen feierlichen Umzügen nahmen die Hauer diese Symbole immer mit. Die wurden sogar an diesen Festen dem Arbeitsgang entsprechend aneinandergeschlagen. Die Spuren auf der Pinne der Schlägel und Eisen kann man heute noch erkennen. Die heraldische Bedeutung ist ebenso sehr wichtig, deshalb nennt man diesen prachtvollen Werkzeugen heute noch Bergbauwappen und Symbol der Bergarbeiter. Die wurden Zeichen des ganzen Bergbaus und das haben alle Bergleute auch so betrachtet. Wir können es feststellen, dass diese Ehrenzeichen mit Recht die grosse kirchliche und weltliche Achtung geniessten.

Szoleczky Emese

Pax in Nummis 1648–1748 – A béke megjelenítése emlékérmeken

1913-ban, amikor
március 4-én Wilson amerikai elnök hivatalba lépett;
május 30-án a londoni békével véget ért az első Balkán-háború;
június-augusztusban lezajlott a második Balkán-háború,
amelyet augusztus 10-én a bukaresti béke zárt le;
októberben Amszterdamban árverést rendeztek a békék emlékérmeiből.[1]

1998 októberében Európa-szerte egymást érték a vesztfáliai béke 350. évfordulójának megünneplését kísérő rendezvények. Münsterben és Osnabrückben mennyiségileg és minőségileg is lenyűgöző kiállítási anyag[2] emlékeztetett a harmincéves háború mérhetetlen szenvedéseit lezáró, öröknek hitt békerendszer létrejöttére. Az Európa Tanács-védnökölte bemutató mellett szerény kezdeményezésként Magyarországon a Hadtörténeti Múzeum vállalkozott száz év háborúinak és békekötéseinek megjelenítésére: „Theatrum Europaeum 1648–1748 – Háborúk és békerendszerek" című időszaki kiállításával.[3] Jelen írásunk alapját az ehhez a kiállításhoz készített előtanulmány szolgáltatta.

***

Az emlékérmek története antik eredetre, a római medaillonokig vezethető vissza; már akkor magas művészeti beccsel bírtak, elsőrangú művészek készítették őket.[4] Vannak kiemelkedő korszakai, de a történelem folyamán végigtekintve mindig, – így ma is – kedvelt, fontos ága a képzőművészetnek.

Az érmek népszerűsége a 16. század óta nőttön nőtt. Lehetőségeit felismerte és ki is használta minden, a művészeti reprezentáció eszközeire és lehetőségeire fogékony uralkodó, vagy más jeles személyiség. Az érmeken váltakozva tűnik fel tudós szimbólumrendszer és harsány vásári nyelvezet. Az igazi szellemi kihívást persze az előbbi jelentette. Adott volt egy történeti valósághoz kötődő jelentésréteg, amelyet aztán egy allegorikus alakokkal, jelképekkel élő újabb réteggel bővíthettek, s végül a földi régió eseményeit az égen mitológiai, illetve bibliai alakokkal és/vagy emblémákkal megismételhették, értelmezhették.[5] Nemcsak a készítők, hanem a megrendelők maguk is allegóriákon, jelmondatokon törték a fejüket – egyfajta társadalmi társasjáték részeseiként; magas fokon ismerték és művelték az asztrológiát: alkalmazták az uralkodók életpályájára, a csaták vagy békekötések időpontjára, a csillagok állásával összefüggő istenvilág szimbolikájának felvillantására. Kevert görög-római mitológiai, keresztény szimbolikával vegyített, egyéni szimbólumvilággal, olykor asztrológiával, alkímiával, ezoterikus utalásokkal vegyes rejtvény-képlettel állunk szemben.[6] Bonyolult, sok jelentésréteget hordozó kompozíciók készültek; az asszociációs világ a játék, a reprezentáció és az eszményítés szintjén együtt élt. Érdekes módon Európa területén igen egységesnek mutatkozik ez a jelkép-paletta. A kép és szöveg kapcsolatára építő emblematika elvont ideák megjelenítésére különösen alkalmas volt.[7] A konkrét utalásrendszerek erőteljesen kötődnek a készülés valóságos körülményeihez, mind a kort, mind a társadalmi miliőt illetően, s ezek elenyésztével – napjainkra – ezért csökkent a mű hatékonysága is, s az összes jelentésréteg kibogozhatatlan, feloldhatatlan. Ma hajlamosak vagyunk ezen érmeket egyszerű, könnyen leírható műtárgyakként kezelni, holott teljességre törekvő értelmezésük jócskán

meghaladja egy-egy tudományág, a művészettörténet, a történettudomány vagy a muzeológia kereteit. Rokonságuk a metszetek, röp- és hírlapok, továbbá a különböző korabeli társasjátékok jelképrendszerével arra is rávezet, milyen szervesen ivódott bele e gondolkodásmód a kor minden emberének életébe.[8]

Anyagukat tekintve az emlékérmek túlnyomó többsége a 17–18. században ezüstből készült. Némely érem bronz példánya ritkább, mint ugyanannak arany változata; elég gyakoriak viszont az ón utóveretek, amelyeket a megőrzött bélyegvasak segítségével készítettek.

Az érmek művészi-technikai kivitel tekintetében igen széles spektrumon mozognak. Keresettsége, közismertsége miatt az éremkészítés műfajába a kor legnevesebb, legkeresettebb művészei is szívesen bekapcsolódtak; az alkotók legnagyobb része jónevű tanult, gyakran magas képzettségű éremvésnök, ötvös. Az arcképes emlékéremhez többnyire képzőművészeti alkotást, festményt, metszetet vettek mintául.[9] A festők, metszők közt volt rá példa, hogy maguk adaptálták kompozícióikat éremtervekbe.[10] Német földön elsősorban Nürnberg és Augsburg az a hely, ahol a vállalkozók, akik néha maguk is éremvésők, üzleti céllal egész sok éremvésőt foglalkoztattak és a pénzverdéktől függetlenül bocsátottak ki érmeket. Említést érdemel például a számos magyar vonatkozású érmet készíttető vállalkozódinasztia, a Lauffer-család, és a számukra dolgozó éremvéső, Georg Hautsch.[11] E századokban nyer ismét teret a művészi önérzet az által, hogy az érmek jelzetté válnak, a készítők, ha áttételesen is, de feltüntetik nevüket. A feliratok vagy képek közt megbúvó, fémbe ütött mesterjegyek ebben a korban válnak általánossá; egy századdal korábban jobbára elhallgatták, még előbb – mint később is – a mesterek egészen kiírták nevüket az általuk készített emlékérmekre. Esetünkben a névjelen kívül az érmeken készítőre utal a F. (= fecit), F. F. (= fieri fecit) vagy F. C. (= fieri curavit; mindhárom kifejezés: 'csináltatta') rövidítés. Az emlékérmeken fő helyen érvényesül a művészi szempont, de az erkölcsi intésül szánt, vallásos vagy világi szöveg is gondos válogatás után kerül rá.[12]

Az Európa teljességét érintő vagy jelentősnek ítélt eseményről – s ezek közé tartoztak a békekötések is – a kontinens különböző pontjain készültek érmek. A 17. század második felétől a „histoire metallique" az uralkodás és az állami élet jelentős eseményeit volt hivatva megörökíteni, így maguk az uralkodók is verettek érmeket. Másfelől magánvállalkozók császári engedéllyel, – mint ez akkoriban dívott – szabadalmat kaptak ilyen érmek kibocsátására és terjesztésére, továbbá magánszemélyek és városok magának az uralkodónak ajánlottak fel ilyen emlékérmeket hódolatteljes üdvözlő-ajándékként.

Az általam átnézett szakirodalomban, de a megkérdezett szakmai körökben sem sikerült egyértelmű választ kapnom arra: megközelítőleg tudjuk-e, hány példányban készült egy-egy ilyen emlékérem? Milyen árban kerültek eladásra, kik engedhették meg maguknak? Mennyire körülhatárolható a megajándékozottak köre? Nyilvánvaló, hogy az érmek propagandisztikus célokat is szolgáltak, de épp bonyolult jelentéstartalmuk, nyelvi kötöttségük miatt csak egy meglehetősen szűk réteg tudta értékelni őket – vagy mégsem? Önkéntelenül is kínálkozik a párhuzam a korszak nyomtatott sajtótermékeivel és annak terjesztési lehetőségeivel: a metszetek ábrázolásai, szimbólumai érthető módon gyakran visszaköszönnek az érmeken; változatosságuk, egy téma parafrázis-szerű feldolgozása is közelíti a két műfajt egymáshoz. Míg azonban a röplap-hírlap szövegében részletesebb, a metszet ábrázolásaiban aprólékosabb lehetett, az éremkészítők lehetőségeit erőteljesen behatárolták a terjedelmiméretbeli korlátok. Ez tette a megrendelők számára is különösen izgalmassá a műfajt, hiszen a részletes méltatások mellett a rövid, csattanós megfogalmazást – pontosan az antik elődök mintájára – igencsak kedvelték. S végül még valami: a kor embere már tudatosan törekedett arra, hogy az utókor számára is emlékezetessé tegye saját tetteit. Gondoljunk csak arra, hogy ekkor már komoly magángyűjtemények léteznek fegyverekből, érmekből, számottevő kolos-

tori gyűjtemények keletkeznek.[13] Az emléktárgyak készítésének egyik fontos, „megcélzott" közönségét tehát a leszármazottakban, az utókorban kell keresnünk.

Az érmek megjelenése könnyebben leírható. Érmeink általában egyik lapjukon az uralkodó vagy valamelyik hadvezér arcképét, vagy pedig az elért diadalra, békére vonatkozó feliratot; a másik oldalon pedig vár vagy város látképét, esetleg tervrajzát[14], néha egy csataképet vagy pedig a győzelemre vonatkozó allegorikus képet viselnek.[15] Gyakori eset, hogy ugyanazt a hátlapi éremképet különféle előlapi éremképekkel párosították, sőt néha különböző hátlapi éremképeket is összekapcsoltak egymással. Ennek következtében számos hibrid változat keletkezett.[16]

Az érmek részint német, de – túlnyomóan – latin feliratot kaptak. Legtetszetősebbek azok, amelyek valamilyen magvas mondásból (Sinnspruch) vagy pedig erkölcsi tartalmú jelmondatból (devise, Wahlspruch) állnak. Az érmek feliratai sokszor versbe vannak foglalva, olykor pattogó rímekbe. A latin verses feliratok java része mértékes vers, mégpedig disztichon. Az uralkodó iránti hódolatot is tükrözik: ez versekben, dicsőítő nevekben stb. nyilvánult meg az érmeken. A 17. századbeli érmekre nézve jellemző a kronogrammok (más néven: chronosztichonok) gyakori használata: a felirat nagyobb betűkkel írt részei római számjegyek gyanánt tekintve végösszegükben a kívánt évszámot adják. Szerettek szójátékot is alkalmazni, de ezek ritkán sikerültek, jobbára nehézkesek, erőltetettek és néha ízléstelenek is voltak. A barokk művészetben francia és angol kezdeményezésre terjedt el és gyorsan divattá vált az érmek külső peremének feliratozása. A feliratokon néha az Isten megjelölése ószövetségi formában (Jahve) héber betűkkel szerepel.

A legjellemzőbb szimbólumok és motívumok számbavételével folytatjuk az ismerkedést.[17]

– Concordia: az Egyetértés. Nőalak, amelyet helyettesíthet két összekulcsolt kéz, mint amikor két ember hitet tesz egymásnak. Ábrázolható egy nyaláb összekötözött vesszővel, vagy éppen gránátalmával: mert az egyetértő lelkeknek olyan egységben kell élniük egymás közt, mint a gránátalma magjainak. Ebből az egyetértésből születik meg a bőségszaru által jelképezett békében áradó bőség (copia).[18]

– Eiréné: hóra, Zeusz lánya; a Béke /rómaiaknál: Pax/. Előszeretettel ábrázolják úgy, hogy egyik kezében bőségszarut és olajágat tart, a másikban fáklyát, amellyel nagy halom fegyvernek gyújt alá. Az olajág a haragvó lelkek lecsillapítását jelenti. A fegyverhalmot gyújtó fáklya pedig a népek közötti általános és kölcsönös szeretetet, minthogy a fáklya elégeti és elemészti a gyűlölet minden maradékát. A fogalom sokrétű értelmezésre ad alkalmat: vallási, jogi, politikai aspektusa van. Töretlen jogrendet vagy fegyvernyugvást is jelenthet. Köszönésforma a keleti kultúrákban, amelyet a korai kereszténység is átvesz.[19] A békecsók mint a különleges közösségvállalás kifejezője ótestamentumi eredetre vezethető vissza.[20]

– Eunomia: hóra, Zeusz lánya; a Törvényesség. Justitia és Eiréné társaságában a végzetet megtestesítő moirák /rómaiaknál: párkák/ nővérei.

– Európa: a görög monda szerint Zeusz fehér bika formájában rabolta el; a lány játékosan felült a hátára, a bika a tengerhez rohant, úszni kezdett és meg sem állt Krétáig, ahol az elrabolt lányt feleségül vette. A kontinens névadójaként, jelképeként szerepel az érmeken, de az eredeti antik elemekkel.

– Justitia /görögöknél Diké, hóra, Zeusz lánya/: az igazság és jog megszemélyesítője, aki a rendre felügyel. Neve a latin iustus 'igazságos, igazságszerető, méltányos, jogos' tőről ered.

– Janus: ősi itáliai istenség, akinek két arca van: egyik előre tekint, másik hátra; tehát ismeri a jövőt és a múltat. Ő a kezdet és a vég, a bejárat és a kijárat istene, ezért is nevezik Patulciusnak ('Nyitó') és Clusiusnak ('Záró'). Templomának kapuja mindig nyitva állt

háború idején, hogy bármikor segítséget vihessen – vagy pedig azért, hogy ő indítsa el és várja a hazatérő sereget. Béke beköszöntével a kaput becsukták. Neve benne van január szavunkban. Eredendően a terminuson, azaz határkövön állva nézett szét, ez később határidővé módosult: egyszerre néz jobbra és balra, múltba és jövőbe.

– Jupiter /görögöknél Zeusz/: főisten, jobbjában a hatalom jelképének tartott dárdával, baljában villámmal ábrázolják. A villám fenyítést jelez. Sasokkal ábrázolják, mert ezektől kapott jó előjelet, amikor harcba indult apja, Szaturnusz ellen, aki felett végül győzelmet aratott. Másfelől azért is, mert Jupiteren a legtisztább levegőt értjük, ahol a villámok születnek, s ide csak a legmagasabbra szárnyaló madár, a sas érhet fel. Bolygóját kedvesnek és jóindulatúnak tartják. Napja a csütörtök (dies Jovis).

– Mars /a görögöknél Árész/: a háború és öldöklés istene, akit a rómaiak Gradivusnak és Bellipotensnek is neveztek. Kedveli a dühöngő csatákat és közismerten kegyetlen, vérszomjas. Semmilyen pozitív szerepe nincs a világban, pusztító istenség, aki nem tiszteli a rendet, nem ismeri el a törvényeket. Háborúban többnyire a rossz oldalon áll, de ingatag is: egyszer az egyik, másszor a másik félnek kedvez. Állatai, néha álcája a vadkan, a farkas, a kutya és a keselyű. Hónapja a március, az ősi Róma évkezdő hónapja, amelynek több ókori ünnepnapja a hadi felkészülés jegyében zajlott.[21] A nevét viselő bolygó a csillaghitben a háború istenének égiteste, melyben közrejátszott a bolygó vörös színe.[22] A fegyverek fémét előállításának kezdeteitől hozzá társították.[23] A régi vegytan és alkímia a vastartalmú anyagok képletjeleit a Mars jeléből formálta. A hét napjai közül a kedd Mars napja (dies Marti). Vénusz Marssal vetélkedvén májusban uralkodik rajta (a Mérleg és Bika Vénusz hónapjai), novemberben (Kos és Skorpió, Mars hónapjai) viszont fordul a kocka, akkor Vénusz kerül exiliumba, azaz „veszíti el rangját" a csillaghit szerint.

– Merkúr /a görögöknél Hermész, rómaiaknál Mercurius/: az istenek akaratának közvetítője, hírnöke.[24] Kétoldalt egy-egy szárnyacskával ékes süveggel ábrázolják, kezében hírnökpálcát (Merkúr-botot) tart, lábán szárnyas sarut visel. Szárnyai a szavak gyorsaságát jelentik.[25] Emellett ő a leleményesség, az ügyesség istene, a kereskedők és tolvajok pártfogója, a holt lelkek vezetője. Az ékesszólást és a józan észt képviseli, de az okkult tudományoknak, a hermetikus titkos tanoknak is ő a mestere. Az égiek írnoka, a számtan és a mértan, csillagászat és csillagjóslás, a héthúrú lant, melynek zenéje a hét planéta mozgásának összhangját jelképezi, a dáma, kocka- és más szerencsejáték, de főleg az írás feltalálója. A tudósok és a varázslók istene egyszerre. Követi pálcája a caduceus[26], amelyre két kígyó csavarodik, a csúcsán gömböcskét közrefogó szárnyakkal. További attribútuma a soha ki nem fogyó pénzeszacskó. Napja a szerda (dies Mercurii, francia: mercredi). A Rák jegy és hónap olimposzi védnöke, az Ikrek asztrológiai ura. Égteste a Naphoz legközelebb eső Merkúr bolygó, amely leggyorsabban kerüli meg a Napot. Ezért lett féme a megfoghatatlan higany (angolul: mercury). Nevét a hajnallal és a széllel is kapcsolatba hozzák. – Az átmenet ura, mint ilyen, az utak, átkelőhelyek, kapuk istene. Szent madara a kakas, a hajnal és a férfiasság, valamint az éberség jelképe.

– Minerva /a görögöknél Pallasz Athéné/: a bölcsesség, a tudás, a rendezett harc istennője, a városok, a mesterségek és művészet, a kézművesség védője. Az igaz ügyért fegyvert fogók képviselője. Egyik mellékneve Polümétisz ('Nagyon megfontolt'). Előnyben részesíti a leleményt a nyers erővel szemben, s ezzel függ össze, hogy a harcban is az emberiesség híve. Szent madara az éjjel is kitűnően látó bagoly, amely azt példázza, hogy a bölcs ember átlátja és ismeri a dolgokat. Minervát tartották az olaj feltalálójának,[27] ő ajándékozza Athénnak az első olajfát (ld. alább). Páncélban ábrázolják, mert a bölcs ember lelke erősen felkészül a sors csapásaival szemben. Lándzsája az éleselméjűséget jelzi, pajzsa pedig a világot, amelyet a bölcsesség kormányoz. Híres pajzsa az égisz, amelyen fegyver nem hatol át.

– Noé és bárkája: az ótestamentumi hős 52 évig épült bárkájában az Isten (Jahve) haragja révén a Földre zúdult vízözönt vészelte át. Negyven nap múlva, a víz apadása után innen bocsátotta ki a hollót, amely nem talált szárazföldet, majd a galambot, amely csőrében olajággal tért vissza.

– Szaturnusz /görögöknél Kronosz/: az aranykor istene, civilizátor, aki az embereket földművelésre tanította; de egyben a gyermekeit felfaló Idő is. A rómaiak személyében köszöntötték a téli napfordulót, az ősi évkezdést. A Bak hó asztrológiai ura. Bolygója a Szaturnusz. Napja a szombat (dies Saturni, angol: Saturday), attribútuma a kő. Kezébe sarlót adnak, mert az idő minden dolgot levág és learat; sarlóval jelképezik a földművelést is, amelyet ő tanított Itália lakóinak, s amely azelőtt ismeretlen volt a földön.

– Vénusz: a kor képzeletvilágában a nagy mozgató, irányító, a méltóság és humanitás megtestesítője, aki egyengeti az emberek egymás közti kapcsolatait, az irgalmas; szépsége nemcsak testi, hanem erkölcsi és szellemi tekintetben is értendő. Napja a péntek (dies Veneris, francia: vendredi).[28]

A jelképes alakokon túl számos visszatérő elemmel találkozunk még:

– bőségszaru (cornu copiae): gyümölcsökkel és virágokkal csordultig töltött szarv.[29] Az ókorban a bőség, gazdagság, termékenység szimbóluma; benne a kereszténység az isteni kegyelem kifogyhatatlanságát és ingyenességét látta, ezáltal a megszemélyesített remény, a termékeny ősz és a föld jelképe. A reneszánsztól megjelent a szerencse-istennő, Fortuna mellett is. Két bőségszaru azt mutatja, hogy az egyetértés megkétszerezi a bőséget, egyben különböző emberek gondolatainak és akaratának egységét is jelentik.

– dob: a jelképek világában kitüntetett helyet elfoglaló hangszer a (világ)mindenséget szimbolizálja többféle vonatkozásban is. Ritmust idéz meg, ezzel lehet a pszichológiai hadviselés eszköze is. Hadiszer.

– fa: a zöldellő, lombos fa a természet és benne az emberi élet virágzásának, a békés, termékeny életnek a jelképe: környezetében is minden élőlény elevenséget mutat. Az ágaitól, leveleitől megfosztott, kiszáradt fa általában pusztaságban áll; a természet és az emberi élet pusztulására, sivárságára utal, s mint ilyen, a háborús ábrázolások velejárója.[30]

– fáklya: az égő életjelkép, a kialvó a halálé. Gyakran ábrázolják a háború jelképeként, kioltása ennek végét jelzi. Az égő fáklya a haragvó ember szíve, amely folytonosan tűzben ég és fogyatkozik.

– fegyverek, hadiszerek : földre vetve a legyőzöttséget, a háború végét szimbolizálják. Egyben azt is mutatják, hogy a győztes nem kívánja erejét a bűnösök ellen fordítani. Általában lándzsa, kard, ágyúgolyó, vértezet-darabokkal ábrázolják.

– félhold: I. Szelim török szultán (1512–1520) emelte török uralkodói jelvénnyé, innen vált az oszmán-török birodalom szimbólumává.

– kalász, gabona: az állandóan újjászülető élet szimbóluma. Az évszakokat ábrázoló ciklusokban a nyár, a nyári hónapok jelképe. A béke attribútuma is, hiszen az olajággal együtt ezek bőségét csak a béke teremtette nyugalomban, a föld megművelésével lehet elérni.

– kalap (süveg): a szabadság és önrendelkezés szimbóluma.[31]

– kard: a harc, a hatalom, a bátorság jelképe. Pozitív értelemben az isteni igazság és törvény képviselőjét jelöli, ennélfogva királyi, világi hatalmi jelvény. Az Igazság nőalakjának jobbjában látható, hogy a jót elválassza a rossztól. A hüvelyébe dugott kard a mértékletesség szimbóluma.

– koszorú: kedvelt motívum, hiszen a latin megfelelője (corona) egyaránt jelent koszorút és uralkodói fejdíszt, koronát, így burkolt szójátékra is alkalmat ad. Kör alakja a tökéletességet – és miután az ég szimbóluma is kör – az éggel való szoros kapcsolatot is jelzi. Viselése az Istennek szenteltséget, kitüntetettséget, egyben a halhatatlanságot szimbolizálja.

Az örökzöld, babérlevelekből font koszorú az ókorban győzelmi jelvény volt,[32] szimbolikus jelentését a keresztény művészet is átvette. Készülhet cserfából, babérból, sőt olajlevelekből is. A babért a halhatatlanság, a győzelem és béke jelképeként – egyébként örökzöldként – gondolatilag az élet fájához, áttételesen a Paradicsomhoz is társították.[33] A virágból font koszorú – a gyümölcs előtt járó virág révén – a bőség hírnöke és előjele. A koszorú a sarkalatos erényeket, azaz az igazságosságot, okosságot/bölcsességet, bátorságot/erőt és mértékletességet jelöli.[34]

– kör: a tökéletes forma, amelynek nincsen kezdete és vége. Ezért a dolgok tartósságát jelenti, mivel ezek az átváltozások körforgása során szakadatlanul megmaradnak.

– méhek: az Ószövetség dícsérte először e kis állatokat takarékosságuk, szorgalmuk és okosságuk miatt, szervezett életükben a királyság felvirágzó, rendezett államrendjének példáját látták, a méhkirálynőben pedig az uralkodót. Egyben a „mézédes ékesszólásra" is utalhattak.[35] A télen elrejtőzködő, alvó és tavasszal kirajzó méhben a feltámadás jelképét is látták. A méhfullánk, az állatkák harciassága és önfeláldozása pozitív töltésű, a honvédelmet jelképezi.

– mérleg, kétkarú serpenyős: tetteink mérlegelésének, az egyensúlyra törekvésnek, a megszemélyesített okosságnak, igazságosságnak, égi és földi igazságszolgáltatásnak a jelképe Justitia kezében. A reneszánsztól kezdve allegóriákon feltűnik a Mérték, a Szerencse, az Egyenlőség jelképeként, továbbá a gyógyszerészek kezében. Az állatöv 7. jegye és csillagképként az őszi napéjegyenlőséget, októbert jelenti; a nappalok és éjszakák egyensúlyát szimbolizálta, átvitt értelemben azonban ez is az isteni igazság szimbóluma volt.

– nap, napsugár: az érmeken a jótékony hatás közvetítője, simogató, ajándékosztó szerepkörben. Isteni és uralkodói szimbólum. Erős rokonságot mutat a személyeket övező dicsfénynyel, sugárkoszorúval.

– négyzet: alapzatként használva szilárdságra utal, mivel bármelyik oldalára fordítva szilárdan megáll és részei egyenlő mértékben kiegyensúlyozzák egymást.

– nyíl(vessző): gazdag és bonyolult szimbolizmusa van. Isteni fegyver, az „istennyila" kergeti szét a sötétséget; másfelől kiszámíthatatlan fegyver, lesből érkezik, váratlan halált jelez. A járványos betegségek, elsősorban a pestis, a döghalál egyik attribútuma. A középkori allegóriákban az egyetértést (Concordia) jelképezte: az egyes nyílvesszőt egy gyermek is eltördeli, kötegbe fogva a legerősebb sem bír vele.[36]

– olajág: Noé galambja olajággal a csőrében általános érvénnyel a kibékülés és a béke jelképe lett. Az "szövetségben az olajfák az áldás, a kegyelem, a bölcsesség és az Istenbe vetett bizalom jeleiként szerepelnek. Az olajfa és a bogyójából nyert olaj a középkorban Mária tiszta és gyógyító jóságát is jelképezte. Az olívaolaj, amit a termésből sajtolnak, a Mediterráneumban a gabona mellett a legfontosabb termék. Nemcsak főztek vele, használták gyógykenetként is mérges csípések, égési és más sebek kezelésére, hiszen fájdalomcsökkentő és sebgyógyító hatása volt. Mécsesbe öntötték, hogy az égő kanócot táplálja. Szentelt olajként a zsidó, majd az európai királykoronázási szertartások egyik legfontosabb mozzanata lett a felkenésnél. Az olajfa termékenység- és tavaszjelkép is volt,[37] másfelől a megtartás jele is, mert megóvja a testeket a romlástól.

– oltár: spirituális centrum, ahol égi és földi világ közvetlen kapcsolata létrejöhet; az Istennek bemutatott áldozat helye.[38]

– oszlop: a világtengely, a mindenség megtartója, az ég támasza, az égi és földi világ közötti kapcsolat szimbóluma. Az épület részei közül ez a legerősebbnek tartott, ez tartja a többit, így az erő jelképe.

– pálma(ág): ősidőktől fogva az élet és győzelem jelképe, a keresztény művészetben életfaként is megjelenik. Általában a halál felett aratott győzelem jelképe, ezért gyakran a vér-

tanúk attribútuma. A keresztény művészetben Mária és a Születés fája, a világi szimbolikában a Győzelemé, a Hírnévé és a Boldogságé. A földrészek közül Ázsia jelképe. A misztikusok és kabalisták a lélek égben gyökeredző fájának tekintik. Az igazság erejét is jelenti, hiszen a pálma nem könnyen hajlik meg súly alatt, hasonlóan az igazság sem hajlik meg a vele ellenkező dolgok nyomása alatt, hanem felmagaslik és nagyra nő.

– trombita, kürt, harsona: a hírnév, a híradás jelképe; továbbá Kalliopé (epikus költészet) és Klió (történetírás) múzsajelvénye. A nap fontos pillanatainak kihirdetője, világrengető események bejelentője (hírharsona, a végítélet harsonája). A mindenséget betöltő zengést jelenti, amely mindenki füléhez eljut.

*

Az ábrázolt személyek viseletéről és ennek jelképi értékéről: gazdag öltözékük az erény mibenlétét mutatja, amelynek köszönhetően az ember tisztességes és dícséretre méltó cselekedeteket visz véghez. Ugyancsak az erény meglétét, az érdemeket van hivatva érzékeltetni az illető rendi lánca vagy öltözete is. A páncél a hadviselésben való jártasságra, katonai erényekre utal, a római tóga (köpeny) az antik hősökhöz való hasonlatosságra, a tudományokban való jártasságra. A rangjelző korona illetve a jogar mások vezetésének hatalmát jelenti, s a babérkoszorú, amely egyaránt ékesíthet művelt embert és hadfit, igazi tisztességet és örök dicsőséget jelent.

*

Az alábbiakban adott érmeken szeretném szemléltetni a leírtakat. Az átnézett éremanyag első darabja 1559-hez köthető, zöme a vesztfáliai békével foglalkozik; felső korszakhatárnak az 1748-as aacheni békét tekintettem. Mivel a magyar nyelvű szakirodalomban nehezebb – különösen ábrázolással együtt – feltalálni az e korszak egyetemes történetéhez kötődő békeérmeket, ezek bemutatására helyeztem a hangsúlyt.

E dolgozat kereteit erősen meghaladta volna a korszak háborúiról, csatáiról készült érmek taglalása, ezért – a teljesség igénye nélkül – csak a háborúkat lezáró békekötések érmeire szorítkozom.

E helyt mondok köszönetet dr. G. Héri Veronikának, a MNM Éremtára főmunkatársának, segítségéért és a kiállítási anyag nagylelkű kölcsönzéséért; dr. Makai Ágnesnek, a HTM Numizmatikai gyűjteményvezető főmuzeológusának, aki az érmek rendelkezésre bocsátásán túl értékes szakmai tanácsokkal is segített; Kreutzer Andreának, a HTM Könyvgyűjtemény vezető főmuzeológusának a tanulmány összeállításához adott kritikus támogatásáért.

1. Cateau-Cambresis-i béke, 1559. – Előlap: II. Fülöp páncélos mellképe, körirata: PHILIPPVS HISPANIAR. ET NOVI ORBIS OCCIDVI REX Szignó: I. PAVL. POG. F. Hátlap: Janus temploma bezárva, előtte haditrófeák halma, amelyet jobbjában tartott, lefelé fordított fáklyával gyújt meg egy antik nőalak, aki bal kezében bőségszarut tart. Körirat: PACE.TERRA.MARIQ. COMPOSITA. A kép alatti szelvényben: MDLIX. – Giovanni Paulo Poggini műve, 39 mm, bronz.[39]

2. A Ferdinánd német-római császár és Bernát szász választó által kötött prágai béke, 1635. – Előlap: A háború kéttestű gigásza a babérkoszorún tapos; felette két angyal szárnyal, kezükben babérkoszorú, ill. lángpallos, igyekeznek lefogni a gigászt. A fáklyás-korbácsos Vész elmenekül, látván az angyalok győzelmét. Másik oldalon érkezik a Béke, olajággal és bőségszaruval. Körirat: SIC BELLI DISSIPABITUR ARC. – PAX GERMANIA SECU. IPSA DISCORS BELLU. Hátlap: STRENA / ANNO SAL: MDCXXXV / DICATA. / MITTET OPEN TANDEM COELO / MISERATUS ABALTO. / UT SPERARE TYPUS NOS/ IUBET / ISTE. DEUS. /PROFUGIET BELLONA PROCUL / GERMANIDOS ORIS. / PAXQUE IBI PERPETUOS FIGET / AMICA LARES. / HAC REDEUNTE, REDIBIT PLE=/NO COPIA CORNU: AMPLI. INVENIET NUL= / QUERELA LOCU. – Sebastian Dadler műve, 59 mm, ezüst.[40]

3. Spanyolország és az Egyesült Tartományok (Holland-Németalföld) között az orániai herceg kezdeményezésére január 8-án megkötött provizorikus békeszerződés, 1647. – Előlap: Frigyes Henrik nassau-orániai herceg páncélos-köpenyes mellképe, nyakában a Szt. György lovagrend lánca. Körirat: FRID. HENRICVS D. G. PRINC. AVRAI. COM. NASS. Ec . Szignó: P ABEELE. F. Hátoldal: Olajkoszorúba foglaltan keresztformába rakott babérág, különböző hadijelvények, sisakok és a hercegség különböző városainak címerpajzsai, pl. Bois le Duc, Maastricht, Wesel, Breda stb. Körirat: VLTIMVS ANTE OMNES DE PARTA PACE TRIVMPHVS. – P. van Abeele műve, 52 gr, ezüst.[41]

4. Münsteri béketárgyalások az Egyesült Tartományok (Holland-Németalföld) és Spanyolország közt, 1648. – Előlap: Németalföld hét tartományát jelképező 7 szűz lejti táncát a szabadság kalapja körül, melynek felirata: PAX. LIBERT. / FOED. BELGAR. A tartományi címerekkel. A táncolókat olajág övezi. Hátlap: LIBERTATI / FOEDERAT. BELGAR / POST / TOT: PROPE SAECULI / BELLUM CUM HISPAN. / AETERNA PACE / AETERNAE FACTAE / ANNO / M.DC.XL.VIII. Szignó: S. D. F. – Sebastian Dadler műve, 61 gr, ezüst.[42]

5. Münsteri béketárgyalások az Egyesült Tartományok (Holland-Németalföld) és Spanyolország közt, 1648. – Előlap: A Béke és az Igazság összeölelkeznek, mögöttük törvénytábla PROXIO DEO felirattal. Az egész virágos környezetbe foglalva. Szignó: IH. Körirat: PAX CVM IVSTITIA FORA TEMPLA ET RVRA CORONAT. Hátlap: A Hűség és a Méltányosság, mögöttük Münster városa, virágkeretben. Körirat: FELIX TERRA FIDES PIETATI VBI IVNCTA TRIVMPHAT. – Johann Höhn műve, 52,5 gr.[43]

6. Münsteri béke, 1648. – Előlap: Az ifjú XIV. Lajos mellképével. Körirat: LVDOVICVS XIIII REX CHRISTIANISSIMVS. Szignó: J. MAVGER. F. Hátlap: Franciaország az oltár előtt egy igán tapos, egyik kezében olajágat, a másik kezében mérleget tart, amelynek egyik serpenyőjében a császári, másikban a fejedelmi koronák vannak. Körirat: LIBERTAS GERMANIAE PAX MONASTER.-M.DC.XLVIII. – Jean Mauger műve, 41 mm, bronz.[44]

7. Vesztfáliai egyetemes béke, 1648. október 24. – Előlap: XIV. Lajos mellképe. Körirat: LUDOVICUS XIIII REX CHRISTIANISS. Hátlap: Germánia antik ruhás-sisakos nőalakként igán és császári hadijelvényeken tapos, bal kezét a békeoltárra helyezi. Körirat: LIBERTAS GERMANIAE. A kép alatti szelvényben: FOEDVS WESTPHALICVM. – Szignálatlan, 41 mm, 37,2 gr, ezüst.[45]

8. Vesztfáliai egyetemes béke, 1648. október 24–25. – Előlap: Pál apostol hagyományos ábrázolása; egyik kezében kard, a másikban Újtestamentum. Körirat: IMP. CAES. FERDINANDO. III. AVSTR. AVG. ANTIST. ET. PRINCIPE. FERDIN. I. BAVA. A kép alatti szelvényben: BONVM CERTAMEN./ CERTAVI FIDEM./ SERVAVI.[46] Hátlap: Két felhőből kinyúló kar kezet fog az egymásra tett két olajág és Merkúr-bot felett, a magasban kisüt a nap. Körirat: FELICITAS TEMPORVM. IMPRIS ET REGVM PACIFIC ET CONCORDIA. A kézfogás alatt: IN MEMORIAM PACIS/ VNIVERSALIS MONAST./ WESTPH. INITAE ET PVBL/ICATAE ANO 1648 24 ET 25 8BRIS. – Szignálatlan, 31,9 gr, ezüst.[47]

9. Münsteri béke hírére vert érem, 1648. – Előlap: Münster városa, amely felett két puttó szárnyal, az egyik olajágat és koronát, a másik pálmát tart és harsonát fúj, amelyikből a PAX szó jön ki. Körirat: HINC TOTI PAX INSONAT ORBI. A kép alatti szelvényben: MONASTERIVM/ WESTPHA./ 1648. Szignó: EK. Hátlap: Két, felhőből kinyúló kéz

fog kezet két keresztbetett bőségszaru és egy olajág előtt. Az egész felett kisüt a nap, amelyből a héber betűs Jahve tűnik elő. Lent kazalba hányt fegyverek, zászlók. Körirat: CAESARIS ET REGVM IVNXIT PAX AVREA DEXTRAS. 24 8bris. – Engelbert Ketteler műve, 52mm, 55,5 gr, ezüst.[48]

10. Az egyetemes béke; a harmincéves háború vége. – Előlap: A Béke álló alakja előtt harcos, kezében kettétört karddal, sisakja és egyéb fegyverek a földre hajítva. Felhőből kinyúló kar a béke olajágát tartja. Körirat: AVREA PAX VIGEAT DET DEVS ARMA CADANT. Hátlap: Szárnyas angyalfő alatt DREISIG IAHR / HATT GEWERT DER KRIEG VIEL BLVTT VER/GOSEN WARD ZVM SIEG / DIS IAHR SCHICKT GOTT / DEN FRIEDEN FEIN / DEM SEY EHR LOB / VND PREYS ALLEIN / ANNO 1648. Körirat: PAX THEMIS ET PIETAS SAPIENTIAE MVSA RESVRGVNT E CONTRA GLADIVS BELLICA SIGNA IACENT. – Szignálatlan, 53 mm, ezüst.[49]

11. Vesztfáliai béke, 1648. – Előlap: A Béke lábbal tapossa Marsot, az ágyúkat, a támadó fegyvereket és a hadijelvényeket. Jobbjában olajágat tart, másik kezében harsonát, amit éppen fújni készül. Körötte félkörben a feje körül: *des friedens stim ietzt hoch erfreüt / was vnfried hat zúvor zerstreüt / der friede alles wieder ehrt/ was vnfried sehr hatte verkehrt / ach herr gib das der fridenstand / das regiment behalt im land.* Szignó: *blum, a brem / fe.* Hátlap: *12 soros vers babér- és pálmakoszorúban.: das sechszehn / hünderst achzehnd' iahr / in vnfried eutschland setzet gar / biss gott der wahre friedensheld / stadt osnabrüg und münster wehlt / das da der hohen häupter rath / den frieden súchten früh und spath / mit welchen er auch worden ein /das sechs zehnhundert virzig neün / mit fried des teütsche reich erfreün / auf ! gebet gott die ehr / allein !* – Blum műve, 42 mm, 24 gr, ezüst.[50]

12. Vesztfáliai béke, 1648. – Előlap: A 11. sz. alattival megegyező. Hátlap: Merkúr egy kardon tapos, a kezében lefelé fordított hírnökpálcával, a kis puttó felé fordulva, bal kezében tornasisak, körötte méhecskék döngnek. A háttérben dombtetőn vár. A kép körül félkörben: PAX UNA TRIUMPHIS INNUMMERIS *Potior.* A jelenet alatti szöveg: *vestrum erit exemplo pacem generalis / postera nostro / promovisse foris et coluisse / domi.* – Blum műve, 44 mm, 22,3 gr, ezüst.[51]

13. Münsteri béketárgyalások, 1648. – Előlap: Münster városa felett a béke angyala, baljában olajággal, jobbjában harsona. Körirat: *Ehr sei Gott in der Hohe.* Az angyal felett középen felhőben héber betűs Jahve. Szignó: EK. Hátlap: A Béke jobbjában olajággal, baljában kalászokkal. Körirat: *Und den Menschen Friedt auff Erden.* – Engelbert Ketteler műve, 10,7 gr, ezüst.[52]

14. Osnabrücki béketárgyalások, 1648. – Előlap: Osnabrück városa felett a béke angyala, baljában olajággal, jobbjában harsona. Körirat: *Ehr sei Gott in der Hohe.* Az angyal felett középen felhőben héber Jahve szó, körötte felhő mögül előtörő napsugarak. Szignó: EK. Hátlap: A 13. sz. alattival megegyező. – Engelbert Ketteler műve, 10,9 mm, ezüst.[53]

15. Vesztfáliai béke III. Ferdinánd német-római császár, Franciaország és Svédország közt, 1648. – Előlap: III. Ferdinán páncélos-köpenyes mellképe, nyakában az Aranygyapjas rend lánca, fején babérkoszorú; feje felett a császári korona lebeg, a mellképet pálma- és olajág koszorúzza, alsó részen pedig a császári sas stilizált képe: FERDI.3. Körirat: ER SCHAEFET DEINEN/ GRAENTZEN FRIEDE. Alul középen: Psa 147.[54] Hátlap: A térdelő császár imádkozik, a szájából imája szavai az égbe szállnak: *Ach das ich / hören solt / das Gott / friede zu sagt.* A svéd, francia és osztrák követ egy Münster feliratú talapzaton kézfogással pecsételi meg a békét. Körirat: WUNDERSAME / ERHOERUNG. A kép alatti szelvényben: IM IAER 1648 DEN 14 OCT / SEINDT VERSOEHNT DIE 3 CRONEN / ROEM. FRANTZ.V. / SCHWEDISCHE IM / R. REICH ZV. – Szignálatlan, 36 mm, 9,3 gr, ezüst.[55]

16. Vesztfáliai béke, III. Ferdinánd német-római császár, Franciaország és Svédország közt, 1648. Nyolcszögletű. – Előlap: A svéd, osztrák, francia meghatalmazottak ülnek, közöttük a FRIED MIT EVCH jön ki a héber Jahve feliratú sugárzó napból. A kép alatti szelvényben: *Im fridens raht / Scheint Gottes that.* Körirat: Zsoltárszámok – 85, 147, 14, 46, [?] Hátlap: VBER ALLER / MENSCHEN DEN/CKEN .THVT VNS / GOTT DEN FRIE/DEN SCHENKEN. DEN 15 OCT. Szignó: GH. – Szignálatlan, 32 mm, 8 gr, ezüst.[56]

17. Münsteri béke, 1648. – Előlap: Krisztina svéd királynő antikizáló mellképe. Körirat: CHRISTINA. Hátlap: A Béke egy fa mellett áll, karján babéraggal. Körirat: REPERTRIX. – Szignálatlan, 55 mm, 64,3 gr, ezüst.[57]

18. Münsteri béke, 1648. – Előlap: A Béke haditrófeákon tapos, jobbjában pálmaágat, baljában törött kardot tart. Lábánál egy pajzson 1648 felirat. Körirat: AVREA PAX VIGEAT.DET DEVS ARMA CADANT. Hátlap: Bázel városa, lent a címerpajzsa. Szignó: FF. – Friedrich Fechter műve, 44 mm, 28 gr, ezüst.[58]

19. Münsteri béke, 1648. Jámbor Ernő szász-gothai herceg dupla tallérja a béke emlékére. – Előlap: A Béke fegyvereken gázol, űzve a Háborút, aki egy dobon ülve törött kardot szorongat. Felettük pálma- és olajággal angyal – a Béke kezében is pálmaág van. Körirat: AVREA PAX VIGEAT.DET DEVS ARMA CADANT. Szignó: IHB Hátlap: A Jóság koronát nyújt egy fejedelemnek – körirat: *Traw nicht dem gluck Es hat viel tuck Im augenblick wend / sichs zuruck Drumb dich recht in dasselbe schick.* – Johann Bonhorst műve, 54 mm, 57,5 gr.[59]

20. A münsteri béke és a német-római császár, 1648. – Előlap: III. Ferdinánd ágaskodó ló hátán, hadvezérként; mögötte Bécs városa és alakzatba rendeződött csapatok. Körirat: DER GROSE FERDINAND EUROPEANS ZIER, ZIEHT SEINER VÖLCKER RUH DEM KRIEGE FÜR. Szignó: Seba: Datt. Hátlap: A babérkoszorút, olajágat hozó három puttó szárnyal a birodalmi sas körül, amely karmaiban aranyláncot tart; ezen felfűzve Franciaország, Svédország és a hét választófejedelem címere. Alattuk Nürnberg városa látszik. Körirat: DURCH DIESER GÖTTER FRIED UND EINIKEIT, IST ALLE CHRISTE WELT SEHT HOCH ERFREÜT. A kép alatti szelvényben: fried gemacht / md.cil. – Sebastian Dadler műve, 78 mm, 133,5 gr, ezüst.[60]

21. Nürnberg városának ovális medálja a vesztfáliai béke ratifikálásának emlékére, 1649. – Előlap: Noé bárkája a hullámokon, a csőrében olajágat hozó galamb érkezik, akit az ablakon kinyúló kéz fogad. Felette felhők által övezett sugárkoszorúban héber Jahve felirat. Körirat: *Friedens Bottschaft.* Hátlap: *Dess Öhl/Baums blatt, / Weist Gottes / Gnad / unnd Frie/dens That / 1649.* – Szignálatlan, 35x44 mm, ezüst.[61]

22. Lübeck városának érme a vesztfáliai béke ratifikálásának emlékére, 1649. – Előlap: Lübeck a Wakenitz folyó partján, középen fent Istenszem sugárnyalábban. Körirat: ES MUSSE FRIED SEIN / INWENDIG DEINEN MAUREN UND GLUCK / IN DEINEN PALLÄSTEN. Lent középen angyalka tart két címerpajzsot. A kép alatti szelvényben: LUBEC. Hátlap: Az Igazság és Béke hozzák a babérfát egy asztalra, amelyre a *de bet credit* felirat van vésve. Az asztal felénk eső oldalán LIBERTAS / RES / INAESTI/MABILIS felirat; +PSAL LXXXV. Felhőből kinyúló kard tartja felettük a mérleget, egészen felül az Atyaisten. Körirat: DAS TREWE AUFF DER ERDEN WACHSE UBD GETECHTIGKEIT UOM HIMEL SCHAWE. – Szignálatlan, 40 mm, 42,6 gr, ezüst.[62]

23. Nürnberg városának érme a vesztfáliai béke emlékére, 1650. – Előlap: Nürnberg városképe felett két felhőből kinyúló kéz fog kezet, amelyet a héber Jahve feliratú napsugárból előtűnő Merkúr-bot érint. Körirata: GERMANUM REDIVIVA REDIT CONCORDIA IN ORBEM. Szelvényben: NORINBERG. Hátlap: Felhőből kinyúló kéz három szívet szalaggal köt össze, köröttük négy pálmafa, alattuk az olajág övezte császári korona. Körirata: CORDA MONACHARUM QUAE TRIA PACE LIGAT. 1650. Szignó: I.H. – Johann Höhn műve, 47 mm, 35,1 gr, aranyozott ezüst.[63]

24. A vesztfáliai béke emlékünnepélye, 1650. – Előlap: A Béke tapos a fegyvereken; egy pajzson az 1650 évszám olvasható; mellette egy dob. Körirat: GOTT LOB DER UNS SO GUTIG LIEBT, DEM KRIEG WEHRT UND FRIEDE GIBT. Szignó: S.D. Hátlap: A felhőkben a Jóság és a Hűség ölelkeznek, az Irigység a földre hullott. WO GUT UND TREU SICH KUSSEN LIGSTU O NEID ZUN FUSSEN. – Sebastian Dadler műve, 49 mm, 20,6 gr. Akasztólyukkal.[64]

25. Nürnbergi ünnepségek a münsteri béke német-római császár általi, Nürnberg-beli megerősítése emlékére, 1650. június 6. – Előlap: Két összekulcsolt kéz a félföldgömb felett; felette egy a felhőből kiinduló kéz olajágkoszorút nyújt. Körirat: MAGNAS FERTE DEO GRATES PRO PACE RELATA. Hátlap: A város címere, egyik oldalán pálmaág, másik oldalán olajág; alatta: GEDACHTNVS / DES FRIEDEN/ VOLLZIEHVNGS / SCHLVSS / IN NVRNBERG / 1650 /16 ivnii. Körirat: IMPER: FERDINANDO. III. P .F. AUG/USTO. – Szignálatlan, 7 gr, arany.[65]

26. Münsteri béke, 1648. IV. Vilmos szász-weimari herceg emléktallérja. – Előlap: A szász címer jobb oldalán egy kivont kard, felette 1547 TUNC felirat; balra olajág, felette NUNC 1648 felirat. A címer alatt: *Sat est/ 1650.* A kép felett felhőből kinyúló kar babérkoszorút tart, felette TANDEM felirat. Körirat: WILHELM D G DUX SAXONIAE, IULIAE, CLIVIAE ET MONT. Hátlap: Jahve héber neve ragyog, alatta három egymásra fektetett kéz; alattuk hegyével felfelé mutató kard. Körirat: CEDANT ARMA TOGAE TO TO TOGAE FLOREAT ORBE. A képben: *Pax esto / servate fidem / resipi - scite / gen tes.* – Szignálatlan, 28,8 gr, ezüst.[66]

27. Westminsteri béke, 1654. – Előlap: Két kagylókürtöt fúvó triton közt Neptun, két tengeri ló vontatta szekerén, kezében az angol és a holland címer. Körirat: AMANTIVM IRA AMICITIAE REDINTEGRATIO EST. Szignó: fecit Amsterdam. Hátlap: *Ter Memorie / der Vrede, Unie en / Confoederatie, den 15 April / solemnelyck gesloten tot / West-Munster, tusschen sijn / Hoogheyt den Heer Protecteur / vande Republique van Engelant / Schotlant, en Yrlant ter eener / en de Hooghmogende Heeren Staten / Generael Ter Andre seijte, daer op / wederzyts Ratificatie in behoorlyke / forme den 2 der maent Mai is / uitgewisselt en gepubliceert / den 27 der selver Maent / Anno 1654..* – [Tévesen Jurriaan Poolnak tulajdonított érem] Amszterdam, 53 mm, 64 gr, ezüst.[67]

28. Béketárgyalások Faisans szigetén, 1659. (XIV. Lajos teljhatalmú megbízottja, Mazarin és IV. Fülöpé, Don Louis de Haro között) – Előlap: Mazarin mellképe bíborosi ornátusban. Körirat: IVLIVS CARDINALIS MAZARINVS. Hátlap: Két egyesülő folyó, melyet napsugarak világítanak meg a szétoszló felhők közül. Körirat: HINC ORDO HINC COPIARERVM. 1660. – Szignálatlan, 52 m, 40,8 gr, ezüst.[68]

29. Pireneusi béke Spanyolország és Franciaország közt, 1660. – Előlap: IV. Fülöp spanyol király páncélos-köpenyes mellképe. Körirat: PHILIPPO. QVARTO. MAGNO. PIO. PACIS. DATORI. Hátlap: Egy szalag által összefogott burgundiai kereszt és három szál liliom. NON . IAM . ANNIMANT . FLAMMAE . LAVROS . NEC . LILIA SPINAE. Belső körirat: CONCORDIA IVNGIT. – Szignálatlan, 48 mm, 38,2 gr, ezüst.[69]

30. Vasvári béke, 1664. – Előlap: Koronás sas, körmei között egy nyaláb nyílvesszővel áll a föld félgömbjén, melyen az *1664* olvasható. Körirat: SIC VNITIS NON PAVEO. Hátlap: Fenn Nap, IHS felirattal, lent legörbülő félhold. Körirat: QUO SVPERIORE POTENTIOR. – Szignálatlan, 42 mm, 42 gr, ezüst.[70]

31. Brédai béke, 1667. – Előlap: II. Károly babérkoszorús mellképe. Körirat: CAROLVS. SECVNDVS. DEI. GRATIA. MAG. BRI. FRAN. ET HIB. REX. Hátlap: Britannia ül a tenger mellett és figyeli a hajózást, címerrel és dárdával a kezében. Körirat: FAVENTE.DEO. A kép alatti szelvényben: BRITANNIA. – Szignálatlan, 56 mm, 56 gr, arany.[71]

32. Nimwegeni béke Franciaország és a Német Birodalom közt a pápa közvetítésével, 1679. – Előlap: XI. Ince tiarás mellképe. Körirat: INNOCEN XI PONT MAX. Szignó: OPVS IO. HAMERANVS. Hátlap: Felhőn ülő angyal olajágat nyújt le az antik öltözetben, bárány mellett térdelő, áldozati füstöt bemutató Egyháznak. Háttérben békés táj, oszlopon 1679-es évszám. Körirat: FECIT PACEM SVPER TERRAM. – Johannes Hammerani műve, 46 mm, aranyozott bronz.[72]

33. Nimwegeni béke, 1679. Mainz érseke, Anselm Franz von Ingelheim által kiadott tallér. – Előlap: Az érsek választói öltözékben mellképen, címerrel, választói koronával. Kör irat: ANS . FRANC . D . G. A / EPS . MOG . S . R . I . P . G . A .C . P. E. Hátlap: Felhőből kinyúló kéz mérleget tart; serpenyőiben olajág ill. kard. Körirat: PAX PRAE / VALET ARMIS. – Szignálatlan, 46 mm, 28,7 gr, ezüst.[73]

34. Lundi béke, 1679. – Előlap: Háromszögletű ékszer FR/IE/DE felirattal, megkoronázva; az egész négyzetbe foglalva VLR/ICA / ELEO/NORA svéd királyné, a dán király testvére nevével. Két szalag által összefogott pálmaág övezi, melybe a CHRISTIANVS V. dán király, illetve CAROLVS XI. svéd király nevét vésték. Körirat: *Die hier bindet wirdt gebvnden / vnd da dvrch der Friede gefvnden.* Szignó: C.S. Hátlap: Merkúr hírnökpálcájával és pénzeszacskójával szárnyal, alatta Öresund városa. – Christof Schneider műve, 40 mm, 23 gr, ezüst.[74]

35. Ryswicki egyetemes béke, 1697. – Előlap: III. (Orániai) Vilmos angol király babérkoszorús mellképe. Körirat: GVILLELMVS . MAG / INVICTISSIMVS. Szignó: I. BOSKAM. F. Hátlap: Táj, sisakkal, melyből gabona nő ki. Körirat: PACIS ALVMNA CERES. A kép alatti szelvényben: MDCXCVII. – Jan Boskam műve, 38 mm, 19 gr, ezüst.[75]

36. Ryswicki béke, 1697, Muiden város emlékérme. – Előlap: A város tritonok által közrefogott címerével díszített oltáron hadiszerek égnek. Körirat: DE VREEEDE TOT RYSWIK GESLOOTEN. A szelvényben: 1697. Hátlap: Az olajágas Könyörületesség a gyermekét tartó szomorú anya kezét fogja, lábuknál a béke galambja. Körirat: DE BARMHERTIGHEYD ROEMT TEGEN HET OORDEEL. Szignó: I.L.F. – Jean Luder műve, 3 gr, ezüst.[76]

37. Ryswicki béke, 1697. – Előlap: Tetején beszakított, oldalán fekvő átfúrt (lyukas) dob, alatta MDCXCVII. A dob fölött: GOTT LOB / DER KRIEG / HAT NUN / EIN. Hátlap: Olajággal és babérlombbal övezett bőségszaruból pénz, gyümölcs hullik egy kosárba. Körirat: HERR MACHE GANZ UND FEST DEM FRIDE SEINEN BODEN. – Szignálatlan, 39 mm, 16,1 gr, ezüst.[77]

38. Ryswicki béke, 1697. – Előlap: Európa habokon menekülő bikán ülve. Körirat: QVEM DAS FINEM, REX MAGNE LABORVM. A kép alatti szelvényben: EVROPA PERTVRBATA . M . DC . IIIC . Hátlap: VAH! / QVOD METENTAT / NVMEN:/ QVO TVRBINE TVBOR / PER MARE PER TERRAS, / HEV! QVIBVS ACTA MALIS / AST PORTARE SVOS / QVOQVE / SIC DEVS ASSOLET IPSE / LVCIDA NEC SEMPER / NOSMET AD / ASTRA / VEHIT. – Szignálatlan, 32 mm, 14,5 gr, ezüst.[78]

39. Ryswicki béke Franciaország és Holland-Németalföld között, 1697. – Előlap: A Jólét kezet ad a Békének és a háború fáklyáját az eldobált fegyverek közé nyomja. Körirat: FELIX TEMPORUM REPARATIO. Szignó: G.F.N. Hátlap: Janus bezárt temploma, virágfüzérrel. Körirat: PACE TERRA MARIQUE PARTA IANUS CLUSUS . MDCXCVII. Peremirat: IAM REDIT ET VIRGO REDEUNT SATURNIA REGNA. – Georg Friedrich Nürnberger műve, 42,5 mm, 35 gr, ezüst.[79]

40. Ryswicki béke, 1697. – Előlap: A Béke jobbjában olajággal, baljában mezőgazdasági szerszámokkal áll a fegyvereken ülő Mars előtt, kettejük között PAX RYSWIC / 1697 feliratú tábla. Körirat: SIC REDIT ALMA QUIES. Szignó: P.H.M. Hátlap: Merkúr-bot a felhőkoszorú övezte földgömb EUROPA feliratú részén, felette sugárzó nap, közepében héber Jahve megjelöléssel. Körirat: COELO DEMITTITUR ALTO. – Philipp Heinrich Müller műve, 45 mm, 35,5 gr, ezüst.[80]

41. Karlócai béke Oroszország, a Habsburg-birodalom és a török közt, 1699. – Előlap: A babérkoszorús, páncélos-köpenyes I. Lipót aranygyapjas rendi lánccal. Körirat: LEOPOLDVS MAGNVS ROM . IMP . S . A . Szignó: G.H. Hátlap: Jupiter sason ülve villámával a Tartaroszba kergeti vissza a három sziklagörgető titánt/gigászt. Körirat: PAX PARTA TRIVMPHIS. A kép alatti szelvényben: ARMISTIT CVM / TVRC 1699. Peremirat: PAX VIVAX MITI LEOPOLDI EX ORE REFVLGET. – Georg Hautsch műve, 43 mm, 28,5 gr, ezüst.[81]

42. Karlócai béke, 1699. – Előlap: A Béke az Irigységen és hadijelvényeken tapos, kürtjéből PAX-ot fújva. Körirat: PANNONIIS RESTITVTIS. VII . CAL. FEBR. M DC IC. Hátlap: Zászlórúd, tetején Krisztusjel, a zászlólapon (vexillum) Magyarország és Erdély térképe, címerekkel. A térkép feliratai: HUNGARIA PRESSBVRG NEVHEVSEL CASSAU EPER. TOKAY ZATM. WARAD TRANSIL. PEST GRAN AL.REG. BVDA CANISA SEGED VEISSENB. HERM. ZYGE. DRAV.F. SCLAVONIA POSEGA SAVUS.F. DANUB. Körirat: PRAECLARIS / LEO/POLDI / VICTORIIS. Szignó: I.K. – Johann Kittel műve, 47 mm, 25,8 gr, ezüst.[82]

43. Karlócai béke, 1699. – Előlap: A babérkoszorús, antik páncélos I. Lipót mellképe aranygyapjas rendi lánccal. Körirat: LEOPOLDO M. PACATORI ORBIS TERRARVM. Szignó: GH. Hátlap: Szárnyas Victoria jobbjában olajág, baljában Janus-fő, háta mögött domb mögül felkelő sugárzó nap. Körirata: PORRECTA MAIESTAS AD ORTVM SOLIS. A kép alatti szelvényben: ARMISTIT. CVM / TVRC. 1699. Peremirata: AVREA CANDIS SECVLA – Georg Hautsch műve, 35 mm, 14,71 gr, ezüst; bronz, ón.[83]

44. Karlócai béke, 1699. A babérkoszorús I. Lipót mellképe aranygyapjas rendi lánccal. Körirata: LEOPOLDVS D.G. ROM.IMP. AVG. GERM. HVNG. BOHEM. REX. Szignó: C.W. Hátlap: Zárt kapujú Janus-templom. Körirat:IANVM CLAVSIT. A kép alatti szelvényben: PACE.XXV. ANNOR. TVRCIS. REDDITA. / ANNO. CHR. MDCIC. INEVNTE. / REGNIQVE. HVNGARIAE. / LEOPOLDI. XLII. CVRRENTE. / IOSEPHI XII. / INEVNTE. Peremirata: CONSILIO ET INDVSTRIA. – Christian Wermuth műve, 32 mm, aranyozott bronz.[84]

45. Karlócai béke, 1699. – Előlap: Diadalkapu a kétfejű sassal. Körirata: DIVO LEOPOLDO CAES. OCCEDENTE ET ORIENTE PACATIS POP. ORBIS TERRARVM. Szignó: GFN. Hátlap: A Béke jobbjában sokágú korbáccsal, baljában pálmaággal üldöz egy fúriát, aki jobbkezében kialudt, füstölgő fáklyát tart. Körirata: OCIVS ORBE PACESSE. A kép alatti szelvényben: CONCLVSIS CVM TVRCIS / MDCIC. AD DANVBIVM / INDVCIIS. Szignó: MB. Peremirat: MAGNVS AB INTEGRO SECVLORVM NASCITVR ORDO. – Georg Friedrich Nürnberger és Martin Brunner műve, 43 mm, 34,14 gr, ezüst.[85]

46. Karlócai béke, 1699. – Előlap: I. Lipót mellképe. Körirata LEOPOLD. ROM. IMP. CAES. AUG. Hátlap: Európa nyargaló bikán pálmaággal és jogarral. A bika nyakában gyümölcskoszorú. PAX ET SALUS. – Szignálatlan, ezüst.[86]

47. Karlócai békekötés, 1699. – Előlap: A császár és a török szultán kardját, illetve szablyáját leengedve áll egy pálmafa alatt. Bal oldalon a háttérben felhalmozott haditrófeák, jobbra tenger feldőlt hajókkal. A kép alatti szelvényben: INTER CHRISTIANOS ET TVRCAS. Szignó: M.S. Hátlap: Az előtérben három szál liliom, mely mögül balra kardot, jobbra szablyát tartó kar tűnik elő. Felette két felhőből kinyúló kar három rózsaszálat is magába foglaló kézfogásban találkozik. A kép hátterében balra fent hegyre épült vár, felette KARLOWITZ felirat; jobboldalt magaslaton sátortábor. A képmező alatti szelvényben: SANCITA IN ANNOS 25 A. D. 31 IAN 2. MDCXCIX. – Massimiliano Soldani műve, 38 mm, ezüst.[87]

48. Béke a franciák és a török között, 1700. – Előlap: Égő oltár talapzaton, az oldalán D.O.M. / ET / MEM. PACIS / UNIVRS. / S. / MDCC. Az oltárfüst felett két oldalt egy-egy puttó szalagot tart, melynek szövege: PAX GALL. PAX TURC. Felül középen sugárzó istenszem. Körirat: MAGNAS FERTE DEO GRA/TES PRO PACE RECEPTA / DVPLA: PERPETVAM RED / DAT VTRAMQ TRIAS. Az oltár alatt: GERECHTES LOBOPFER / DANKMAHL. Szignó: MB. Hátlap: Janus-fej talapzaton, amelynek felirata: FEBR.1700. / 16. FREYTAG. / 17. SONNABEND. / 18. SONNTAG. / MARTIVS / 1. MONTAG. / 2. DIENSTAG. / 3. MITTWOCH. / 4. DONERSTAG. A talapzat egyik oldalán nap, a másikon hold. Körirat: ANNO, QVO MENDAE CORRECTAE, IPSAEQ. CALENDAE / FASTORVM, A CHRISTO NATO, SVM CVSVS ET ISTO. A talapzat alatt két sorban: GEENDERTN CALENDERS / DENKZAHL. Szignó: G.F.N. – Martin Brunner és Georg Friedrich Nürnberger műve, 43 mm, 26,2 gr, ezüst, bronz.[88]

49. Augsburgi gyermek-békeünnepély emlékcsegelye, 1704. – Előlap: A gyermekek tanítójukkal és nevelőnőjükkel szemüket az ég, a felhőktől övezett sugárzó nap felé fordítják. Körirat: WANN SIE NOCH REDEN, WIL ICH HÖREN. ES. 65. A szelvényben: AVGSPVRGISCHER / KINDER FRIE/DENS FEST. Hátlap: DER SITZET / AN DER HÖCHSTEN STätt / HATS FEINDES LIST / GETILGET. A szelvényben: 13.avg. / G.F.N. Szignó: G.F.N. – Georg Friedrich Nürnberger műve, 30x31 mm, 8 gr., ezüst.[89]

50. Az altranstadti béke a svéd király és II. (Erős) Ágost szász választófejedelem és lengyel király közt, 1706. – Előlap: XII. Károly svéd király páncélos mellképe. CAROLVS XII D.G. REX.SVECIAE. Szignó: AK Hátlap: FECIT PAX AVREA NODVM. Hátlap: Svéd-, Szász- és Lengyelország címere egy oszlopra akasztva. A kép alatti szelvényben: DOMITIS IRIS ALTRAN/STADAE A 1706. D 14 SEPT. – Arvid Karsteen műve, 52 mm, 58 gr, ezüst.[90]

51. Altranstadti béke, 1706. – Előlap: Alsó felében táj, előtérben két kalapos, korabeli öltözéket viselő gyalogos beszélget. Felső felében gótbetűs felirat: *Wass neues? / ist es Fried? / Ja; man ist des Krieges müd / und ist durch diesen Zug in Sachsen / der Güldne Friedd'raus erwachsen.* Hátlap: Felső felében a héber Jahve feliratú felhőből három sugárkéve tör elő, amely felé hat különböző korú és nemű személy emeli a kezét, fohászkodva. Alsó felében: Alt Ranstadt / 14/24 October / 1706. – Szignálatlan, 42 mm, 21,5 gr, ezüst.[91]

52. Az 1706-os altranstadti béke Sziléziára vonatkozó megállapodása, amelyet 1707. augusztus 22-én kötöttek meg és Boroszlóban 1709. február 8-án erősítettek meg. – Előlap: XII. Károly svéd király páncélos képe. Körirat: CAROL:XII D G SVEC GOTH VAND REX PROPUGNATOR FIDEI. *1 Reichsthlr. Nach alten schr. u. Korn.* Szignó: F.M. Hátlap: A kardos svéd oroszlán egy oszlopra támaszkodik, amelynek a tetején

fényudvarral övezett gyertya és jobbra-balra hajló pálmaág látható. Az oszlop talapzatának felirata: AUGUST / CONFES. Körirat: COLLAPSAM FORTITER / RESTITUIT. A kép alatti szelvényben: IN MEMOR TRACTAT ALTRANSTAD / 22 AUGUST. MDCCVII CONCLUSI, / ET BRESLAU D 8 FEBR / MDCCIX COM / PLETI. – 41 mm, 29 gr, ezüst.[92]

53. A hágai béketárgyalások megszakadása, 1709. Gúnyérem. – Előlap: Két udvari öltözetű lovag; az egyik tubákos zacskóból kínálja a másikat, aki viszont felfricskázza az előbbi orrát. FAITES VOUS CELA POUR M'AFFRONTER? Hátlap: Hasonló öltözetű férfi sugárzó napvilágnál baljában lámpással, jobbjában botjával motoz a földön. JE CHERCHE DU COURAGE POUR MON MAISTRE. – Szignálatlan, 32 mm, 14,4 gr, ezüst.[93]

54. Az utrechti békéért megnyíló kongresszus, 1712. január 18–29. Gúnyérem. – Előlap: Utrecht városának látképe a fényt sugárzó világítótoronnyal, a város felett az ULTRAIECTUM feliratot is átfogó szivárvánnyal. Körirat: SI IVBET ANNA NIMIS NON FIDIT BELGA COLORI. A kép alatti szelvényben: CONGREGATO 29 IAN. CONVENTVI / LEGATIONVM EVROPAEAE / PACIS STABILIS / SVASOR / D.D.D. Hátlap: Egy sáv osztja két felé, amelybe tükörírással a LONDINI felirat szerepel. Alsó felében a

trójai faló lábai közt kushadó belga oroszlán nézi a szárnyas földgömbön nyugvó libikókát, amelynek közepén a XIV. Lajos által az angol miniszereknek ajándékozott pezsgősüvegek helyezkednek el; egyik végén egy majom, amely SCHLUCK, SCHLUCK, SCHLUCK szavakkal iszik; másik végén a francia kakas az Írországot jelképező hárfát és egy pálmaágat tartva GLUCK, GLUCK, GLUCK kiáltással hívja a tyúkokat. Félkör-irata: IMBELLES FRVSTRA SVADENT BELLA. A hátlap felső felében a pálmát tartó gall kakas PAX, PAX, PAXot kiált. Vele szemben az angol oroszlán TORRIS feliratú pálmaággal lép előre, keresztezve a kakas pálmaágát; de a szablyát és WICHS feliratú pálmaágat tartó leopárd nem hallgat a kakas énekére és elfordul. RIGIDVS NON MITIS PACIFICATOR. – Szignálatlan, 43 mm, 28,6 gr, ezüst.[94]

55. Utrechti béke, 1713. – Előlap: Anna angol királynő babérkoszorús mellképe. ANNA D: G: MAG: BRI:/FR: ET HIB: REG. Szignó: I. C. Hátlap: Az előtérben Britanniát megszemélyesítő nőalak, jobbjában olajággal, baljában lándzsával és pajzzsal; tőle balra nyugodt tengeren vitorlázó hajók; tőle jobbra szántó-vető földművesek. A kép alatti szelvényben: MDCCXIII. Körirat: COMPOSITIS VENERANTVR ARMIS. – Johann Crocker műve, 34,5 mm, 22,9 gr, arany.[95]

56. Utrechti béke, 1713. – Előlap: A Béke bezárja Janus templomát, amelynek kapujához két harcos van láncolva. A kapun római számokkal a béke évszáma: ANNO / MDCC / XIII / TRAIECTUM. A Béke mögött Merkúr ül a földgömbön, bőségszaruval és hírnökpálcával, szószalaggal a kezében: EVROPAE PAX REDDITA. Hátlap: Európa ül a tengerparton, kezében bőségszaru és olajág; a nyugodt tengeren vitorlázó hajókat nézi. A kép alatti szelvényben: EUROPA. – Szignálatlan, 48 mm, 45 gr, ezüst.[96]

57. Utrechti béke, 1713. – Előlap: Felhőn elnyúlva fekszik Szaturnusz, az Idő; – kezében kasza és karika, alatta Utrecht városa. Körirat: QVASITAE TEM/PORA/ PACIS EVNT. A kép alatti szelvényben: FOEDERE ICTO. Szignó: D. WYS. Hátlap: Merkúr ül a pénzesládán, vele szemben két kovács fegyvereket tör darabokra pörölycsapásokkal és ekepapucsot kovácsol belőlük. Körirat: DIFFINGITE ARMA PAX EST. A kép alatti szelvényben: III EID APRIL / CICICCCXIII. – De Wys műve, 45 mm, 33,5 gr, ezüst.[97]

58. Utrechti béke, 1714. Gúnyérem a német birodalom elégedetlenségéről. – Előlap: Három egymásnak hátat fordító katona meztelen fenékkel a szükségét végzi egy fal mögött. Szájukból nemzeti hovatartozásukra utaló szócsíkokon: I AM PLEASE — SI VOUS PLAIT — IK MAEK MEE. Körirat: CONCORDIA RES PARVAE CRESCVNT. A kép alatti szelvényben: NOOT BREEK ISEN / PAX OU TREC 1713. Minden felirat tükörírással. Hátlap: A három katona felöltözve az előlapon keletkezett kupacot szemléli.

Az angol: FIE, WHAT IS THAT? A francia: SANS REGARD. A holland, még mindig pipázva: WAT! BEHAEGT U DAT? Körirat: DISCORDIA MAXIMA DILABVNTVR. A kép alatti szelvényben: DAT SOL IE HIR BEWISN / PAX IN TREC 1714. Minden felirat tükörírással. – Szignálatlan, 43 mm, 28,5 gr, ezüst.[98]

59. Rastatti béke, 1714. – Előlap: VI. Károly német-római császár babérkoszorús, köpenyes mellképe. CAROLVS VI D.G. / ROM. IMP. SEMP. AVG. Hátlap: A lehanyatló zászlók, földön heverő ágyúcső, ágyúgolyók, kardok, lándzsák közül kiemelkedik egy dúslombú olajfa. Körirat: MEDIIS GRESCEBAT IN ARMIS. A kép alatti szelvényben: PAX RASTATDIENS / A: MDCCXIIII. – Szignálatlan, 22 mm, 21 gr, arany.[99]

60. Rastatti béke, 1714. – Előlap: VI. Károly német-római császár babérkoszorús mellképe. CAROL VI D G ROM IMP S A G H N I H & B REX. Hátlap: Jahve neve ragyogja be a földgolyóra fektetett olajágat. Körirat: CONSTANTIA ET FORTITUDINE. A kép alatti szelvényben: PAX GERMANO GAL/LICA FIT RA/STADII. – Szignálatlan, 25 mm, 4,5 gr, ezüst.[100]

61. Rastatti béke, 1714. – Előlap: VI. Károly német-római császár babérkoszorús mellképe. Körirat: SIT MAGNO CAROLO SEX/TO TIBI GLORIA DAPHNES. (hibás 1704 chronosztichon!) Szignó: PH: ROETT: / IUN: F. Hátlap: Courtrai várúrnője, címerrel, olajfa-csemetével ülve nézi, ahogyan a német-római birodalmi címeres pajzsú Minerva Marson tapos. Körirat: VIRGINI PACIFERAE / CEDE MAVORS. – ifj. Philippe Roettiers műve, 52 mm, 45,4 gr, ezüst.[101]

62. Rastatti béke, 1714 – Előlap: A tárgyalásokat vezető Savoyai Jenő herceg (nyakában aranygyapjas rendi lánccal) és De Villars herceg (nyakában valószínűleg a Szentlélek-rend keresztje) szembenéző páncélos mellképe. Körirat: OLIM DVO FVLMINA BELLI. Szignó: N. Hátlap: Kis szárnyas angyal írja alá a terítővel leterített asztalon a béke-dokumentumot, mellette babérral egybefűzött-keresztbetett kardok és felfelé fordított sisak. Körirat: NVNC INSTRVMENTA QVIETIS. A szelvényben: MDCCXIV. Szignó: MB. – Georg Friedrich Nürnberger és Martin Brunner műve, 36 mm, 14,7 gr, ezüst.[102]

63. Rastatti béke, 1714. – Előlap: A Halak állatövi képe ívelt téglalap alakú keretben, melynek bal felső sarkában Jupiter bolygójele, jobb sarkában a Napé. Alatta a VI MARTII / A MDCCXIIII felirat a békekötés dátumát rögzíti. Körirat: IVNGVNTVR IVPPITER ET SOL. A szelvényben: PAX RASTADIEN/SIS. Hátlap: A békét megkötő követek: Savoyai Jenő herceg és De Villars herceg antik páncélzatban ülnek a pálmák alatt kezet fogva; lábuknál fegyverek. Körirat: CONVENERE DVCES PRO PALMIS IVNGERE PALMAS. – Ismeretlen nürnbergi mester műve, 44 mm, 29,5 gr, ezüst.[103]

64. Rastatti béke, 1714. – Előlap: Savoyai Jenő páncélos képe, nyakában aranygyapjas rendi lánccal, sisakján babérral. Körirat: EVGEN FRANC SABAVD SVMM CAES EXERC IMP. Szignó: MB. Hátlap: Szárnyas angyal hozza a Merkúr-botot, az ülő rajnai folyamisten felé. Körirat: NOMEN VIRTVTIBVS AEQVAS. A kép alatti szelvényben: MAGNO EVGENII CADVCEATORIS GENIO. Szignó: N. – Martin Brunner és Georg Friedrich Nürnberger műve, 43 mm, ezüst.[104]

65. Rastatti béke, 1714. – Előlap: Savoyai Jenő herceg egészalakos páncélos képe, baljában kard, jobbjában olajág. Körirat: SVFFICIT UNUS. A szelvényben: EX UTROQ SUMMUS. Mesterjegy: *. Hátlap: GLORIAE / IMMORATLI / EVGENII PRINCIPIS / VICTORIS PERPETUI / NUNQUAM VICTI / POSTQUAM / DERELICTAE A SOCIIS PATRIAE / INCREDIBILI PRUDENTIA / PACEM FECIT / RASTADII ANNO DIE 6 MARTII. – Philipp Heinrich Müller műve, ezüst.[105]

66. Rastatti béke, 1714. Francia gúnyérem a békében kétkedő németekről. – Előlap: Szalaggal övezett három liliomszál. Kettős körirat: *ist den lilien wohl zu trauen, weil sie lieblich an zu schauen, – solt auch unter ihren Schein, sonst etwas verborgen seyn.* A hátlapon: *was neües! / wird es Friede? / ist man des krieges / müde? / wer hat's denn aufs / Tapet gebracht / das man an Frieden / had gedacht?* – Szignálatlan, 32 m, 14,5 gr, ezüst.[106]

67. Rastatti béke, 1714. – Előlap: VI. Károly páncélos-koszorús mellképe, nyakában az aranygyapjas rendi lánccal. Szignó: * (mesterjegy). Körirat: CAROL. VI. D.G. ROM.IMP. S.A.G.H.H.& B.R.X. Hátlap: Repkedő sisakos géniusz, lefelé fordított bőségszaruval, amiből annak tartalma hullik ki. Körirat: POST BELLVM BELLARIA PACIS. A szelvényben: PAX RASTAD. / 1714. – Philipp Heinrich Müller műve, 26 mm, 6 gr, ezüst.[107]

68. Rastatti béke, 1714. – Előlap: Az antik nőalakként ábrázolt Constantia (Állhatatosság) bőségszarut tart. Körirat: CONSTANTIAE AVGVSTI. Szignó: V. Hátlap: A badeni őrgrófok kastélyának képe. Körirat: DAT PACEM RASTSTATT : PATRIE ESTVRBS ILLA QVIETIS. A szelvényben: MARTIVS EXPELLIT / PACIS FVNDAMINE MARTEM. Szignó: V. – Georg Wilhelm Vestner műve, 54 mm, ón.[108]

69. Rastatti béke, 1714. – Előlap: Hegyes tájban szunnyadó oroszlán, feje felett méhecskék repkednek. Felettük felhők, a háttérben fa. Körirat: FORTI DVLCE VENIT FORTI MEL FORTIS AB ORE. A szelvényben: IVD: CAP: XIV. / V. 14. Hátlap: A páncélba öltözött Mars bezárja a Janus-templomot. Körirat: IANVS A MARTE MENSE MARTIO CLVSVS. A szelvényben: PAX RASTADIENS. / Szignó: N. – Georg Friedrich Nürnberger műve, 43 mm, ón.[109]

70. Badeni béke, 1714. – Előlap: Baden városának látképe a Limmat folyóval, partján Mars, aki a vízbe dobja kardját (esetleg tisztítja a fegyvert?). Felül a város címerét és BADENA feliratú szalagot tartó puttó. Körirat: HAS TANDEM AD THERMAS FESSVS MARS ABLVIT ENSEM. Hátlap: VI. Károly német-római császár és Germánia esküre emelt kézzel, mellettük oltár, áldozati füst, felül Istenszem a felhőből előragyogó nap sugaraiban. Körirat: EXSOLVUNT GRATES CAESAR ET IMPERIUM. A kép alatti szelvényben: IANI TEMPLO BADENAE IN / ARGO VIA CLAVSO. – Szignálatlan, 49 mm, ón.[110]

71. Badeni béke, 1714. – Előlap: VI. Károly német-római császár és XIV. Lajos francia király antik páncélos, babérkoszorús szembenéző mellképe; a császár a kétfejű sast, a király a Bourbon -liliomot viseli vértjén. Körirat: FEL.TEMP.REPARATIO / CAROLVS VI.D.G. ROM.IMP. ET LVD.XIIII. D.G.FR.ET NAV.REX. Hátlap: A sason lovagló Jupiter és Apolló – aki mellett íj és lant lebeg - a meghasadt földgömböt szalaggal fogja össze. A földgömbön említett államok: ANGLIA HIS/PA/NI/A AFRICA SICILIA SARDINIA GALLIA ITALIA PODOLIA GERMANIA DANIA. Körirat: HIS IVNCTIS IVNGITVR ORBIS . A kép alatti szelvényben: VNA DVOS ITERATA DEOS / CONCORDIA STRIN. /GIT. – Szignálatlan, 43 mm, 43,82 gr, ezüst.[111]

72. Pozsareváci béke, 1718. – Előlap: VI. Károly német-római császár antik páncélos-köpenyes álló alakja; felette CAROL VI IMP felirat; kinyújtott, hadvezéri pálcás jobbja felett sugárzó napkorong, balkeze a hanyatló félholdra mutat. Körirat: SONNE STEHE STILL ZU GIBEON U MOND IM THAL AIALON. A kép alatti szelvényben: IOSVAE X V 12. Szignó: PHM. Hátlap: Pálmafán ülő sas, feje felett a sugárzó nappal és bagoly, felette a hold. A háttérben hegyes táj. DA WARD / FRIEDE 1 MACC XI. A kép alatti szelvényben: PASSAROWITZ / FRIEDE D 21 IVL / 1718. – Philipp Heinrich Müller műve, 28 mm, 11 gr, ezüst.[112]

73. Pozsareváci béke, 1718. – Előlap: I. György angol király babérkoszorús, antik páncélos mellképe. Körirat: GEORGIVS D G MAG BR : FR: ET HIB: REX F D. Szignó: IC. Hátlap: A király római császárnak öltözve, egy földgömbön Morea szigetére mutat, a gazdagon redőzött sátorlap mögött szigetes táj. A szelvényben: INTER GERMAN TURC / ET VENET / AD PASSAROWITZ / 1718. – Johann Crocker műve, 45 mm, 46,5 gr, ezüst.[113]

74. Pozsareváci béke, 1718. – Előlap: Szobortalapzat VI. Károly német-római császár páncélos mellképével díszítve, felette a Győzelem istennője olajágat és babérkoszorút tart; háttérben perspektivikus barokk kert. A szobortalapzat felirata: RHENI PA/CATOR ET / ISTRI / CAROL VI / R:I. A szelvényben: INDUCIIS TURCAE CON:/ CESSIS / MDCCXVIII. Hátlap: Belgrád, előtérben a Duna, felette felhők és sugarak övezte kereszt. A háttérben az erődítések fölé oszloppár emelkedik. Az előtérben a nádas folyóparton a folyam istene ül, baljában evezővel, jobbjával a folyót tápláló hordóra támaszkodik. Körirat: IN HOC SIGNO. Szignó: HH. – Heinrich Haffner műve, 44 mm, 34 gr, ezüst.[114]

75. Pozsareváci béke, 1718. – Előlap: A trónon ülő német-római császár előtt három békét kérő török térdel, a háttérben három íves kapu. Körirat: DABIMVS CAESARI QVAE SVNT CAESARIS. A szelvényben: PAX PETITA. Szignó: N. Hátlap: A koronás repülő sas térképet tart, rajta a felszabadított magyar területek neveivel: DONAV FL., THEYSS,

TEMESWAR, SAV, BELG./RAD, DRIN, SERVIA, MORAVA, WALACHIA, ALAVHTA, TIM. Körirat: SIC REDIT AD DOMINVM, QVOD FVIT ANTE SVVM. A szelvényben: PAX SANCITA PASSA/ROWIZ XXI. IVL. / MDCCXVIII. Szignó: MB. – Georg Friedrich Nürnberger és Martin Brunner műve, 43 mm, ezüst.[115]

76. Pozsareváci béke, 1718. – Előlap: VI. Károly német-római császár babérkoszorús, páncélos-köpenyes mellképe. Körirat: CAROLVS VI. D. G. ROM. IMP. SEMP. AVG. Szignó: V. Hátlap: A hírnökpálcás Merkúr a békeszerződést nyújtja át a császárnak. A békeokmányon: IN DVCI / CVM / HOSTI/BVS. Háttérben a legyőzött török térdel. Körirat: VICTOR NON ALIO SVBSCRIBIT PACTA COLORE. A kép alatti szelvényben: IN PACIS INDVCIAS DEBEL / LATO SVPPLICI HOSTI / GLORIOSE CONCES/SAS. Szignó: M. – Georg Wilhelm Vestner és Philipp Heinrich Müller műve, 49 mm, 44 gr, ezüst.[116]

77. Pozsareváci béke, 1718. – Előlap: A város látképe, felette a császári sas, karmai közt pálmaággal és karddal. Körirat: ELIGE ALTERVTRVM. A szelvényben a város címere. Mesterjegy: *. Hátlap: Babérkoszorúba foglalt felirat: OB / INDVCIAS / TVRCIS / CONCESSAS / MDCCXVIII. PASSAROVIZI / D. XXI. IULI. Szignó: M. – Philipp Heinrich Müller műve, 44 mm, 30,5 gr, ezüst.[117]

78. Pozsareváci béke, 1718. – Előlap: Két török a béke olajágával kezében, lábuknál keresztbe földretett kardjuk. Körirat: NVLLA SALVS BELLO PACEM TE POSCIMVS. A szelvényben: PAX PETENTIBVS / DATA. Mesterjegy: *. Hátlap: Kiszáradt, ágait vesztett fa egy pusztaságban, amelyre két beszakított, félholddal díszített török dobot aggattak. Körirat: ACCEPTA ACCEPTAE SVNT VERBERA CAVSA QVIETIS. A kép alatti szelvényben: PASSAROVITU XXI IYLU / A° MDCCXVIII. – Philipp Heinrich Müller műve, 32,5 mm, 15 gr, ezüst.[118]

79. Pozsareváci béke, 1718. – Előlap: VI. Károly német-római császár babérkoszorús, antik páncélos-köpenyes mellképe, nyakában az aranygyapjas rendi lánccal. Körirat: CAROLVS VI D G ROM IMP SEMP AVG. Hátlap: Antik öltözetű hadvezér, XVIII. századi hajviselettel, baljában hadvezéri pálcával, jobbjában lándzsával két elesett török harcos között áll, fegyvereiken tapos. Mintegy lándzsája hegyéből indul növekedésnek a kép felső részét beterítő, dúslombú olajág. A háttérben hegyen épült vár folyammal, amelynek nyugodt vizén gályák úsznak. Körirat: APTA PRIVS BELLO PACIS NVNC PARTVRIT VMBRAM. A kép alatti szelvényben: ROMULO AUSTRIACO / OB INDUCIAS CUM TURCIS PASSAROVITII / INITAS 1718 / HUMILLIME CONSECRAT / CASP. TEOPH. LAVFFER. – Georg Wilhelm Vestner és Philipp Heinrich Müller műve, 66,5 mm, 141,13 gr, ezüst. Létezett aranyozott bronz, bronz és ón változata is.[119]

80. Pozsareváci béke, 1718. – Előlap: VI. Károly német-római császár babérkoszorús mellképe. Körirat: IMP CAES CAROLVS VI AVG. ..... Hátlap: Bőségszarut (?) tartó női alak (Jólét?) babérkoszorút nyújt egy másik, hatalmas keresztet tartó nőalaknak (Hit Védelmezője?); a kereszt mögött pálmafa. A keresztre szegezett ovális pajzs felirata: DE /BARBAR / GENT. A kép alatti szelvényben: OB CHRIST POMOERI FINES / AMPLIAT ET SOCIOS DE/FENS MDCCXVIII 1718. – Benedikt Richter és Hieronymus Fuchs műve, 43,5 mm, 35,97 gr, ezüst.[120]

81. Bécsi béke a német-római császár és Spanyolország közt, 1725. – Előlap: VI. Károly babérkoszorús, páncélos-köpenyes mellképe. Szignó: De Gennaro f. Körirat: IMP: CAES: CAROLUS / DIVI LEOPOL: F: AUG:. Hátlap: Az antik harcosoknak öltözött Ausztria és Spanyolország kezet fognak, ehhez érinti Merkúr jobbjával a hírnökpálcát, mialatt a háború fáklyáját baljával maga mögé rejti. Körirat: CONCORDI / PACE LIGAVIT. A kép alatt kartusban: VINDOBONAE / 1725. – Antonio Maria De Gennaro műve, 55,5 mm, 52,5 gr, ezüst.[121]

82. Bécsi béke, 1725. – Előlap: VI. Károly német-római császár antik köpenyes mellképe. Körirat: CAROLVS VI. D.G. ROM. IMP. SEMP. AVG. Szignó: P.P.W. Hátlap: A Béke és a Hit antik nőalakjai olajággal, ill. ? Körirat: SILENTIO ET. FIDE ARBITRIS. A szelvényben: PAX INTER IMP: ET. HISP: / VIENNAE. PACTA / 1725. – Peter Paul Werner műve, 43 mm, 32,4 gr, ezüst.[122]

83. Második bécsi béke, 1731. – Előlap: II. György angol király babérkoszorúval. Körirat: GEORGIVS II D: G: MAG: BRI: FRA: ET . H: REX. F. D. Szignó: I.C. Hátlap: Neptun négy paripa által vontatott kocsiban a háborgó tengeren száguld, amelyet a felhőkből fúvó szelek nyugtatnak. Körirat: PRAESTAT. COMPONERE. A szelvényben: FOEDVS. VIENNENSE M.DCC.XXXI. – Johann Crocker műve, 47 mm, 45 gr, ezüst.[123]

84. Második bécsi béke, 1731. – Előlap: VI. Károly német-római császár páncélos-köpenyes képe, fején babérkoszorúval. Körirat: CAROLVS VI. D.G. ROM. IMP. S. AVG. PACATOR. ORBIS. Szignó: V. Hátlap: Dús lombú olajfa, amelyre négy címerpajzsot függesztettek; a háttérben Bécs városa, a Duna vitorlással. Körirat: REGNA LIGAT QUO CONGREGET ORBEM. A szelvényben: PAX VIENNAE SANCITA / A: MDCCXXXI. Szignó: N. – Georg Wilhelm és/vagy Andreas Vestner és Georg Friedrich Nürnberger műve, 43 mm, 29,6 gr, bronz.[124]

85. Fegyverszüneti megállapodás, Bécs, 1735. – Előlap: VI. Károly császár páncélos-babérkoszorús képe. Körirat: CAROLVS VI D G ROM IMP SEMP AVG. Hátlap: A Béke egy lenyesett koronájú olajfa új hajtását öntözi. Háta mögött sugárzó nap. Körirat: SPE RENA SCITURAE PACIS. A szelvényben: IN DUC PUBLIC MENS NOU 1735. – Szignálatlan, 44 mm, 29,2 gr, ezüst.[125]

86. Béke a Német-Római Császárság, a Francia, a Spanyol és a Szárd Királyság között, 1737. – Előlap: XV. Lajos és VI. Károly páncélos-babérkoszorús mellképe, amelyet az Egyetértés (CONCORDIA), a Szerencse (FAUSTINA) és az Állhatatosság (CONSTANTIA) erényét megszemélyesítő nőalakok lebegtetnek különböző hadiszerek (zászlók, kardok, dobok, ágyúcsövek, páncélok és sisakok) felett. XV. Lajos mellképe alatt: N.D. I OCT 1685. VI. Károly mellképe alatt: 15 FEB 1710. Körirat: DIE KÖNIGE DER HEERSCHAAREN SIND UNTEREINANDER FREUNDE. PS. 68.13. A szelvényben: CESSANTIBUS ARMIS / PUBLICO / FAUSTAE AC CONST. / CONCORDIAE / AUGURIO. Szignó: N. Hátlap: A kétfejű sas szívén SUUM SUIQUE felirattal, szárnyain a francia liliomokkal, baljában jogar, jobbjában a kardjára olajág tekeredik. A sas alatt fekvő hold, rajta PS 72.7. Szignó: P.P.-W. Háromsoros körirat: NICHTS IST SO GROSS, ES WIRD DURCH ZWITRACHT ENDLICH KLEIN, (a Bourbon liliom rajza) / NICHTS IST SO KLEIN, ES WAECHST DURCH EINTRACHT UNGEMEIN (a császári sas rajza) / NICHT ZWITRACHT, EINTRACHT NUR MUSS NUN UND EWIG SEYN (a Bourbon liliom rajza). – Paul Gottlieb Nürnberger és Peter Paul Werner műve, 56 mm, ón.[126]

87. Boroszlói béke, 1742. – Előlap: II. Frigyes porosz király páncélos mellképe. Körirat: FRIDERICVS D G REX BORVSS SILES VTR DVX SVPR. Hátlap: Az oroszlánbőrrel betakart bunkójára támaszkodó Hercules feje felett babérkoszorút tartó angyal; jobbra páncél és hadijelvények, amelyek felé olajágat nyújtó angyal repül. A háttérben Boroszló városa. Körirat: PAX GLORIOSA. A szelvényben: VRATISLAVIA / D XXVII IVN / MDCCXLII. – Andreas Vestner műve, 44 mm, 29 gr, ezüst.[127]

88. Boroszlói béke Ausztria és Poroszország között, 1742. – Előlap: Mária Terézia koronás-díszpáncélos mellképe. Körirat: MARIA THERESIA D.G. REG. HVNG. BOHEM. ETC. Hátlap: A béke felhőn ülve tartja jobbjában Ausztria, Magyarország és Poroszország címerét, baljában Merkúr-botot olajággal. Előtte két antik harcos tartja a meglán-colt Bellonát, a háttérben Boroszló városa, szántó paraszttal. Körirat: .FACTA FELIX GERMANIA PACE. A szelvényben: BRESLAV. / MDCCXLII. – Martin Holtzhey műve, 49 mm, 46 gr, ezüst.[128]

89. Boroszlói béke, 1742. – Előlap: Olajágat hozó galamb alatt a sziléziai és a magyar címer szalagcsokorral összekötve. Körirat: FRIEDE FRIEDE. A szelvényben: PUBLIC IN BRESLAV / D. 27. IUNII. Hátlap: Sugárzó Istenszem alatt: ES KOMT GOTT EH / WIR VNS VERSEHN / VND LAESSET VNS / VIEL GVTS / GESCHEN. – Szignálatlan, 32 mm, 11,5 gr, ezüst.[129]

90. Füsseni béke, 1745. – Előlap: Mária Terézia mellképe. Körirat: MARIA THERESIA ROM AVGVSTA REG HVNG BOH. Hátlap: A Béke – baljában olajággal – jobb kezével a zárt kapujú Janus-templomra mutat. Körirat: PULCHRUM DARE ORBI QUIETEM, SECULO PACEM SUO. A szelvényben: PACE INTER REG HUNG ET / ELECT BAVAR SIGNATA / XIX APR MDCCXLV. – Andreas Vestner műve, 45 mm, 28,9 gr, ezüst.[130]

91. Füsseni béke, 1745. – Előlap: Mária Terézia diadémmel és gazdagon díszített ruhában. Körirat: MAR: THERESIA. D:G: REG: HUNG: BOH: Szignó: I.D. Hátlap: A páncélos Minerva jobbjában lándzsával egy felhőn ül, baljával a Medúza-fős pajzsára támaszkodik. Alattuk a Föld. Körirat: ET MENTE ET ARMIS. A glóbusztól balra: 1745. Jobbra: I.D.F. – Jean Dassier műve, 54 mm, 83 gr, bronz.[131]

92. Drezdai béke, 1745. – Előlap: Mária Terézia, II. Frigyes Ágost szász választófejedelem és II. Frigyes porosz király mellszobra. Körirat: PACIFICATORVM GERMANIAE TRIAS. A szelvényben: NON SINE / NUMINE. Hátlapon: A mérleget tartó Igazságos-

ság, az olajágat felmutató Béke és a virágcsokros Jólét nyújt egymásnak kezet. Körirat: SPERATA TEMPORVM FELICITAS. A szelvényben: PACIS FOEDERE INITO / DRESDAE. XXV DEC. / MDCCXXXV. – Andreas Vestner műve, 44 mm, 28,75 gr, ezüst.[132]

93. Drezdai béke, 1745. – Előlap: A koronás porosz sas, mellén II. Frigyes porosz király névjelével (FR), karmában olajággal és jogarral. Körirat: POST PALMAS IN LUSATIA ET MISNIA. A szelvényben: VENIT VIDIT / VICIT. Hátlap: FRIDERICVS / MARIA THERESIA / ET AVGVSTVS / NOVA PACE / IVNGVNTVR. A szelvényben: D XXIV DEC. – G. W. K. műve, 31 mm, 9 gr, ezüst.[133]

94. Drezdai béke, 1745. – Előlap: Csatamező elesettekkel, közepén római hadijelvény formájú porosz sasos zászló, melyet az odarepülő angyal babérral és pálmával koronáz. Körirat: DER KESSELSDORFFER SIEG. A szelvényben: D. 15. DEC. Hátlap: Drezda városa felett repülő angyal, amely szövegcsíkot tart, rajta: FRIEDE AVF ERD. Körirat: BESCHLOS DEN SCHWEREN KRIEG. A szelvényben: ZU DRESDEN / D. 25. DEC. / 1745. – Szignálatlan, 32 mm, 11,5 gr, ezüst.[134]

95. Aacheni béke, 1748. – Előlap: A Béke bőségszaruval és olajággal a kezében áll, mialatt Aachen város istennője korsójával öntözi az olajágat. Körirat: PAX TERRA MARIQVE POPVLVS REDDITA. A szelvényben: AD AQVAS GRAN / D.XVIII.OCT. / A. MDCCXLVIII. Hátlap: Három grácia olajággal és babérral. Körirat: GRATIA INTER IMP.REGESQVE PACIFEROS GALLIARVM SVB ALP. ET BELGICAE STATVS REST. Szignó: P:PW. – Peter Paul Werner műve, 44 mm, 29,18 gr, ezüst.[135]

96. Aacheni béke, 1748. – Előlap: A bikán ülő Európa a kaszát tartó szárnyas Szaturnusztól két tégelyt kap. Körirat: SANANDIS EUROPAE VULNERIBUS. Szignó: I. – OE. Hátlap: Egy malom és egy nyomtató belseje, a háttérben az ablakon kitekintve alakzatban menetelő katonák, illetve hazatérő hajóhad látható. A kép felett: A MDCCXLVIII M OCT. Körirat: OCTAVA HOS TANDEM TRIBUIT VINDEMIA FRUCTUS. A szelvényben: PAX AQUISGR. – Johann Leonhard Oexlein műve, 44 mm, 29,3 gr, ezüst.[136]

Jegyzetek

1 Pax in nummis. Collection Le Maistre. Collection renommée et unique de Monnaies et Medailles se rapportant á la Paix. Octobre 1913. Amsterdam. Árverési katalógus. (tovább: Pax in nummis)

2 1648 – Krieg und Frieden in Europa. Ausstellungskatalog I–II. k. Münster – Osnabrück, 1998. (tovább: Ausstkat.) – A harmincéves háború békekötéseire, a vesztfáliai békerendszerre nézve további irodalmát ld. ugyanitt.

3 Theatrum Europaeum – Háborúk és békerendszerek 1648–1748. A Hadtörténeti Múzeum időszaki kiállítása 1998. október 26–1999. június 30. Rendezte: Cs. Kottra Györgyi, Kreutzer Andrea, Szoleczky Emese, Tóth Orsolya. A kiállításról többek közt ld. HK 1998/4.sz. 957–960. p.

4 *Gohl Ödön:* Budapest emlékérmei. I. rész. Buda 1686-iki visszavételének emlékérmei. Bp., 1899. (tovább: Gohl) id. r. 3. p.

5 *Galavics Géza:* Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet, Bp., 1986. (tovább: *Galavics*) id. r. 34. p.

6 Bauer, Wolfgang–Dümotz-Sergius Golowin Irmtraud: Lexikon der Symbole. 4. kiad. Wiesbaden, 1983. 73. p.

7 *Galavics* 31. p.

8 Spielwelten der Kunst. A bécsi Kunsthistorisches Museum időszaki kiállítása 1998. május 21–augusztus 2. Katalógusa: Wien 1998.; továbbá: *Haider, Edit–Rózsa, György:* Das „Gänsespiel" Josephs I. In: Laurus Austriaco-Hungarica. Literarische Gattungen und Politik in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Hrsg. Köpeczi, Béla–Tarnai, Andor. Budapest -Bécs, 1988. 275–300. p.

9 *Huszár Lajos–Pap Ferenc–Winkler Judit:* Erdélyi éremművesség a 16–18. században. Bukarest, 1996. (tovább: HPW) id. r.: HPW 108. p.

10 *Galavics* 43. p.

11 *Galavics* 109. p. Georg Hautsch magyar vonatkozású műveiről, a „histoire metallique" szerepéről, műfajáról sokat írt Huszár Lajos – ld. a Galavics-mű jegyzeteit. Hautsch mellett Galavics példaként hozza még a leydeni Jan Schmeltzinget, a nürnbergi Philipp Heinrich Müllert és Lazar Gottlieb Lauffert.

12 HPW 108. p.

13 Gondoljunk csak a Gyulafehérvárról Nagyenyedre átköltöző Bethlen-kollégium éremkollekciójára, vagy a gyulafehérvári Batthyaneum könyvtárral párhuzamosan gyarapodó pénz- és éremgyűjteményére, de létezett magángyűjteményként éremtára a XVII. században pl. Csepregi Ferenc kolozsvári tanárnak is. A XVIII. századra megszülettek az első rendszerező erdélyi éremkatalógusok is (Köleséri Sámuel, Martin Schmeizel). HPW 6–10. p. – Nem feledkezhetünk el I. Lipót császár és király vagy Savoyai Jenő herceg Európa-szerte híres gyűjteményeiről (Prinz Eugen und das barocke Österreich. Időszaki kiállítás 1986. április 22–október 26. Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums No. 170. Wien, 1986., hiv.r. 135–179. p.; tovább: Prinz Eugen), vagy Széchényi Ferenc éremgyűjteményéről sem.

14 Az alaprajzok elterjedése a röplapoknak köszönhető. (G. Etényi Nóra szíves közlése)

15 *Gohl* 7. p.

16 *Huszár Lajos:* A régi magyar emlékérmek katalógusa. I. Történeti érmek. 3. 4. Újkor (1705–1740). Bp., 1978. (tovább: Huszár) id. r. 7. p.

17 Az alábbi rész összeállításánál a következő forrásokat használtam: *Jankovics Marcell:* Jelkép-kalendárium, Bp., 1988. (tovább: Jankovics); *Szabó György:* Mediterrán míto-

szok és mondák. Mitológiai kislexikon. Bukarest, 1973.; *Seibert, Jutta* (szerk.): A keresztény művészet lexikona. Bp., 1986.; *Hoppál Mihály–Jankovics Marcell–Nagy András–Szemadám György:* Jelképtár. Bp., 1990.; *Ripa Cesare:* Iconologia. Bp., 1997. Első magyar nyelvű annotált kiadás, ford. Sajó Tamás. id.r.: 115–117. p. – Cesare Ripa lovag könyve először 1593-ban jelent meg; a 17–18. századi művészet legnagyobb hatású jelképszótára volt. Virágkorának több mint két évszázada alatt hét nyelven, közel negyven kiadásban terjedt el Európában és a tengeren túl. Előszeretettel forgatták a képzőművészek, a megrendelők és a nézők a reneszánsz és barokk allegóriák ábrázolásához, ezek értelmezéséhez ma is pótolhatatlan segédeszköz. (tovább: Ripa)

18 *Trencsényi-Waldapfel Imre:* Mitológia, Bp. 1960. (tovább: Trencsényi-Waldapfel) hiv. r.: 99. p.

19 *Lurker, Manfred* (szerk.): Wörterbuch der Symbolik. Kröners Taschenausgabe Band 464., Stuttgart 1979. (tovább: Lurker)

20 Gondoljunk csak Jákob és Ézsau, Dávid és Absolom esetére.

21 *Jankovics* 75. p.: március 1.: a Salius papok körmenete Mars égből hullott városvédő pajzsával és annak 11 másolatával (12 db volt, hogy minden hónapra jusson egy). Március 14.: az Equirria, a lovasszemle ideje, 17-én öltöttek tógát a felserdült ifjak, ez egyúttal katonaköteles korba lépésüket jelentette (Liberalia). 19-én, a hadivállalkozások hagyományos kezdőnapján a consul megrázta Mars szent lándzsáját. 19–23. közt Quinquatrus idején tisztították meg a télen berozsdásodott fegyvereket, ezt az ünnepet egyébként Minervának szentelték. 23-án próbálták ki a harci kürtöket (Tubilustrium), azaz ekkor hívták össze seregszemlére a hadköteleseket.

22 *Jankovics* 88. p.: A Mars bolygó egyiptomi neve „Vörös Hórusz", az indiai árják „az Égbolt Vörös Vadkanjának" nevezték. Népünk Vérszemű vagy Hadakozó csillag néven emlegette.

23 *Jankovics* 89. p.: A Mars bolygó egyik neve ógörögül „Püroeisz", azaz 'tüzes, heves', vele egy tőből ered a vasszulfid érc közismert neve, a pirit. Ugyanilyen alapon a vörösvasérc idegen neve, a hematit 'véres követ' jelent.

24 Ovidius Metamorphoses-ében XIV. 291. egyenesen a béke védelmezőjének, a hírnökök patrónusának nevezi. (hivatkozik rá: Lurker i.m.)

25 *Ripa* 77. p. – A leírásnál Ripa Apuleius Metamorphoses 10.30-ra hivatkozik. A leírt kép és az utalás forrása Baldini Mascherata 1565. 58.

26 Ripa szerint „a latinok a hírnökpálcát azért nevezték így, mert megjelenésére letűnt [cadeo] minden viszály, így a béke jelvénye volt." id. r.: 452. p. Lurker szimbólumszótára szerint a caduceus többek közt a mediátorok attribútuma is, békés tárgyalásokra utal.

27 *Vergilius* Georgica 1.18., *Herodotos* Historiae 8.55.

28 *R. Várkonyi Ágnes:* A rejtőzködő Murányi Vénusz, Bp., 1987. (tovább: R. Várkonyi 1987.) hiv.r.: 102–103. p., 216. p.

29 Eredetileg Amalthea kecske bőségszaruvá lett szarva. Zeuszt anyja, Rhea elrejtette, miután öt idősebb gyermekét Kronosz elnyelte. Amalthea táplálta a gyermek Zeuszt: egyik szarvából nektárral, a másikból ambróziával. – *Ripa*, 18. p., *Trencsényi-Waldapfel* 99. p.

30 Ld. még Cupido két kertjének leírását R. Várkonyi 1987. 166–167. p.

31 *Ripa* 357. p. – Talán e magyarázat segítségével értelmezhető az általam 4. sz. alatt bemutatott érem előlap-képe.

32 *Ovidius* Fasti 1.711.

33 Ripa azt is megjegyzi, hogy a babérággal tisztították meg magukat azok, akik megsértették az isteneket. – 103. p.

34 *Ripa* 17. p., 38. p. – Ripa A. Gelliusra hivatkozva a következő koszorútípusokat különbözteti meg: a babérból készült győzelmi koszorút, amelyet kitüntetésként adományoztak a kapitánynak vagy császárnak; a tarackfűből készült ostromkoszorút azok kapták, akik végveszély idején az egész hadsereget megmentették vagy áttörték az ellenség ostromzárát. A polgári koszorú tölgyből volt, azok nyerhették el, akik háború idején megmentettek egy római polgárt. id. r. – 41. p.

35 *Jankovics* 112. p. – A képnek nyelvi alapja van: a héberben a 'méh', a 'beszéd' és a 'lélek' szó közös tőről ered.

36 Ripa az együttes akarás vagy elutasítás szimbólumaként kezeli a vesszőnyalábot, melyek külön-külön törékenyek, de együttesen erősek és szilárdak. Hivatkozik Préd. 4.12-re és Sallustiusra: „Az egyetértés gyarapítja a kicsiket; a viszály a nagyokat is lerontja."

37 *Jankovics* 133. p. – Az olajütés elsősorban tavaszi munka. Az olajbogyószüret novembertől márciusig tart, de minél tovább marad a termés a fákon, annál magasabb lesz a magvak olajtartalma.

38 Az Ara Pacis az Augustusnak emelt békeoltár volt a rómaiaknál (Lurker i. m.)

39 Pax in Nummis 13. tétel, 5. p., képpel. – A II. Henrik francia és II. Fülöp spanyol király által Cambraitól kb. 25 km-re kötött béke emlékére.

40 Pax in nummis 79. tétel, 21. p., képpel. – A béke az első nordlingeni ütközetet (1634. augusztus 27–szeptember 6.) követte, s a protestánsok érdekeinek jobb érvényesülését célozta.

41 Pax in nummis 87. tétel, 24. p., képpel.

42 Pax in nummis 100. tétel, 28. p., képpel.

43 Pax in nummis 103. tétel, 29. p. – Az előlap képére: 85. zsoltár 11. vers: „Az igazságosság és a hűség találkoznak, az igazságosság és a béke csókot vált."

44 Pax in nummis 105. tétel, 29. p.

45 Pax in nummis 108. tétel, 29–30. p.

46 2Tim. 4.7: „Ama nemes harcot megharcoltam, hitemet megtartottam."

47 Pax in nummis 110. tétel, 30. p., képpel.

48 Pax in nummis 113. tétel, 31. p., képpel, *Ausstkat. I.* 227–228. p., képpel

49 Pax in nummis 115. tétel, 31–32. p.

50 Pax in nummis 120. tétel, 33. p., képpel.

51 Pax in nummis 121. tétel, 33. p., képpel.

52 Pax in nummis 117. tétel, 32. p., képpel.

53 Pax in nummis 118. tétel, 32. p., képpel.

54 147. zsoltár, A Mindenható himnuszának 14. verse: „Határaidat békében elrendezte, (s a búza javával táplált téged)."

55 Pax in nummis 126. tétel, 35. p., képpel.

56 Pax in nummis 128. tétel, 35. p., képpel. – 85. zsoltár: Ima békéért; 147. zsoltár: A Mindenható himnusza; 14. zsoltár: Az ember Isten nélkül; 46. zsoltár: Isten velünk...

57 Pax in nummis 130. tétel, 36. p., képpel.

58 Pax in nummis 133. tétel, 37. p., képpel.

59 Pax in nummis 141. tétel, 38. p., képpel.

60 Pax in nummis 142. tétel, 38–39. p. – Az érem képét közli *R. Várkonyi Ágnes* Europica varietas – Hungarica varietas.Tanulmányok. Bp. 1994. (tovább: R. Várkonyi 1994.) hiv. r.: 25. sz. kép

61 Pax in nummis 144. tétel, 39. p., képpel.

62 Pax in nummis 147. tétel, 40. p., képpel. – 85. zsoltár: Ima a békéért.

63 Pax in nummis 148. tétel, 40. p.

64 Pax in nummis 149. tétel, 40. p. – Az ünnepségekre vonatkozóan ld. még Gantet, Claire: Friedensfeste aus Anlass des Westfälischen Frieden (In: *Ausstkat.* II. k. 649–657. p.)

65 Pax in nummis 150. tétel, 41. p., képpel. – Ezen érem a Pax in Nummisban 153. tételként, 41. p. szereplő szögletes féltallér (csegely) változata: a hátlapon a város ovális címerpajzsa mellett még kettő azonosíthatatlan szerepel a GEDACHTNVS szó felett. A négy sarokban mindkét oldalon egyforma virágdísz. Utóbbi gyermekek számára készült, 49 mm, 16 gr., ezüst, aranyozott. – Az ünnepségre vonatkozóan ld. még Laufhütte, Hartmut: Das Friedenfest in Nürnberg 1650. (In: *Ausstkat.* II. k. 347–355.p.)

66 Pax in nummis 158. tétel, 42. p., képpel.

67 Pax in nummis 210. tétel, 52. p., képpel. – Jurriaan Pool festő és rézmetsző 1666–1745 közt élt! – A westminsteri béke 1654. április 15-én köttetett az angolok és a hollandok közt; május 2-án ratifikálták, 27-én hirdették ki Londonban.

68 Pax in nummis 216. tétel, 54. p., képpel.

69 Pax in nummis 220. tétel, 55. p., képpel.

70 Pax in nummis 254. tétel, 62. p., képpel., HTM 0558/É

71 Pax in nummis 270. tétel, 67. p., képpel.

72 Pax in nummis 301. tétel, 74. p. – A németalföldi Geldern tartományban levő városban február 5-én kötötték meg a békét.

73 Pax in nummis 309. tétel, 76. p., képpel.

74 Pax in nummis 319. tétel, 78. p., képpel. – A svédországi Lundban megkötött béke XI. Károly svéd király Balti-tenger feletti hatalomért vívott harcainak egyik állomása; ezt követően 1680-ban XI. Károly feleségül vette V. Keresztély dán király nővérét, Ulrica Eleonórát.

75 Pax in nummis 357. tétel, 88. p., képpel.

76 Pax in nummis 342. tétel, 86. p. – Muiden városa Hollandiában, Amszterdam mellett található.

77 Pax in nummis 361. tétel, 89. p.

78 Pax in nummis 367. tétel, 91. p., képpel.

79 Pax in nummis 368. tétel, 91. p., képpel.

80 Pax in nummis 369. tétel, 91–92. p., képpel közli: *Jungwirth, H.–Schulz, K.* (szerk.) Münzen und Medaillen des Österreichischen Heldenzeitalters 1683–1794. Az Europalia '87 rendezvény kapcsán az Osztrák Köztársaság és a Belga Királyság által védnökölt kiállítás katalógusa (tovább: Jungwirth-Schulz), hiv. r.: 395. tétel, 290–291. p.

81 Pax in nummis 390. tétel, 97. p., képpel; Huszár 569. sz., *Páró Elemér:* A török háborúk emlékérmei, Az Érem 1986/1. sz. 32–44. p, tovább: Páró) hiv. r.: 42. p. 305. tétel; HTM 0203/É.

82 Pax in nummis 392. tétel, 98. p., képpel; Huszár 571. sz., Prinz Eugen 9.23. tétel, 236. p., Páró 42. p. 308. tétel, képpel. HTM 20203/É – Az érem képét közli *R. Várkonyi* 1994. 24. sz.

83 Pax in nummis 391. tétel, 97. p. *Huszár* 564. sz., *Páró* 42. p. 302. tétel.

84 *Huszár* 567. sz. XXII. táblán képpel, *Páró* 42. p. 306. tétel – Leírását több ponton, a kép alapján módosítottam.

85 *Huszár* 570. sz. XXIII. táblán képpel, *Páró* 42. p. 307. tétel – Leírását több ponton, a kép alapján módosítottam.

86 *Huszár* 588. sz., Páró 42. p. 309. tétel.

87 *Kahler Frigyes:* A felszabadító háborúk legszebb érmei, Az Érem 1989/2. sz. 24–29. p.) hiv. r.: 29. p., képpel. Az érem képét közli *R. Várkonyi* 1994. 24. sz.

88 *Huszár* 574. sz. XXIV. táblán képpel. – A szerző nem írja, melyik békéről van szó. Leírását több ponton, a kép alapján módosítottam.
89 Pax in nummis 400. tétel, 99–100. p., HTM 0987/É. – Az emlékünnepélyt az 1555-ös augsburgi vallásbékére rendezték augusztus 10-én, ugyanebben az évben augusztus 13-án volt a höchstädti csata. Ézsaiás 65.: „... még be sem fejezik szavukat, már meghallgatom őket."
90 Pax in nummis 403. tétel, 100. p., képpel.
91 Pax in nummis 409. tétel, 102. p., képpel.
92 Pax in nummis 418. tétel, 104. p., képpel.
93 Pax in nummis 422. tétel, 105. p., képpel.
94 Pax in nummis 426. tétel, 106. p., képpel.
95 Pax in nummis 431. tétel, 108. p., képpel.
96 Pax in nummis 441. tétel, 111. p., képpel.
97 Pax in nummis 442. tétel, 111. p., képpel.
98 Pax in nummis 444. tétel, 112. p., képpel.
99 Pax in nummis 453. tétel, 114. p., képpel.
100 Pax in nummis 461. tétel, 116. p., képpel.
101 Pax in nummis 462. tétel, 116. p., képpel. – Courtrai=Kortrijk flandriai város.
102 *Popelka, Liselotte:* Eugenius in nummis. Kriegs- und Friedenstaten des Prinzen Eugen in der Medaille, A bécsi Heeresgeschichtliches Museum időszaki kiállításának katalógusa 1986. okt. 16–1987. jan. 7. (tovább: Popelka) id. r.: 186. tétel, 167. p., képpel., HTM 0233/É
103 *Popelka* 185. tétel, 166. p., Prinz Eugen 8.39. tétel, 206. p., HTM 0230/É (m.kir.ltsz. 34.100) – Miután 1713 április 11-én Franciaország minden szövetségessel békét kötött, VI. Károly császár 1714 tavaszáig folytatta a háborút, végül azonban békét kötött XIV. Lajossal. 1714. március 7-én éjjel a rastatti kastélyban Savoyai Jenő herceg és egykori ellenfele, Louis Hector de Villars herceg (1653–1734) aláírták a békeszerződést. Az érem asztronómiai vonatkozásait az adja, hogy ekkor a Jupiter bolygó és a Nap a Halak jegyében álltak, a bolygókkal a császárt és a királyt azonosították. Jó ómennek tartották a kortársak, hogy a békekötés napja Friedrich és Perpetua napja közé esett, ezért tartós békét reméltek tőle.
104 *Popelka* 187. tétel, 168. p., képpel.
105 *Popelka* 188. tétel, 169. p., képpel.
106 Pax in nummis 464. tétel, 117. p., képpel.
107 Pax in nummis 460. tétel, 115–116. p., HTM 1147/É (m.kir.ltsz. 26.888)
108 Pax in nummis 458. tétel, 115. p., HTM 0982/É (m.kir.ltsz. 6.785)
109 Pax in nummis 465. tétel, 117. p., HTM 0981/É (m.kir.ltsz. 34.101) – Bírák. 14.14.: „Eledel jött ki az evőből s édesség került ki az erősből." – Sámson találóskérdésére a válasz: 14.18.: „Méznél vajon mi édesebb, oroszlánnál mi erősebb."
110 Pax in nummis 477. tétel, 119. p., képpel., *Prinz Eugen* 8.41. tétel, 208. p., HTM 0980/É (m.kir.ltsz. 34.105) – Az argaui Badenben 1714. szeptember 7-én a Birodalom és Franciaország közt megkötött béke a spanyol örökösödési háborút zárta le.
111 Pax in nummis 472. tétel, 118. p., *Jungwirth-Schulz* 451. tétel, 356. p., képpel.
112 *Huszár* 758. sz. XXIII. táblán képpel, *Páró* 43. p. 316. tétel. – Józsué 10.12.: „Nap, állj meg Gibeon fölött s Hold, Ajjalon völgye fölött." (háttér-történet: az öt amorita király szövetsége, Palesztina déli részének a meghódítása). – 1Makk 11.52.: „És ismét béke honolt a birodalomban."
113 Pax in nummis 482. tétel, 120. p.

114 *Popelka* 249. tétel, 230. p., képpel.
115 *Huszár* 767.sz., Páró 44. p. 325. tétel, HTM 0264/É
116 Pax in nummis 483. tétel, 121. p., képpel, HTM 0262/É
117 Pax in nummis 485. tétel, 121. p., HTM 0266/É
118 Pax in nummis 486. tétel, 122. p., képpel, HTM 0258/É
119 *Páró* 43. p. 311. tétel, képpel, *Huszár* 753. sz. XXIII. táblán képpel. – Leírását több ponton, a kép alapján módosítottam. Az érmen mesterjegy vagy szignó nincs, így a hivatkozott szakirodalmat fogadtam el szerzőség tekintetében. Vélhetőleg a háttérben látszó táj Nándorfehérvár, azaz Belgrád Zimonnyal, amelyet 1717 augusztusában foglalt vissza Savoyai Jenő a töröktől.
120 *Páró* 43. p. 312. tétel, *Huszár* 754. sz. XXII. táblán képpel. – Hátlap-variánsa feliratmegoszlásban más, a pálmafa tövében a zászlók mellett kettétört szablyák, más jellegűek az öltözetek. Szignó: ÖXL – Christian Daniel Oexlein műve.
121 Pax in nummis 492. tétel, 123. p., képpel.
122 Pax in nummis 490. tétel, 123. p., HTM 0290/É (m.kir. ltsz. 25.080)
123 Pax in nummis 503. tétel, 126. p., HTM 0293/É – A békét március 5–16. közt kötötték Anglia, Franciaország, Spanyolország, Hollandia és a Német-Római Császárság.
124 HTM 0294/É (m.kir.ltsz. 34.133)
125 Pax in nummis 509. tétel, 128. p., képpel.
126 Pax in nummis 510. tétel, 128. p., *Prinz Eugen* 8.50. tétel, 210–211. p., HTM 2408/É (m.kir.ltsz. 16.910) – Noha 1735. október 3-án Bécsben már előzetes békét kötöttek, a véglegesítés a lengyel örökösödési háború befejezéséig, 1738. november 18-ig váratott magára. Így az érem a szerződés aláírása előtt keletkezett.
127 Pax in nummis 523. tétel, 132. p.
128 Pax in nummis 521. tétel, 131–132. p., képpel. Előlap-variánsa: *Jungwirth–Schultz* 458. tétel, 368. p. képpel.
129 Pax in nummis 525. tétel, 132. p. *Huszár* 804. tétel 13. p., HTM 0313/É (m.kir.ltsz. 18.491)
130 Pax in nummis 535. tétel, 134. p., *Jungwirth–Schultz* 469. tétel, 380. p., képpel. – A Lech folyó menti füsseni kastélyban írta alá III. József Miksa bajor választófejedelem a békét Mária Teréziával.
131 Pax in nummis 536. tétel, 134.p., HTM 0326/É (m.kir.ltsz. 34.148)
132 Pax in nummis 541. tétel, 135. p., *Jungwirth-Schultz* 463. tétel, 375. p., képpel.
133 Pax in nummis 548. tétel, 137. p.
134 Pax in nummis 547. tétel, 137.p. HTM 0325/É (m.kir.ltsz. 34.146)
135 *Jungwirth-Schultz* 474. tétel, 387. p., képpel. – A békét Franciaország, Hollandia és Anglia 1748. április 30-án kötötte meg, Ausztria október 18-án írta alá.
136 Pax in nummis 561. tétel, 140. p., képpel.

1. sz. melléklet

A MŰVÉSZ NEVE	*ÉLETRAJZI ADATAI*	*A TANULMÁNYBAN KÖZÖLT ÉRMEI*
Abeele, van P.	1622–1658 közt működő holland érmész[1]	*3*
Blum	brémai ?	*11,12*
Bonhorst, Johann		*19*
Boskam, Jan	nymwegeni származású, 1700–1708 közt Amszterdamban és Berlinben működő ismert németalföldi érmész és vésnök[2]	*35*
Brunner, Martin	*1659. febr. 28. Nürnberg, † 1725. nov. 9. Nürnberg. – J. J. Wolrab tanítványa, Boroszlóban, Prágában és később Nürnbergben dolgozott.[3]	*45, 48, 62, 64, 75*
Crocker (Croecker / Crocerv / Croker), Johann (John)	*1670 Drezda, † 1741 London. – Szász érmész, aki 1691 után Angliában élt, 1697-től a londoni pénzverde fővésnökeként. Ezidőtájt a hivatalos érmeket csaknem mind ő készítette.[4]	*55, 73, 83*
Dadler (Dattler), Sebastian	*1586. márc. 6. Strassburg, †1657. júl. 6. Hamburg. – Korának legjelentősebb német érmésze, rézmetsző. A harmincéves háború elől Augsburgba, 1632-ben Drezdából Nürnbergbe, majd Berlinbe, végül Hamburgba, 1634-ben Gdanskba települt. Már 1628-ban egyik érmét "Gott gebe, dass der goldene Friede blühe und die Waffen fallen" kívánsággal díszítette. – A prágai békét mint egy sziámi ikerpár egymás elleni küzdelmét ábrázolta.[5]	*2,4, 20, 24*
Dassier, Jean (Johann)	*1676. aug. 17. Genf, †1763. nov. 15. Genf. – Apja, Dominik D. a genfi verde vésnöke. Párizsban Mauger és Rottiers tanítványa, majd hazatérvén apjának segédkezett az éremvésésben és pecsétmetszésben. 1720 körül 72 francia királyról, majd a 24 reformátorról készült sorozatokat adta ki. Szokatlan gyorsasággal dolgozott. 1728 körül Angliába ment, ahol II. György éremmesteri helyet kínált neki, azonban ő elutasította, hogy szabadon munkálkodhasson angol királysorozatán.[6]	*91*
Fechter, Friedrich	1630–1648 közt Svájcban élő művész.[7]	*18*
Fuchs, Hieronymus	*1690 körül Augsburg, † 1751. febr. 15. Körmöcbánya. – 1714–29 közt a bécsi, 1729–51 közt a körmöci verde vésnöke volt; 1736–37-ben a cári udvar számára is dolgozott.[8]	*80*

Haffner (Hafner), Heinrich	*1660, † 1732 valószínűleg Nürnberg. - A szintén érmész Hermann H. fia.[9]	*74*
Hameranus (Hamerani) Johann(es) / (Giovanni Martino)	*1646. febr.10. Róma, †1705. jún. 28. Róma. – A bajor Hammerskirchenből elszármazott olasz éremművész család legjelentősebb tagja. Apja, Albert H. a római pápai verde vésnöke. Ő maga is pápai szolgálatban állt mint érmész, VIII. Sándor, XII. Ince, XI. Kelemen stb. udvari művésze. Fiai is folytatták a családi hagyományt.[10]	*32*
Hautsch, Georg	*17. sz első fele, †1745 előtt Bécs. – 1679-től Nürnbergben, 1712-től Bécsben dolgozott.[11]	*41, 43*
Holtzhey, Martin	Ulmi érmész, aki Amszterdamban telepedett le. Működésének virágkora 1748 körülre tehető.[12]	*88*
Höhn, Johann	*1637, †1693. – Gdanski művész.[13]	*5, 23*
Karsteen, Arvid	*Karskoga, † 1718 Stockholm. – Párizsban majd Londonban J. Roettiersnél tanult. Drezdai és berlini meghívás után hazatért Stockholmba. 1692-ben nemességre emelték. Svédország, Dánia, Braunschweig és Holstein részére dolgozott. Különösen portrékban volt nagyon sikeres. Érmeken kívül miniatűröket is festett.[14]	*50*
Ketteler, Engelbert	Münster érmésze volt 1636–1661 között. Számos keresztelési medált is készített a mintegy 79 követ és családtagjaik keresztkomaságba keveredése alkalmából, továbbá a követek ill. a város részére „békepfennigeket" aranyból és ezüstből. Utóbbiak közül a Silvius Italicustól idézett PAX OPTIMA RERUM a legismertebb.[15]	*9, 13, 14*
Kittel, Johann	*1656 Namslau, † 1740. nov. 25. Boroszló. – Érmész és címermetsző.[16]	*42*
Luder, Jean (Johann)	1683 körül Hollandiában, később Angliában élt érmész, 1710 körül van rá még utalás. Sok érmet készített III. Vilmos angol királynak és III. János György szász választófejedelemnek.[17]	*36*
Mauger, Jean	*1628 körül Dieppe, †1722 Párizs. – Korának egyik legelismertebb, legkeresettebb érmésze.[18]	*6*
Müller, Philipp Heinrich	*1654. okt. 2. Augsburg, † 1719. jan. 17. Augsburg. – Augsburgi érmész, aranyműves, pecsétmetsző művész. Szinte minden európai udvarnak dolgozott, de túlnyomórészt Nürnbergből, ahol élt.[19]	*40, 65, 67, 72, 76, 77, 78, 79*
Nürnberger, Georg Friedrich	*1682 Nürnberg, † 1724 Nürnberg. – Valószínűleg Georg N. városi éremmester fia.[20]	*39, 45, 48, 49, 62, 64, 69, 75, 84*

Nürnberger, Paul Gottlieb	1709-től a nürnbergi éremmester segédje, 1721-től annak ajánlásával nürnbergi éremmester.[21]	*86*
Oexlein (Oexl), Christian (Christoph Daniel)	Érmész és drágakőmetsző, aki 1720 körül Nürnbergben ügyes művész hírében állt. 1737-ben még élt Regensburgban.[22]	*80*
Oexlein / Oechsel, Johann Lorenz / Leonhard	*1715 Nürnberg, †1788 Nürnberg – érmész és drágakőmetsző Christian Oexlein tanítványa, 1735-től Bécsben Richter és Gennaro oktatja. 1737-től Nürnberg város éremmestere. Dolgozott a lengyel királynak, a szász választónak, ennek udvari érmésze 1759-ben. Bayreuthban, 1760-ban würzburgi hercegérsek alkalmazásában áll, 1763-tól Fuldában dolgozik, a korábbiak megtartásával.[23]	*96*
Poggini, Giovanni Paolo (Gianpaolo)	*1518. márc. 28. Firenze, † 1582 Madrid. – Firenzei aranyműves és érmész, aki később Brüsszelben, végül 1558-tól Spanyolországban II. Fülöp spanyol király udvari művészeként dolgozott.[24]	*1*
Richter, Bengt (Benedikt)	*1670 Stockholm, † 1735. ápr. 8. Bécs. – Karsteen tanítványa és stockholmi érmész. Később Párizsban XIV. Lajos francia uralkodónak dolgozott, majd London és Berlin után 1712–13-tól a bécsi császári udvar szolgálatában állt mint pénzverdei fővésnök.[25]	*80*
Roettiers, Philippe ifj.	*1640 †1718. – Nagyhírű, az angol udvarral is kapcsolatban álló antwerpeni művészcsalád leszármazottja; a család 17 tagja generációkon keresztül éremművészettel foglalkozott. Ő maga Flandriában működött.[26]	*61*
Schneider, Christoph / Christof	A koppenhágai udvar érmésze a 17. sz. második felében.[27]	*34*
Soldani (-Benzi), Massimiliano	*1658, † 1740. febr. 23. Montevarchi. – Nemesi családból származó firenzei érmész és bronzöntő. XI. Ince pápának, Krisztina svéd királynőnek és a francia királynak dolgozott.[28]	*47*
Vestner, Andreas	*1707 Nürnberg, † 1754 Nürnberg. – Georg Wilhelm V. fia és tanítvány-munkatársa, ennek halála után Nürnberg város érmésze.[29]	*84, 87, 90, 92*
Vestner, Georg Wilhelm	*1677. szept. 1. Schweinfurt, † 1740. nov. 24. Nürnberg. – Trierben, Weimarban és Berlinben élt; majd pénzvésnökként – érmészként Nürnberg város szolgálatába állt, a würzburgi püspök és a bajor udvar érmésze. 1628-ban császári privilégiumot kapott ún. „Schaumünzék" előállítására. Élete vége felé mézeskalácskészítőként is ismert.[30]	*68, 76, 79, 84*
Wermuth, Christian	*1661. dec. 16. Altenburg, † 1739. dec. 3. Gotha.	*44*

	– Drezdában tanult, 1686-tól a gothai verde vésnöke. 1699-ben császári engedélyt nyert saját házában érmek vésésére. 1703-tól a porosz király érmésze, de dolgozik a berlini udvarnak is. Nagyon produktív művész: mintegy 1300 érme között császári, pápai sorozatot és számos, a török háború eseményeit megörökítő darabot találunk.[31]	
Werner, Peter Paul	*1689 Nürnberg, †1771 Nürnberg[32]	*82, 86, 95*
Wys, de	1717-ben a reformáció ünnepére is készített érmet.[33]	*57*

Jegyzetek

1 *Nagler, G. K.:* Neues allgemeines Künstler-Lexikon....Lipcse, 1835–52. I–XXV. kötet (tovább: Nagler) hiv.r.: I. k. 4. p.
2 *Nagler* II. k. 111. p., *Popelka* 55. p.
3 *Nagler* II. k. 226. p., *Popelka* 37. p.; *Hlinka, Jozef:* Medalierstvo na Slovenska, Bratislava 1976. (tovább: Hlinka) hiv. r.: 69. p.; Művészeti Lexikon I–IV. k. Bp. 1981–84. (tovább: ML) hiv. r.: I. k. 317–318. p.
4 *Nagler* III.. k. 334. p.; *Gosztonyi József–Mészáros István:* Magyar és magyar vonatkozású érmek mesterjegyei. Bp. 1990. (tovább: Gosztonyi-Mészáros) hiv.r.: 210. p.; ML I. k. 453. p.
5 *Nagler* III. k.366. p.; Ausstkat. I. 181. p. ML I. k. 490. p.; *Waissenberger, Robert:* Schausammlung Historisches Museum der Stadt Wien. Wien, 1984. (tovább: Schausammlung) hiv.r.: 106.p. – A prágai békeérem képét közli: *Langer, Herbert:* Hortus Bellicus. Leipzig, 1978. előzék-, ill. hátlapján.
6 *Nagler* III. k. 413. p.; ML I. k. 504. p.
7 *Nagler* IV. k. 475.
8 ML II. k. 160. p.; *Hlinka* 71. p.
9 *Popelka* 230. p.; *Nagler* VI. k. 260. p.
10 *Nagler* VI. k. 295–297. p.; ML II. k. 340. p.
11 *Popelka* 31. p.; *Nagler* VI. k. 356. p.; *Gosztonyi–Mészáros* 219. p.; ML II. k. 353. p.
12 *Nagler* VII. k. 85. p.
13 Pax in Nummis 29. p.; *Gosztonyi–Mészáros* 221. p.
14 *Nagler* VII. k. 384. p.
15 Ausstkat. I. 195-196. p.; 227–228. p. – Titus Caius Silvius Italicus (*25-†101) ázsiai proconsul „Punica" c. 17 énekes eposza a második pun háborúról. Idézett rész: XI. ének 592. sor. (Ókori Lexikon IV. k. 789. p.)
16 *Popelka* 31. p.; *Nagler* VII. k. 473. p.; *Gosztonyi–Mészáros* 223. p.; ML II. k. 644. p.
17 *Nagler* IX. k. 81. p.; *Popelka* 29. p.; Schausammlung 134–135. p.
18 *Nagler* IX. k. 486. p.; *Popelka* 52. p.
19 *Popelka* 169. p.; *Nagler* XI. k. 108. p.; *Gosztonyi–Mészáros* 231. p.; ML III. k. 407. p.
20 *Popelka* 64. p.; *Nagler* XI. k. 391. p.
21 *Nagler* XI. k. 431–432. p.; *Gosztonyi–Mészáros* 233. p.
22 *Nagler* XI. k. 391. p.
23 *Nagler* XI. k. 431–432. p.; *Gosztonyi–Mészáros* 233. p.

24 *Nagler* XIII. k. 60. p.; ML III. k. 784. p.
25 *Popelka* 196. p.; *Nagler* XIV. k. 430. p.; *Gosztonyi–Mészáros* 237. p.; *Hlinka* 54, 70, 71. pp.
26 *Nagler* XV. k. 61. p.; ML IV. k. 86. p.
27 *Nagler* XVII. k. 376. p.
28 *Nagler* XIX. k. 53–54. p.; *Gosztonyi–Mészáros* 242. p.; ML IV. k. 303. p.
29 *Nagler* XXII. k. 496. p.; *Hlinka* 70. p.
30 *Nagler* XXII. k. 497. p.; *Gosztonyi–Mészáros* 245. p.; *Hlinka* 70, 71, 72. pp.; *Popelka* 161. p.
31 *Popelka* 65. p.; *Gosztonyi–Mészáros* 248. p.; Ooder den Oranje boom – Niederländische Kunst und Kultur im 17–18. Jahrhundert am deutschen Fürstenhöfen. Katalogband. *Krefeld*, 1999. 329. p., 397. p.
32 *Gosztonyi–Mészáros* 248. p.; ML IV. k. 733. p.; *Popelka* 199. p.
33 *Nagler* XXV. k. 125. p.

Resüme

The rulers and the representatives of power were keen on immortalising not only the events of their wars but the peace-treaties settling them, too. The present essay was written in 1998 as a preliminary study to the exhibition "Theatrum Europaeum – Wars and Peace-treaties 1648–1748" of the Hungarian Military History Museum commemorating the 350th anniversary of the peace of Westphalia. It gives a selective outline of commemorative medals issued for the treaties of Westphalia (1648) and the peace of Aachen (1748). The emphasis was laid on the analysis of the symbolism represented by the medals, which transmit several possibilities of meaning, involving ancient mythology, Christianity and astrology, too. The second part of the essay puts the analysis into practice by introducing medals connected to the world history of the era – pieces difficult of access in Hungarian scientific literature. The appendix includes the biography of the makers of the medals.

Die Herrscher und die Repräsentanten der Macht verewigten nicht nur allzu gern ihre Kriegsereignisse, sondern auch die mit ihren Namen verbundenen Friedensschlüsse.

Die Abhandlung entstand urspünglich als ein Vorstudium zur Ausstellung "Theatrum Europaeum – Kriege und Friedensysteme 1648–1748" des ungarischen Militärgeschichtlichen Museums im Jahre 1998, als man sich europaweit an den 350. Jahrestag des den Grund für das moderne Europa legenden Westfälischen Friedens erinnerte. Der Beitrag – natürlich ohne Anspruch auf Ausführlichkeit – bietet einen Überblick von den Friedens- und Gedenkmedaillen eines Jahrhundertes vom Westfälischen Friedensschluss (1648) bis den Frieden von Aachen (1748). Ein besonderer Nachdruck wird auf die Analysierung der Symbolik der Medaillen gelegt, weil wie die Flugblätter oder die Stiche, auch die Medaillen entfalten verschiedene Schichte der Sinngebung, übermitteln allegorische Gestalten, Figuren der antiken Mythologie, sowie christlichen Symbolik und auch astrologische Hinweise. Der zweite Teil der Abhandlung stellt die Problematik der Symbolik der Medaillen an konkreten Beispielen dar, welche mit den Ereignissen der Weltgeschichte der gegebenen Zeitperiode verbunden und in der ungarischen Fachliteratur schwer zugänglich sind. Der Anhang enthaltet die biographischen Daten von Künstlern der Medaillen.

Tompos Lilla

Egy történelmi esemény tükröződése a viseletben

A 18. századi magyarországi viselet tanulmányozásakor szerencsés helyzetben vagyunk, a múzeumok gazdag tárgyi emlékanyagot őriznek. A Magyar Nemzeti Múzeum Textilgyűjteményében teljes női és férfi öltözékek vagy azok egy-egy darabján kívül – vállfűzők, mellények – öltözék-kiegészítők – párták, főkötők, sapkák, süvegek, tarsolyok, övek, legyezők, cipők – mind megtalálhatók. A műtárgyak mellett írott és képi források, a század végétől kezdve divatlapok is rendelkezésünkre állanak.

E dolgozat vizsgálódásának egyetlen szempontja, a történelmi események valamelyike hatással volt-e a magyar viseletre, ha igen, milyen mértékben és milyen módon változtatta meg azt. Ez különösen érdekes számunkra – hiszen míg a kor történet –, és szépírói az idegen hatásoktól féltik nemzeti viseletünket, korholnak nőket, férfiakat egyaránt divathóbortjaikat gúnyolva[1], – az emlékanyag lassú változásról tanúskodik, a férfi és a női viseletet a nemzeti tradíció és a nyugat-európai divat együttes hatása egyaránt sokrétűen alakította. A nemesség és a gazdag városi polgárság akár magyar, akár más nemzetiségű volt is, saját identitásának megőrzését látta abban, hogy bizonyos ruhadarabokhoz ragaszkodott[2]. Tették mindezt akkor, amikor az Európában uralkodó francia divat legfőbb jellegzetessége annak gyors változása volt.

Franciaország a vezető szerepet a ruhadivat terén már a 17. század második felétől kezdve kivívta magának. A királyi manufaktúra részévé vált lyoni selyemszövő műhely az udvar megrendelései és az uralkodótól kapott engedmények nyomán a 18. századra Európa legjelentősebb selyemszövő központjává vált. Textiltervezői közül többet név szerint ismerünk, a minták tervezésének és gyártásának időpontját, illetve időhatárait a ránk maradt rajzok és selyemszövetek alapján határozták meg a huszadik században[3]. A női és a férfi divat egyaránt könnyedebb volt ekkor, mint a korábbi századokban. Textíliájuk színes selyem, könnyű csipke – ennek téli és nyári változatát is viselték –, de ekkor lesznek igazán divatossá az indiai vásznak ihlette franciaországi virágmintás nyomott textíliák is. Királyok, kegyencnőik és királynék – közülük e szempontból kiemelkedik XVI. Lajos felesége Marie Antoinette –, tudatosan irányították a divatot[4]. Szabók, kalaposok, parókakészítők újabb és újabb ötletei követték egymást, igyekeztek minél meghökkentőbb, fantáziadúsabb, merészebb terveket létrehozni. Ihletet a körülöttük lévő világ bármely területéről meríthettek; a rousseaui filozófiából[5], a technikai felfedezések által megalkotott csodamasinákból, regények vagy színdarabok hőseinek öltözékéből, a napi politikából – és mesterségüknek megfelelően alakították a főkötőket, frizurákat, az egész öltözéket, vagy annak csupán egy-egy részletét[6].

A magyar történelem eseményei közül a szent korona hazahozatala váltott ki akkora lelkesedést és egész évben tartó ünneplést,[7] hogy hatása a férfi és a női viseletben is tükröződött. II. József – hogy a koronázási eskü ne korlátozza szabad uralkodói elhatározásában – magát ugyan meg nem koronáztatta, de a koronát Pozsonyból – ahol 1608 óta őrizték –, 1784-ben Bécsbe szállíttatta. Uralkodása során a rendi és nemzeti hagyományoknak ellentmondó intézkedéseire – közigazgatási reform, népszámlálás, adóztatás, a német nyelv hivatalossá tétele – a nemesség folyton növekvő elégedetlenséggel reagált. Életének utolsó napjaiban rendeleteinek többségét visszavonta, és a koronát pompás külsőségek közepette visszaszállították.

„*1790. február 17-dikén szerdán Gróff Pálffy Károly főkancellár úr és a haza bárói a Kints tartó Házba*" mentek, ahol a klenódiumokat az üveg almáriumból kivették és a régi,

vörös bársonnyal borított tartó ládájába tették. Másnap reggel három aranyos, hatlovas, üveges hintó – legszebbikébe téve a koronát –, lovas nemesi testőrök kíséretében Magyarországra indult.[8] Örömmel üdvözölték ezt az eseményt Bécsben is[9], a határon trombita harsogás, ágyuk durrogása, örömujjongás közepette a *„pozsonyi felsőbb és alsóbb rendű magyarság"* küldöttsége fogadta a menetet. Báró Perényi Imre esztergomi kanonok magyar nyelven üdvözölte *„Koronánk ' Méltóságos Őrzőit"* akik *„hazánk bujdosó Kintsét-Frigynek Szekrényét"* hazaszállítják.[10] Míg Budára értek három megállóhelyen időztek; Köpcsényben a herceg Esterházyak várában, Győrben és az esztergomi érseki rezidenciában.[11] Az esztergomi vármegye ünneplésre kivonuló csoportjai a majdani nemzeti trikolór színeibe öltöztek; a fegyveresek és az érsek katonái mind egyforma zöld ruhában, háromszáz fehér köntösben lévő leány, hajukban rózsaszín – veres – pántlikával,[12] kezükben égő viaszgyertyával álltak két sorban a menetet várva a város szélén. Budára február 21-én délután 4 órakor érkeztek. (1. kép) *„Elől mentek azok, kik a koronát általvették a vármegye szélénél; azután a kunok, jászok és kecskemétiek török sippal, a szent-endrei és óbudai lovasság. Buda városa lovasai; a pesti tanács kocsikban; a vármegye deputatusi is kocsikon, sokféle ruhákba öltözött nemes lovasok. Ezeket követte a korona, mellette 6 gárdista, utánna a palatinus zászlóalja. Azután a koronaőrzők hintója, s a kisérő nemesség; A királyi palotához érvén, 6 kirendelt nemesek vitték fel a korona ládáját a palota nagy szálájába s helyheztették egy 3 grádics magasságu, veres bársonnyal bevont helyre."*[13]

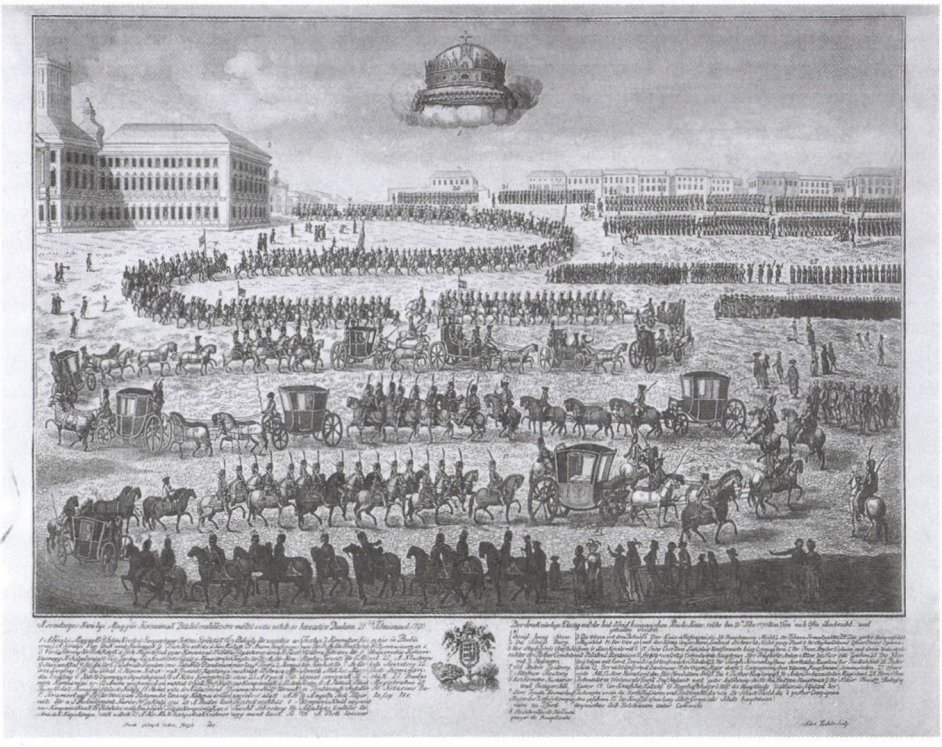

1. A szentséges Királyi magyar Koronának Bétsből emlékezetre méltó vissza vétele és bévezetése Budára 21-dik februárius h. 1790. Tischler Antal metszette rézbe.
(MNM MTKcs. tulajdona)

Az ország lakossága egész évben ünnepelt, a városok polgárai és előkelőségei az út folyamán mindenütt nemzeti díszben, meleg üdvözlő szavakkal fogadták a szent koronát.[14] Erdélyben ahol a menet elvonult, a házak ablakaiban az eseményhez kapcsolódó dekorációk, képek és erre az alkalomra szerzett versek jelentek meg. A processuson részt vevők díszbe öltözve, zeneszó mellett érkeztek, *a nagyváradi lakosok lóháton mind királyszín* – veres – *tafotával borított süvegekben, kócsagtollasan.*[15]

A korona őrizetére Budára vonult a vármegyei lovas bandériumok 60–80 fős serege és kéthetes váltásokban követték egymást. Uniformisuk nemzeti hagyományokat őriz, a korszak huszártiszti és nemesi öltözékéből egyaránt merít; színes posztóból varrott, zsinórral gazdagon díszített rövid dolmányukat, szőrmeszegélyes mentéjüket és a szűk huszárnadrágjukat a toll-forgós kalpag és az ország címerével kivarrott tarsoly egészítette ki[16].

Az asszonyok és leányok sem maradtak el cifrálkodásban a férfiak mögött, arany forgós, kócsagtollas, vitézkötéssel meghányt – egyesek fekete, mások veres bársony – kalpagban, kurta, aranypaszományos sötét kék mentében vonultak a határra a korona üdvözlésére – „mintha mindben Dugonits Etelkája elevenedett volna meg"[17]. Honnan ered az öltözék ötlete nem tudjuk, azt azonban ezúttal a kor történetírójának forrásértékű soraira támaszkodva bizton állíthatjuk, hogy ezúttal is a főnemesség asszonyainak öltözetét vették mintául[18] – és az év folyamán az egész országot meghódította az ünnepre megálmodott díszruha. Elterjedtségét a Kanczellári Levéltár megjegyzései is bizonyítják; *„Az asszonyi nem vetélkedék a miénkkel a nemzetiség külső jelenségei viselésében, s a párisi lipántok helyett asszonyságaink fekete csipkés kontyokat vevének fel, leányaink pártákat, s derekaikat vállakba szoríták s kötényt kötöttek. A gazdagok nyakukon, mellükön, karjaikon kívül még kötényeiket is elhintették gyöngyfűzéreikkel és aranylánczaikkal, posztóból varratták zöld mentéiket, fehér mellényeiket, veres szoknyáikat, s fekete bársony csákócskát nyomtak fejeikre. Csak az a hija volt, hogy kardot kössenek."*[19] Ezt a díszruhát láthatjuk az 1790. év eseményeit elbeszélő kötet illusztrációjaként, képaláírása *„Illyen öltözetben jelentek meg némely Magyar Fö Asszonyságok az Ország Szélén a' Bétsböl Haza jövő Koronának fogadására"* igazolja azt a korábbi feltevést, hogy azok valóban erre az alkalomra készültek. (2. kép) Czetter Sámuel a Bécsben dolgozó mester ezzel a művével megalkotta az első magyar divatrajzot.[20] Feltételezhetjük, hogy ismerte a korszak hasonló céllal készült munkáit, talán a *„Journal Mode et du Goût"* 1790 február 25-én megjelenő lapját is, melyhez a nőalak sziluettjét és a ruha szabásvonalát is bátran hasonlíthatjuk. A divatlapon a francia forradalom utáni időszak egyszerű ruhadarabjait láthatjuk, a nőalak magas fekete cilindert, kék-fehér csíkos, ívelten szabott, hátul derékon ráncolt kabátkát, karakót visel, kékkel szegett fehér szoknyája alól kivillan a cipője orra. A magyar asszonyon a szoknya szabásvonala tökéletesen a francia minta mása, karakó helyett a huszárviselet ihlette zsinóros mentét hord, a cilindert fekete, tollforgós, magas kalpaggal helyettesíti. Ez a dekoratív fejfedő a német rajzolók tetszését is megnyerte, ez év májusában a „huszárfőkötő"-t, a „Bonnet à la Houssard"-t a „Journal des Luxus und der Moden" divatlap olvasóinak is ajánlotta.[21]

Bizonyára megjelent a korona ünnepén báró Orczy Jánosné Halassy Franciska is, erre a jeles alkalomra varrathatta zöld, arannyal zsinórozott, szőrmével szegett mentécskéjét. A ruhadarabot olyannyira kedvelte, hogy magát – kicsi fiával együtt – ebben festtette le. Fehér, könnyű textíliából készült ruhát viselt hozzá, mély dekoltázsát a 18. században divatos lenge, kis méretű kendőcske, a fichu takarja. Fejfedője huszár kalpag helyett a magyar asszonyok tradicionális dísze, a gyöngyös főkötő.[22] (3. kép.)

Tudomásunk szerint- egyetlen példánya maradt ránk a fent idézett női mentének, azt az Iparművészeti Múzeum Textilgyűjteményében őrzik. Világoskék taftselyemből készült, hosszú ujjának kézelője visszahajtott, egykori – fehér? – szőrme díszéből mára csupán apró

2. Illyen öltözetben jelentek meg némely Magyar Fő Asszonyságok az Ország Szélén a' Bétsből Haza jövő Koronának fogadására febr. 18-ik napján 1790.
Czetter Sámuel metszette rézbe (O. Sz. K. tulajdona)

3. Báró Orczy Jánosné kisfiával Jánossal. Ismeretlen festő (MNM MTKCs. tulajdona)

bőr darabok maradtak meg. A mente eleje ívelten a mellre borul, elöl nem ér össze, erősen karcsúsított, a derekán hátul ráncokat vet. Széles, fémfonalból szövött arany paszomány szegélyezi körben, megjelenik a kézelő fölött és ez rejti hátának szűkítő varrásait is. Elején fonott vitézkötéssel, pitykékkel és gombokkal díszített. A huszármentékhez hasonlóan az egész ruhadarabot körben szőrme szegélyezte egykor, ezt mostanra zöld, széles vászonsávval pótolták.[23] (4.–4/a kép.)

Az ünnep egy-egy jelenetét a korra jellemző módon legyezőn is megörökítették. Ez az öltözék-kiegészítő a 18. században különösen fontos helyet foglalt el a nők ruhatárában – egyszerre volt praktikus, a fűzőbe szorított hölgyek hűsíthették magukat általa, ugyanakkor

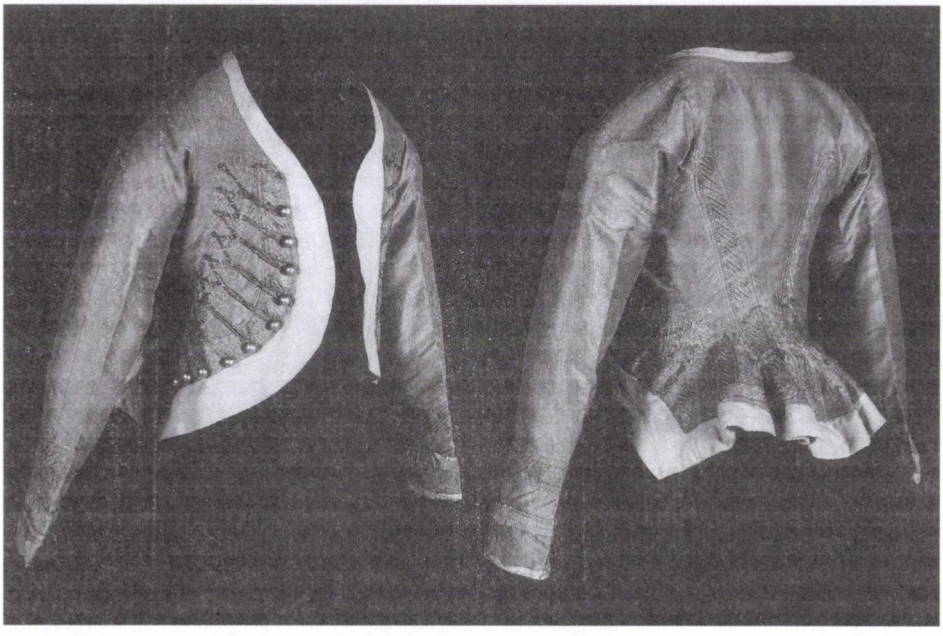

4–4a. Zsinórdíszes női mente eleje és háta (I. M. tulajdona)

fontos kelléke volt a társasági életben a nők és a férfiak közötti jelbeszédnek. Illeszkedett a ruhához stílusban és színben is. A gyakran kvalitásos, magas szintű technikai tudásról árulkodó fémberakásos, faragott gyöngyház, csont vagy teknőc küllőit festett – néha ismert művészek által alkotott –, selyem lappal borították. A festésen kívül díszítették hímzéssel, gyönggyel, flitterrel vagy az egész lapot csipkéből készítették. A század második felétől ennek egyszerűbb változata is megjelent, fa vagy díszítés nélküli csont küllőire sokszorosító eljárással díszített papír, ritkábban selyem lapot feszítettek. Az ily módon egyszerűen előállítható legyezők alkalmasak voltak arra, hogy általuk viszonylag gyorsan reagáljanak a politikai változásokra. Jeleneteikben követték az eseményeket, portréikkal felidézhettek egy-egy tisztelt személyiséget és általuk készítőjük, főképpen azonban viselőjük politikai meggyőződéséről tudósították az egybegyűlteket.

A 18. század történelmének néhány mozzanatával és több neves személyiségével is találkozunk legyezőinken,[24] a magyar történelem eseményei közül úgy tűnik azonban, egyedül a korona hazahozatalát ítélték erre méltónak. Közülük kettőt ugyanazzal a lemezzel az egyiket papírra, a másikat textilre nyomtatták, mindkettőt utólag festették, mindkettő küllőit csontból faragták. A papírból készült küllői egyszerűek, borító lemezei díszítetlenek, a textil legyező sötétvörössel aláfóliázott borító lemeze áttörten faragott, chinoiserie jelenetekkel, ernyő alatt álló kínai alakokkal, pagodákkal díszítettek. A harmadik selyem lapját előre elkészített sokszorosítható részleteken és kézzel festett motívumokon kívül flitterhímzéssel is díszítették, küllőit mívesen faragták, festették.

A papírlapra nyomtatott legyező bal oldali részlete – két küllőnyi felület –, hiányzik. Éppen ez az oldal a másik – egyébként rendkívül rossz állapotú – darabon szerencsére jól kive-

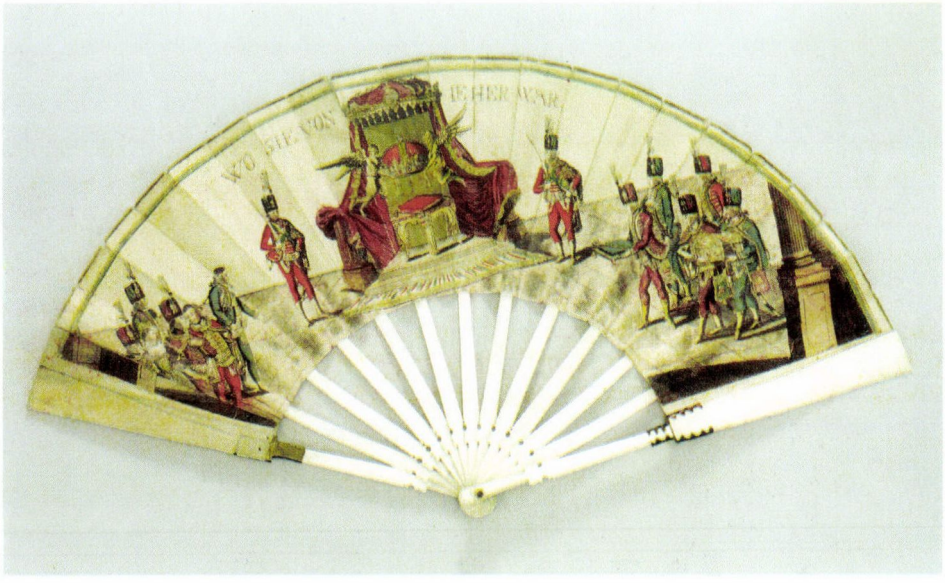

5. A korona fogadása – papír legyező

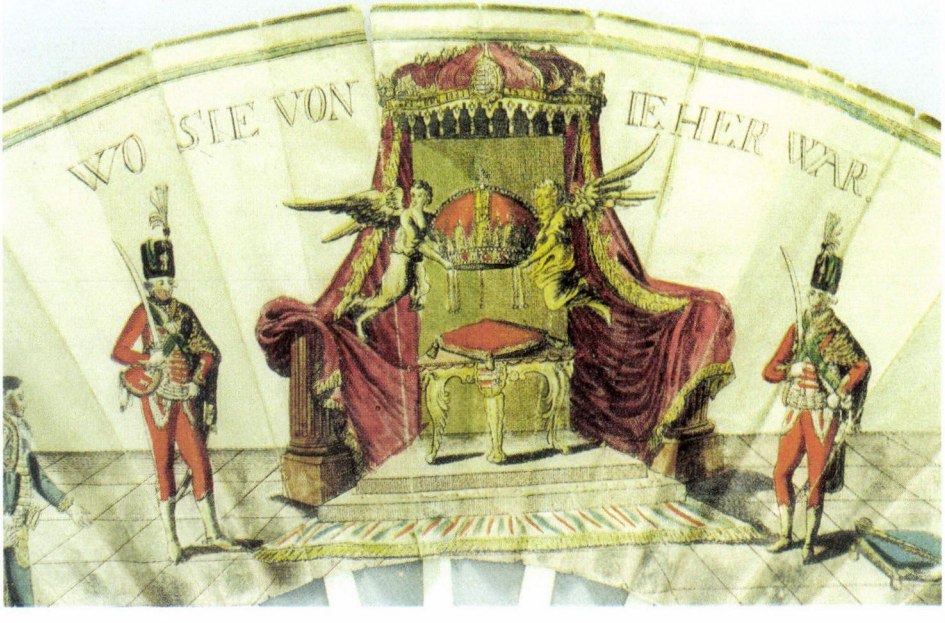

6. A korona (részlet)

hető, így az egész jelenetet rekonstruálhatjuk. (5. kép.) Perspektivikusan ábrázolt, kővel lerakott, oszlopszékre állított kanellurázott oszlopokkal határolt tér központi helyén lépcsős emelvény áll. Középen kos fejekkel és a magyar címerrel díszített arany ülőkén vörös párna nyugszik, fölötte – a magyar államcímer pajzstartói – fehérruhás angyalok lebegve tartják a szent koronát. A jelenetet arany rojtos, kagylós díszű, címeres vörös baldahin koronázza, két oldalra szétnyíló leple oszloptöredékre borul. (6. kép) A koronát két oldalról kivont karddal párducbőr kacagányos, fehér parókás koronaőrök vigyázzák. Öltözékük vörös, fekete szőrmés csákójuk zöld zacskós, vállszíjuk is zöld. Jobboldalról sárga csizmába, szőrmés kalpaggal, oldalukon a magyar címeres tarsollyal a nemesi koronaőrző bandériumok teljes pom-

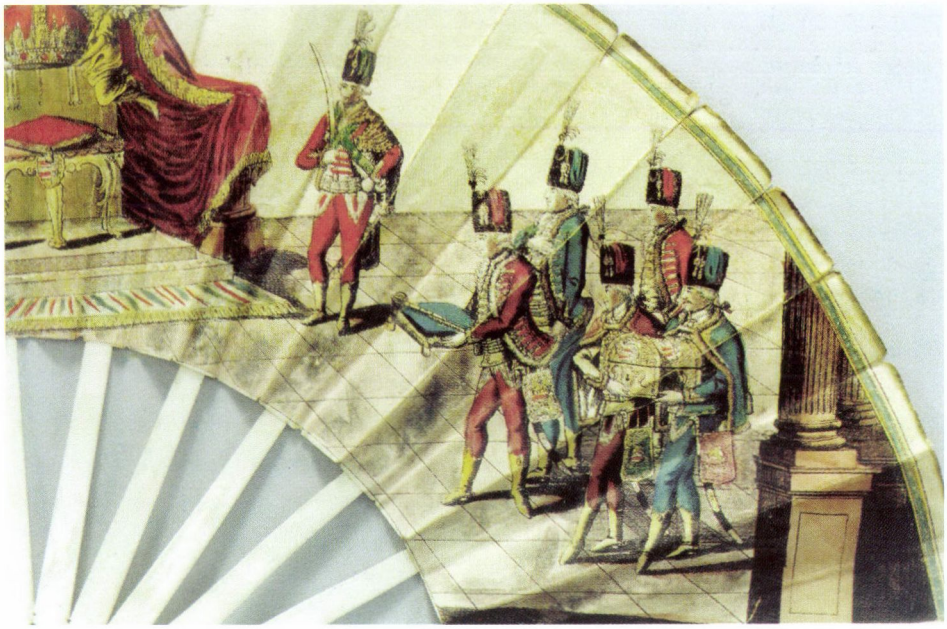

7. A koronaőrök (részlet)

pájába öltözött koronaőrök közelednek, egyikük zöld párnán nyugvó jogart, ketten a korona ládáját viszik. (7. kép) Az egész kompozíció mintha a korábban idézett napló sorainak illusztrációjaként készült volna, – a kirendelt nemesek a korona ládáját vörös bársonnyal bevont, lépcsős emelvényre helyezik el. Baloldalon díszruhába öltözött ünneplő előkelő társaság áll, egy közülük szívére tett kézzel figyeli a történteket, míg a másik csevegve fordul a társához, a nőalak hátat fordítva a jelenetnek, kinéz a kompozícióból. Ruháik a korszakra oly nagyon jellemzőek, bennük a magyar hagyományok és a nyugati divat keveredik; a zsinóros szőrmés mentét, szűk csizmanadrágot, bokán fölül érő deli sarut együtt viselik a copfos parókával és a fodros zsabóval. Az egyetlen nőalak arany csipkés főkötővel ékesített, öltözéke is a nemzeti sajátosságokat tükrözi, ugyanakkor széles, nagy dekoltázsa, mely keblét fedetlenül hagyja – nyugati hatásról árulkodik. A jelenet fölött német nyelvű felirat olvasható: „WO SIE VON IEHER WAR" – „ahol az öröktől fogva volt". A legyező hátoldalán babér és pálmaág a dicsőség és a béke szimbólumai keresztezik egymást, előttük

zöld, arany paszományos, bojtos párnán keresztbe tett kard, jogar, országalma, és három korona. Közülük a magyar szent korona jól felismerhető, a cseh királyi és az osztrák császári valószínűsíthető, a hatalmi jelkép együttes alkalmazása Mária Terézia uralkodását idézi. A legyező – valószínűleg osztrák – mestere eszerint többféle előkép után dolgozhatott; ismernie kellett a magyar címerábrázolást, pontos mintája lehetett a koronaőrző bandériumok uniformisáról, ugyanakkor a legyező hátoldalán alkalmazott koronák tájékozatlanságról árulkodnak. Az öltésnyomokból arra következtethetünk, hogy egykor a baldachint, a lépcsőt és a párnát, melyen a korona nyugszik flitter hímzéssel díszítették, ez az idők folyamán kikopott.[25]

A harmadik legyező tovább lép az események követésében, a tér központi helyén zöld, rojtos díszű lépcsős emelvényre helyezett vörös párnán nyugszik a hatalmas méretű szent korona. (8. kép.) Fölötte sárga baldahin, két oldalra húzott, rojtos vörös drapéria, két oldalról

8. Tiszteletadás a koronának – a selyemre festett legyező

kivont karddal koronaőrök vigyázzák. Öltözékük kék nadrág, fekete hosszúszárú csizmával, a hátul állóké zöld, az elülsőké vörös dolmány, mindegyikük hátára párducbőr kacagány borul. (9. kép) Festett színes, leveles voluták kötik össze a jelenetet a lap többi ábrájával. Balról babérágaktól övezett, koronával tetézett ovális pajzsban – heraldikai tévedésekkel – a magyar címer. Vörössel és ezüsttel hétszer vágott mezeje helyett, vörös mezejében négy ezüst pólyával, második mezejének zöld hármas halma alatt kék mező látható. (10. kép) A legyező másik oldalán leveles arany koronával tetézett ovális pajzs. Rajza szokványos, nagyon gyakori a magyar heraldikában, színezése azonban viszonylag ritka, ezüst mezejében zöld ruhás jobb kar görbe kardot tart. (11. kép) A legyező lapját körben flitterek sora, flitter girlandok és pálmaágak váltakozva szegélyezik. Tizennyolc áttörten faragott és festett küllője középről a széle felé haladva szimmetrikusan ismétlődik, vagy kiegészítik egymást; arany mean-

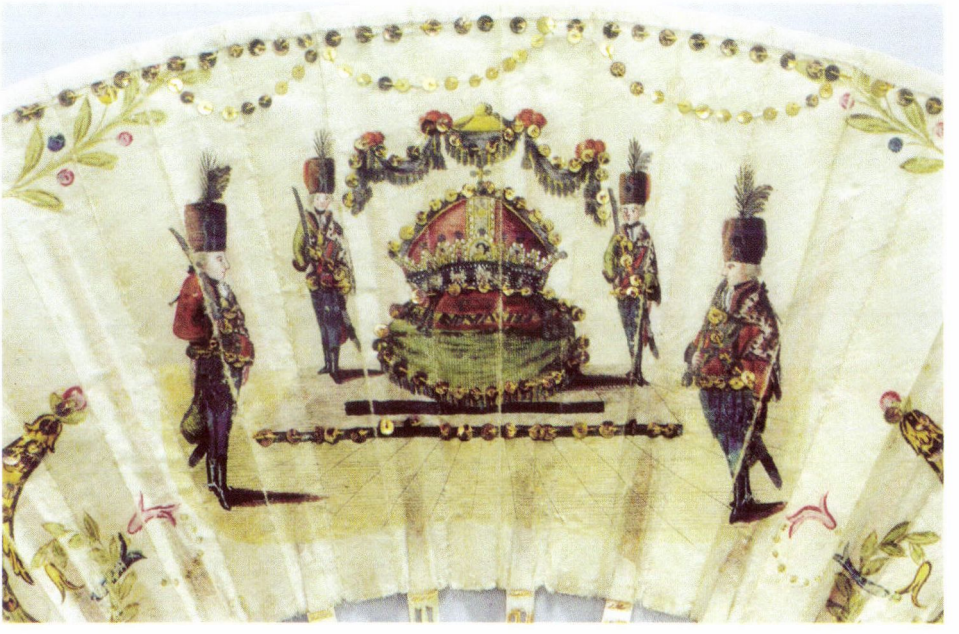

9. A korona (részlet)

10. A magyar ország címer (részlet)

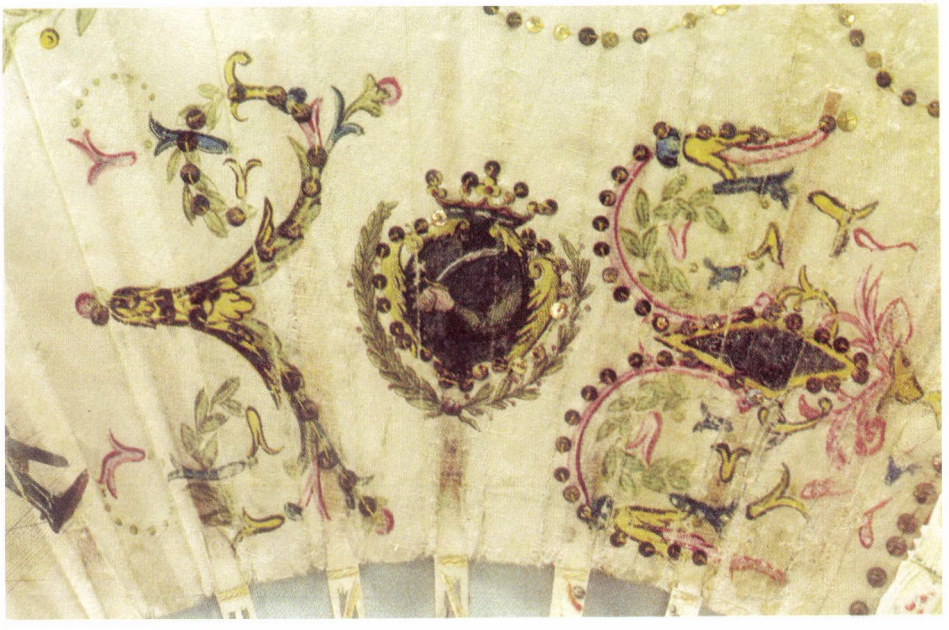

11. Magyar családi címer (részlet)

derszalag, virágos karkosár, vörös és kék virágos ágak. A borítólapokon furulyázó kínai férfialakok láthatók.

Összegezve a leírtakat elmondhatjuk, a szent korona hazaszállítását a magyarság diadalként élte meg, az eseményt, mint a – korábban megtépázott – nemesi jogok és nemzeti hagyományok visszaállításának szimbólumát értékelték és az ünnepet a magyar nyelvért való küzdelemmel is összekapcsolták. Az alkalomra szerzett versek némelyike botladozva, néhány választékosan fogalmaz, a bennük rejlő szándék és tanács azonos – ragaszkodjék a nemzet öltözetéhez, nyelvéhez és jó szokásaihoz.

Az ünnephez méltó külsőségeket teremtettek; a heraldikai színszimbolikát és a nemzet színeit tudatosan alkalmazták. Ekkor alkották meg a nemesi lovas bandériumok uniformisát, mely a magyar férfiviseletre még évtizedeken keresztül hatott, katonás jelleget kölcsönözve azoknak. Leginkább azonban a női ruhákat alakították át; megőrizték a fűzött ruhaderekat, mint több évszázada élő nemzeti sajátosságot, de átvették a divatos francia szabásvonalat, mindezt a magyar könnyűlovasság tetszetős mentéjével és mutatós kalpagjával, ez által az ünnephez méltó divatos és mégis tradicionális, nemzeti öltözéket teremtettek, nem véletlen, hogy ezt az esztendőt még néhány évtized elteltével is megörökítésre méltónak találták a Magyarország lakosságát bemutató viselet sorozat egy lapján. (12. kép)

12. Egy Banderista és egy Úri asszonyság 1790. Esztendőben Bikkessy-Heinbucher József metszete (MNM MTKcs.)

Jegyzetek

1 *Apor Péter* : Metamorphosis Transylvaniae 1736. A szöveget gondozta Lőrinczy Réka, Bukarest, 1978.; *Gvadányi József:* Egy falusi nótáriusnak budai utazása. Pozsony, Komárom, 1790. Megjegyzendő, a kor német szerzői is szatírikus hangvitellel nyilatkoztak a francia divatról és azok majmolóiról, az idegen öltözéktől és a velejáró idegen szokástól való félelem ugyanúgy megtalálható volt ott, mint Magyarországon. Az „à *la mode* "-ból képződött az „*allamodisch*" kifejezés. Gúnyversek és karikatúrák „*Der Allamodische Kleyderteuffel*" -ről nyilatkoztak; „*Fremde Kleyder bringen auch frembde Sitten und Sünden mit sich.*" Friedrich Logau versbe foglalta félelmeit, az idegen ruha az idegen szokásokat vonzza: „*Allamode Kleider, Allamode Sinnen, / Wie sich' s wandelt außen, wandelt sich' s auch innen* " ahogyan *Boehn, Max von*: Modespiegel. Berlin,

1919. 42. Marie – Antoinette XVI. Lajossal a későbbi francia királlyal való házasságkötése (1770) után szorgalmazta a francia divat kiterjesztését az osztrák udvarra is. Anyja azonban ellenállt, az udvarképes arisztokrácia öltözködését szabályozta, a többi osztály ruházkodását rendőri rendeletekkel határozta meg, kötelezve a szabókat arra, hogy a szabályszegőket bejelentsék. *Boucher, François* : Histoire du costume en occident de l'antiquité à nos jours. Paris, 1983. 326.

2 Ezt a tendenciát legfőképpen a női fejviselet változatlanságában látjuk. Evvel a témával bővebben; *Tompos Lilla*: A tradíció továbbélése a XVIII. századi női viseletben Magyarországon című tanulmánya foglalkozik. In.: Zemplén népessége, települései. Sárospatak, 1999. 245–253.

3 *Markowsky, Barbara:* Europäische Seidenweberei des 13.–18. Jahrhunderts. (Köln, 1976.) Franciaország több városában tudunk a 13. századtól kezdve szövőműhelyekről. A lyoni manufaktúra fellendüléséhez Claude Dangon szövőszéke (1607) segítette hozzá a szövőket. Ezzel a húzózsinóros technikai újítással megnövelte a lehetséges színkombinációk számát. 1610-ben itt már 200 ilyen szövőszék működött. 8–9. A textiltervezők és rajzolók közül többet ismerünk név szerint, itt csak a legjelentősebbeket említjük: Jean Revel (1684–1751), Philippe de Lasalle (1723–1803), Jean François Bony (1754–1825), Gaspard Gregoire (1751–1825), 88. A selyemszövetek mintázatának változása:*„bizarr"* minta (1700–1715), bizarr virágminta (1705–1720), csipkeminta (1700–1730), naturalisztikus mintázat, (1730–1750), hullámvonalba komponált virágminta (1745–1785), csíkba komponált virágminta (1760–1800), apró elszórt virágminta (1725–1800) 288–364.

4 Marie Antoinette különösen kedvelte a tollakat, az ő hatására jelent meg a páva és strucctoll mintázat a selyemszöveteken. A túldimenzionált tollból készült fejdíszeit *„ornement de chevaux"* – „ló [fej] dísz"-nek gúnyolták. Az 1770–80 közötti időben fantázianevekkel *„bou de Paris"* (párizsi utcapiszok- szürkésbarna), *„Cheveux de la Reine"*(a királyné haja – matt hamuszürke), *„couleur de puce"* (bolhaszín) – hogy közülük néhányat említsünk csupán. *Markowsky* i. m.: 70, 74., 75.

5 Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) a francia felvilágosodás francia nyelvű svájci írója és filozófusa. *„Az új Héloise"* című regényében a vidék szeretete, a természethez való visszatérés eszméje a *„pásztorlánykák"* *„bergeries"*, *„paysanne de cour"* öltözékek megalkotására inspirálta a tervezőket. Ezek a ruhák sima vonalúak, egyszerűek, kis kendőcskével a dekoltázsban, köténnyel, szalmakalappal egészültek ki. 1780-tól e filozófia hatására új alapanyagot, a szalmát használták fel az öltözékek díszítéséhez, szövéshez, női ruhák, férfi mellények hímzéséhez egyaránt. Vö. *Grazietta Butazzi* ford. *Bernard Guyader* : La Mode- Art- Histoire & Société. Paris, 1983. Jó példa erre a Victoria & Albert Múzeum Textilgyűjteményében őrzött halcsontos fűzőbetét. Az egész felület szalmaszálakkal borított – egymás mellé öltött –, kék fonallal búzavirágokkal hímzett. Inv. No. T. 68-1947.

6 *Boucher*, i. m.: 302., 336–337., 341. .Montgolfier fivérek találmánya a léghajó (1783) után főkötőt és frizurát kreáltak, a *„Figaro házassága"* után *„à* la Susanne", *„à* la Basile", *„à* la Chérubin", Pompeji romjainak feltárása (1784) után *„à* la Grec" öltözködtek. A forradalom (1789) után a *„sans-culotte"*, a *„Carmagnole"* mellény, a főkötő *„à* la Bastille" lettek divatosak. 344–345.: *„des manches* à *la Mameluck"* (ruhaujj mameluk módra) Rövid, buggyos, az empire női ruhák jellegzetes ruhaujjait nevezték így. Napoleon egyiptomi hadjáratának egy jelentős eseménye, a mamelukok fölötti győzelem (1798. VII. 21.) hatására alkották.

7 *Keresztesi József egykorú eredeti naplója.* Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén. Pest, 1868 A magyar korona visszajöveteléről. 196–203.

8 Hadi és más nevezetes történetek Bécs, 1790. 229. Az ünneplés minden mozzanatát végigkíséri, közben a korona korábbi rajzának bírálatát is közli. 354–358.

9 *An Hungarn , Bey Zurükkehr der heiligen Krone ins Königreich.* Wien 1790 gedrucht und zu finden bey Iohann David Hummel (O. Sz. K. 1790 R 4)

10 Hadi és más nevezetes történetek. i. m. 259–262. Az említett báró Perényi Imre kanonok úr magyar beszédét őrzi (O.Sz. K. 1790 / R. 8): *Magyar Ország' Sz. Koronájának Buda Várába Bétsből lett által vitele' alkalmatosságával, az Ország' Határán Tekintetes Nemes Poson Vármegye' Státusinak' s Rendeinek nevekben mondotta februárius Hónapnak, 18-dik Napján M. és Fő Tiszt Báró Perényi Imre, Bátsi Püspök, Esztergami Lector és Kánonok, 1790. Esztendőben.*

11 Hadi és más nevezetes történetek. i. m.: 264–271. Köpcsényben a lovakat kifogva a korona hintaját az ünneplők maguk vontatták be a kastélyba, a főrendek maguk emelték ki a korona ládáját. Győrben vita támadt a papság és nemesség között, a püspöki palotába, vagy az Öreg Templomba helyezzék-e közszemlére a kincseket. Végül a nemesség érve erősebbnek bizonyult, odavitték, ahol Szt. László koponyája is őriztetett. Révay Miklós a Rajzoló Oskola tanítója *„A' haza tért koronának öröm ünnepére"* írott költeményével üdvözölte az eseményt, neve a kisnyomtatványon utólagos kézírással olvasható. (O.Sz. K. 1790 / R. 8)

12 A nemzeti színek használata olyannyira nem volt általános, hogy a magyar kancellária az ősi államcímer és a nemzeti színek védelmében a 18. század második felétől kezdve küzdelmet folytatott. Martinovics Ignác vallomásában (1794. augusztus 14.) kifejtette, a nemzet színeiül a zöld-vörös-fehér színeket kívánták bevezetni. *Pandula Attila*: A Magyar nemzeti zászló múltjáról. In.: *Iványi Ede*: Magyarország címerei. 1869. Reprint 1989. 147.

13 *Keresztesi* i. m. 201.

14 A beszédek gazdag gyűjteményét őrzi az Országos Széchenyi Könyvtár. Néhány közülük a szerző, és az előadás helyének megjelölésével készült, míg mások anonimak maradtak; *N. Komárom Vármegyének és Városának es várának pompás öröme, midőn február 20 napján az országnak ditsőséges KORONÁJA Bétsbül Budára ezen által költözött. Komáromban Wéber Simon Péter betüivel 1790; Plausus, Comaromiensis Provinciae, Urbis et Arcis Sacrae Regni Coronae Datus et Dicatus dum trans Danubium Vienna Budam Translata In Statione Veredaria Momento Subsiteret. Comaromii Typis Simonsis Petri Weber*; *Sacrae Apostolicae Regni Hungariae Coronae in Regia Budensi Die XXI. Februarii, Anno MDCCXC Collocatae, Memoriam Carmine Elegacio celebravit Michael Tertina Archi – Gymnasii Budensis Professorum Adiunctus Regius. Budae, apud Catharinam Landerer, Viduam.; Salutatio Excelsis Sacrae Regni Hungariae Coronae Custodibus dum Eadem ritu solemni in Arce Regia Budensi illocanda urbis maenia die 21 ma Februarii 1790. Civitati per Franciscum Balásy Ordinarium Notarium dicta.*; (O. Sz. K. R. 4 .); *Egy igaz hazafi intésé hazafitársaihoz a' jó reménység tengerre bényúló hegyéről böjt élő havának 21. napján MDCCLXXXX Esztendőben.* (O.Sz. K. R 8.); *Carmen de Sacrae Aposolici Regni Coronae reditu. Excellentissimo Domino, Domino Ladislao L. B. Orczy de eadem Sacrae Caesareae, et Regiae Apostolicae Maiestatis Camerario Actuali Intimo Status et Excelsi Consilii Locum. Regii Consiliario Inclyti Comitatus Aba, Uivariensis Supremo Comiti Oblatum Budae, Typis Regiae Universitatis MDCCXC.*; *Fata Sacrae Coronae Regni Hungariae, Quae Noctu post audentum eiusdem illustri fenestris*

inscripsit suis Typographia Regia Universitatis.; A' haza tért Magyar Koronának öröm ünnepére. (O. Sz. K. R. 4.); *Glückwunsch an die Ungarn von Friedrich Freyherrn von der Trenck Pest, Ofen und Kaschau, 1790 in Komission der v. Strohmayrischen Buchhandl.*: „ *Edle Ungarn ! Eure Krone Kommt mit Pracht und Ruhm zurück! Landervater ! -megszólítással kezdődik.*; *A magyar szent koronának utolsó haza-jövetele. énekelte Tóth Farkas Budán tanitó Pétsi pap.*; *A' jó magyarhoz Pesten, Nyomtattatott Lindauer János Könyvárosnak költségével, 1790.* (O.Sz. K. R. 8.)

15 Királyszín a magyar király címerének színére utal a jelző, így egyértelműen vörös. Ruhaszínek leírásánál gyakran említették így a vöröset. Esterházy Pál ruhajegyzékében olvashatjuk.: *Vörös király szín ezüst aranyos gallonnyal* MOL. P.108. Rep. 4. Fasc. 17. Specificatio Variarium Vestium Celum Principis Esterhazy 1722.

16 *Decsy Sámuel*: A magyar Szent Koronának és az ahoz tartozó tárgyaknak históriája, Bécs, 1792. 392. művében leírja. Illusztrációit 17 szinezett rézkarcot ismeretlen magyar mester készítette. Bars, Hont, Borsod, Szatmár, Zágráb, Szepes, Vas, Fejér, Nógrád, Nyitra, Sopron, Somogy, Heves, Pozsony, Sáros, Gömör, Tolna vármegyék bandériumainak, lónak és lovasnak viseletét megörökítette. MNM. MTKcs. Ltsz. 54.114.–54.130. Irod.: *Fülemile Ágnes*: Magyar vonatkozású viseletábrázolások a 18. századi sokszorosított grafikában. In. Népi kultúra- Népi társadalom MTA. Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve 17 (1993) 160.; Legújabb, még kéziratban lévő irodalom ebben a témában: *Ságvári György*: Gárdák, díszbandériumok Budavárában. Ezúton mondok köszönetet a szerzői segítségéért.
A bandériumokat üdvözlő beszédek közül is őriz néhányat a Széchenyi Könyvtár gyűjteménye: *A' Székes.fejér vármegyebéli nemességhez, mikor a magyar korona őrizésére Budára menne. Apr. 14. Napj. 1790. Budán A' Királyi Akadémiának betűivel.*; *Két magyar hazafi' érzékenységei, tekintetes nemes Aba-Új vármegye' öröm-ünnepén. Sz. György' Hav. 16-dik napj. 1790. Melly örömtől zengnek Kassának hajléki* ? kezdettel. (O.SZ. K. 1790 R. 8.); *„A' Szala - Vármegyei Nemes korona őrző seregnek Füredrül 29-dik Majusban Hajnalban lett ki- indúlásakor.*" *„Lóra Magyar*" kezdettel „írta Nemes Horváth Ádám". (O.Sz. K. 1790. R. 4.)

17 Hadi és más nevezetes történetek. i. m. 260–261.
Dugonics András (1740–1818) Etelka című történeti regényét 1788-ban írta, Etele és Etelka szerelmi históriája Árpád és Zsolt fejedelmek idejében játszódik, célzásai II. József németesítő politikája ellen szólnak. Vö. *Pintér Jenő*: A magyar irodalom története. Bp., 1928. 67.

18 *„A' Posonyi dámák megkérték a' napokban Vitze Canc. gr. Teleki Sámuelné ő exc. hogy a maga jeles magyar öltözetéből engedne egyet mustrául.*" jelenti a Hadi és más nevezetes történetek i. m. 372.

19 Kanczelláriai Levéltár, 2045–1790. sz. közli : *Marczali Henrik*: Mária Terézia és kora. Bp., 471.

20 A divatkép megjelent a „Hadi és más nevezetes történetek" i. m. 7. képeként. Ezt későbbi átrajzolásban, képaláírásának mellőzésével, több publikációban láthatjuk. (Nagyrévi-Neppel György: Huszárok. Budapest, 1973., Magyarok Krónikája) – *Fülemile Ágnes* i. m. 157. szerint a metszetet Czetter János Sámuel (1765–1819) metszette rézbe.

21 Journal des Luxus und der Moden 1786–1827 jelent meg Weimarban. szerk. Bertuch F. J.

22 Ismeretlen festő : Báró Orczy Jánosné kisfiával Jánossal. Vászonra olajjal festett. XVIII. sz. MNM. (MTKcs. Ltsz. 78.13.)Az Orczy család minden férfi tagja a katonai pályán tűntette ki magát, báróságot István jászkún kapitány kapott, míg a család másik ága

egészen a 18. századig ismeretlen maradt. 1786-ban István és nemesi rangon maradt Sándor – két testvér – között adó és pénzügyek elrendezése miatt osztályos egyezség jött létre. Sándor fia János, felesége Halassy Franciska és fia János látható képünkön. II. János még járni nem tudó csecsemő, 1789 körül születhetett. Nagy Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest, 1860. 7. kötet. 238–241. Pótkötet 342–343. Báró Orczy László Abaúj vármegye főispánja latin nyelvű beszédet mondott az ünnepen Vö. jegyzet 11. A bandériumot üdvözlő beszéde: *Egy Magyar Hazafi' Érzékenységei, T. Ns. Abaúj vármegye ' Öröm ünnepén. Böjtmáshav. (március) 16. 1790.* Orczy László Abaúj v. megye főispánja. Hadi és más nevezetes történetek i. m. 586–587., 590.

23 Iparművészeti Múzeum Ltsz. 13784. Báró Weiszenbach János ajándéka.

24 Legyező, barnára pácolt fa küllőkön, rézmetszetes, festett, papírlapos. 1788-ban készítették, II. József törökök ellen vívott csatáit idézi. Babérágakkal övezett medaillonokban három hadvezér portréja, körülöttük a hadi eseményekre utaló emblémák; ágyucső, dob, harsona, császári zászló. A győztes csatára a talapzat mögött lófarkas, holdas zászlók és turbán utal, fölötte összetekeredő, farkába harapó kígyó. A legyező hátlapján pálmaágra függesztett, kígyóval övezett ovális medaillonban II. József profilja. A talapzat előtt a legyőzöttek hadi trófeái, és a legyőzöttek török öltözetes csoportja is megjelenik. Lapjának szegélyén a készítője: Matis Kihn (Ltsz..MNM. T. 1956.506) K. K. Waderl Fabricant Lochirt auf dem Storischen Grund in der Haubt Gasse bei St. Anna N. 29. in Wienn Irodalom: Höllrigl József: Magyar viselettörténeti kiállítás. Budapest, 1938. Kat. 253.; Legyező, barnára pácolt fa küllőkkel, papírlappal. XVI. Lajos és felesége Marie Antoinette kivégzését követően készült. (1793) A francia királyi párnak állít emléket, négyfejű kígyó tekergő testéből az alakok rejtett profilját láthatja az, aki ismeri az arcokat, erre a német nyelvű felirat is felhívja a figyelmet. A bogáncs és a rózsabokrok Angliát és Skóciát jelképezik, I. Károly Nagy-Britannia és Írország királyának halálára (1625– 1649) utal. A készítő párhuzamot von a koronás fők halálának körülményei között. (Ltsz.: MNM.T. 196.366) Párdarabját az Iparművészeti Múzeum gyűjteménye őrzi. (Ltsz.: 59.900);
Legyező egyik fa, másik csont küllőkkel, 1797 évszámmal. A Napóleon ellenes osztrák népfelkelők gyülekezését ábrázolja. Babérkoszorúk közepén német nyelvű hazafias mondások alatt „*Für Religion Für den Kaiser und des Vaterland*" feliratú lobogó alá gyülekeznek a nép képviselői, a felkelők, a művészek, a diákok és a kereskedők. A lap bal sarkában felirat: *Mit bewilligung der k.k. Censur* Hasonló témájú legyezőből kettőt őriz a Magyar Nemzeti Múzeum Textilgyűjteménye. (Ltsz.: T. 1916.37, és T. 1906. 67.) Az előzőt a Magyar viselettörténeti kiállítás katalógusában i. m. 249. számon említették.

25 MNM. Ltsz. 13793; Ltsz. 1956.363

26 MNM. Ltsz. 1961.1323 Irodalom: Hungaria Regia. Kiáll. kat. Brüsszel, 1999. Kat. 384.

27 *Keresztesi* i. m.: 214–215.
„A magyar magára hogy német bőrt öltözött.
A korona tőle szomorun elköltözött;
Most pedig hogy a magyart látja magyar ruhába,
Visszatért e szent kincs is elhagyott hazájába.

Szent koronánk mindannyiszor esett német kezébe'
Valahányszor német vér folyt a magyarok erébe'
Hadd el magyar német nyelved, tedd le német ruhádat :
Igy bírhatod békességben hazajött koronádat."

28 Bikkessy-Heinbucher József Magyarország lakosságát bemutató metszetsorozatának egyik lapján találkozunk a férfi és a női öltözékkel is. *„Egy banderista és egy Úri asszonyság- az 1790-es esztendőben."* Több, különböző színezésű példány ismeretes. Piros mente, zöld dolmány, piros-fekete nadrág a férfin, a nő zöld vállfűzőt, zöld szőrmés mentét visel, öltözéke az arisztokrácia attribútumaival a kesztyűvel és a legyezővel egészül ki. (MNM. MTKcs. 171 / 1950); A másik változatban a férfi hasonló, a nő kék mentében és fekete kalpagban (MNM. MTKcs. 5005).; A harmadik változatban a nő arany sujtásos fehér ruhában áll. (MNM. MTKcs. 55. 1544)

Die Widerspiegelung eines historischen Ereignisses in der Tracht

Rezüme

Der einzige Untersuchungsgesichtspunkt dieses Aufsatzes ist diejenige Frage, ob eines der historischen Ereignisse eine Wirkung auf die ungarische Tracht ausübte, wenn ja, in welchem Maße und auf welche Weise diese Veränderung erfolgte. Es ist besonders interessant für uns, weil die Geschichtsschreiber und Belletristen der Zeit unsere Nationaltracht und Bräuche vor den fremden Einflüssen hüteten. Aber das reiche gegenständliche Quellenmaterial zeugt von einer langsamen Veränderung, die Männer- und Frauenbekleidung wurde von der Zusammenwirkung der nationalen Tradition und der westeuropäischen Mode vielfältig geformt. Der Adel und das reiche städtische Bürgertum sahen unabhängig von ihrer nationalen Zugehörigkeit die Aufrechterhaltung ihrer eigenen Identität, indem sie auf bestimmte Kleidungsstücke, Schnitte, oder Verzierungsarten bestanden, und zwar zu einer Zeit, als in Europa das wichtigste Merkmal der vorherrschenden französischen Mode die schnelle Veränderung war.

Unter den Ereignissen der ungarischen Geschichte löste die Heimkehr der heiligen Krone (1790) eine solche Begeisterung und eine das ganze Jahr hindurch andauerne Feier aus, deren Wirkung sich auch in der Männer- und Frauenbekleidung widerspiegelte. Zur Zeit der Herrschaft von Joseph II. reagierte der Adel auf die Anordnungen mit immer grösserer Unzufriedenheit. In den letzten Tagen seines Lebens widerrief Joseph II. seine meisten Anordnungen und die 1784 nach Wien gebrachte ungarische Krone wurde unter pomphaften Äusserlichkeiten zurückgebracht.

Die Bevölkerung des Landes feierte im ganzen Jahr, in Galakleidung, mit Begrüßungsworten empfang man den feierlichen Zug. Die Frauen und Mädchen trugen schwarzen oder roten Samtkalpak mit goldenen Federbusch, mit Reiherfeder, mit Schnurbesatz versehen, und kurzes Mäntelchen [ung. *mente*] mit Goldborte, als sie die Krone begrüßten. Diese Bekleidung kann man auf einem Kupferstich von Samuel Czetter aus dem Jahre 1790 sehen, wir können annehmen, dass er auch die französischen Modezeichnungen seiner Zeit gut kannte, vielleicht nahm er ein Blatt des „Journal Mode et du Gout" aus dem Jahre 1790 zum Vorbild. Der Rock der ungarischen Bekleidung ist eine vollkommene Kopie der französischen, statt deren kleinen Mäntelchen *„karako"* sieht man bei Czetter den mit Schnurbesatz verzierten *„mente"*, der die Wirkung der Husarenrobe zeigt, ausserdem sieht man statt des Zílinderhutes einen hohen Kalpak mit Federbusch. In ähnlicher Bekeidung liess sich die Frau von János Orczy, Franciska Halassy porträtiren. Unseren Kenntnissen nach ist nur ein einziges Exemplar von den im 18. Jahrhundert sonst sehr beliebten *mente* erhalten geblieben, heute im Kunstgewerbemuseum in Budapest verwahrt.

Einige Szenen des Festes wurden – auf für diese Periode typische Weise – auch auf Fächern verewigt. Zwei Stücke wurden mit der gleichen Platte, der eine Fächer auf Papier, der andere auf Textilie gedruckt, beide nachträglich gefärbt, die Speichen von beiden wurden aus Bein geschnitzt. Das Seidenblatt des dritten Fächers wurde neben den vervielfältigbaren Details und den handbemalten Motiven auch mit Flitterstickerei verziert. Im Mittelpunkt der Szene wird die heilige Krone von zwei schwebenden Engeln im weissen Kleid gehalten, beiderseits von Kronhütern mit gezücktem Schwert, mit Überwurfspantherfell, in weisser Perücke gehütet. Im Mittelpunkt des dritten Fächers liegt die Krone auf einem roten Kissen, beiderseits mit stehenden Kronhütern mit gezücktem Schwert. Der Fächer ist rundherum mit Flitterreihen, mit Guirlanden und gemalten Palmenzweigen umsäumt. Die Speichen sind durchbrochen geschnitzt, bemalt, auf den Deckplatten sind Flöte spielende chinesische Männergestalten zu sehen.

Auf Grund der obigen Beschreibung kann man zusammenfassend feststellen, dass die Ungarn die Heimkehr der heiligen Krone als Triumph erlebten, als Symbol der Retablierung der früher zerrupften Adelsrechte und der nationalen Traditionen bewerteten. Zur Feier schufen sie würdige Äusserlichkeiten, die Uniform der Reiterbanderien, die dann auf die ungarische Männerbekleidung noch jahrzehntelang eine Wirkung ausübte. Am besten wurden aber die Frauenkleidungen umgestaltet, es wurden die modischen Schnittlinien übernommen, zugleich aber auch die Mieder als seit Jahrhunderten fortlebende nationale Tradition beibehalten, all dies wurde mit dem kurzen gefälligen Mäntelchen „*mente*" und mit dem dekorativen Kalpak mit Feder der ungarischen leichten Reiterei zusammen getragen. So wurden des Festes würdige modische, trotzdem traditionelle Bekleidung und Bekleidungsergänzungsstücke geschaffen.

Basics Beatrix

Joseph Vinzenz Häufler magyar vonatkozású munkái

Joseph Vinzenz Häufler (1810–1852) a birodalmi tudósok és művészek azon köréhez tartozott, akik tudományos érdeklődéssel fordultak a magyar történelem felé, s ennek volt egyfajta személyes jellege is, többnyire magyar kapcsolataik révén. Häufler mint topográfus, történész és néprajzkutató tett szert hírnévre, jóllehet tanulmányit a bécsi egyetem jogi fakultásán kezdte. József nádor legkisebb fiát, József főherceget, majd testvérét, Mária Henriettát oktatta történelemre. A történeti-etnográfiai, topografikus munkák neves szakembereként tartották számon, a harmincas években számos ilyen jellegű műve jelent meg. 1846-ban adták ki első magyar vonatkozású munkáját („Beiträge zur Chronik archäelogischer Funde in Ungarn"). A következő évben jelent meg a „Buda-Pesth , historisch-topographische Skizze von Ofen und Pest un deren umgebung" című kötet első kiadása, 1854-ben a második. Szerelmey Miklóssal több alkalommal dolgozott együtt, így a „Magyar hajdan és jelen" című művön is. 1847-ben jelent meg a „Visegrád Album", valamint másik jelentős műve a „Kleine historische Bilder-Gallerie aus Ungarns denkwürdigster Vorzeit".

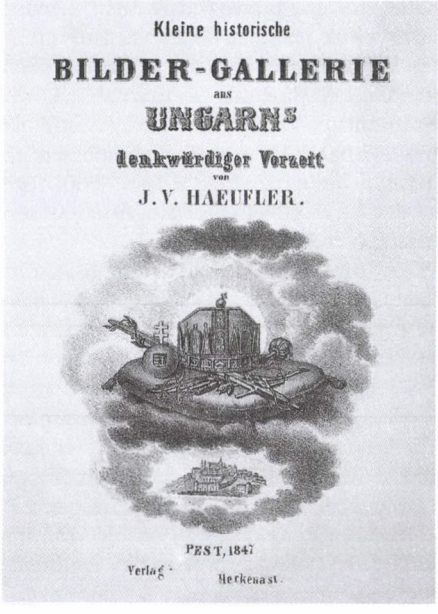

1. Az 1847-es „Bilder-Gallerie kiadás címlapja

A Pest-Buda kötet szerkezete, illusztrációi jellegzetes példái a Häufler-féle munkáknak. A borító belső színes litográfia térképmelléklete Pestet és Budát mutatja be, Walzel Ágost Frigyes nyomdájában készült. Emich Gusztáv kiadói előszavát követően az első rész, a „Történelmi vázlatok Pest-Budáról" következik. A két város és lakóinak eredetét vizsgálja a szerző, a magyar nép történetét a római korban kezdve, Aquincum, majd „Etzelsburg" alapításának tárgyalása, mint előzmények után sort kerít Buda és Pest történetének bemutatására is. Külön fejezetekben foglalkozik történelmünk fordulópontjaival, így a „mongol invázióval", az első országgyűléssel (Reichstag az ő szóhasználata szerint) a Rákos mezején.

A második periódus határait 1301-től 1541-ig jelöli ki a szerző, s e két és fél évszázad eseményei igen alapos kutatómunka eredményeként jelennek meg. Rengeteg az idézet, mintaszerű a jegyzetelés és a jegyzetanyagból kiderül, milyen jelentős szakirodalmat és forrásokat használt Häufler. Nagy Lajos budai várpalota-építkezései, majd a Friss palota épületének emelése után már Zsigmond király és császár dekrétumainak ismertetése, valamint a Sárkány-rend alapításának története egy-egy újabb fejezet témája. Pest városának függetlenné válását követően Alberttől I. Ferdinánd királlyá választásáig követi nyomon az eseményeket, behatóan foglalkozva Mátyás udvarával, uralkodásának sokféle eredményével. Dózsa György 1514-es parasztfelkelését „Kuruzzen Krieg"-nek nevezi, s a kötet ezen része Buda török általi 1541-ben történt elfoglalásával zárul.

1686-ig tart a magyar történelmet tárgyaló egység harmadik része, s itt a történelmi események leírása mellett mind illusztrációkban, mind pedig szövegben képet kaphat az olvasó a százötven éves török uralom eredményeiről, bármilyen furcsán is hangozhat ez. Azaz olvashatunk a török építészetről, az épülettípusokról, s láthatjuk is őket.

A negyedik periódus I. Lipót trónra lépésétől III. (VI.) Károly uralkodásának végéig tartó fejezetét követően a latin, török és magyar földrajzi nevekkel, illetve eredetükkel foglalkozik. Folytatódik a történelmi események uralkodók szerinti korszakolásban való nyomon követése egészen József főherceg nádorságának éveivel bezárólag.

A történelmi vázlatok után a második rész topográfiai munka; Pest és Buda, illetve környékük bemutatása. A városok mellett a környék településeinek – Albertfalvától Csepelig, Budakeszitől Ürömig szinte minden fontos falu – történetével, fekvésével, jellemzőivel is megismerkedhetünk. A távolabbi környék falvai és városai – Visegrád, Esztergom, Vác, Szentendre, Zsámbék és még sorolhatnánk – közé még Balatonfüred híres fürdőhelye is beszorítható. Topográfiai vázlatoknak nevezi a szerző a vidék flórájával és faunájával, a klimatikus jellemzőkkel, a folyókkal, fürdőkkel foglalkozó fejezetet, amelyet forrásközlések zárnak. Ezt követi az etnográfiai áttekintés, az itt beszélt nyelvek, az itt élő nemzetiségek számbavétele.

A tudományról és művészetről szóló fejezet – hasonlóan az eddigiekhez – igen pontos és alapos. A Tudományos Akadémiától a Nemzeti Múzeumig, a Természettudósok Társaságától az Egyetemig áttekinthetjük Pest-Buda tanintézeteit, társaságait, egyleteit, a könyv-, folyóirat-, és újságkiadást, az egyesületeket, színházakat.

Végül a negyedik rész a közintézményeket mutatja be, köztük a kórházakat, laktanyákat, jótékonysági intézményeket, biztosítókat és bankokat, valamint a jogi intézményeket.

A záró fejezet témája az ipar és kereskedelem, a közlekedés, s végül egy kis városnéző séta után elmondhatjuk, hogy a múlt század műfajában egyik legjelentősebb munkáját volt szerencsénk megismerni. A szöveget sokféle statisztikai adat, táblázat egészíti ki, valamint az illusztrációk, amelyek készítője Grimm Vince (1810 körül-1872), aki amellett, hogy kőrajzoló volt, nyomdát tartott fenn és műkereskedése is volt. Grimm Vincének nem maradt fönn nagyszámú grafikája, így különösen fontosak a kötet rajzai. Sokszor másolnak ezek a litográfiák korábbi jól ismert műveket, így a Schedel Világkrónika Budát ábrázoló lapját például. De ugyanakkor számos olyan is van közöttük, amely mintájává vált a későbbi 19. századi kompozícióknak, mint a margitszigeti Szt. Mihály kolostor romjai, vagy a nádori lak rajzai.

Häufler e kötete roppant fontos számunkra, nemcsak azért, mert egy bécsi tudós elfogulatlan és alapos munkájával van dolgunk, hanem azért is, mert szerkezete, a szöveg és az illusztrációk egysége, a források beható ismerete, a statisztikai adatok alkalmazása mind példát mutatnak a későbbi – és egyre nagyobb számban megjelenő – hasonló munkák számára.

A „Historische Bilder-Gallerie aus Ungarns denkwürdiger Vorzeit. (Ein vaterländisches lesebuch für die reifere Jugend') 1847-ben jelent meg „Budapesten", ahogy a címlapon föl van tüntetve. Az alcím szerint a „dicső magyar múlt történelmi képcsarnokát" a szerző „hazafias olvasókönyvnek" szánta „az érettebb ifjúság" számára. A hasonló vállalkozások ideje inkább a század második fele, s akkor is hazai szerzők munkái ismertek. Ismét egyedülálló feldolgozással van tehát dolgunk, amely a korai, a magyar történelemmel foglalkozó kiadványok közül az egyik legbecsesebb és legérdekesebb, mind szövegét, mind pedig illusztrációit illetően.

A bevezető rész azokról a „főbb népekről" szól, amelyek a magyarok honfoglalása előtt az ország területén éltek. Elsőként Attilát és hunjait említi a szerző, majd a ma népvándorláskornak nevezett időszakkal foglalkozik, datálása szerint 452-től 894-ig. A „legrégibb

magyarokról", illetve eredetükről írván az etelközi, s levédiai szálláshelyeket, s a vándorlás útvonalát tárgyalja önálló fejezetben. A magyar törzsek vezetőiről, a vallásról és kultúráról megemlékezvén számos nyelvi fordulatot, a szókincs különleges elemeit említi.

A következő nagy egység a magyar történelem áttekintése a szerző periodizációjával. Az első 884-től 1000-ig tart, s a fejedelmek korszaka (Ungarn unter Herzogen), akiket név szerint föl is sorol és jellemez Häufler. Az Árpád-házi királyok sora Szent Istvánnal kezdődik, a vegyesházi uralkodókkal folytatódik, s I. Mátyással végződik. A „Viszapillantás" című fejezet Mátyás katonai tevékenységét tárgyalja, s bemutatja a magyar címereket és fegyvereket. Újabb fejezet foglalkozik Mátyás királynak a tudomány és kultúra terén elért eredményeivel, műpártoló tevékenységével. Ezt követően II. Ulászló, majd II. Lajos uralkodásának éveit tekinti át (ismét szerepel a Dózsa parasztfelkelés, mint „Kuruzzen.Krieg"), s a mohácsi csata leírásával zárul a könyv. Ezúttal is igen nagyszámú forrást használ a szerző, s feltehetőleg a történetírás érdekesebbé tétele céljából nagyon sok az irodalmi idézet is. Ezek sok esetben ugyancsak forrásértékűek, de fölhasználja sok száz év irodalmi anyagát. Az idézeteket magyarul és német változatban egyaránt közli, s a kötet maga is ily módon zárul, Kisfaludy „Mohács" című költeményének soraival.

Az illusztrációk különösen érdekesek, s az utolsó lapokon a szerző megnevezi az egyik legfontosabb forrását a litográfiáknak, s ez a Vigyázó gyűjtemény. Az első kiadás címlapján felhők között a korona és a koronázási ékszerek láthatók, alattuk Buda látképe, a Schedel Világkrónika fametszete alapján. A borító belső oldalán ornamentális keretben tizenkét árpád-házi uralkodó képe kis medalionokban, alattuk az ábrázolt neve, s az lap felirata a következő: „BILDNISSE DER ARPADEN auf Grundlage gleichzeitiger Denkmäler". Ez a szöveg is jelzi, hogy az illusztrációk kiválogatásánál és elkészíttetésénél Häufler gondos kutatást végzett, s igyekezett akkor hitelesnek tartott műtárgyakat fölhasználni. A képmagyarázat szerint Szent István és Gizella portréi a koronázási palást alapján készültek, I. Géza és Szent László egykorú éremábrázolások után.

2. Az Árpád-házi uralkodók portréi – illusztráció a kötetben

3. Mátyás király portréja – illusztráció a kötetben

Kálmán, Imre, II. András, IV. Béla, V. István, Kun László és III. András portréinak forrásai pecsétek voltak, Tomasina Morosini arcképe pedig a Vigyázó gyűjtemény egy festménye alapján.

A szövegközti illusztrációk litográfiái azonos stílusúak, feltehetőleg azonos művész készítette őket, a nevét azonban nem közli a könyv, s mivel lényegében műtárgymásolatokat készített, így nehéz azonosítani.

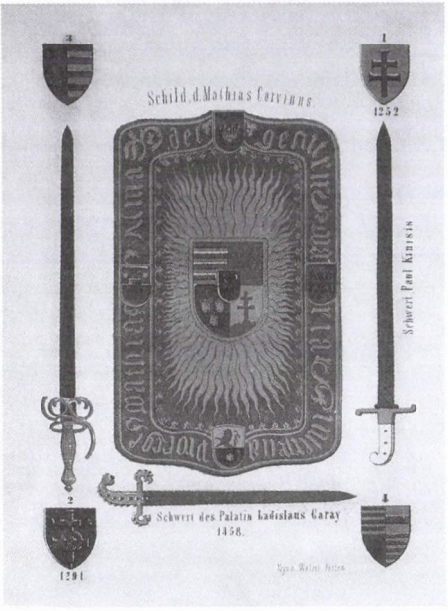

4. Történelmi fegyverek – illusztráció a kötetben

Nagy Lajos portréjának eredeti változata a nápolyi királyi galéria gyűjteményéhez tartozott, a Vigyázó gyűjteményben ennek a másolatát őrizték, s a kőrajz is ez után készült. Albert király arcképének forrása a királyi antik-kabinet egy ezüstérme volt. Posztumusz László arcmásának eredetije a Weissenwolf grófok linzi galériájában található. A Hunyadi Jánost ábrázoló festményt az Illésházy gyűjtemény darabja alapján másoltatták a Vigyázó gyűjtemény számára, majd kőre rajzolták. Mátyás király Bécsújhelyen őrzött olajképéről Hann János „érdemes rajztanár" készített pontos másolatot. II. Lajos esetében is a Vigyázó gyűjtemény festménye volt a forrás, s végül van még egy olyan színes illusztrációja is a kötetnek, amely Mátyás király pajzsát, Kinizsi Pál, Hunyadi János és Garay János kardját, és a Hunyadi címereket ábrázolja.

Häufler magyar vonatkozású munkáinak mintegy betetőzése, s művészi szempontból mindenképpen legfontosabb darabja az ugyancsak 1847-ben megjelent Visegrád album. Itt a korszak két nevezetes művészével, Szerelmey Miklóssal és Franz Pracherrel dolgozott együtt.

Szerelmey Miklós (1803–1875) a 19. századi magyar grafika egyik legérdekesebb alakja. Utazásai során hosszabb-rövidebb időt töltött el Európa számos országában, Ázsiában és Amerikában, majd 1840-ben Pesten telepedett le. Nagysikerű „Magyar hajdan és jelen" című albuma 1847-ben, a „Balaton Album" egy évvel később jelent meg, s ugyanebben az évben a „Visegrád Album". 1850-ben Szerelmey már Londonban tartózkodott, s csak a hatvanas évek végén tért vissza Magyarországra.

Franz Pracher (1825–1885) Josef Hafner linzi litográfiai műhelyében dolgozott 1842–49 között, főleg tájkép-kőrajzokat készített. 1849 után már nem sokat dolgozott, uradalmi intéző volt haláláig. Magyar vonatkozású lapjai 1845–1848 között jelentek meg, sok közülük Szerelmey munkájaként volt ismert, aminek munkakapcsolatuk lehetett az oka. A Balaton- és Visegrád Album mellett önálló lapokat litografált, amelyek többnyire várlátképek.

A Visegrád album (Album von Visegrád – Entworfen und erläutert von J. V. Häufler lithographirt und herausgegeben von der lithographischen-Anstalt des Nicolaus Szerelmey in Pest. Verlag der A. J. Schröpfer Kunst u. Buch-Handlung vis a vis der Schiffbrücke in Ofen A címlap keretelésében a koronás magyar címer, lent pedig Visegrád város pecsétjének másolata 1381-ből) a korszak hasonló jellegű kiadványai közül az egyik legjelentősebb, s mivel a litográfiáit önállóan is sokszorosították és ismertek voltak, amellett mindenképpen egyenként is vizsgálandóak az alábbiakban.

1. kép
Visegrád - a fellegvár és a palota alaprajza
1847
Visegrád Alaprajza. Grundriss. a., Kerek épület, Rondel. b., Salamon tornyo, Salamons Thurm, c., Torony, Thurm. d.e., Béjárások. Eingänge. f., Sziklalejtőségek. Felsenabhänge. g., Árok, Graben. h., Fellegvár kutja. Brunnen in der Hochburg. i., Vizmedencz, Cisterne. k., Koronaterem, Kronsaal. l., Egykori paloták, Einstige Paläste. m., Mellék épületek, Nebengebäude.

Franz Pracher (1825–1885)
papír, litográfia
18,7 x 24 cm
Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok T. 6631

A kőrajz a fellegvár, a palota és az erődítésrendszer alaprajzát mutatja be, a betűvel jelzett épületrészekhez járul a magyarázó szöveg.

2. kép
Visegrád Mátyás király korában – rekonstrukció
1847
Visegrád. Hollós Mátyás korában. Egy eredeti kézi-rajz után1490.évből. Zur Zeit königs Mathias Corvinus. Nach einer original Handzeichnung vom Jahre 1490.

Franz Pracher (1825-1885)
papír, litográfia
18,7 x 24 cm
Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok T. 6653

A rekonstrukció feliratán említett 1490-es rajzról nem tudjuk, mi lehetett, (az album szövege utal az ismeretlen eredeti rajzra, valamint a 15. századi leírásokra, s inkább ezek – Geleotto Marzio, Antonio Bonfini, Antonius Averulinus –, műveire) van azonban a Történelmi Képcsarnok gyűjteményében egy valamivel korábbi, 19. század eleji litográfia „Collour" szignóval. Mindkettő a túlpartról mutatja a fellegvárat és a palotát, a részletekben azonban, bár keletkezési idejük tekintetében közel állnak egymáshoz, sok a különbség (a kertek, a palota, a Salamon torony, a város és az erődítésrendszer részletei). Az összképet nem befolyásolják ezek a különbségek lényegesen, de ha a részletek alapján kíséreljük meg visszaidézni a 15. század végi állapotot, akkor fontosak az eltérések. A 19. században váltak kedveltté a hasonló rekonstrukciók, s a historizmus szempontjai gyakran egyénien értelmezték a történeti munkák, régészeti kutatások addigi eredményeit.

3. kép
Visegrád 1595-ben.
1847
Visegrád 1595-ben. Vissegrád im J. 1595
Franz Pracher (1825–1885)
papír, litográfia
18,7 x 24 cm
Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok T. 6654

Az album szövege szerint elsőként Wilhelm Dillich „Ungarischer Chronica" (Nürnbertg, 1606.) című művében jelent meg illusztrációként a kompozíció. Olyan sikeres volt, hogy már a művész kortársai is másolták, ilyen darab például a Történelmi Képcsarnok 2425.T. leltári számú rézmetszet és rézkarc technikával készült lapja. Az album litográfiája csaknem minden részletében pontos másolata Dillich rézmetszetének, a különbség az apró részletek a romantika stílusának megfelelő festőiségében rejlik.

4. kép
Visegrád – a koronaterem
1847
Visegrád. Korona terem. Kronsaal.

Franz Pracher (1825–1885)
papír, litográfia
18,7 x 24 cm
Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok T. 6641

A kőrajz azt a termet ábrázolja, ahol a hagyomány szerint egy ideig a koronát őrizték. A szöveg a teremről írván részletesen foglalkozik a korona történetével, s visegrádi létével. A képen a romokat megtekintő társaságot láthatunk, a nemzeti múlt fontos helyszíneinek megtekintése és persze megörökítése ezídőtájt vált divattá.

5. kép
Visegrád – a Salamon torony négy nézete
1847
Visegrád. Salamon tornya a világ négy része szerint, Der Salomons-Thurm nach den 4 Weltgegenden. Éjszaki rész, Nordseite. Keleti rész, Ostseite. Déli rész, Südseite. Nyugoti rész, Westseite.

Franz Pracher (1825–1885)
papír, litográfia
18,7 x 24 cm
Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok T. 6638

A szöveg a torony történetét, a hozzá kapcsolódó eseményeket írja le, s idézi Joseph Hormayr báró „Vaterländische Taschenbuch"-jában megjelent költeményt (Die beiden Könige). Ez a mű a hazai tájak 19. századi felfedezésének és leírásának egyik közismert és jellegzetes példája.

A Salamon torony a múlt századi tájkép-grafikák kedvelt témája volt: a két legismertebb sorozat, Jakob Alt „Donauansichten"-je (1818–22) és Ludwig Rohbock „Magyarország és Erdély képekben" (1857) című munkája egyaránt több nézetből is bemutatja. Alt egyik litográfiája (Történelmi Képcsarnok T. 3623) csaknem azonos az album kőrajzával, a másik két darab, valamint Rohbock kompozíciója megegyezik. Nézőpontjuk hasonlít Markó Károly festményéhez (1830 körül), azzal a különbséggel, hogy a Duna vonalához közelebbi a rálátás, s a Fellegvár sem látható.

6. kép
Visegrád – a Fellegvár bejárata
1847
Visegrád. Bejárás a' magas várba. Eingang zur Hochburg.

Franz Pracher (1825–1885)
papír, litográfia
18,7 x 24 cm
Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok T. 6639

Az ábrázolásnak nincsen ismert előképe, vagy párdarabja, s a romantikus tájkép kedvelt motívumai láthatók rajta: a „főszereplő" épületmaradvány, az előtte heverésző, kecskéit és birkáit legeltető pásztor. Az album szövege az építéstörténettel, illetve a történelmi háttérrel foglalkozik.

7. kép
Visegrád – a Fellegvár
1847
Visegrád. Magasvár. Hochburg.

Franz Pracher (1825–1885)
papír, litográfia
18,7 x 24 cm
Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok T. 6642

A sziklákra épült vár romjai fölött madarak repkednek, háttérben a Dunakanyar hegyei, a Dunán gőzhajó úszik A hely történetéről a szöveg – mint eddig is – részletesen tájékoztat bennünket, s versbe is foglalja a látogató élményeit.

8. kép
Visegrád a Kálváriahegyről
1847
Visegrád. Kálváriahegyről. vom Kalvarienberg.

Franz Pracher (1825–1885)
papír, litográfia
18,7 x 24 cm
Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok T. 6640

Egészen szokatlan, a romantika inspirálta nézőpontból láthatjuk a Fellegvárat és a Salamon tornyot. A túlpart hegyei mögött lebukó nap utolsó sugarai ragyogják be a tájat, az előtér kápolnája és romantikus sziklája mögött a Várhegy és a Duna látszik. Az album szövege itt is szolgál rövid leírással a hely történetét és jelentőségét illetően.

9. kép
Visegrád látképe
1847
Visegrad. Dunán lefelé. Donau abwärts.

Franz Pracher (1825–1885)
papír, litográfia
18,7 x 24 cm
Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok T.6637

Ez a nézőpont már a 17. században is kedvelt volt Visegrád ábrázolásainál, a Történelmi Képcsarnok számos e korból származó metszete is bizonyítja ezt (1021 T., rézmetszet, T. 1022, rézkarc). A madártávlatból bemutatott, hegyek között kanyargó folyó, a vár és az erődítésrendszer, a parton fekvő település mindegyik lapon hasonló módon jelenik meg. Az album kőrajzán a rálátás kevésbé meredek, a folyón úszó gőzhajó és bárkák a táj derűjét hangsúlyozzák inkább, mint drámaiságát. A már említett két album, illetve sorozat, Rohbock és Alt hasonló témájú lapjai sok hasonlóságot mutatnak a Visegrád Album litográfiájával, kibővítve annak kompozícióját a hajóvontatók életképével.

10. kép
Visegrád látképe
1847
Visegrád. Dunán felfelé. Donau aufwärts.

Franz Pracher (1825–1885)
papír, litográfia
18,7 x 24 cm
Magyar Nemzeti múzeum történelmi Képcsarnok T.6636

A zárókép annyiban különbözik az előzőtől, hogy a folyó és a hegyek, a fellegvár romantikusabb arculatát mutatja. Ebből a nézőpontból meredekebbnek tűnnek, a romok félelmetesebbnek, a Salamon torony magányosan áll, a hold viharfelhők mögül tűnik elő. Amint az album versének alcíme is jelzi, vihar után, az azt követő holdfényes éjszakán láthatjuk a tájat. A Visegrád Album a vers romantikus soraival, s az éjféli látképpel búcsúzik az olvasótól. A megoldás később visszatér Rohbock Pest-Buda albumában, az éjszakai Lánchíd képén.

Megismerhettük tehát a 19. század egyik legjelentősebb történetírójának, topográfusának, ha nem is egész hatalma életművét, de egy olyan szeletét, amely ránk nézve különleges fontossággal bír. Häufler eddig tárgyalt munkái úttörő jelentőségűek, s a feladat kivitelezéséhez a korszak jelentős művészeit sikerült megnyernie. Művei nemcsak a 19. századi kultúrtörténetünk fontos emlékei, hanem egyúttal a század jellemző sokoldalú feldolgozásmódjának, az történeti munkák sokrétűségének jellegzetes példái is.

Irodalom

Gerszi Teréz: A magyar kőrajzolás története a XIX. században. Bp. 1960. 146., 208–210.
Rózsa György: Pracher és Szerelmey. (Adatok a magyar és osztrák litográfia történetéhez), Művészettörténeti Értesítő XII (1963) 151–156. o.
Marsi Ernő: Visegrád a nemzeti tudatban. Művészettörténeti adalékok. ARS HUNGARICA XVI. 1988. 2. 5–11. o.

Rezümé

Joseph Vinzenz Häufler was a well-known historian and folklorist of the Habsburg Empire turning his interest towards Hungary. He was the instructor of the children of Palatine Joseph. His first work in connection with Hungary was published in 1846 and its subject were Hungary's archaeological finds. He published a historical guide of Pest-Buda in 1847 and he worked together with Miklós Szerelmey on books dealing with the history of Hungary. The mid 19th century was a period for albums of landscapes, and Häufler had his share in this type of publications as well: a good example of this was the Visegrád Album. His works were always based on scientific research concerning the subject and illustrations had an important task in them. His activity was a good example of collective works in Austrian and Hungarian cultural history.

Szvitek Róbert József

Ambrozovics Dezső, a művészetek pártfogója

A Magyar Nemzeti Múzeum újkori dokumentumgyűjteményében több nagyobb, azonos témájú anyag található. A dokumentumok a XVI–XX. századi magyar történelem eseményeihez, társadalmi, gazdasági történetének alakulásához nyújtanak értékes adalékokat. Ezek közé tartoznak az Ambrozovics Dezsőhöz, a Képzőművészeti Társulat titkárához írt levelek is.[1]

Az 1861-ben alakult Országos Magyar Képzőművészeti Társulat célként azt tűzte ki maga elé, hogy a hazai képzőművészetet minden ágában felkarolja, szellemi és anyagi érdekeit előmozdítsa, a műízlést nemesbítse, és a műszeretetet terjessze. Ennek érdekében kiállításokat rendeznek, műtárgyakat vásárolnak és adnak el, művészi tartalmú könyvek és folyóiratok megjelenését segítik elő, a fiatal tehetségeket felkarolják, és a hazai szegény művészeket segélyezik.[2]

Ennek a társulatnak lett rendes tagja dr. Ambrozovics Dezső[3] is 1891-ben. Ő – mint a későbbiekben látni fogjuk –, egész életét a művészetek pártfogásának szentelte, és a Társulat célkitűzéseinek megvalósításáért minden lehetőséget megragadott.

Ambrozovics Dezső

1895-ben Szmrecsényi Miklóst, a társulat titkárát a vallás- és közoktatásügyi minisztérium osztálytanácsosává nevezték ki, ezért 1895. május 12-én leköszönt tisztéről, melyet 1882 óta viselt.[4] A választmány 1895. július 1-től Ambrozovics Dezsőt alkalmazta ideiglenesen a társulat titkáraként, 1896-ban pedig véglegesítette állásában, melyet 1915. február 13-ig viselt, mikoris saját kérésére – betegségére hivatkozva – a Társulat felmentette minden további hivataloskodás alól.[5]

Titkári minőségében részt vett a társulat minden kiállításának szervezésében, rendezésében, és megnyitóján, valamint az ezekhez készített tárgymutatókat is ő szerkesztette. Közreműködött a külföldi nemzetközi művészeti kiállítások magyar osztályainak szervezésében is.[6] Ott lehetett a társulat öt bizottságának[7] ülésein mindenféle meghívás nélkül, de azokon szavazati joggal nem rendelkezett.[8] Ezen kívül vezette a választmányi- és közgyűlések jegyzőkönyveit is.

A titkári hivatal vezetőjeként irányította a társulati ügyiratok kezelését, a leltári ingók számon és rendben tartását, és a társulati pecsét és okmányok őrzését.[9]

Sokirányú hivatalos teendői mellett egy művészeti folyóirat létrehozásáért is agitációt folytatott. Törekvése megegyezett a Képzőművészeti Társulat eszméjével, amely megalapított *Műcsarnok* címmel egy képzőművészeti folyóiratot, szerkesztésével Ambrozovics Dezsőt bízták meg. A Társulatnak 1868–69. folyamán volt már egy lapja *Műcsarnok* névvel, Szegedi-Maszák Hugó szerkesztésében, mely tájékoztatta a tagokat a társulat működéséről, és megemlékezett néhány művészeti eseményről.[10] A lap azonban hamar megszűnt, és 1869 után 1898-ig a képzőművészetnek nem volt újságja.

Az új lap 1898. május 1-én jelent meg először. 1898 és 1901 között önálló folyóiratként létezett. Célja, hogy „egyrészről a társulati tagok, másrészről pedig a sajtó és a nagyközönség között szorosabb kapcsolatot hozzon létre, amelynek feladata volna elsősorban módot nyújtani arra, hogy mindazok, akik akár hivatásuknál, akár hajlandóságaiknál fogva a művészet ügyeivel foglalkoznak és irántuk komolyan érdeklődnek, egyrészt betekinthessenek a társulat ügymenetébe, a társulati tényezők működésébe, másrészt pedig a magyarországi művészi élet eseményeiről maguknak tájékoztatást szerezhessenek".[11] Ennek szellemében ismertette a társulat által rendezett kiállításokat, a társulati ülések jelentősebb mozzanatait, közölte a művészeket érdeklő értesítéseket, pályázati hirdetéseket stb. Helyet adott minden tárgyilagos bírálatnak, közölt minden, a képzőművészetek ügyére vonatkozó, vagy a társulat működését érintő javaslatot.

1902–1909 között a *Művészet* című – Lyka Károly által szerkesztett – lap mellékleteként szerepelt. Évente 2–4 alkalommal jelent meg, szintén Ambrozovics Dezső szerkesztésében. Tájékoztatott a Képzőművészeti Társulat választmányi- és közgyűléseiről, kiállításokról, pályázatokról, vásárlásokról és közölte a társulati sorsjáték[12] húzásának eredményét. 1909 után 1918-ig, a lap megszűnéséig, annak külön rovata volt, melyet 1915-ig szintén ő szerkesztett, ezt követően pedig Lesskó János társulati helyettes titkár.

Ez a folyóirat adott nagyobb fórumot arra, hogy a művészetekről, és a kor művésztársadalmának helyzetéről alkotott véleményét kinyilváníthassa, hol a saját neve alatt, hol pedig különböző írói álneveken.[13] A publicisztikai tevékenység nem volt újdonság számára, mert már egészen fiatal korától a fővárosi sajtónak egyik nagyműveltségű és képzett művészeti referense volt. 1885–1894 között az *Egyetértés* című lap színi- és zenekritikusa.

Súlyos problémának tartja azt, hogy a magyar közönség nem vásárol műtárgyakat, nem jár kiállításokra, és – egy kis réteget kivéve – nem érdeklődik a művészetek iránt. Ez nem segíti a művészetek fejlődését, hanem éppen visszaesését idézi elő.[14] Ennek az állapotnak a megszüntetése szerinte többrétegű feladat. Először a közönség műízlését kell kifejleszteni, finomítani, azt a képességet kell belenevelni, hogy az igazi műalkotások kiválóságát felismer-

jék. Erre a legalkalmasabb a díszítőművészet, hiszen lakások berendezései, mindennapi használati tárgyak készülnek általa. Aki otthonában ízléses környezetet teremt, az igényesebb lesz a művészetek megítélésében is.[15] A közoktatásban is nagyobb szerepet kell kapnia a képzőművészetek ismertetésének, a művészi nevelésnek. Ehhez a kiállítások megtekintését kell szorgalmazni.[16] A tanárok rosszul közelítik meg a kérdést, amikor azt mondják, hogy a tárlatokon az ifjúságot csak az érzékiséget ingerlő és így erkölcstelenségre csábító nuditások érdeklik. Éppen e miatt kell a művészi nevelést még fontosabbá tenni. A képeknek az efféle értelmezése a műértés legalacsonyabb fokát jelzi. Ezt fejleszteni kell, mégpedig úgy, hogy a tanárnak kell ilyen alkotások előtt jó magyarázatokkal helyes útra terelni a diákságot, hogy abban az örök szépséget és ne a nudizmust lássa.[17]

A közönség és a művészek között a társadalmi érintkezések szinte teljesen hiányoznak. A művészeknek nincs meg az őket megillető társadalmi tangjuk, mert az embereknek lesújtó képük, felfogásuk van az életmódjukról. A kialakult helyzetért mindkét fél hibás. Úgy közeledhetnének egymáshoz, hogy a művészek megnyitják műtermeiket a közönség előtt, hogy az lássa, miként dolgoznak.[18]

A képzőművészeket anyagilag, művásárlásokkal lehetne segíteni, és ez által a fejlődés is biztosítva lenne. Magyarországon azonban a magánemberek csak nagyon kevés műtárgyat vesznek, és azokat is alacsony áron. Ez azt mutatja, hogy a művész munkáját a nagyközönség nem becsüli, és nem méltányolja. A művészek kizárólag a kormány támogatására vannak szorulva. Az lenne a feladat, hogy művásárló közönséget kell teremteni a magyar művészet számára. Ehhez a társadalmat, a sajtót, a vidéket is mozgósítani kell. Törvényhatóságok, kaszinók, klubok is vásárolhatnának alkotásokat, így segítve a magyarországi művészetet, mert ez egész kultúránk, nemzetünk ügye.[19] A szerényebb tehetségeket is támogatni kell, mert csakis a jobbakkal való verseny során kerülhetnek felszínre a kimagasló tehetségek. Támogatás nélkül ki tudja már eddig is hány tehetség kallódott el, mert nem tudott megküzdeni a kezdeti nehézségekkel.[20] A dilettánsokat is versenybe kell bocsátani, de kérlelhetetlennek kell lenni a dilettantizmussal, és a proletariátus művészetével, amely a magánélet szűk köréből kiemelt dilettantizmus.[21]

A *Műcsarnok* 1899. június 18-i számában nyílt levelet intézett Lippich Gusztávhoz, Jász-Kun-Szolnok vármegye újonnan kinevezett művészlelkű főispánjához, melyben azt írja, hogy elérkezett a művészet decentralizációjának ideje Magyarországon is. Ennek legelső állomása Szolnok legyen.[22] A levelet olvasva Olgyai Ferenc több művésztársa nevében[23] Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszterhez fordult, és egy Szolnokon létesítendő művésztelep alapítására kérte fel.[24] Hivatalosan 1901-ben alapították meg a Szolnoki művésztelepet, melynek vezetői Olgyai Ferenc, Mihalik Dániel és Szlányi Lajos lettek.

Ambrozovics Dezső elhivatottságát jellemzi, hogy a *Műcsarnok* megszűnése után a Képzőművészeti Társulat új lapjában, a *Művészetben* is publikált. Megemlékezéseket, életrajzokat írt a meghalt festőkről, többek között Tahi Antalról, Ipoly Sándorról, Telepy Károlyról, Goró Lajosról stb.

Hírlapírói tevékenysége mellett szépirodalmi munkái is megjelentek. Ezek a kor hangulatát tükröző vígjáték, valamint elbeszélések és versek.[25] 1903-ban megjelent verseskötetét Rippl-Rónai József is méltatta.[26] E mellett orosz írók munkáinak magyarra való fordítását végezte. Megtanult oroszul, hogy kedvenc íróit lefordíthassa. Mintegy harminc ilyen kötettel gyarapította irodalmunkat.[27]

Ambrozovics Dezső egész életét a magyar művészet problémáinak megoldására szentelte. Elvonulva, a zene, irodalom és képzőművészetek világában élt. Jelentős összegeket szánt műalkotások vásárlására, számos alkotó képét, vagy szobrát szerezve meg.[28]

Jegyzetek

1 Lelt. sz.: Udgy. 1971.22.1-46. és Udgy. 1971.22.75-79.
2 Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat alapszabályai, Bp., 1879.
3 Ambrozovics Dezső (Buda, 1864. február 24.–Budapest, 1919. január 17.) ügyvéd. A Ferenc József rend lovagja. 1899. december 4-én a Szent Anna rend III. fokozatának lovagjává választották Péterváron, melyet az 1899. december 11-én Péterváron kiállított oklevéllel igazoltak.
4 Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat közleményei 1895. évre. 22. szám Bp., 1895. 3.
5 Meghívó az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat 1915. évi április hó 30-án, pénteken du. 5 órakor, az Országos Magyar Szépművészeti Múzeumban (Budapest, Városliget) tartandó 54-ik évi rendes közgyűlésre. [Bp.], [1915.] 8. (Továbbiakban: Meghívó)
6 Meghívó, [Bp.], [1915.] 9.
7 A bizottságok: művészeti; kiállítási; művásárlói; gazdasági; jogi.
8 Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat alapszabályai, Bp., 1879. 45.§.
9 Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat alapszabályai, Bp., 1879. 69.§.
10 Meghívó, [Bp.], [1915.] 9.
11 Műcsarnok, 1898. május 1. 1.
12 A Képzőművészeti Társulat tagsága között sorshúzást rendezett. A nyertesek a rájuk eső nyereményből a társulat kiállításain részt vevő magyar művek közül szabadon választhattak. A legnagyobb nyerhető összeg 1500 forint, a legkisebb pedig 100 forint volt.
13 Álnevei többek között: A.; D.; *–br–*; Albatrosz.
14 *–br–:* Művészeti állapotaink I., Műcsarnok, 1898. május 22. 25.
15 *–br–:* Művészeti állapotaink IV., Műcsarnok, 1898. június 12. 49–50.
16 *–br–:* Művészeti állapotaink II., Műcsarnok, 1898. május 29. 32–35.
17 *–br–:* Tanárok Wlassics rendelete ellen, Műcsarnok, 1899. január 1. 5–6.
18 *–br–:* Művészeti állapotaink V., Műcsarnok, 1898. június 23. 57; Albatrosz: Műteremlátogatás, Műcsarnok, 1898. november 27. 153-154.
19 *–br–:* Művásárlás. Műcsarnok, 1899. január 22. 45–47; *–br–:* Művészeti állapotaink III. Műcsarnok, 1898. június 5. 42.
20 *Ambrozovics Dezső:* Válasz a »Budapesti Napló«-nak, Műcsarnok, 1898. május 22. 27.
21 *Ambrozovics Dezső:* Dilettánsok és proletárok, Új Idők, 1896. január 12. 65–66.
22 *Albatrosz:* Nyilt levél Lippich Gusztáv úr ő Méltóságához, Jász-Kun-Szolnok vármegye főispánjához, Műcsarnok, 1899. június 18. 333–335.
23 Ezek: Bihari Sándor, Boruth Andor, Fényes Adolf, Kernstock Károly, Hegedüs László, Katona Nándor, Mednyánszky László, Mihalik Dániel, Pongrácz Lajos, Szlányi Lajos és Vaszary János.
24 Művésztelep Szolnokon, Műcsarnok, 1899. október 21. 385–386.
25 Hajótöröttek, 1893. (elbeszélések); Versek, 1898; Mogyoró. [1900.] (vígjáték); Ujabb versek, 1903; Szimfóniák. 1907–1914. (versek).
26 ld. 15. levél
27 Fordított Gorkijt, Csehovot, Turgenyevet, Tolsztojt, Puskint, hogy csak a legismertebb neveket említsem.
28 *Lyka Károly:* Ambrozovics Dezső halála, Művészet, 1918. Téli szám 88.

Ambrozovics Dezsőhöz írt levelek:
(A leveleket teljes terjedelemben, az eredeti helyesírást megtartva közlöm.)

1. **Malonyay Dezső levele. Párizs, 1898. december 29.**

Paris, 37. rue de Vaugirard.
1898. december 29.
Nagyságos Ambrozovics Dezső úrnak,
Budapesten.

Mélyen tisztelt Uram,
Megtisztelő felszólítására válaszolva, mindenekelőtt köszönöm, hogy reám gondolt. Szívesen lépek egy művészeti kérdésekkel foglalkozó lap[1] munkatársai közé; hajlandó vagyok havonta két cikket írni s a párisi művészi eseményekről apróbb értesítéseket küldeni, ha írásaimnak föltétlen véleményszabadságot biztosít.
Nyilván, tisztelt Szerkesztő úr is azt tekinti követendő főelvnek, amit én: – közönséget kell nevelni a magyar művészet számára! Művészi szabadság, – egyéniség, – minden „becsületes" „őszinte" irány jogosult, stb. Művészi hivatásom különben nem ismeretlen Ön előtt: ugyanazt a célt óhajtanám szolgálni lapjában, ugyanazokat az elveket, melyeket jó Munkácsynkról írott könyvemben[2] is hangsúlyoztam.
Ami honoráriumomat illeti, havi száz forint fizetést és egy esztendőre szóló szerződést kérnék.
Tartson meg, kérem, szíves barátságában, – minden tisztelettel köszönti

Malonyay Dezső[3]

[Más kéz írása:] válasz 99 jan 4.

MNM Udgy.1971.22.41.

---

1 A „Műcsarnok" című lapról van szó.
2 *Malonyai Dezső:* Munkácsi Mihjály élete és munkái, Bp., 1898.
3 Malonyay Dezső (1866–1916) író, tanár, a Pesti Hírlap műkritikusa és művészeti rovatvezetője.

2. **Malonyay Dezső levele. Párizs, 1899. január 8.**

Paris, 37. rue de Vaugirard.
99. január 8.

Igen tisztelt Uram,
biz én nekem fogalmam se volt a „Műcsarnok" büdzséjének olyan soványka voltáról, – de hát igy csak annál nemesebb s tiszteletreméltóbb az Ön vállalkozása. Szívesen értesítem és kérem: számítson munkatársai közé. Dolgozom Önnek, azaz a derék cél érdekében, amint ma vett levelében kívánja, a lap pedig fizet érte ahogy tud s amint lehet. Időnként küldök majd hosszabb lélegzetű dolgokat, – az apróságoknak pedig, rezerváljon kérem, egy kis rovatot.
Minden sikert kíván s tisztelettel köszönti

Malonyay Dezső

MNM Udgy.1971.22.42.

3. **Malonyay Dezső levele. Párizs, 1899. február 12.**

Igen tisztelt Uram.
Ma reggel küldtem egy cikket s most kapom szives sorait. Hirtelen válaszolok hát levelére.
A lapot köszönöm, pontosan kapom, bár a címszalagon hiba van: 37. szám alatt lakom. Ami a tiszteletdijjat illeti, küldje, kérem, havonként; mint a mult levelemben irtam, annyit fizessen, amennyit fizethet, míg a lap kasszája megerősödik. Első sorban a magyar művészet ügyét akarom szolgálni, úgy az Ön lapjában, mint egyebütt is. Ha csak érkezem, minden héten küldök egy „Levelet", melyben a hét eseményeit felölelem, tehát az apróbb hireket is beléveszem.[1]
Lehet, hogy a jövő hónapban haza megyek néhány napra s akkor fontos közlendőim lesznek. Igy levélben hosszú volna mindazt megírni, amit mondani kívánnék.
Tartson meg, kérem, szives barátságában. Minden tisztelettel köszönti

Malonyay Dezső

1899. február 12.
Kérem, lenne kegyes, mellékelt kártyámat csatolva s egy előfizetési fölhivás kiséretében, megküldeni azt a példányt melyben két első levelemet közli:[2]

De Gerando Antonine
úrhölgy ő méltóságának,
Kolozsvárt.

[Más kéz írása:] vál. exp. 99. febr 15.

MNM Udgy.1971.22.43.

---

[1] Az 1899. év első felében rendszeresen küldte ezeket. Tizenkét cikket írt, az első a február 12-i számban, az utolsó a június 18-i számban jelent meg.
[2] Ezek a Műcsarnok 1899. február 12-én és február 19-én megjelent számai.

4. **Sólyom Gyula levele. Berlin, 1899. október 14.**

[Más kéz írása:] válasz 99 okt 16.

Igen tisztelet Titkár Úr,
most rajtam az ezerszeres bocsánatkérésnek a sora. Becses levelére igazán nem volt időm válaszolni. Most azonban jóvá teszem a hibámat. Sokat fogok irni.
Hát először is indokolom, hogy miért kértem Öntöl irandó cikkekért honoráriumot: mert nem volt és nincs, söt egy-két hónapig nem is lesz pénzem. Sajnos, berlini helyzetem erösen elüt a budapestitől. Ott ha nem volt pénzem, egyszerűen kölcsön kértem és kaptam. De itt nincs kitől és ha volna, nem szabadna kérnem, mert itt rögtön vége a – respektusnak. Megvallom azt is, hogy nemcsak a Mücsarnoktól kértem, de az Iparmüvészettől[1] is. Györgyi Kálmán[2] már régen felelt is levelemre és megbizást is adott néhány cikk megírására. Megjegyzem, hogy szívesen fogadom az Iparművészettől a honoráriumot, de nem oly szívesen irok neki. Mert utóvégre is szakszerűen az iparművészetről irni sokkal nehezebb mint az én gyakorlott műteremthémáimról. Természetes azonban, hogy azért már a jövő számban lesz tölem egy „szakszerű" cikk. Félek, hogy megvernek érte,... de erről ne beszéljünk.
De mit csinálunk a műcsarnokkal? Annak is szeretnék irni és ha csak egy jobb jövö reményében. Hiszen Ön tudja, hogy szívesen irok. És irni is fogok. Csak arra kérem, hogy kegyeskedjék velem tudatni, mikor jelennek meg a legközelebbi számok. Kérek lehetőleg pontos adatokat, hogy közleményeimet pontosan küldhessem el.
Ha nem tekinti indiszkreciónak, legyen szíves velem tudatni, mi volt, illetöleg mi lesz a nagy művészi folyóirattal. Lyka urtól[3] csak annyit lehet tudni, hogy „lesz", de hogy mikor és kinek

a kiadásában, arról szörnyen hallgat. Kíváncsi vagyok, ki uszik fenn: Singer-Wolfner[4] vagy Gerlach és Schenk[5]?
És most még egyet: Ön roppant homályosan ezt irja: „Alkalmadtán (majd ha lesz egy kis pénzem!) lesz egy kérésem önhöz.
Kedves dr. úr! – azt hiszem természetes dolog, hogy minden tekintetben készséggel rendelkezésére állok – amennyiben módomban áll. Méltóztassék megírni, hogy mi a kívánsága és én lehetőleg pontosan teljesítem.
A jövő héten meglátogatom Menzel Adolfot[6], Begas-t[7], és Liebermannt[8]. Irok ezekről. Tegnapelőtt Paczkáéknál[9] voltam vacsorára hivatalos. Pompás magyaros vacsora. Paczkáné[10], azt hiszem, minden tekintetben fölötte áll férjének...
Szíves üdvözlettel kész híve

Sólyom Gyula[11]

Berlin, W. Lützow-Str. 17. I.
1899 október 14.

MNM Udgy.1971.22.23.

---

[1] Magyar Iparművészet (1897–1944) című folyóirat.
[2] Györgyi Kálmán (1860–1930) művészeti író, a „Magyar Iparművészet" című folyóirat felelős szerkesztője.
[3] Lyka Károly (1869–1965) művészettörténész, festő, újságíró. 1902–1918 között a „Művészet" című lap szerkesztője.
[4] Kiadóvállalat, 1885-ben kezdte meg működését. Ő adta ki többek között a Képzőművészeti Társulat kiadványait.
[5] Könyvkereskedés, 1879-ben kezdte meg a cég működését.
[6] Adolf von Menzel (1815–1905) német festő és grafikus.
[7] Két Begas is élt ekkor Berlinben: Reinhold Begas (1831–1911) és öccse Karl Begas (1845–1916). Mindketten szobrászok voltak. Reinhold Bika szobra (1874) a budapesti közvágóhíd bejárati kapuján áll.
[8] Max Liebermann (1847–1935) német festő és grafikus, a német impresszionizmus egyik jelentős képviselője.
9 Paczka Ferenc (1856–1925) festő, Berlinben telepedett le feleségével.
10 Paczka Ferencné, Wagner Kornélia (1864–?) festő, szobrász és grafikus.
11 Sólyom Gyula újságíró, művészetekkel kapcsolatos cikkeket írt.

5. **Lippich Elek levele. [Budapest], 1900. január 2.**

Kedves jó barátom.
Kívánok neked minden jót az új esztendőre.
– Tegnap olvastam a „Műcsarnok" legutóbbi számát, és mondhatom, igen megütődtem azon, hogy ez a diplomaciai hivatású közlöny ez egyszer kiesett az ö – megengedem, igen nehéz, de szép és fontos szerepéből. Egy csunya vádat vág a miniszter szemébe,[1] és épen akkor, mikor az állam eddig soha nem tapasztalt, söt soha sem remélt intensivitással karolja fel a müvészet ügyét, és épen akkor, mikor az állam a müvészet ez évi termelése fölött tart szemlét, hogy legszebb virágait magához váltsa és keblére tűzze. Dissonáns hang szegi szárnyát a jó kedvnek, és ez a dissonans hang a Műcsarnok-ból száll felénk. A M.[a] vádja többszörös élű. Azt kiáltja ki a világba, hogy az állam nagyképüsködik, az állam hazudik, az állam gonoszul gazdálkodik. És abba a képzelödésbe narkotizálja a különben is nehéz álmokkal vivódó müvészeket, hogy áldozatai egy állami nagy hunczutságnak, és hogy joguk van (a felelös kormányforma mellett is) arra, hogy a közoktat. kormányt megszámoltassák. Mondhatom, édes barátom, hogy igen sajnálom ezt a dissonanciát, mely kezdetévé válhatik egy oly harcznak a müvészek és az állam közzött, amely harcz legalább is – egyenlötlen lesz. Elrémülök

attól a gondolattól, hogy miniszteremtöl egyszerre csak egy rendelet jő hozzám, hogy reflektáljak a ti vádatokra. A társulat és az állam viszálya igen káros lenne a müvészetre. Kérlek, fogadd jó lélekkel észrevételeimet, melyekből bizalmam szól hozzád.
Ölel öszinte hived

Lippich Elek[2]

1900. I. 2.

MNM Udgy.1971.22.33.

---

[1] Wlassics Gyula báró (1852–1937) politikus, 1895–1903 között vallás- és közoktatásügyi miniszter. A szóban forgó cikk: A kormány művásárlásai és a párisi kiállítás, Műcsarnok, 1900. január 1. 2–3.

[a] Műcsarnok

[2] Lippich Elek, koronghi (1862–1924) művészeti író, a vallás- és közoktatásügyi miniszter művészeti szakelőadója.

6. Rippl-Rónai József levele. Neuilly, 1900. január 24.

Neuilly 1/5 65 r. de Villiers 1900, jan. 24.

Igen t. szerkesztő ur.
Sólyom Gyula urat nem ismervén nem neki irok, hanem a szerkesztőségnek – nehogy konfidenskedéssel lehessek vádolva. Sólyom ur nyílt levele a miniszterhez[1] a zilált művészi helyzetünkben valóságos isteni áldás ránk nézve. Végitélet arra a keskeny lelkű emberre akit Sólyom ur szives volt a jóhiszemű, nagylelkű miniszter elött leleplezni a mi javunkra. – Adja a jó Isten, hogy legyen elég kitartás ugy benne, mint másik kitűnő társában: Lykában, hogy ne csak a minisztert, hanem az 1000 éves álmából fölriasztott közönséget folyton ébren tarthassák a minden jó izlést nélkülöző sárlátánizmussal szemben! Ma már mindenki tudja – azt hiszem – hogy köztem és Hock[2] között azért szakadt meg a viszony, mert nekem az ő működése első pillanattól fogva nemhogy nem tetszett, hanem undort okozott, amit sohasem is hallgattam el. Minden egyébb qualitása mellett én, üres embernek tartom Őt.
Szerkesztő urnak igaz hive:

Rippl-Rónai J.[3]

Kérem a „Mücsarnok"ot ide ki küldeni! R. R.

MNM Udgy.1971.22.20.

---

[1] Sólyom Gyula, Nyílt levél Wlassics Gyula dr. vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, Műcsarnok, 1900. január 14. 25–28.

[2] Hock János (1859–1937) a Nemzeti Szalon alelnöke. Ténykedése alatt a Nemzeti Szalon válságba került, a jelentősebb művészek nagy része kilépett belőle.

[3] Rippl-Rónai József (1861–1927) festő, grafikus és iparművész. Münchenben, majd Párizsban tanult Munkácsynál. 1900-ban jött haza, majd 1902-ben Kaposvárra költözött.

7. Vojnich Oszkár levele. [Budapest], 1900. február 10.

1900 febr. 10.

Kedves Dezső!
Tegnap, az Alkotmány utcában (szemben Förster éttermével) szemembe ötlött egy ládára ki állított, gyereket ábrázoló agyag szobor.
Kérdezösködtem hogy ki mintázta és ime ki sült hogy az ott álló konflisok ló itatója. Érdemes lenne hozzá értö emberek figyelmét felhívni erre a szoborra, illetve a mesterre, (Baliko

Sándor[1], lakik Uj-Pest, Csokonai u. 1.) Már írtam ma Zala Györgynek.[2] Ha idöd engedi, fáradj el egyszer az Alkotmány utcába – és ha méltónak találod emberemet a pártfogásra, hozd szóba az ügyet müvészi körökben.
Nekem a viszonyaim ma olyanok hogy magam nem hozhatnék áldozatokat – különben esetleg erre is kész lettem volna.
Szivélyes üdvözlettel kész hived

Vojnich Oszkár[3]

Vas u. 6.

MNM Udgy.1971.22.46.

[1] Balikó Sándor (1869–1928) szobrász.
[2] Zala György (1858–1937) szobrász.
[3] Vojnich Oszkár (1864–1914) földbirtokos, világutazó, miniszteri fogalmazó.

8. Sólyom Gyula levele. Szászrégen, 1900. február 25.

Igen tisztelt Dr. Ur!
Tegnap este vett nagyrabecsült levelében foglalt kérdéseire sietek válaszolni:
Tény az, hogy én Berlinben Parlaghi Vilmát[1] meglátogattam. Ő akkor a Westminster-Hotelben (W. Unter den Linden 14.) lakott. De már akkor említette, hogy készül végleg otthagyni Berlint. Állítólag – ezt nem tőle tudom – jegyben járt valami orosz herceggel.[2] Később azt olvastam egy berlini lapban, hogy P. V.[a] New-Yorkba ment, arcképeket fösteni. Hogy igaz-e, vagy sem? Nem tudom.
Annyi tény, hogy december elején P. V. Már nem volt Berlinben. A szállóban azt mondották, hogy Münchenben van. Azt hiszem, hogy legcélszerübb lesz egyenesen Schulte Eduard müárushoz fordulni, aki állandóan összeköttetésben áll P. V.-val. Ugyancsak ő adhatna pontos felvilágosítást a Hohenlohe kardinális arcképről is, mert valoszínü, hogy P. V. Az ő révén jutott ehhez a portrait megrendeléshez is, mint sok máshoz.
Ennyit a fontosabb ügyről.
Szives tudomására hozom, hogy Klein Miksától[3] kértem pontos adatokat egy róla irandó cikk[4] számára. Azt hiszem, hogy a Klein-kiállítás alkalmából egy ilyen cikk aktuális volna.
Egyébként szolgálatjára mindig kész híve
Szászrégen 1900 febr. 25.

Sólyom Gyula

MNM Udgy.1971.22.24.

[1] Parlaghy Vilma (1864–1923) festő, főleg arcképeket festett. Budapesten és Berlinben tanult. Később Berlinben és New Yorkban müködött.
[2] Még 1899 májusában Prágában feleségül ment Lwow herceghez.
[a] Parlaghy Vilma
[3] Klein Miksa (1847–1908) szobrász, Berlinben telepedett le.
[4] Sólyom Gyula: Klein Miksa, Mücsarnok, 1900. április 8. 161–163.

9. Sólyom Gyula levele. Szászrégen, 1900. április 3.

Igen tisztelt Dr. Úr!
Köszönöm szíves sorait és a tiszteletdíj helyett küldött tagsági jegyet. Mindkét elismervényt ide mellekelek. A tagsági jegyet a közgyűléskor fel is fogom használni. Ha csak valami

különös közbe nem jön, akkor biztosan felmegyek Bpestre. Meg akarom nézni a kiállítást, részt akarok venni a közgyülésen és mulatni is akarok egyet. De kérem, mulatás alatt ne értsen semmi rosszat. Nekem színház, szép festmény és nehány igazán okos ember a legszebb mulatság.
Ön tehát nincs megelégedve Klein Miksa müveivel. Engedje meg, hogy kockáztassak meg egy nagy mondást: nekünk egyetlen egy olyan kiváló szobrászunk nincs mint Klein Miksa. Fadrusz[1] zseniálisabb, de tudása nem oly alapos mint K.-é[a]. Zalában óriási tudása mellett semmi egyéniség és eredetiség. Strobl[2] a kicsinyességig aprolékos, tehát nem monumentalis müvészetre való. Rónát[3] én csak a B. N-nál[b] dícsértem. Nem állítom, hogy Klein Miksa fenomen, de annyi kiváló tulajdonság egyesül benne, hogy okvetlenül a legelső németek első sorában foglal el tekintélyes poziciót.
Legközelebb küldök Önnek egy „Müvészeti sokadalom" c. cikket.[4]
Fogadja kiváló tiszteletemet. Szives üdvözlettel kész híve
Szászrégen 1900 IV/3.

Sólyom Gyula

2 elismervény

MNM Udgy.1971.22.25.

[1] Fadrusz János (1858–2903) szobrász, emlékműszobrász.
[a] Klein.
[2] Stróbl Alajos (1865–1926) szobrász, emlékműszobrász, portrészobrász.
[3] Róna József (1861–1939) szobrász.
[b] Budapesti Napló (1896–1918).
[4] A cikk nem jelent meg a Műcsarnokban.

10. **Kézdi Kovács László levele. Budapest, 1900. október 25.**

Bpest 900, oktb 25

Igen tisztelt Titkár Ur!
K. Lippich Elek oszt. Tanácsos Ur azt óhajtja, hogy a Művészeti bajok orvoslásáról szóló cikkét[1] a P.H.[a] is átvegye. Mi ezt igen szivesen megtesszük, ha a cikket még idejekorán megkapjuk. A tanácsos ur azt írja, hogy a cikk kefelevonatát Titkár urtól reklamáljam. Kérem legyen szíves azt legkésőbb szombatig átküldeni, bár úgy tudom, hogy szombat este már a Magyar Nemzet[2] hozza, ez esetben azonban a többi lapok aligha reflektálnak reá teljes terjedelemben. Legokosabb volna, ha valamennyi lap, amelyik érdeklődik iránta a vasárnapi számban adhatná le Lippich ur cikkét.
Üdvözli híve

Kézdi Kovács László[3]

MNM Udgy.1971.22.12.

[1] A cikk tulajdonképpen egy levél Ambrozovics Dezsőhöz. Pontos címe: A magyar művészet jövője, Műcsarnok, 1900. október 28. 353–357.
[a] Pesti Hírlap (1878–1944).
[2] Magyar Nemzet (1899–1913). Előzménye a Nemzet (1882–1899). A levél kivonatosan megjelent: 1900. október 28. 17–18.
[3] Kézdi Kovács László (1864–1942) festő, művészeti író. 1893-tól a Pesti Hírlap képzőművészeti kritikusa.

11. **Ferenczy Károly levele. Nagybánya, 1901. december 11.**

Igen tisztelt titkár úr!
Köszönöm kellemes levelét, melyben az Ipolyi díj[1] elnyeréséről volt szíves értesíteni.
Kiváló tisztelettel őszinte híve

Ferenczy Károly[2]

Nagy-Bánya, dec. 11. 1901.

MNM Udgy.1971.22.6.

[1] Ipolyi Arnold püspök alapítványa, melyre egyházi szent vagy nemzeti történelmi kész olajkép, valamint hasonló tárgyú kész szobor pályázhatott. A pályadíj 2000 korona volt. 1901-ben a díjat Ferenczy Károly kapta „Ábrahám áldozata" című olajfestményéért.
[2] Ferenczy Károly (1862–1917) festő, a nagybányai művésztelep vezéralakja.

12. **Vágó Pál levele. Szeged, 1902. március 2.**

Kedves Öregem.
Szeged város millennaris képét „Szeged szebb lesz, mint volt" (területe 24 méter hossza 7 méter kerettel) kiakarom állitani, legalább ezen szándékomnak eddigelé sikerült Szeged városa tanácsa jóakaratát megnyernem.
De még tisztogatni festegetni valóm van rajta, a mely munkálattal jól haladok és ha 10-ig háboritlanul dolgozhatom el is készülök.
Légy kegyes értesiteni, lehetséges-e a beküldéssel 14-ig késnem? Késedelmem oka, hogy a szegedi tanács nem engedte meg dolgoznom, három hétig akadályozott a munkában.
Ha te most nekem azt tanácsolnád, hogy termeitek túl lévén zsufolva, nem adhattok a képnek megfelelö helyet, hanem állitsam az összel ki, ... szivesen követem tanácsodat.
Szeged városa tudni akarja, ha vaijon Ö felsége megnézi e a kiállitást? A szegediek ambitioja, hogy Ö felsége lássa a képet. Én is óhajtom és magasabb országos szempontokból is óhajtandó lenne hogy ezt a képet a melyen a király qodifikálva van s a melyen a szegedi magyar kegyelet van kifejezve a magyar király megláthassa.
De értesülök hogy Thorma[1] a 13 aradi vértanúval[2] jön ezen kiállitásra, s e körülmény kérdésessé teszi a király látogatását, s én pedig Szeged városával szemben kellemetlen helyzetbe jutok. Azért a legjobb akaratodat, és baráti jóindulatodat kérem, légy kegyes ez irányba informálódni és engemet néhány sorral értesiteni, ha vajjon okos e ezt a képet „most" kiállitanom, vagy annak kiállitását az öszre halasszam el? – A kép érdekes, a publicumnak rokonszenves, nagyon jó volna egy kisebb teremben egy falra egyedül helyezni el. – Azt hiszem a nagy teremben kicsinynek és túltömöttnek hatna.
Ha nem lennél abban a helyzetben, hogy engemet a feladott kérdésekben informálj, értesits kérlek néhány sorral kihez forduljak?
Ellenben ugyanez czimedre küldök forró baráti kézszoritásokat, a melyekkel maradtam szerető öreg barátod

Vágó Pál[3]

Szeged 1902 március 2

MNM Udgy.1971.22.29.

[1] Thorma János (1870–1937) festő, 1896-ban részt vett a nagybányai művésztelep megalapításában.

[2] Thorma János a millenniumi kiállításra festette rendkívüli alapossággal az „Aradi vértanúk" című festményét, melyet témája miatt nem engedtek bemutatni. Nagysága eredetileg 400x800 cm, de később mind szélességét, mind nagyságát kisebbítette.

[3] Vágó Pál (1853–1928) festő.

13. **Vágó Pál levele. Jászapáti, 1902. június 14.**

Kedves Barátom!
Fogadd köszönetemet szives megemlekezésedért, egyuttal sajnálatomat, hogy nem üdvözölhettelek annál a szép ünnepnél a melyet egy alföldi magyar város egy pictornak rendezett. – Nem egy alföldi város, hanem kettő rendezte, Szeged és Jászapáti, a mi egy oriás számú ember érdeklődését jelenti a képzőművészet iránt.
Ha csak egy kissé sejteni tudtam volna előre a beállott fényes eredményt, elmentem volna hozzátok, a társulathoz és egyesülethez, könyörögni, hogy ne maradjatok távol, mert a művész saját társadalmi állásának tesz szolgálatot, ha részt vesz a képzőművészetnek rendezett ünnepélyen, ellenben elmaradásával hozzájárul a megszóláshoz. Magamat vádolom, hogy nem készitettem elő a művészek érdeklődését.
Kétszáz levelet irok meg; neked azt kell irnom, hogy vasúti összeköttetésünkről nem vagy informálva, mert háromszor hetenként hajnali vonatunk is van, azért ha egyszer rászánod magadat, nem fog nagy áldozatodba kerülni, ha felkeresel.
Szivböl ölel szeretö barátod

Vágó Pál

Jászapáti 1902 jun. 14.

MNM Udgy.1971.22.30.

14. **Telepy Károly levele. Budapest, 1903. május 4.**

Kedves Dezső barátom.
Két kérésel terhellem de azt hiszem ezért nem haragszik. Elsö helyen, már Május elsö napján szerettem volna az ön szives ajándékából birt költeményt két példányba meg szerezni és két leányomnak Majusi virág helyet ajándekozni, de küldözhetö cselédem nem lévén elmaradt montanáig – a kiado Singer és Wolfner lévén legyen szives azt nala megrendelni telefon útján s pedig úgy hogy egy példányt kuldjön Kolozsvárra Könczey Imréné Telepy Gabriella leányomnak. Ki is Tag lévén czimit fogják nála tudni a másik példányt pedig nekem lakásomra a számlával s pedig minel elöbb, hogy az ajandekozás czime tul ne elje magát.
A második kérésem pedeg az volna hogy miután Halavács Gyula társulati tag 600 koronai nyereménye fejében „Fiume közeléből" czimü képemet választotta de Paurt[1] nem találva hozzám jöt én átengedtem a jelzett müvet oly feltétellel hogy a 6% külön lefezetésével azt sajátjának tekinthesse és erre nézve nyilatkozatomat meg is adtam de kérdés találta é Paur úrat? És hogy beletté adva a pénztárhoz? Mert ennek már 4 napja múlt, és mi tagadás benne nekem szükségem volna a pénzre a havi bér, és a megyeri villa tatarozás sokat felemészt. Legyen tehát szives ma este a pénztárnokot ha hogy nála van e bejelentés, nevembe felkérni hogy küldje meg nekem a pénzt –
Bocsason meg alkalmatlankodásomért igaz baráti tisztelettel és szeretet (sic!) híve

Telepy Károly[2]

Budap. Majus 4 1903
Ui

Nöm kérdezteti hogy mi után ezek ujabb versek, minö czimet birnak az ezt megelözö költeményei mert mind ketten nagy élvezettel olvastuk müvét és ohajtnánk a töbivelis megösmerkedni mind kettönktöl fogadja üdvözletünket Tk

MNM Udgy.1971.22.28.

---

[1] Paur Géza (1870–1945) festő, illusztrátor és művészeti író. 1899–1945 között a Képzőművészeti Társulat műtárosa, majd titkára.

[2] Telepy Károly (1828–1906) festő, 1861-ben részt vett a Képzőművészeti Társulat megalapításában, 1862-től annak titkára, majd műtárnoka lett.

15. **Rippl-Rónai József levele. Kaposvár, 1903. május 11.**

Ezutáni állandó czimem vidéken:
Kaposvár, Somogy. 1903. máj 11.
Kedves Ambrozovics ur igen tisztelt Barátom!
Igazán meglepett kedves megemlékezésével. Kis verses könyve[1] ugy hat rám mint – elképzelem – virágra a harmat (mégha mákvirág is!). Egyik fiomabb érzést kelt az emberben, mint a másik, oly igaz minden ebben a zöldszinü könyvecskében, mint amilyen jó lelkü és öszinte költö az irója. – Mutattam Lykának, hogy megküldte. Ő is oly szépen emlékezett meg Önröl... Hidje el nekem, hogy nem érezhetjük magunkat – még a legmostohábbnak látszó körülmények közt is, boldogtalannak, mert a lelki közösség folytán hivőkre és jóbarátokra számithatunk – még a társtalanságban is. A lélek vándorlása – az életben – a léghajó gyorsaságánál is elöbb érkezik. Ilyenformán nagyon sokszor érzem itt azt, hogy Kaposvár és Christiánia[2] közt nincs nagy távolság, lélekben igen sokszor Ibsen[3] vagy Strindberggel[4] diskurálok...
Mily szép ez is!: „Nem a zajos tömeg az / én világom, / Rejtett magányba visznek / utaim, / És ott, a merre én el-el / bolyongok, / Virág fakad az élet / utjain... [5]
Hát az „Isten"[6] stb. Mennyi szép gondolat és mily erős vágy a szabadba, hát nem furcsa az, hogy mégis a főváros bánálitásai közt muszáj élnie? – Mennyi következetlenség a sorstól – akár egy elfogott csalogány a kalitkában – talán soha sem lesz szabad...! Oly nagy örömöt okozott nekem Lyka ur is, hogy meglátogatott – mindig hittem, hogy Ön is megjön vele. Bizony nem jól tette, hogy otthon maradt. Lyka nagyon tanulságos dolgokat mondott az én kaposvári népemnek. Rájuk is fért... Még a kiállitás folyamán 24ikig eljöhetne, Lippich is jön – azt hiszem egy egész bátéria müvész lélek. – A kiállitás erkölcsi sikerrel már eddig is járt, – a látogatás szerényen folyik. –
– A legmelegebben üdvözöljük kedves feleségével együtt, hive:
Rippl-Rónai
Mellékesen szabadjon megkérdeznem, mikor szándékozik a Társulat kiutalványozni a plakát költséget?

MNM Udgy.1971.22.19.

---

[1] Ambrozovics Dezső: „Ujabb versek" című 1903-ban megjelent kötete.
[2] Ekkor Norvégia fővárosa.
[3] Henrik Ibsen (1828–1906) norvég drámaíró.
[4] August Strindberg (1849–1912) svéd költő, író.
[5] Az említett kötet „Erdőzúgás" című versének első versszaka.
[6] Ambrozovics „Isten" című versére utal.

16. **Simay Imre levele. Bécs, 1904. március 11.**

Igen tisztelet Uram!
Van szerencsém becses tudomására hozni, miszerint Unokaöcsém minapi levelében azt irja nekem, hogy Nagyságod hajlandó az Andrássy Dénes gróf féle pályázatra[1] beküldött rajzaim közül a nagy mappában lévő 2 legnagyobbat s 2 kisebb rajzot megvenni. – A mi azok árát illeti, megjegyzem, hogy Nagyságodnak kész vagyok szóbanlévő rajzaimat a lehető legolcsóbban átengedni, abbeli örömömnek kifejezése kapcsán, hogy csakis büszke leszek reá, ha azok Nagyságod tulajdonát képezik. – E szerint a két nagyot „Tükörbe néző majmok"-at s „A bünös"-t együttesen – 80 koronáért s 2 drbot a kisebbek közül – 60 koronáért odaadom. – Kérem Nagyságod mielöbbi becses válaszát, melyhez a legkiválobb tisztelettel s egyuttal hazafias üdvözlettel szolgál hive:

Simay Imre[2]

Wien. 1904. márc. hó 11én.
IV., Heimühlgaße. 4. –

MNM Udgy.1971.22.22.

---

[1] Andrássy Dénes gróf és felesége Hablawetz Franciska grófnő által alapított 4200-4200 koronás külföldi művészeti ösztöndíj, melyet a vallás- és közoktatásügyi miniszter ítél oda a Képzőművészeti Tanács javaslatára. Az ösztöndíjat 1904-ben Simay Imre és Juszkó Béla festőművészek kapták. Simay nyolc hónapra Ceylon szigetére utazott.

[2] Simay Imre (1874–1955) szobrász, festő, grafikus. Főleg állatábrázolásai jelentősek.

17. **Rippl-Rónai József levele. Kaposvár, 1904. március 14.**

Kaposvár, 1904. mart. 14.
Kedves titkár uram,
Legyen szives kérem valamiképen velem tudatni, hogy érdekelve vagyok-e én a St. Louis-i kiállitáson? Miután én ez ügyben soha felszólitva nem lettem. Most, az újságokból olvasom, hogy 36 kép lesz kiküldve és Lyka Károly ir hozzá felvilágositó sorokat.
Ha van tőlem valami – ugy, kérném megtudni, hogy mi az? A tavaszi tárlat katalógusa számára bármelyik képemet reprodukálhatják – ha t.i. erre a czélra jónak látják az urak.
Mit szól a mi 11-es mánifesztáczionkhoz Könyveséknél[1]? Látta-e a kiállitást? Azt hiszem, ez az együttes megjelenés, a világ előtt, szükséges és már elmaradhatlan (sic!) volt. Természetesen ez nem zárja ki azt, hogy a hivatalos kiállitásokon is részt vegyünk, bár, a legöszintébb formát kell majd felvenni. Mi értelme van annak, hogy egyik irány a másikat legyürje? Igy el lehet kerülni azt, hogy a tapasztalatlanabb publikum hirtelen birálatot mondjon a közvetlen összehasonlitások révén. Rá kell vezetni öket a helyes utra a „meggyözödés" (condictió) tisztetére. Az ilynemü mánifestátióra szükség van más téren is – különösen – ma már – az iróknál, az épitészeknél. Az sem baj, hogy kisebb keretben csak eredeti legyen a dolog. Ez olyan, mint a színarany, villog, lehetetlen észre nem venni.
Még egy mást! Azt is olvastam, hogy Olmützben v. Brünben is lesz magyar kiállitás, hát erről sem tudok hivatalosan. Erre is kérnék felvilágositást:
Igaz hive

Rippl-Rónai József

MNM Udgy.1971.22.21.

---

[1] A Könyves Kálmán Műintézet 1891-ben könyvkereskedésként létrejött vállalkozás. 1903-ban nyitotta meg kiállító szalonját a Nagymező utcában.

18. **Benczúr Gyula levele. h.n., é.n.[1904. október 13.–1905. február] péntek**

Péntek
Kedves Barátom,
nem vehetek részt személyesen a mai ülésen. Ez okból kérlek: vedd szivedre a Lotz-család[1] hagyatéki ügyét, de! nevemben is kegyeskedjél támogatni abbeli kérésüket, hogy a hagyatéki kiállítás különállólag rendeztessék a Lotz-kiállítástól[2]! A családnak egyenesen érdeke ellen volna, ha a két kiállítás egyesittetnék.
Igaz barátsággal köszönt

Benczúr Gyula[3]

MNM Udgy.1971.22.2.

[1] Lotz Károly (1883. december 16.–1904. október 13.) festő. Két uralkodó műfaja: tájkép és a monumentális festészet.
[2] A Lotz-hagyaték 1905 februárjában volt kiállítva a Műcsarnokban.
[3] Benczúr Gyula (1844–1920) festő. A kor kedvelt portréfestője.

19. **Feszty Árpád levele. h.n., é.n.[1904. október 13.-1905. február]**

Kedves Barátom!
Igen kérlek, légy oly szives velem tudatni, mit végzett a választmány és az igazgatóság a Lotz kiállitás ügyében. A család még mind eddig nem kapván értesitést, érthetöen nyugtalankodik. Az idö is múlik, kérlek légy oly jó velem egy pár sorban tudatni a határozatot.
Azonkivül kérlek légy szives nekem egy listát küldeni, a melyen az összes müvészek nevei és lakczime rajta van.
Igaz barátsággal üdvözöl kész hived

Feszty Árpád[1]

MNM Udgy.1971.22.78.

[1] Feszty Árpád (1856–1914) festő, az akadémikus festészet képviselője.

20. **Feszty Árpád levele. h.n., [1906. február 29.-március 19.]**

Kedves Barátom!
Törtem a fejemet – de hiába törtem – nem tudok én a Zichy[1] temetésén beszélni.[2] Nem lehet – bár hogy eröltetem is szegény fejemet.
De mortuis nihil nisi bene.
Mindazt a mi érdekes lenne, meg lehetne irni, el lehetne mondani egy értekezés alakjában, de nem lehet elmondani egy koporsó felett. Hideg, betanult beszédet pedig én nem tudok elmondani. Dilettans vagyok és nem profeszionatus szónok, én csak akkor tudok egy két szót összefüggöleg elmondani ha azokat érzem ha azok a szivemböl jönnek – sajnos, én inkább vagyok magyar, mint müvész megforditva tán én is többre vittem volna a müvészet terén. – Tehát ki ki amilyennek születik olyannak kell lennie – Erröl nem tehet az ember. Mindig szivesen állok rendelkezésetekre minden müvészi ügyben, de ez egyszer lehetetlen hiába eröltetem magamat.

Probáltam, de nem ment. Kérlek vegyétek ezt tudomásul és ne haragudjatok reám. Azon reményben hogy szombaton lesz szerencsém hozzád a Fészekben, üdvözöl őszinte barátsággal igaz hived

Feszty Árpád

MNM Udgy.1971.22.77.

---

[1] Zichy Mihály (1827. október 14.–1906. február 29.) festő, grafikus. 1882 után Péterváron élt a cári udvar festőjeként.

[2] Festzy Árpádot kérték fel arra, hogy a művészek nevében mondjon emlékbeszédet március 19-én a temetésen. Végül Jedrassik Jenő mondta el a beszédet.

21. **Feszty Árpád levele. h.n., [1906. február 29.-március 19.]**

Kedves Barátom!
Én már mint szerdán megírtam hogy legyetek szivesek mást felkérni a Zichy feletti beszéd megtartására? A hordár azt mondta hogy személyesen neked adta át a levelemet. Nincs e valami confuzio? Mert a mint értesülök a Telefon hírmondo engem hírdet és e folytán igen sokan kérdezősködnek etc. – – – Nem szeretném ha valami félreértés lenne. Azért kérlek értesíts, rendben vagytok e? Egyuttal kérlek légy oly jó és küldjél nekem 8 jegyet ha még van – családom tagjai számára.
Nagyon lekötelezel vele. Válaszod kéri és üdvözöl igaz híved,

Feszty Árpád

MNM Udgy.1971.22.7.

22. **Benczúr Gyula névjegykártyára írt levele. [Budapest] 1906. november 29.**

Kedves Barátom, nem tudom, hogy a mücsarnok tesz-e koszorút Andrássy Gyula gróf[1] szobrára. De úgy gondolom, hogy tekintettel két Andrássy gróf elnökségére[2] már magában is: illő volna. Ha ez irányban intézkedés nem történt, és helyesled véleményemet, úgy kérlek tedd magadévá az eszmét és juttasd az illető tudomására aki a Társulatban ilyen dolgokban döntő szóval bir. Szivélyes üdvözlettel hived

MNM Udgy.1971.22.3.

---

[1] Andrássy Gyula gróf (1823–1890) államférfi. 1867-től miniszterelnök, és egyben honvédelmi miniszter is.

[2] A két Andrássy, akire utal, Andrássy Gyula gróf 1861. március 15.–1866. december 28., Andrássy Tivadar gróf 1891. március 22.–1905. május 13. között voltak az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat elnökei.

23. **Telcs Ede levele. „Szikra-ház" Új-Tátrafüred, 1909. szeptember 27.**

Mélyen tisztelt Doktor Úr!
Önagysága, kedves felesége sürgönyét ebben a pillanatban kaptam meg, és daczára annak, hogy tudtam szegény Donáth[1] sulyos állapotáról, mélységesen levert halálhíre. Szinte el se tudom képzelni, hogy üresen áll a szomszéd ház...
Most azonban egy nagy kérésem volna. Első pillanatban úgy éreztem, hogy vissza kell térnem Pestre. Azonban belátom, hogy szegény szomszédomnak ez úgysem használ, tehát itt maradok. Tudtommal az öreg nem tartott senkivel rokonságot, tehát nincs kinek részvétet

kifejezni, ezze. Csupán csak Donáth emlékének tartozom. Hanem egy koszorút szeretnék tenni az öreg koporsójára, és emiatt háborgatom Doktor Urat. Nagyon kérem – miután én itt el vagyok vágva a világtól – sziveskedjék egy koszorút rendelni a költségemre, a következő felirattal: Donáth Gyulának, Telcs Ede[2].
Házigazdám, gróf Teleki Sándor kérését is idecsatolom. Ő is koszorút akar helyezni Donáth koporsójára, de a távolság folytán meg van kötve a keze. Nagyon kérem Doktor Urat, miután úgyis egy fáradság, ezt is elintézni vagy elintéztetni. Az ő koszorújának a felirata ez volna: Donáth Gyulának gróf Teleki Sándor[3].
A koszorúk árát 25-25 koronában állapitottuk meg. A pénzt a holnapi postával (50 korona) küldöm Doktor Úr czimére.
Ne vegye – kérem – rossz néven, ha alkalmatlankodom.
Hálás köszönettel, őszinte tisztelője

Telcs Ede.

909. IX. 27.

MNM Udgy.1971.22.26.

[1] Donáth Gyula (1850–1909) szobrász, főbb munkái síremlékszobrok.
[2] Telcs Ede (1872–1948) szobrász, főleg portrékat készített.
[3] Teleki Sándor gróf (1861–1919), neje gróf Teleki Sándorné Kende Juliska, aki Szikra álnéven írt.

24. **Márk Lajos levele. New York, 1913. április 15.**

New York, 1913 április 15

Kedves Barátom,
köszönöm az aranyérmet[1] külön öröm hogy el is küldted, – s köszönöm kedves, meleg jó leveledet és Paur Géza üdvözlését. – Ebben a kitüntetésben nem annyira a kis aranyéremnek, mint inkább annak a körülménynek örültem, hogy barátaim akkor sem feledkeztek meg rollam – mikor én a távolban voltam. – Mostanában volt egy kis kiállításom Rnoedlernél – Háromféle nyelvű ujságból küldök egy-egy kritikát. Azt hiszem téged is és még egypár barátomat fog érdekelni. – Ha azt tudnám avangirozni, hogy Pesten éljek és ide fessek portraitkat – akkor már most gazdag ember volnék – de rettenetes költségekkel kell megviaskodni, – s ez huzza a vagyonosodás terminusát. – Különben pedig sokszor arra gondolok, hogy sok kollégám probált sokfele – s végül nem igen lehetett talajt fogniok – Külföldön örülnie kell egy müvésznek ha mindennapi egzistentiáját győzi. – E pillanatban teljes bizalommal vagyok és hiszem a legszebbeket és legjobbakat. Drukkoljatok velem, kedves feleséged kezét csokolom. – Paur Gézát Lesskot[2] öszintén üdvözlöm
igaz szeretettel öreg hived

Márk Louis[3]

MNM Udgy.1971.22.13.

[1] Márk Lajos „Toilette" című festménye kapta 1913-ban az egyik állami kis aranyérmet.
[2] Lesskó János a Képzőművészeti Társulat helyettes titkára.
[3] Márk Lajos (1867–1940) festő, portréfestő.

Dezső Ambrozovics, Unterstützer der Künste

Rezümé

In der Neuzeitlichen Dokumentumsammlung des Ungarischen Nationalmuseums sind viele Briefe aufbewahrt, die an Dezső Ambrozovics geschrieben wurden. Er wurde im Jahre 1891 ordentliches Mitglied der im Jahre 1861 gegründeten Ungarischen Landesgesellschaft für bildende Kunst. Er nutzte jede Gelegenheit um die Zielsetzungen der Gesellschaft zu verwirklichen. Der Ausschuss der Gesellschaf verpflichtete ihn vom 1. Juli 1895 vorläufig als Sekretär. Im Jahre 1896 bekam er diese Stelle definitiv und bis 13. Februar 1915 hat er diesen Posten bekleidet.

Neben seiner Tätigkeit bei der Gesellschaft hat er sich auch für die Gründung einer Kunstzeitschrift engagiert. Die Gesellschaft hat eine Zeitschrift mit dem Titel "Műcsarnok" (Kunsthalle) gegründet und Ambrozovics wurde mit der Redaktion beauftragt. Diese Zeitschrift wurde zwischen 1898–1901 als unabhängiges Blatt ausgegeben, dann zwischen 1902–1909 als Beilage der Zeitschrift "Művészet" (Kunst). Der Redakteur war auch hier Ambrozovics. Bis 1918, bis zur Einstellung der "Művészet" (Kunst) war "Műcsarnok" (Kunsthalle) eine Rubrik dadrin, die Embrozovics bis 1915 redigierte.

Die "Műcsarnok" (Kunsthalle) gab ihm breitere Möglichkeiten um seine Meinung über die Künste und überdie Lage der Künstlergesellschaft seiner Zeit zu schreiben, mal unter seinem eigenen Namen mal unter Pseudonym. Publizieren war nichts Neues für hn. Seit seiner Jugend war er ein gebildeter Referent der hauptstädtischen Presse für Kunst. Zwischen 1885–1894 war er der Theater- und Musikkritiker des Blattes "Egyetértés" (Einvernehmen). Er schrieb nicht nur in Zeitschriften und Zeitungen sondern auch Belletristik, Erzählungen, Gedichte und auch eine Komödie, die die Stimmung seiner Zeit wiederspiegelt. Erhat auch Werke von russischen Schriftstellern übersetzt. Die ungarische Literatur wurde durch ihn mit etwa 30 solchen Werken bereichert.

Dezső Ambrozovics hat sein ganzes Leben der ungarischen Kunst gewidmet. Er lebte zurückziehend in der Luft der Musik, Literatur und bildenden Künste. Er hat beträchtliche Summen für den Kauf von Kunstgegenständen ausgegeben und hat so viele Gemälde und Skulpturen erworben.

Habsburg Mihály beszéde a József nádor kiállítás megnyitóján

Tisztelt Főigazgató Úr!
Tisztelt Díszvendégek!
Kedves Hölgyeim és Uraim!

Ki volt József nádor? Számomra mindenekelőtt ükapám. Neki köszönhetem létezésemet, még akkor is, ha ez 95 évvel az ő halála után kezdődött el.

A későbbiekben szó lesz a nádor történelmi szerepéről, ezért engedjék meg, hogy én inkább belső emberi tulajdonságairól beszéljek, alakját a családunkban élő kép alapján rajzoljam meg.

Nemvéletlen az, hogy ezt az ünnepséget itt, a Magyar Nemzeti Múzeumban tartjuk. Mint ismeretes, gróf Széchényi Ferenc nevéhez fűződik ennek a jeles intézménynek a megalapítása, és hogy kezdeményezését ükapám, József nádor karolta fel: mind erkölcsileg, mind anyagilag legnagyobb támogatója volt e nemes és szép vállalkozásnak.

A múzeum épületének megtervezésével a nádor Pollak Mihályt bízta meg, aki családunk otthonát, az azóta elpusztult alcsúti kastélyt is építette. Talán nem véletlen a két épület közötti hasonlóság sem...

Most mindkettejük mellszobra közösen vigyázza itt az aulában a közös erővel létrehozott művet, a nemzet legelső, legrangosabb múzeumát.

Gyermekkorát ükapám szülőföldjén, Firenzében töltötte, és a napfényes Itália derűje egész életére kihatással volt, mely leginkább emberszeretetében és a természet imádatában nyilvánult meg.

Népes családja körében alkalma volt megismerni a család összetartó erejét. A gyermekek a legjobb és a legegészségesebb nevelésben részesültek. Hat éves korukig csak levest, zöldséget és gyümölcsöt ettek, hat éves korukban kaptak először húst; de cukrot, édességet és zsíradékot azután sem.

Dajkáikat és nevelőiket különböző nemzetekből választották: olaszok, osztrákok, németek, franciák voltak, akiknek saját anyanyelvükön kellett a gyermekekkel beszélniük. Persze, latinul is megtanultak, mert az volt akkor a nemzetközi nyelv.

A vallásosság volt mindig a nevelés fő elve családunkban. A gyermekek minden nap szentmiség hallgattak, minden nap rózsafüzért imádkoztak, a nagyobbak litánián is részt vettek.

Az ifjú főherceg jó felfogású, szorgalmas gyermek volt, de az apróbb csínytevések sem álltak távol tőleg. Egy alkalommal például, amikor senki sem figyelt rá, kimászott palotájuk második emeleti ablakán, és peckesen körbesétált az épületet körülfutó, nem túl széles párkányon – a személyzet nagy riadalmára.

Bátorsága később sem hagyta el, amikor katonáival együtt hősiesen küzdött a Napoleon elleni sikeres kimenetelű komáromi csatában. Ennek emlékére egyébként minden augusztus 9-én hajnalban elsüsötték az alcsúti kastély előtt álló, s ebben az ütközetben használt ágyúkat.

Magyarországon 16 éves korában járt először, bátyja, Ferenc koronázása alkalmából.

A 18 éves főherceget 1796-ban választotta a pozsonyi országgyűlés Magyarország nádorává. Az ország és a nemzet nagy szeretettel és szép reményekkel fogadta, s nem is csalódoptt az iránta tanúsított bizalomban, mert a palatinus rövid idő alatt ízzig-vérig magyarrá lett.

Naponta tartott fogadó órákat, hogy bárki számára elérhető legyen. Keresztben-kasul utazta az országot, hogy mindenről saját szemével győződhessen meg. Gyakran mondogatta: *„Úgy kell ismernem az országot, mint saját zsebeimet."*

Másik ilyen kedvenc mondása volt, hogy: *„Addig kell ültetni és palántázni, és újra ültetni és újra palántázni, míg az végre meg nem fogan."*

Ezt aztán be is kellett bizonyítania. A magyar földbirtokosok arra panaszkodtak, hogy a magyar föld alkalmatlan a nagy hozamú mezőgazdasági termelésre. Erre föl a nádor megvásárolta Fejér megyében az egyik legrosszabbnak tartott földbirtokot, és az ottani Alcsút község szélén építette fel kastélyát, ültette csodálatos arborétumát és európai hírű mintagazdaságot hozott létre a vidék kopár dombjain.

A nádornak három felesége volt, az első Alexandra Pavlovna, I. Pál orosz cár tündérszép leánya, aki nem egészen 18 évesen halt meg gyermekszülésben. A palatinus annyira szerette feleségét, hogy 14 éven keresztül gyászolta. Nem is akart újra megnősülni, de szerencsére mégis megtette,különben én most nem lennék itt.

Kevesen tudják, hogy Alexandra nagyhercegnő kedvéért határozta el a nádor, hogy Pestet igazi európai nagyvárossá fejleszti. Alexandra a halálos ágyán megfogadtatta vele, hogy ezt a szép tervet vgre is fogja hajtani, hogy ha ő már nem is élvezheti, legalább a szeretett magyar nemzetnek legyenméltó, modern fővárosa. A palatinus meg is tartotta fogadalmát, s Pest város mai képét neki köszönhetjük.

A második feleséggel, Hermina anhalti hercegnővel kötött házasság két év boldogság után ismét tragédiával végződött: a fiatal feleség ikerszülésbe halt meg.

Harmadszor is megnősült, Mária Dorottya würtembergi hercegnőt vette el, akivel boldogházaséletet élt haláláig, és akitől családunk a mai napig is leszármazik.

A nádor egész életén át közszeretetnek örvendett Magyarországon, amit Bécsben nem mindig néztek jó szemmel. A császár, amikor József nádor újabb tetteiről értesült, gyakran így bosszankodott: *„Schau, schau, der alte Rágutzky!"* – *„Ejnye, ejnye, a vén Rákóczi!"*

Kezdetben alig tudott magyarul. Amikor az országgyűlés nemzeti lelkesedésből úgy döntött, hogy a felszólalások hivatalos nyelve a magyar legyen, és ezt már megszavazták, valakinek utólag eszébe jutott, hogy a nádor nem beszél magyarul. Rögtön módosítani akarták a törvényt, hogy kivétel ez alól a nádor, de ő ezt azzal hárította el, hogy a törvény egyaránt vonatkozik mindenkire, még ha az maga a mádor is. Inkább intenzíven elkzdett magyarul tanulni, és a következő országgyűlésen, ha kissé törve is, de már folyékonyan beszélte a nyelvet.

Kezdetben gyermekei is németül beszéltek otthon, de egy eset miatt ez hamarosan megváltozott. Egy magyar vendég-gyerek a játékkertben a kis István főhercegre rákiáltott, mert az számára érthetetlen nyelven beszélt: *„Nem hallgatsz, te sváb!"* Az eset a nádort elgondolkoztatta, s másnap a gyermekei elkezdtek magyarul tanulni. Ez aztán tovább élő hagyománnyá vált, s mi még az emigrációban is csak a magyar nyelvet beszéltük otthon.

A nádor és családja közvetlen viszonyban volt az alcsúti lakossággal is. A falusi gyerekek naponta jöttek játszani a kis főhercegekkel, s ilyenkor a kastély ablakain bekiáltották: *„Hé palatinus Jóska, hé, palatinus Pista, gyertek játszani!"*

Ötletességével és jó humorával sok kellemetlenséget is el tudott simítani. Így történt ez az egyik pozsonyi országgyűlésen is, amikor a kifáradt és éhes képviselők nagy rémületére szót kért a véget nem érő beszédeiről híres Jordánszky Elek. *„Fenséges Herceg, nem tudom, hol kezdjem"* – indította beszédét, s egy kis hatásszünet kedvéért lassan körbejáratta tekintetét. A nádor ezt a pillanatnyi csendet használta ki, sígy szólt: *„Hanem tudja, akkor üljön le!"* Mit tehetett a szegény szónok, meghajolt és elnyelte hosszú, betanult beszédét – mindenki nagy örömére.

A nádort jó barátság fűzte a legnagyobb magyarhoz. Széchenyi Istvánhoz is, bár barátságukat titokban kellett tartani, nehogy az udvar ellene forduljon, amiért Széchenyi nemzeti törekvéseit támogatja. Egy alkalommal felesége, Mária Dorottya rákérdezett, hogy ha ennyire nagyra tartja a grófot, miért nem ad neki valamilyen kitüntetést? A palatinus erre azt felelte: „*Egy Széchenyinek ez már kevés volna.*"

Ükapám utolsó óráiról a szemtanúk így emlékeznek meg:

Amikor haldoklott, odavitette magát a budavári dolgozószobája ablakához, és sokáig nézte a túlparton elterülő művét, Pest városát, búcsúzva tőle, s talán az első hitves, Alexandra emlékétől is.

Halála az egész nemzetet megrázta. Még a radikális, Habsburg ellenes Kossuth Lajos is így búcsúzott tőle újságjában: „*Nincsen hely széles e hazában, mely József nádor keze munkája nyomát magán ne viselné.*"

Tisztelt Igazgató Úr!

Engedje meg, hogy a magam, testvéreim és József nádor összes utódai nevében szívből megköszönjem, hogy Ön József nádor halálának 150-ik évfordulója alkalmából ezt az ünnepi napot megszervezte és a kiállítást megrendezte.

Nagy öröm számunkra megélni azt,hogy ezzel a megemlékezéssel Ön, József nádor emlékének és jelentőségének visszaadta régi fényét és ragyogását.

Nekünk, utódainak kötelességünk és feladatunk az ő szellemében az ő szeretett magyar nemzetét, lehetőségeinkhez mérten, szolgálni.

És így búcsúzott tőle a Pest megyei közgyűlésén: testvéri fájdalommal érezzük, hogy kidőlt közülünk a nemzet család főnöke, testvéri pietással mondjuk mindnyájan: legyen áldott közöttünk emlékezete.

Magyar Nemzeti Múzeum, Mózsef nádor kiállítás.

1997. IX. 19.

Habsburg Mihály

Basics Beatrix

A Szépművészeti Múzeum 19. századi gyűjteményének új kiállítása

1993 decemberében nyílt meg a Szépművészeti Múzeum 19. századi gyűjteményének új állandó kiállítása.[1] A bal oldali földszinti szárny öt terme elsőként lett készen az épületfelújítás során. Itt láthatjuk most a két első teremben a 19. századi francia művészet alkotásaiból való válogatást, a harmadik, antikizáló architektúrájú teremben, ahol egykor a Pergamoni oltár gipszmásolata állt, a 19. századi osztrák és német műveket, a negyedikben tájképeket és Constantin Meunier szobrait, végül a záró helyiség hatalmas ión csarnokában a századvég-szimbolizmus témakört illusztráló alkotásokat.

A Szépművészeti Múzeum 19. századi állandó kiállításának újrarendezését nagy szakmai érdeklődés várta, de ez a gyűjtemény a közönség számára is nagyon vonzó. Amikor 1906-ban a múzeum megnyílt, a régi képtár európai rangú gyűjteménye állt az előtérben; a 19. századi anyag – részben érthető módon, hiszen az akkor többé-kevésbé kortársnak számító műveket nem tartották olyan fontosnak gyűjtemény gyarapítási szempontból – jóval kisebb jelentőséggel bírt.

A későbbiekben voltak időszakok, amikor nőtt az anyag, bár ez a növekedés nem volt egyenletesnek mondható. Jelenleg a 19. századi művészet egyes irányzatait és területeit több darab képviseli, s találhatunk remekműveket és különleges ritkaságokat is.[2]

A kiállítás rendezőjének egyik mintaadója a müncheni Neue Pinakothek 19. századi kollekciója volt, ahol a hetvenes években először állították ki a nagy historizáló vásznakat.[3] A művészettörténeti kutatásban éppen ez idő tájt jelentkezett nagy erővel az érdeklődés a 19. századi művészet olyan irányzatai, művei iránt, amelyekkel eddig nemigen foglalkoztak – mint a historizmus vagy a különböző neostílusok –, sőt nem is igen tartották őket egyáltalán művészetnek. Monográfiák, sorozatok születtek, konferenciákat, ülésszakokat rendeztek a témából, és egyre-másra nyíltak meg a kiállítások is, gondoljunk csak a legimpozánsabb 19. századi művészeti múzeumra, a párizsi Musée d'Orsay-ra.[4] Nálunk a Szépművészeti Múzeum felújítása adott jó alkalmat az addig a régi képtár utolsó termeiben bemutatott 19. századi anyag új módon és helyen való kiállítására. A rendezés egyik vezérelve volt, hogy érvényesülhessen a rekonstruált épületbelső és az eredeti díszítés hatása, a terek egymáshoz kapcsolódása jól ki legyen használva. Az elképzelést sikerült is megvalósítani, és ezt jól érzékelhetik a látogatók. Az összhatás nem a régi idők kiállításainak túlzsúfoltságát idézi; a képek levegősen elhelyezve elég teret kapnak ahhoz, hogy ne zavarják egymás hatását. A súlypontok jól érzékelhetőek, s a kiemelésre a rendező többféle eszközt is igénybe vett. Az egyik ilyenre kiváló példa Peter Krafft hatalmas kompozíciójának a bejárat tengelyébe való állítása, vagy a ión csarnok egyik végét uraló szoborcsoport; de Adolph Menzel „Istentisztelet a bükkösben" című festményének festőállványon való bemutatása is egy módja a figyelemfelhívásnak. A német és osztrák terem elég tágas az óriási vásznak kiállításához, ugyanakkor jó néhány miniatűr kicsinységű kompozíciónak adnak intim teret a múzeum építésének idejéből származó, gyönyörűen felújított egyiptizáló vitrinek. A falak és az architektúra színezése, az ülőbútorok, az ablakon a fény kiszűrése, mind-mind a gondos és aprólékos múltidéző rekonstrukció eredményei; a berendezés minden részletére kiterjedő rendezői munka és az épületrész műemléki szempontú helyreállítása olyan kiállítást teremtett, ahol az architektúra szépsége és eleganciája méltó helyszíne kiváló művek sorának.

E sort az első teremben a 19. századi francia művészet alkotásaiból készült válogatás nyitja meg. Első áttekintésre szokatlannak tűnhet a tárlatlátogató számára a festmények és szobrok együttes bemutatása, hiszen a jelenlegi gyakorlat szerint ez általában külön történik.[5]

A 19. századi gyűjtemény új állandó kiállítása azonban jól példázza, milyen hatásos ez a műfajpárosítás, mivel túl azon, hogy gyakorlati szempontból teszi élvezetesebbé az anyag megtekintését, teljesebb képet is tud adni egy-egy korszakról.

Az első „francia terem" romantika és klasszicizmus párhuzamosságát, együttes megjelenését és létezését példázza. Eugene Delacroix „Marokkói és lova" című képe témáját (orientalizmus, egzotikum), és stílusát (ragyogó színek, drámai fény-árnyék ellentétek, mozgalmas kompozíció) tekintve egyaránt az előbbit, míg Camille Corot korai tájképe (Fészeklesők) az utóbbit illusztrálja.[6] Corot egy másik műve, a „Coubroni emlék" viszont már a mestert, mint a 19. századi tájképfestészet nagy megújítóját mutatja be.[7] A közvetlen természetmegfigyelés, a szabadban való festés első megvalósítói, a barbizoni iskola tagjai közül többek kompozícióit láthatjuk. Charles Francois Daubigny, Constant Troyon, Jules Dupré, Virgilio Diaz de la Peña, Charles Jacque és Jean-Francois Millet képei révén a fontainebleaui erdőben festegető művészcsoport csaknem minden fontos figurájának megjelenik egy-egy jellegzetes műve.[8]

Jean-Baptiste Carpeaux „Nevető leány rózsákkal" című portrészobra a köztéri műveket, alkalmazott szobrászatot, épületornamentikát is nagy számban készítő művész karakteres alkotása. Az elsősorban portretistaként ismert Guillaume Lapulle Cavaignac tábornokot megörökítő plasztikája mellett a szinte kizárólag állatszobrokat mintázó Antoine-Louis Barye kompozíciója a mitológiai tematika – Theseus legyőzi Bienor kentaurt – ellenére oeuvre-jébe tökéletesen illő darab.

Az első terem további festői a 19. századi francia piktúra változatosságát illusztrálják. Thomas Couture-t, allegorikus és történeti témák nevezetes művelőjét itt egy könnyed zsáner képviseli.[9] Az orientális életképekre specializálódott Eugene Fromantin „Nádaratás a Níluson" című műve ismét a romantikát idézi. Jules Bastien-Lepage finom rajzos naturalizmusával sajátos színt képvisel, s elsősorban a nagybányaiakra, valamint Ferenczy Károlyra gyakorolt nagy hatása miatt fontos számunkra.[10]

Gustave Courbet-től öt képet találhatunk; a hatalmas méretű, korai „Birkózók"-on kívül a többi tájkép.[11] A „Blonay kastély" már Svájcban készült, élete vége felé.

A következő terem az impresszionizmusé, bár itt látható a korszak egyik leghíresebb grafikusának-könyvillusztrátorának, Gustave Dorénak egy témáját és megoldását tekintve szokatlan női portréja. Pisarro, Gauguin tájképei mellett Manet „Hölgy legyezővel" című festménye Baudelaire szerelmét ábrázolja. Claude Monet „Trouville-móló"-ja, a „Virágzó szilvafák" és végül a „Három halászbárka" az életmű három fontos állomását, korszakát jellemzik.

Auguste Renoirt egy leányportré képviseli, Gauguin „Fekete sertések"-je pedig a pont-aveni idők tájképe mellett már a Tahiti-korszak eredménye.[12]

Egy Cezanne-csendélet, Toulouse-Lautrec „Ezek a hölgyek" című pasztellje, Maurice Denis és Pierre Bonnard hasonló témájú jelenetei a posztimpresszionizmus egy-egy jelentős művészének fontos műveit képviselik.[13] Mellettük Rodin plasztikái (Jean-Paul Laurens portréja, Örök tavasz, Csók) az impresszionizmus ritka szobrászati megnyilvánulásai közé tartoznak. Aristide Maillol „Lédá"-ja a másik két kiállított női figurával együtt a Rodin művek szinte tökéletes ellentétét jelentik.[14]

A harmadik terem hatalmas tere a két előző intimebb méretei után a nagyméretű történeti kompozíciók bemutatására ad módot, de az osztrák biedermeier finom kis darabjai is itt kaptak helyet – részben tárlókban.

A bejárattal szemben, a teremsor tengelyében elhelyezett „Ferenc császár magyar királlyá koronázása" című festmény Peter Krafft kortárs történelmi eseményt bemutató műve az uralkodóház megrendelésére és anyagi támogatásával készült a Magyar Nemzeti Múzeum

számára. A számos metszetet forrásként felhasználó kompozíció dokumentatív igénnyel készült, a szereplők jól azonosíthatók rajta.[15]

A másik nagyméretű kép René Théodore Berthontól a „Szt. Márton megalapítja a Marmoutier-i apátságot" címet viseli. Krafft festményével csaknem egyidőben keletkezett, mégis stiláris és kompozíciós szempontból is igencsak eltér tőle. Míg az előbbi történelmi tabló, itt az egyre kevésbé gyakori vallásos tematika életképszerű megfogalmazást kap.

Karl von Piloty Nérója (Néró Róma üszkein) már a müncheni történelmi festészeti iskola jellegzőetes terméke, az akadémiai professzor rutindarabja.[16]

A helyszínen tanulmányozván az antik emlékeket, vele dolgozott tanítványa, Franz von Lenbach is. Ő egy életképet festett, melyen antik romok kulisszája előtt az akkoriban divatos szereplők, népviseletű parasztok vonulnak (A Titusz diadalív Rómában).[17]

E négy nagyméretű darab kiválóan illusztrálja az olykor életkép felé hajló történelmi tematika megvalósulási változatait a húszas évek elejétől a század második feléig. Mellettük az osztrák biedermeier portréi, életképei, tájképei és városlátképei stilárisan kellemesen egyöntetű egységet alkotnak.[18] A portretisták legjobbjai – Franz Eybl, Friedrich von Amerling – szerepelnek itt, utóbbi a korszak egyik Bécsben élő magyar nemesasszonya, gróf Nákó Kálmánné reprezentatív térdképével. Johann Ender Metternich herceg arcképéhez festett vázlata a megrendelésre készült hivatalos portré mintadarabja.

Ferdinand Georg Waldmüller városi és falusi életképein a rá oly jellemző, kissé édeskés moralizálás tűnik fel, mely jeleneteit az időszak polgársága számára oly vonzóvá tette.[19]

August von Pettenkofen szolnoki művésztelepi korszakát három szép kis darab mutatja be.[20] S hogy a biedermeiernek a vallásos tematikához való vonzódását is érzékeljük, Leopold Kupelwiesertől és Josef Danhausertől, a két egyaránt kedvelt oltárképfestőtől láthatunk vázlatokat.[21]

A többnyire kisméretű, finom és részletező modorú képek közé jól illik a kicsiny, de válogatott emlékérem anyag.

A nagy vásznakat követően a német festészet példái folytatják, illetve zárják a terem bemutatóját. Nagyon érdekes és szokatlan Wilhelm Leibl Szinyei Merse Pál portréja. A művész oeuvre-jétől, aprólékosan pontos realizmustól igencsak eltérő könnyed, lendületes mű ábrázoltjánál fogva különösen fontos számunkra.[22]

A müncheni akadémia mint a század második felének jelentős művészeti központja a legkülönbözőbb európai országokból, így természetesen Magyarországról is sok növendéket vonzott. Az itteni magyar Piloty-tanítványok egyikeként Benczúr Gyula „Puttócsoport"-ja a művész életművének jellegzetes tematikai csoportjához tartozik, példázza barokkosan dús, érzéki festésmódját is.

A másik említésre méltó német akadémiai központban, Düsseldorfban dolgoztak az Achenbach testvérek. Oswald Achenbach főként itáliai tájai révén volt ismert és kedvelt – az itt látható „Ville d'Este" is ezek közé tartozik. Szokatlan fényei, alkonyi hangulata, s maga a helyszín és a téma már inkább a századvég-szimbolizmus művészetét bemutató csarnok műveihez utalják, bár egyúttal a következő terem tájképeihez is kapcsolódik.[22/a]

A másik Achenbach, Andreas „Vízesés", „Norvég táj" című darabja romantikusan zord északi tájat ábrázol.

Eduard Schleich, a müncheni tájképfestő „Táj hazatérő tehenekkel" című kompozícióján némi francia befolyást fedezhetünk fel.

Fritz von Uhde „Hegyibeszéd"-je sajátságos darabja e teremnek; jellegzetes példája a mester táji környezetben megjelenített szociális indíttatású, vallásos tematikájú képeinek.

Adolph Menzeltől kiemelt helyen, festőállványon láthatjuk az „Istentisztelet a bükkösben"-t. Bár a megfestés módja és technikája azt sugallja, hogy a mű szabadban készült, valójában műtermi kép.

Constantin Meunier festőként kezdte pályafutását, s élete derekán vált sikeressé és híressé szobrászként. Figurái általában hétköznapi emberek, az ő alakjaiból épült volna fel nagy terve, a csak halála után megvalósult „Munka emlékműve", melynek részcsoportja az itt kiállított „Anyaság" is. Változatos anyag látható a teremben – dombormű (A tenger munkásai), lovasszobor, vallásos téma (Ecce homo). A Szépművészeti Múzeum az 1907-es pesti Műcsarnokbéli kiállítása során vásárolta meg tíz művét mint a századforduló egyik legsikeresebb európai szobrászának alkotásait.

Ahogy a rendező, Cifka Brigitta az ión csarnokról írott vezetőjében megjegyzi „kevés múzeum tud a fin du siecle-ről és századunk első évtizedének művészetéről ilyen összbenyomást nyújtani", mint az itteni anyag, melyet végigtekintve a megállapítás egyáltalán nem tűnik túlzónak.[23]

A Rodin szobrokkal való nyitás után a kevésbé ismert Egide Rimbaux hatalmas kompozícióját, „A Sátán leányai"-t a Magyar Képzőművészeti Társulat arany éremmel jutalmazván az állam vásárolta meg a múzeum számára.

A terem első festménye már a szimbolizmus és szecesszió „femme fatale" figurájának változata. Jóllehet John Quincy Adams „Lilly"-je több, mint egy szép és titokzatos nőalak portréja, Franz von Stucktól „A Szfinx csókja" már a pusztító női vonzerőt szimbolizálja.[24] Hasonló, bár kevésbé végzetes figura a „Tavasz"-t jelképező fiatal lány, a szecesszió formai köntösében és kellékeivel megjelenítve.

Arnold Böcklin két képe közül a „Tavaszi est" Firenzében készült; időtlen hangulata az alkonyi toszkán tájban zenélő mitológiai szereplővel a művész jól ismert képtípusának egy változata. A „Kentaur a falusi kovácsnál" ugyancsak mitológiai szereplőt alkalmaz, de a hétköznapi, életképszerű környezet furcsán ironikussá teszi a jelenetet.

Pierre Puvis de Chavannes falképfestőként ismert, ritka táblaképeinek egyike bűnbánó Magdolnát ábrázolja. Stílárisan nem különbözik lényegesen a falképektől, a művész jól azonosítható formai jellegzetességeit mutatja.

A ión csarnok terében a falakon sorakozó képek közötti folyosón levegősen elhelyetve több szobrot is találhatunk. Számos kisebb portré között áll Ivan Mestrovic „Anyai gond" című kettőse, az előbbiektől kissé elütően.

Hans Makart neve fogalommá vált a század második felének Ausztriájában. Stílust neveztek el róla, készített falképeket, hatalmas történelmi tablókat, rendezett élőképeket és színpadi jeleneteket. „Nessos elrabolja Dejanirát" című képe jó példája kiváló technikai tudásának, kolorizmusának.[25]

A kijárat előtti kis beugróban meglepetésként hat Maximillian Lenznek, a bécsi Secession egyik alapítójának „Egy élet" című képe. Az alkotás fontos része a keret, mely mintegy beleolvad ornamentális megoldásával a vászonba. A ragyogó színek, a festésmód különbözősége révén szinte önálló életet élő képsíkok, s maga a téma nagy hatást gyakorolnak a nézőre. Nem véletlen, hogy a mű keletkezése idején óriási sikert aratott Bécsben.[26]

Ugyancsak a műalkotás része a finoman faragott keret Giovanni Segantini „Az élet angyala" című kis festményén. Az arany háttér, a fa stilizált formája, a rajta ülő nő alak a gyermekkel oltárkép jelleget kölcsönöznek a darabnak.

Fernand Khnopff tájképe, a „Patakpart" kiemelkedő szépségű alkotása a művész oeuvrejének. Finom színei, dekorativitása, sajátos hangulata révén a szimbolizmus tematikájának egy jellegzetes részét mutatja.

A szépművészeti Múzeum újonnan megnyitott 19. századi állandó kiállítása kiemelkedő fontosságú esemény a hazai múzeumügy és kultúra történetében. Az első lépés azon az úton, mely a már megkezdett múzeumrekonstrukciók remélhető folytatódása, sőt befejezése eredményeképpen elvezet majd ahhoz, hogy jelentős gyűjteményeinek méltó környezetben, hozzáértő szakemberek által válogatva és elrendezve legyenek megtekinthetők a közönség számára.

Baics Beatrix

Jegyzetek

1 Rendezte és a vezetőt írta Cifka Brigitta. Az egész kiállításhoz készült vezető címe: XIX. gyűjtemény. Bp. 1993. Az egyes termekhez külön is készültek vezetők, összesen négy darab, a termek tematikájának megfelelően: XIX. századi francia művészet, XIX. századi osztrák és német művészet, Tájképek és Constantin Meunier, Századvég-szimbolizmus.

2 A XIX. századi gyűjteményről megjelent fontosabb művek a következők: Genthon István: Modern francia festmények a Szépművészeti Múzeumban. Bp. 1965., Genthon István: From Romanticism to Post-Impressionism – French Paintings in Hungary. Bp. 1974., Garas Klára: A Szépművészeti Múzeum, Bp. 1976.

3 Die Münchner Schule 1850–1914. Katalógus, München, Haus der Kunst, 1979.

4 Meister des 19. Jahrhunderts in der Hamburger Kunsthalle. Katalógus, összeállította: Eva Maria Krafft és Carl Wolfgang Schürmann. Hamburg, 1969. French 19th Century Painting and Literature. Szerrk.Ulrich Finke. Manchester, 1972. Ossian und die Kunst um 1800. Katalógus, Hamburger Kunsthalle. Hamburg, 1974. Johann Heinrich Füssli kiállítás katalógusa. Hamburg, Kunsthalle, Hamburg–München, 1974. Caspar David Friedrich kiállítás katalógusa. Hamburg, Kunsthalle, Hamburg, 1974.

5 Inkább az egy-egy művelődéstörténeti periódust bemutató hazai és külföldi időszakos kiállítások gyakorlata a festmények és szobrok (esetleg iparművészeti alkotások) együttes bemutatása. Egy hazai és külföldi példa a közelmúltból:
Aranyérmek, ezüstkoszorúk, Művészkultusz és műpártolás Magyarországon a 19. században. Katalógus. Magyar Nemzeti Galéria, 1995.
Erosz és mítosz. Művészet Rudolf császár udvarában. Bécs. Kunsthistorisches Museum, 1995.

6 Werner Hoffmann: A modern művészet alapjai. Bevezetés a modern művészet szimbolikus formavilágába. Bp., 1974. 136. o., 143. o.

7 Werner Hoffmann: A földi paradicsom. 19. századi motívumok és eszmék. Bp., 1987. 65. o., 276. o.

8 Jean-Francois Millet a barbizoniak közül egyetlenként nem elsősorban tájképfestőként, hanem figurális képek alkotójaként ismert. Sajátos hangulatú paraszti életképeit igazából csak halála után kezdték el kedvelni és értékelni. Charles Léger: La Barbizonniére. Paris, 1946. W. Hofmann: i. m. 291–292. o.

9 Werner Hofmann: A földi paradicsom. 19. századi motívumok és eszmék. Bp., 1987. 277. o.

10 Szabó Júlia: A XIX. század festészete Magyarországon. Bp., 1985. 306. o. 308–309. sz., 308. o.

11 Courbet und Deutschland. Kiállítási katalógus, Hamburg–Frankfurt am Main, 1978–79. W. Hoffmann: Földi paradicsom. 19. századi motívumok és eszmék. Bp., 1987. 271. o. Lázár Béla: Courbet et son influence a l'etranger. Párizs, 1911.
12 Werner Hofmann: A földi paradicsom. 19. századi motívumok és eszmék. Bp., 1987. 165. o., 283. o.
13 Werner Hofmann: A modern művészet alapjai. Bevezetés a modern művészet formavilágába. Bp., 1974. 173–183. o. Werner Hofmann: A földi paradicsom. 19. századi motívumok és eszmék. Bp., 1987. 197–198. o., 597. o.
14 Werner Hofmann i. m. 294. o. Cifka Péter: Maillol. Bp. 1965.
15 Cifka Brigitta: A modern képtár XIX. századi gyűjteményéből. J. P. Krafft: Ferenc császár magyar királlyá koronázása. Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts. 1993. 121–126. o.
16 Papp Katalin: Karl von Piloty: Nérő Róma romjain. Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts. 1993. 127–130. o.
17 Die Münchner Schule 1850–1914. Kiállítási katalógus. München, Haus der Kunst, 1979.
18 A biedermeier festőkről: Szabó Júlia: A XIX. század festészete Magyarországon. 319–328. o., valamint a katalógusrész adatai. Werner Hofmann: A földi paradicsom. 19. századi motívumok és eszmék.
19 Bürgersinn und Aufbegehren – Biedermeier und Vormärz in Wien 1815–1848. Kiállítási katalógus, Historischen Museums der Stadt Wien, Künstlerhaus, Bécs, 1987–1988. Michael Krapf. Das Moralisierende Element im Wiener Sittenbild, 148–156. o.
20 Szabó Júlia: A XIX. század festészete Magyarországon. Bp., 1985. 140. o., 325. o.
21 Werner Hofmann: A földi paradicsom. 19. századi motívumok és eszmék. Bp., 1987. 277. o. Szabó Júlia i. m. 196. o., 323. o.
22 Werner Hofmann: A földi paradicsom. 19. századi motívumok és eszmék. Bp., 1987. 289. o. Szabó Júlia i. m. 266. o., 323. o.
23 Cifka Brigitta: Századvég – szimbolizmus. Kiállítási vezető. Bp., 1993. 1. o.
24 Aranyérmek, ezüstkoszorúk. Művészkultusz és műpártolás Magyarországon a 19. században. Kiállítási katalógus. Bp., 1995. 374–375. o.
25 Werner Hofmann: A földi paradicsom. 19. századi motívumok és eszmék. Bp., 1987. 289. o.
26 Cifka Brigitta: Századvég – szimbolizmus. Kiállítási vezető. Bp., 1993. 5–6. o.

Basics Beatrix

Tamás Edit

Gondolatok egy kiállítás apropóján
Időszaki kiállítás Szathmáry Lajos Kossuth gyűjteményéből a Hadtörténeti Múzeumban

„Évek óta úgy gondoltam, hogy az egész Kossuth anyagot vagy jó részét Patakra hagyom... Akármi volt is a helyzet, én Patakhoz hű maradtam és mindég, mindenben igyekeztem segíteni, amiben, ahogy amikor csak lehetett. Mikor azután Dr. Mayer Józseftől hallottam a várban működő múzeumról, mely a MNM helyi fiókja Patakon, akkor ébredt fel bennem a gondolat, hogy a Kossuth anyag Patakra mehet... Jelenleg úgy érzem, hogy a Kossuth kiállítást még 3–4 városban bemutatom és utána útraindul Patak vára felé! ...Kossuth Gyűjteményem kb. 2000 darabból áll. A kiállításon 100 darabot mutattunk be." 1995 márciusában írta ezeket a sorokat Szathmáry Lajos a Rákóczi Múzeum igazgatónőjének címezve.

Szathmáry Lajos, az egykori pataki diák már nem érhette meg a leírtak beteljesülését. 1996-ban elragadta őt a halál. Óhaja azonban valóra vált. Özvegye, Sadako Szathmáry a washingtoni magyar követség tanácsosa, Szabó Csaba segítségével Magyarországra, a Rákóczi Múzeumba juttatta a Szathmáry Lajos által 1994-ben összeállított kiállítás anyagát (100 darabból 94-et).

A Rákóczi Múzeum az 1848–49-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulóját köszöntve, 1998 áprilisában Sárospatakon nyílt kiállításán mutatta be új gyűjteményét a magyar múzeumlátogatóknak. A relikviák és Szathmáry Lajos jobb megismerését segítve *Szathmáry Lajos Kossuth Gyűjteménye* címmel megjelent egy album is (a Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 34. kiadványa, 1998. pp. 1–65. összeállította: dr. Tamás Edit). Egy tanulmány és a magyar–angol nyelvű katalógus segít eligazodni a tárgyak között, melyek legérdekesebb, legértékesebb darabjairól képek is készültek. Könyvek, képek, dokumentumok, levelek, tárgyak idézik Kossuth Lajost és korát. A relikviák többsége Kossuth amerikai tartókodásához kapcsolódik. A legérdekesebb darab a Mississippi hajónaplója, ezen a hajón indult el 1851 szeptemberében Kossuth Lajos Törökországból az Újvilág felé.

A sajtó széleskörben beszámolt a gyűjtemény Rákóczi Múzeumba kerüléséről, sokan ellátogattak Sárospatakra, ill. Monokra (a kiállítás 1998. augusztus végétől 1999. június közepéig Kossuth szülőházában, az Emlékmúzeumban volt kiállítva).

1999 júniusában Szathmáry Lajos özvegye ellátogatott Magyarországra. A csendes, ugyanakkor mindenre figyelő és minden iránt érdeklődő Sada asszony Budapesten és Sárospatakon megismerkedett a férje által megajándékozott intézményekkel, azok munkatársaival. A Szathmáry család adakozásai révén jelentős tárgyakkal, könyvekkel gyarapodtak múzeumaink, könyvtáraink. A Károli Gáspár Egyetem és a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei ezres nagyságrendben gyarapíthatták könyvtárukat, kerültek darabok a Magyar Nemzeti Múzeumba is.

Miért ajándékozta ez a sokoldalú, új hazájában sikeres ember, híres szakácsmester (akit barátai Pocinak neveztek) Magyarországra gyűjteményének jelentős részét? Talán mert e tárgyak is segítették magyarságának megőrzésében sok ezer kilométerre a Kárpát-medencétől. Ezek jelentették a kapcsolatot a szülőfölddel. Általuk Szathmáry Lajos is hazatért Patakra. (Hamvait is szeretett iskolavárosában helyezték végső nyugalomra.) Szathmáry Lajos és Sárospatak elválaszthatatlanná vált ezáltal. Ez feladatot is ró ránk, a Rákóczi Múzeumra, a Református Kollégiumra és a pataki diákok nagy közösségére: A magyar történelmi múlt emlékeinek Szathmáry által képviselt tisztelete nem felejtődhet el, ezt kell örökségként

továbbvinnünk az utánunk jövő nemzedékek szívébe is, miként történt ez a Szathmáry családban az elmúlt 150 esztendőben.

Személyesen nem ismerhettem Szathmáry Lajost, csak levelei, írásai, televíziós felvételei és Kossuth gyűjteménye által. A Hadtörténeti Múzeumban nyílt kiállítást azonban egy olyan egykori pataki diák nyitotta meg, aki ismerte Szathmáry Lajost és az ő „NAGY" gyűjteményét. A kiállítást mindenki megnézheti, a gyűjteményt bemutató albumot elolvashatja, de Szathmáry Lajos megismeréséhez **Szabó Csaba június 28-án elhangzott** gondolatai is hozzátartoznak. Idézzük fel e **kiállítás megnyitó** által Szathmáry Lajost, aki már 3 esztendeje nincs közöttünk, de Kossuth gyűjteménye és sok ezres könyvtára révén itt van Magyarországon!

„Kedves Patakot, történelmi múltunkat szerető, arra méltán büszke vendégeink, Szathmáry Lajos hazai és külföldről ideérkezett barátai, s végül, de valójában legelsősorban: kedves-kedves Sada Szathmáry asszony!

A körülöttem lévő sok ismerős arc Sárospatakot, Kossuth Lajos és Szathmáry Lajos közel 500 éves egykori kollégiumát idézi, ezért az előbbi kimelkedő megszólítás...

Hölgyeim és Uraim, legendák délutánja ez a mai: két rendkívüli ember jegyében jöttünk itt össze, s két rendkívüli küldetésről emlékezünk meg a mai kiállítás megnyitása alkalmából.

Kossuthról, az óriássá nőtt legendáról ebben az épületben már sok avatott szó hangzott el neves tudósok, kutatók szájából az elmúlt évek során.

Én elsősorban a másikról, a nagy legenda hűséges szolgálójáról, de a maga területén nem kisebb személyiségről kívánok szólni. Szathmáry Lajosról, a legendás hírű amerikai–magyar gyűjtőről és gasztronómiai szaktekintélyről, akinek gyűjteményében több alkalommal sikerült elfeledkeznem időről, térről, s a körülöttem lévő világ folyásáról.

Mert ez egy olyan gyűjtemény volt,

– melyet Amerika-szerte a legnagyobb, legértékesebb magyar–amerikai magángyűjteményként emlegettek. Magyar anyagban, abszolút értékben csak a kongresszusi könyvtár múlta felül;

– ahol Bandholtz tábornok 3 kötetes, bőrbe kötött, kézzel írt naplója mellett az a híres lovaglóostor is megvolt, amellyel 1919 őszén a Nemzetközi Ellenőrző Bizottság tagjaként az amerikai dandártábornok tettlegesen védte meg a Nemzeti Múzeum kincseit attól, hogy külföldre rabolják a román megszállók (ma már mind a napló, mind a lovaglóostor méltó helyen, a Nemzeti Múzeumban van);

– ahol az Árpád-házi királyoktól Bartók Béláig sok ezer magyar híresség kezeírását, levelét (levelezését!) lehetett megtalálni;

– ahol egy pompeji szakács vulkáni hamu alatt talált csontváz ujjáról származó gyűrű is a világhírű gasztronómiai anyag része volt;

– ahol se szeri se száma nem volt az első kiadású könyveknek – no, nemcsak Arany Jánosra vagy Ady Endrére gondolok itt, hanem Bod Péterre, Temesvári Pelbártra, Pázmány Péterre vagy Bél Mátyásra is...;

– ahol a régi folyóiratokban tallózni szerető kutató vagy műkedvelő egyaránt megtalálta a neki kedves példányokat, akár a Borsszem Jankóról, akár a Nyugat példányairól, akár Kossuth Pesti Hírlapjának legelső évfolyamáról, vagy akár a Kossuth haláláról tudósító Magyar Hírlap számáról volt szó;

– ahol Bartók és a kiváló zongorista Serly Tibor barátságának dokumentumai több kartondobozt töltöttek meg;

– ahol Munkácsy Mihály, Hermann Lipót, Rippl-Rónai József, Edvi-Illés Aladár, a méltatlanul már-már elfeledett, de újabban reneszánszát élő angliai emigráns Buday György, Domján József, Bálint Jofi, vagy Győri Elek képei és metszetei borították a falakat;

*– ahol a gyűjtő külön „**Patak**" feliratú kartondobozokban gyűjtötte a Sárospatakra szánt anyagokat ugyanúgy, mint ahogyan neki is volt külön Szathmáry-polca több bécsi, müncheni, londoni, párizsi és New York-i műkereskedőnél, akiket félévente meglátogatott, hogy átvegye tőlük a neki tetsző, neki félretett könyveket, kéziratokat;*

– amelyért évek óta versenyt futottak amerikai egyetemi könyvtárak, a budapesti Széchényi Könyvtár, a Nemzeti Múzeum, a Petőfi Irodalmi Múzeum és mások;

– amelynek gazdája azért gyűjtött, hogy adhasson.

És Szathmáry Lajos adott.

Adott
12 ezer hungarikát a chichagói egyetemnek,
15 ezer könyvet a bloomingtoni magyar tanszéknek,
24 ezer gasztronómiai szakkönyvet, a világ legértékesebb ilyen tárgyú gyűjteményét az iowai állami egyetemnek,
könyvek, folyóiratok ezreit a tiszáninneni református gyűjteményeknek;
egy 400 ezer darabos gasztronómiai gyűjteményt a Johnson and Wales egyetemnek,
Liszt Ferenc-gyűjteményét a bostoni egyetemnek,
Hungarika-gyűjteményének másik felét és 8 ezer könyvet a Károli Gáspár Egytemnek (ez volt adakozói pályafutásának hattyúdala),
... összeadták a számokat ? ... ***Mintegy 100 ezer könyve volt****...*

– ahol valamennyi amerikai elnöktől volt legalább egy kéziratos levél;

– ahol a gyűjtő maga is egy különlegesség, egy 20. század végi reneszánsz ember volt. Reneszánsz a sokoldalúságát, kultúrapártolását, életszeretetét, számos területen kiemelkedő tehetségű mivoltát tekintve;

Mert ez egy olyan gyűjtő volt,

– aki az egész életét meghatározó sárospataki diákévek (lángoló diákszerelmek, rajongva szeretett tanárok, de bukás miatti évismétlés is!) után újságíróként indult, bekerülve Budapesten, Nagyváradon és Marosvásárhelyt a kor nagy íróinak, költőinek és újságíróinak belső körébe;

– aki lélektant hallgatott a budapesti bölcsész karon;

– majd a háborút követő években Ausztriában, később egy amerikai jezsuita rendházban bontogatta szakácsmesteri szárnyait;

– aki emellett kitűnően rajzolt, s akit a kollázsművészet kiemelkedő képviselőjeként jegyeztek az ötvenes–hatvanas évek Amerikájában;

– aki néhány év alatt Amerika egyik leghíresebb mesterszakácsává küzdötte föl magát;

– akinek étterme hírnévben Chicagóban vetekedett a világ akkori legmagasabb toronyépületével;

– aki emellett kitűnő verseket, krokikat, elbeszéléseket írt, s a hazai és amerikai magyar nyelvű irodalmi folyóiratoknak évtizedeken át rendszeres szerzője volt;

– mindemellett volt még színész, katona, házassági tanácsadó, és ki tudja mi még...;

– aki 1000 TV programban, 1150 rádióműsorban szerepelt;

– aki írt 500 tudományos cikket, s 8 szakácskönyvet (ebből 4 fejenként több, mint egy millió példányban kelt el);

– aki 12 évig a Travel and Holiday c. idegenforgalmi folyóirat utazó szerkesztőjeként bejárta a világot a Húsvét-szigetektől a Déli Sarkig, Hawaiitól Párizsig;

– aki előadásokat tartott Oxfordban, az amerikai Úrvárosban, a világhírű Cornell és Bostoni egyetemen;

– aki mellesleg feltalálta és kidolgozta az alumínium fóliába csomagolt mélyhűtött ételek technikáját;

– akit felkértek a Mount Everestet meghódító Sir Edmund Hillary és a Holdra lépő ember étrendjének összeállítására;

– aki a mindebből szerzett vagyonának nagy részét könyvekre, metszetekre, kéziratokra, a 48-as szabadságharcra, Bartókra, Adyra, Patakra, Kossuthra költötte.

S a különleges gyűjtő különleges gyűjteményében a példakép Kossuth Lajos megkülönböztetett helyet foglalt el.

A Bem tábornok seregében harcoló, majd a harc közben félszemére megvakult tüzérfőhadnagy Szathmáry-dédapa várfogságból történt szabadulása után is hű maradt a szabadságharc, Kossuth eszméihez. Még Torinóban is meglátogatta az agg kormányzót, hogy saját kertjéből vigyen neki rózsatöveket...

A dédapa kijelölte az irányt s azóta is Kossuth híve volt az egész Szathmáry-család. „Nálunk a családi képek között ott volt Rákóczi és Kossuth képe is" – mondta a dédunoka Lajos, aki 1951-ben lépett Amerika földjére, és első amerikai fizetését – 30 dollárt – 1952 tavaszán kapta kézhez. A rákövetkező hétfőn szabadnapos volt és egy országút menti antikváriumban megvette első amerikai magyar tárgyú könyvét: Kossuth Lajos beszédeinek 1952-ben kiadott, angol nyelvű gyűjteményét, Kossuth acélba metszett arcmásával. Ezzel egy életre eljegyezte magát a ***könyvvel*** *és* ***Kossuthtal.***

Megszállottan járta az antikváriumokat – világszerte! –, bóklászott poros padlásokon, félhomályos pincék mélyén, hagyatékokat vásárolt és ügynököket pénzelt, s mindenütt elsősorban a nagy elől, a családi ideál nyomait kereste.

Híres története 1980–91-ben bejárta a magyar nyelvű sajtót: a lebontásra ítélt philadelphiai városnegyedben egy pénznyomda leomló múlt századi falai alól egy láda „ismeretlen" pénz kerül elő. Szathmáry véletlenül hall a (kasöth) feliratú ládáról, odaszáguld Chicagóból, hogy minden idők legnagyobb egyben lévő Kossuth-bankó készletét vásárolja „vissza" – ő mondta így – az amerikai pénznyomdától. A véletlen szerencse is azokat a gyűjtőket kedveli, akik fanatikusan üldözik, ostromolják. Szathmáry ilyen megszállott gyűjtő volt.

Mint ahogy megszállotja volt a magyar szabadság, a haza eszméjének a másik ***legenda****: Kossuth Lajos.*

S az időben és térben egymástól nagy távolságból induló két életpálya íve éppen a mai délutánon, ebben a gondolatban találkozik: ***megszállottságukban.***

Ezen a ponton lehet összemérni, összekapcsolni a 19. századi nagy hazafi-államférfit a 20. századi nagy hazafi polihisztor-műgyűjtővel.

Mindketten elmentek, odahagyták hazájukat, mindketten jó okkal.

De mintha soha el nem távoztak volna közülünk: egész életükben azon munkálkodtak, hogy az „otthon", a haza gyarapodjék, gazdagodjék, anyagiakban, szellemiekben, és: ***tartásban.***

A „genius loci", a pataki hely szelleme munkált Kövy Sándor pataky professzor „nagy országháborító" tanítványában, s az álmaiban minden éjjel hazajáró Szathmáry Lajosban egyaránt, amikor a másfél (?) vagy kettő (?) millió magyar emigránsnak is példát adva bizonyították: az otthont, a hazát, az otthonhagyottakat feledni nem szabad. Ennek bizonyítéka ez a kiállítás is – közvetve és közvetlenül.

A gondolat, az érzés és a cselekedet egysége mindkettőjüknél közös volt. A gondolat – a haza, az érzés – a hazaszeretet, és a cselekedet – Kossuthnál a folytonos, fáradhatatlan szervezkedés, a bizonyosság, hogy egyszer még hazajön, Szathmárynál pedig a gyűjtés s végül a gyűjtemény Patakra küldése.

Tenni az álmainkért, a hazáért, a nemzetért – ez az ő közös üzenetük, igazi végrendeletük, mely benne van ebben a kiállításban.

Mi büszkék vagyunk rá, ha egyiknek, vagy másiknak hordozói vagyunk. Ők azzal voltak többek, azzal váltak legendává, hogy egyszerre volt meg bennük mindhárom: ***gondolat, érzés és tett.***

A jelen kiállítás Szathmáry Lajossal folytatott több éves, közös konzultáció eredménye, melyet 1994-ben Washingtonban a magyar nagykövetségen, majd 1995-ben a New York-i főkonzulátuson mutattunk be nagy és méltó sikerrel.

Magyarországra, azaz Sárospatakra a Szathmáry-hungarika gyűjtemény részeként került 1997-ben.

S végül hadd ismételjem meg azt, amivel kezdtem: küldetést, megbízatást teljesítek...

Van ám egy harmadik megbízóm is:

Szathmáry Lajos özvegye, Sada asszony,

– aki férje 1996-ban bekövetkezett halála után nagylelkűen teljesítette magától értetődő természetességgel vállalt feladatát: a Szathmáry-hungarika gyűjtemény Magyarországra – ***haza*** *– juttatását,*

– s aki lelkemre kötötte, hogy ezen a helyen mondjak nevében köszönetet a jelen lévő Sevics Istvánnak, aki Amerikában segített a kiállítás anyagának összeállításában,

valamint

Dr. Dankó Katalinnak, a sárospataki Rákóczi Múzeum igazgatójának, s Dr. Tamás Editnek, a kiállítás kurátorának a kiállítás megszervezéséért;

s egyben tolmácsoljam köszönetét Dr. Mayer József kedves barátomnak is.

Ők hárman Kossuthhoz és Szathmáryhoz méltó megszállottsággal vonzották haza a kiállítás anyagát, és valósították meg férjének nagy álmát: Szathmáry Lajos Kossuth Gyűjteményének magyarországi kiállítását.

Boldogan teszek eleget Sada asszony kérésének s ezzel egyben megnyitom a kiállítást."

A Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma 1995-ben tett ígéretéhez híven igyekszik folyamatosan, kiállítás keretében bemutatni Szathmáry Lajos Kossuth Gyűjteményét Sárospatakon, Monokon vagy vendég-kiállításként más múzeumban. Köszönjük a lehetőséget, hogy a Forradalom és szabadságharc 150. évfordulójára emlékező kiállítások közepette a Hadtörténeti Múzeum is fontosnak érezte a gyűjtemény bemutatását. A kiállítás megnyitása Sadako Szathmáry magyarországi látogatását köszöntötte.

dr. Tamás Edit
történész-muzeológus

Aczél Eszter

„Szabadság és testvériség"

250 éves a magyarországi szabadkőművesség

Időszaki kiállítás 1999. november 4–2000. január 13.
Musée belge de la Franc-Maçonnerie
Brüsszel
Rendezte: Aczél Eszer

A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeibe a 19. század második felétől kezdve kerültek szórványosan szabadkőműves tárgyak és iratok, elsősorban hagyatékból, vásárlás vagy ajándékozás útján.

A magyarországi szabadkőművesség három évszázadon átívelő történetének sorsfordulói meghatározók lettek a „használati tárgyakból" lassanként történeti relikviákká nemesedő tárgyaik számára.

1. Progressio páholy zászlója

2. Mesterkötény a XVIII. századból, magyar

Így a 18. századi kezdeteket mesterlevelek, mesterkötények, továbbá néhány unikális darab reprezentálják, amelyeket tekintélyes irattárral egyetemben sikerült megmenteni és elrejteni az 1795-ben bekövetkezett betiltás és a Martinovics Ignác vezette jakobinus mozgalmat sújtó megtorlás után. Sajnálatos módon azonban a dégi kastélyban őrzött iratanyag tűzvész áldozata lett, s csak részben maradt fenn másolatban, amelyet a Magyar Országos Levéltár őriz.

Az Ausztria és Magyarország kiegyezése nyomán (1867) létrejött Osztrák–Magyar Monarchiában újra megteremtődtek a feltételei a szabadkőművesség szerveződésének. Míg a 18. században az arisztokrácia, az értelmiség szűk köreiből kerültek ki tagjai, addig a 19. századtól fogva kibővült e kör, megjelent és döntővé vált a polgárság, a polgári értelmiség.

A dualista államban a magyar polgári társadalom virágkorát élte, számos egyesület, különféle társadalmi szervezet alakult és működött, többek közt kulturális céllal, avagy szo-

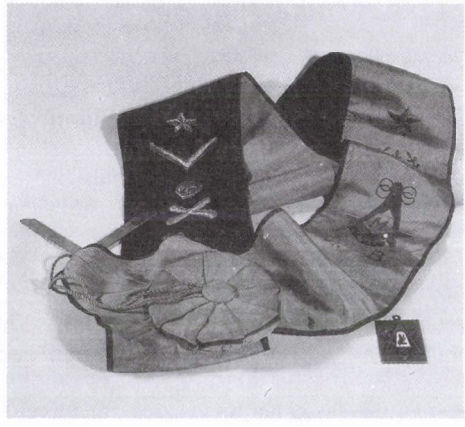

A Magyarországi Symbolizmus Nagypáholy nagymesteri jelvénye

ciális problémák megoldására. Ugrásszerűen növekedett a szabadkőműves páholyok száma és taglétszáma.

A kedvező társadalmi légkörben a szabadkőművességnek nem pusztán filozofikus törekvései bontakoztak ki, hanem hatékony lépésekre is sor került. Így alapítói, avagy támogatói voltak olyan szervezeteknek, mint a Társadalomtudományi Társaság Szabadiskolája, a Galilei-kör, a Gyermekbarát Egyesület, az Országos Anya- és Csecsemővédő Intézet, a Mentő Egyesület, a Siketek és Gyengénlátók Intézete.

Az első világháború, a polgári demokratikus forradalom, majd a Tanácsköztársaság eseményei megszakításra kényszerítették a páholyok működését, betiltásra azonban a megtorlás idején 1920-ben került sor. A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy házába a Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE) költözött. Az ott talált tárgyak, iratok egy része levéltárba, múzeumi letétbe került, amelyek azután 1946-ban visszakerültek a nagypáholy tulajdonába. Az 1950-ben bekövetkezett újabb betiltás után a korábbi anyag töredéke jutott vissza a Magyar Nemzeti Múzeumba. A szétszóródott irat- és tárgyi anyag összegyűjtését és megőrzését Auer Miklós (Régi Hívek Páholy) kísérelte meg több évtizedes kitartó munkálkodással, sokak segítségével. Rendszeres munkakapcsolatban állt a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársaival. Az együttműködés eredményeképpen, a gyűjteményt annak együtt-tartása és megőrzése érdekében a múzeum védetté nyilváníttatta, majd Auer Miklós halála után 1981-ben örököseitől megvásárolta. Az évszázadok alatt ide-oda hurcolt, emiatt sokat sérült, azóta részben restaurált gyűjtemény folyamatosan gyarapszik. 1987 óta a Magyar Nemzeti Múzeum rendszeresen szerepelteti a szabadkőművességet történeti témájú kiállításaiban, publikációiban az azt megillető helyen és súlyban. Így mindenekelőtt a Magyarország történetét bemutató állandó történeti kiállításában, de időszaki kiállításokon is, hangsúlyozva, hogy a szabadkőművesség története szerves része a magyar történelemnek a felvilágosodástól kezdve napjainkig. Időnként lehetőség nyílik arra, hogy külföldön is bemutatkozhasson a gyűjtemény.

Aczél Eszter

Dávid Géza

„Egy ismeretlen orientalista" Zsolnay Miklós keleti kerámiagyűjteménye

(Kiállítás- és katalógusismertetés)

A korábban a pécsi Janus Pannonius Múzeumban, majd pedig – 1999. október 15-től 2000. január 9-ig – a Magyar Nemzeti Múzeumban megrendezett fenti című kiállítás Zsolnay Miklós (1857–1922), a híres porcelángyártó dinasztia egyik jeles tagjának keleti kerámiagyűjteményét tárta a látogató elé. Kétségkívül frappánsan és figyelemfelkeltően, bár talán nem egészen megalapozottan kapta a múlt századi utazó az orientalista jelzőt, hiszen minden jól tájékozottsága és ügyes vásárlásai ellenére sen tanulta meg a meglátogatott országok nyelvét, amit manapság a keletkutatás kritériumának szokás tekinteni. Mégis számos szaktudósnál jelentékenyebb kollekciót szedett össze, részben kitűnő szemének, részben a megfelelő anyagi fedezetnek köszönhetően.

Gerelyes Ibolya és Kovács Orsolya a feledés homályából ásta elő az évtizedek óta ládákban tárolt, felettébb értékes anyagot.

A Nemzeti Múzeum a felülről elsötétített dísztermet bocsátotta a kiállítás rendelkezésére. A kitűnő mesterséges megvilágítás következtében nincs nagyobb hiányérzetünk, bár a kerámiák java része eredetileg természetes fényt kapó felületeket vagy tereket díszített. Az installáció és a feliratozás minden igényt kielégít. A megnyitón Ender Arat, a Török Köztársaság magyarországi nagykövete és Huszár Zoltán, a Janus Pannonius Múzeum igazgatója mondott eligazító-méltató beszédet.

A kiállítás legfontosabb tudományos eredménye a szép kivitelezésű, magyar és angol nyelvű katalógus, melyben Gerelyes Ibolya az orientalisztikai vonatkozásokat tárgyalja, Kovács Orsolya pedig a kelet iránti európai, majd hazai érdeklődés megjelenését, a Zsolnay gyár tevékenységét, illetve Miklós útjának az előállított termékekre való hatását mutatja be. Kettejük munkája nyomán elevenedik meg előttünk a nevezett közel-keleti utazása.

A több ezer darabból álló gyűjtemény feldolgozása azért volt igen bonyolult, mert a tárgyak származási helye nem lett feltüntetve, ráadásul meglehetősen magas köztük a töredékek aránya. Gerelyes Ibolya a nemzetközi szakirodalom fölényes ismeretében számos, egymástól területileg és időben is távoli csoportot különített el megbízhatóan, sőt esetenként még összetartozó darabokra is bukkant.

A katalógusban először az iszlám falicsempegyártást és ennek a Zsolnay kollekcióban való tükröződését tekinti át. Megtudjuk, hogy a vásárlások legkorábbi darabjai a 13–14. századi kásáni csempék, majd a nemzetközi Timurida stílus reprezentánsai következnek. Gerelyes Ibolya azt is kiderítette, hogy a szóban forgó 16 csempét „minden valószínűség szerint" Garszaddín Halíl at-Taurízi damaszkuszi mauzóleumáról szedték le. A *cuerda seca* elnevezésű különleges technikával előállított 15. századi burkolólapok egy példánya is képviselteti magát; talán éppen a burszai Jesil dzsámi faláról vésték le gazdag vevő reményében. Az eddigi kategóriáknál is gondolnunk kell tebrizi hatásra, a jeruzsálemi Sziklatemplom csempéinek Nagy Szulejmán alatti, 1545–1522 közt zajló restaurálásánál viszont vitathatatlanul e városból elvándorolt mesterek dolgoztak. A kollekció legszenzációsabb három darabja éppen innen, az iszlám világ egyik legnagyobb tiszteletnek örvendő szentélyéről való.

A virágkorát a 16. században élő s ugyancsak kiválóan bemutatott izniki falicsempegyártást pár igen kvalitásos kompozíció képviseli. Ugyanitt, de már a 17. században

készült az a vázába rendezett szegfűcsokrot ábrázoló lap, amelyet gyaníthatóan az isztambuli Jeni Valide dzsámiban raktak fel egykoron.

A valamivel gyengébb kivitelű, de azért tetszetős vidéki csempék közül a Damaszkuszból kikerültekből szerzett be sokat Zsolnay, s ezek joggal szerepelnek nagyobb számban a kiállításon.

A másik nagy csoportot a szigorúbb értelemben vett kerámiák alkotják. S bár ezek többségben vannak a csempékkel szemben, alig található köztük olyan, amelyik ép lenne. Ennek az az oka, hogy e kollekció Fusztátból származik, ahol ugyan 1168-ig fejlett kerámiagyártás folyt, de a fazekasnegyed leégését követően a város a közeli Kairó szeméttelepe lett, ahova különleges előszeretettel hordtak rontott edényeket és eltört tárgyakat. Gerelyes Ibolyát idézve „A fusztáti ásatásokon tömegesen előkerülő, hihetetlen mennyiségű kerámiaanyag nemcsak a helybeli fazekasság emlékeit őrizte meg, hanem a korban Egyiptomba importált hatalmas mennyiségű iráni, kínai, spanyol, illetve itáliai edények töredékeit is."

Ezek között a Fátimida és Ajjúbida (969–1250) kor nagy vívmánya, a lüszteres kerámia néhány emléke is fellelhető, mázas kerámiák és szűrős nyakú edények társaságában.

A mameluk idő két alkorszaka, a bahri és a burdzsi (1250–1517) egymástól némileg eltérő technikájú termékei ugyancsak megtalálhatók a gyűjteményben, éppúgy mint a figurális, főleg címerábrázolásai révén egyedi, 14. századi ún. szgrafittó kerámia töredékei. Ez utóbbi 15. századi, egyszerűbb termékeiből talán azért vett Zsolnay nagyobb tételt, mert hasonlóságot mutattak a századvég magyar népi fazekasságával. Végül az import áru sem hiányzik a kollekcióból, főleg a kínai szeladon kerámiák darabkái vannak nagy számban, néhány spanyol – valenciai – emlékkel egyetemben.

Arra a kérdésre, hogy hatott-e a Zsolnay gyárban alkalmazott motívumokra a keletről hozott sokfajta stílusú kerámia, határozott igennel felelhetünk. Kovács Orsolya sorai mellett a kiállított tárgyak, illetve a katalógusban lévő képek is ezt igazolják, noha nem tudni, mekkora hányadot képviseltek a keleties tárgyak a teljes termékskálán belül.

Magáról az utazásról Zsolnay saját feljegyzései és levelei tájékoztatnak. Ezek feltárása és értő felhasználása Kovács Orsolyának köszönhető, aki ezen kívül biztos kézzel vázolta fel a korabeli iparművészet főbb irányait, s azok között az orientalizmus – napjainkban újra az érdeklődés középpontjába került – helyét.

E kiállítás érdekesen kapcsolódik a Zsolnay famíliára vonatkozó más irányú kutatásokhoz. Jávor Katának az Ethnographia 109/2 (1998)-as számában közölt „Kulturális és életmódminták egy múlt századi pécsi vállalkozó-polgár, Zsolnay Vilmos életében" című tanulmánya röviden érinti a külföldi utazások jelentőségét a család ifjabb tagjainak életében. A példákban azonban csak nyugati tartókodásokról esik szó, s Júlia látszólag csupán Bécsben ismerkedik a keleti motívumkinccsel. Nem vitás, hogy az ottani tanulmányok jelentősen befolyásolták őt (erről a katalógusban is olvasunk), de legalább ilyen hatással lehettek rá a testvére által hazahozott tárgyak is. Miklós számára pedig bizonyára felejthetetlen élményt jelentett a korabeli Oszmán Birodalomban eltöltött közel negyven hét. Bár az Isztambulba tervezett üzem megépítéséből nem lett semmi, maga a terv felmerülése is a család távlatos üzletpolitikájára vet fényt.

Összefoglalóként leszögezhetjük, hogy Gerelyes Ibolya és Kovács Orsolya egy olyan gyűjteményre irányította rá a figyelmet, amely nemzetközi vonatkozásban is megállja a helyét. Nem véletlen,hogy komoly formában felvetődött (s 2000-ben meg is valósult) az anyag törökországi bemutatásának gondolata. Örömmel kell hangsúlyoznunk azt is, hogy Gerelyes Ibolya személyében van olyan orientalista-régész szakértőnk, aki irigylésre méltóan jól igazodik el az iszlám kerámiák szerteágazó kérdéskörében.

Dávid Géza